УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Милош В. Арсић

ПОСТУПАК РЕГУЛИСАЊА ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА

докторска дисертација

Крагујевац, 2025

UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC
FACULTY OF LAW

Miloš V. Arsić

PROCEDURE FOR REGULATING SOCIAL RELATIONS

Doctoral Dissertation

Kragujevac, 2025

Аутор
Име и презиме: Милош Арсић
Датум и место рођења: 12.06.1991. године; Јагодина
Садашње запослење: Адвокат
Докторска дисертација
Наслов: Поступак регулисања друштвених односа
Број страница: 262
Број слика: /
Број библиографских података: 340
Установа и место где је рад израђен: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац
Научна област (УДК): Правне науке (340.1)
Ментор: Доц. др Мирослав Ђорђевић, Научни сарадник – Институт за упоредно право, Београд
Датум пријаве теме: 16.6.2023.
Број и датум одлуке Већа универзитета о прихватању теме докторске дисертације: IV-02-968/11, датум 20.12.2023. године

Author
Name and surname: Milos Arsic
Date and place of birth: 12.06.1991.; Jagodina
Current employment: Lawyer
Doctoral Dissertation
Title: Procedure for regulating social relations
No. of pages: 262
No. of images: /
No. of bibliographic data: 340
Institution and place of work: Faculty Of Law, University of Kragujevac, Kragujevac
Scientific area (UDK): Legal sciences (340.1)
Mentor: Doc. Dr Miroslav Djordjevic, Research Fellow – Institute of Comparative Law, Belgrade
Topic Application Date: 16.6.2023.
Decision number and date of acceptance of the doctoral dissertation topic: IV-02-968/11, date: 20.12.2023.

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Посвећеност, методолошка прецизност, правовремени и сврсисходни савети добијени од стране ментора др Мирослава Ђорђевића, учинили су сложени поступак истраживања друштвених правила и њихове регулаторне улоге, у знатној мери једноставнијим, а бројне теоријске и практичне изазове присутне током израде докторске дисертације, без дилеме, савладивим. Како израда овог истраживачког рада, без стручне помоћи ментора, не би била могућа, овим путем изражавам огромну захвалност на несебичном доприносу. Поред тога, захваљујем се и својој породици, на стрпљењу и снажној подршци, која током трајања докторских студија, нити у једном моменту, није губила на интензитету.

АПСТРАКТ

У оквиру предметног истраживања, учињен је покушај свеобухватног сагледавања улоге и значаја друштвених правила у процесу регулисања људског понашања. Упознавање са нормативним регулаторним механизмом примарно је утемељено на теоријској анализи постојеће научне грађе. Сазнања стечена разматрањем и упоређивањем различитих теоријских становишта, употпуњена су резултатима спроведеног емпиријског истраживања чиме су регулаторна улога и значај друштвених норми сагледани и кроз перцепцију појединаца, као крајњих адресата ових правила. Након појмовног одређења друштвеног правила, разграничења у односу на сродне али не и истоветне појмове, извршена је полазна и најважнија класификација ових регулатора људског понашања, подела на обичаје, моралне и правне норме. Као најзначајније врсте друштвених правила, наведени регулатори појединачно су обрађени и детаљно размотрени кроз призму поседованих специфичних обележја.

Значајан степен истраживачке пажње посвећен је међусобним релацијама ове три врсте друштвених норми, при чему су у обзир узети аспекти њиховог склада, али и потенцијални конфликти између истих. Разматрањем примера, замишљених, али реално остварљивих животних ситуација, анализиран је начин на који друштвена правила усмеравају конкретно људско понашање. Посебан осврт учињен је према факторима који утичу на прихватање, односно кршење друштвених норми од стране њихових адресата. Анализом утицаја друштвених промена на регулаторе људског понашања, заокружен динамички аспект разматрања друштвених правила и створена основа подобна за извођење завршних судова. У закључном делу разматрања, сумирани су резултати добијени претходно спроведеним истраживачким поступком, при чему је улога друштвених правила као значајних механизама усмеравања и контроле људског понашања, на несумњив начин, у теоријском, али и практичном смислу потврђена.

Кључне речи: друштвени однос, друштвена норма, обичај, морално правило, правна норма, колизија друштвених правила, понашање људи, друштвена промена

ABSTRACT

Within the scope of the research, an attempt was made to comprehensively examine the role and importance of social rules in the process of regulating human behavior. Introduction to the normative regulatory mechanism is primarily based on a theoretical analysis of existing scientific literature. The knowledge gained through the consideration and comparision of different theoretical viewpoints was complemented by the results of empirical research, which allowed the regulatory role and importance of social norms to be viewed through the perception of individuals, as the ultimate addressees of these rules. After the conceptual definition of social rules, the distinction in relation to related but not identical concepts, the initial and most important classification of these regulators of human behavior was carried out, dividing them into customs, moral and legal norms. As the most significant types of social rules, the aforementioned regulators are individually reviewed and considered in detail through the prism of the specific characteristics they possess.

A significant degree of research attention has been devoted to the interrelationships of these three types of social norms, taking into account aspects of their harmony, as well as potential conflicts between them. By considering examples of imagined, but realistic life situations, the way in which social rules guide specific human behavior was analysed. Special attention is paid to factors that influence the acceptance, or rather the violation of social norms by their addressees. By analyzing the impact of social changes on the regulators of human behavior, the dynamic aspect of considering social rules is rounded off and a basis suitable for making final judgments is created. In the concluding part of the discussion, the results obtained through the previously conducted research procedure are summarized, whereby the role of social rules as significant mechanisms for directing and controlling human behavior is undoubtedly confirmed, both theoretically and practically.

Keywords: social relationship, social norm, custom, moral rule, legal norm, collision of social rules, human behavior, social change

САДРЖАЈ

УВОД 1

I ПОНАШАЊЕ ЉУДИ И ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ КАО ОСНОВНО РЕГУЛАТОРНО СРЕДСТВО 18

I.1. Друштвени односи као предмет нормативне регулативе 18

I.2. Појам и елементи друштвене норме 25

I.3. Полазна класификација друштвених правила 27

II ОБИЧАЈ: ТРАДИЦИОНАЛНИ РЕГУЛАТОР ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА 33

II.1. Порекло и развојни пут обичајног правила 33

II.2. Појам и основна обележја обичајне норме 36

II.3. Врсте обичајних норми 38

II.4. Правни обичаји 39

II.5. Савремена тенденција примене обичајних правила 44

III МОРАЛНА НОРМА: РАЦИОНАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНИ РЕГУЛАТОР ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА 49

III.1. Појам морала и појам моралних правила 49

III.2. Порекло и начин настанка моралних норми 54

III.3. Променљивост форме и садржине моралних правила 62

III.4. Лични и социјални аспекти утицаја на морал 67

IV ПРАВНА НОРМА: ЗАПОВЕСТ О ПОНАШАЊУ ОСЛОЊЕНА НА ДРЖАВНИ МОНОПОЛ ФИЗИЧКЕ ПРИНУДЕ 78

IV.1. Појам правне норме 78

IV.2. Структура правне норме 85

IV.2.1. Претпоставка диспозиције 90

IV.2.2. Диспозиција 91

IV.2.3. Претпоставка санкције 98

IV.2.4. Санкција 104

IV.3. Врсте правних норми 112

IV.4. Повезивање правних правила у оквиру правног поретка 121

IV.5. Важење правних норми 125

V ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА У МЕЂУСОБНИМ РЕЛАЦИЈАМА 132

V.1. Однос обичајне и моралне норме 132

V.2. Обичаји и правна правила 135
V.3. Релација правне и моралне норме 138
VI ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА И ПОНАШАЊЕ ЉУДИ 157
VI.1. Утицај друштвене норме на начин људског делања 157
VI.2. Поступак примене правне и моралне норме 179
VII ПРАВИЛА ПОНАШАЊА ЉУДИ И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ 192
VII.1. Појам и основна обележја друштвене промене 192
VII.2. Утицај еволутивних промена на друштвене норме 194
VII.3. Друштвена правила и револуционарне промене 200
VIII РЕЗУЛТАТИ ЕМПИРИЈСКОГ ИСТРАЖИВАЊА 207
IX ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА 223
ЛИТЕРАТУРА 239
ОПШТИ ПРАВНИ АКТИ 260
БИОГРАФИЈА АУТОРА 262

УВОД

Посматран у односу на сва остала, мање или више сложена бића, чије је постојање на овом свету на несумњив начин утврђено, човек се без икакве дилеме издваја као најсавршенија јединка. Корен овог савршенства, које човека смешта на врх лествице земаљских бића и на несумњив начин издваја у односу на друге јединке, утемељен је у духу који исти поседује, дакле самосвести, која код других бића не постоји или је у присутна само у зачецима.[1] Људски дух, специфичан атрибут човека, омогућава му да стварањем различитих материјалних и духовних творевина, превазиђе оно што је затечено, постојеће, односно независно од човека већ дато. Човек, дакле, представља веома комплексно биће, способно да урођену биолошку основу, културно надгради обављањем различитих делатности, односно стварањем низа установа и других творевина духовног карактера.

Колико год савршен био, човек није у стању да сам, независно од других, њему сличних индивидуа, обавља поменуту надградњу, односно, да у пуном потенцијалу реализује сопствену стваралачку диспозицију. Следствено томе, интеракција са другим људима, јавља се као нужни чинилац поменутог процеса надградње, односно преласка човека из биолошке у културну димензију. Као продукт повезивања између људи, њихових међусобних релација, настају творевине различитог садржаја, али и значаја, међу којима су присутне и оне чијим је постојањем непосредно условљен опстанак људи, односно земаљског света. У вези са тим, јасно је да повезивање између људи поред своје корисне културне стране, поседује и нужну функционалну димензију.

Релације између индивидуа на које је указано, бројне су и међусобно различите. Поједине међу њима, плански су усмерене ка реализацији одређеног циља, док се друге одвијају у потпуности спонтано. Ипак својеврсни оквир, поприште одвијања међуљудских веза потребно је, али и могуће одредити. Улога сфере људског међуделовања, односно димензије одвијања сарадње и сукоба између људи, припала је друштву. Исправно Диркем примећује када каже, да друштво није прост збир јединки, већ систематизована целина образована њиховим удруживањем, која сходно томе, поседује сопствена обележја, односно представља стварност за себе.[2]

Друштво је дакле та специфична целина, ентитет који стоји изнад сваког појединца, али творевина чије је постојање непосредно условљено релацијама које између појединаца, као саставних чинилаца друштва, настају. Ове су релације, међусобно веома различите, па се могу јавити у облику сарадње друштвених субјеката, по правилу свесне, односно намерне, али и као интензивни сукоб између појединаца, односно група, произашао из различитих интереса чијем досезању, свака од страна претендује. Различитост интереса, последица је у друштву постојећих разлика и то почев од оних индивидуално – психичких, преко колективних, па све до различитости на глобалном друштвеном нивоу. Када се на поменуте друштвене различитости, дода несумњива чињеница да појединац, сопственим понашањем у оквиру друштва, недвосмислено задире у понашање других индивидуа, наступање сукоба јавља се као

[1] Лукић, Р., *Систем филозофије права: I. Филозофија II. Филозофија права*, Правни Факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 167.
[2] Marković, D., *Marksova definicija društva i njen značaj za sociologiju*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 4, 1965, str. 139.

неизбежност, а проналажење начина за каналисање поменутих конфликата, као својеврсна нужност.

Свест о постојању потребе за усклађивањем сопственог понашања са делањем осталих чланова друштва, сама по себи представља значајно, али не и једино оруђе друштвене регулације. Људска несавршеност, дакле незанемарљива чињеница вољног и свесног сукобљавања сопствених интереса са претензијама других, али и постојање у човеку оног нагонског и несвесног, наведено оруђе друштвене регулације чини недовољно убојитим и указује на нужност његове надградње. Друштвене норме, јављају се као та нужна компонента надградње система друштвене регулације, односно неопходно средство које егзистира у служби усклађивања понашања људи, односно усаглашавања интереса истих.

Прописивањем обавезујућих начина понашања, путем норми, друштво, односно различити појавни облици истог, претендују да супротстављене интересе сопствених чланова, односно на темељима истих настале сукобе, одстране из друштвене сфере, односно сведу на најмању могућу меру, ону која опстанак и нормално функционисање не доводе у питање. Поред тога, друштвене норме, усмерене су и ка остваривању специфичних корисних циљева, оличених у међусобном усаглашавању различитих друштвених делатности, које је у сложеним животним условима, тешко остварив спонтаним путем. У корену регулаторног система утемељеног на друштвеним правилима, почива идеја о самодисциплини, односно постојању свести чланова друштва, која ће исте водити ка добровољном усклађивању сопственог понашања са предметним правилима. Међутим, као што је већ напоменуто, човек је несавршено биће, које под утицајем различитих околности, свесно или несвесно крши друштвена правила која су му наметнута, услед чега се успостављање система санкција, чијем дејству могу бити изложена добра прекршиоца друштвених норми, намеће као својеврсна нужност.

Све до сада наведено, указује на сложени карактер, који без сумње одликује систем нормативне регулације људског понашања. Постојање великог броја различитих правила, чија је сврха у усмеравању људског понашања ка достизању циљева мањег или већег значаја, односно практично остваривање ових норми кроз конкретно делање људи, предмет је подобан за вишедимензионалну обраду, односно теоријско разматрање, са више различитих аспеката. У вези са тим, **примарни разлог** за избор ове теме, почива на значају предмета обраде, дакле значају који ове норме, односно примена истих на конкретно понашање људи, има за функционисање, односно опстанак друштва, а на који је управо указано. У одсуству друштвених норми, као специфичних регулатора понашања, сукоби у друштву изазвани супротстављеним интересима, били би неизбежни, а последице спонтаног одвијања друштвених односа, потенцијално, по друштво чак и фаталне.

Веома је важно, посветити пажњу најзначајнијим аспектима друштвене регулације, прецизно идентификовати предмет исте, а након тога и најзначајније врсте правила путем којих се комплексни процес друштвене интеракције, подводи под регулаторни оквир. Међу бројним и разноврсним регулаторима људског понашања, својим значајем, посебно се истичу обичајна, морална и правна норма. Следствено томе, у средишту пажње ове теоријске обраде, налазе се ова три регулатора људског понашања. Специфичност карактерних обележја, комплексна логичка природа, али и сложене међусобне релације друштвених норми, захтевају темељан приступ овом научном истраживању, усмерен ка досезању потпуног сазнања о овим друштвеним регулаторима, односно начину деловања истих на конкретно људско понашање.

Други разлог, чији је утицај на избор истраживачке теме био значајан, почива на чињеници недовољне теоријске обрађености предметног питања и то на систематичан и синтетички начин, дакле обједињеним разматрањем свих питања од значаја за нормативну регулацију људског понашања. Неспорно је да су теоретичари различитих научних дисциплина, попут социологије, филозофије, етике и права, засебним разматрањем појединих тема везаних за нормативну регулацију људског понашања, понудили идејна решења за проналажење одговора на поједина питања која је могуће подвести под предмет овог научног истраживања.

Наведена гледишта потребно је брижљиво размотрити, критички испитати и искористити као путоказ за проналажење свеобухватних сопствених решења овог комплексног научног проблема. Дакле, постојећу научну грађу, потребно је на рационалан начин искористити, али и превазићи, односно надоградити. Способност препознавања одређеног питања, као проблема који завређује да са научног аспекта буде обрађен, од подједнаког је значаја као и сам чин извршавања предметне обраде применом одговарајућих метода. У том смислу, идентификација друштвених правила и поступка примене истих на људско понашање, као значајног и недовољно теоријски обрађеног питања, почетни је, али и веома значајан корак, чин којим је даљи истраживачки пут на недвосмислен начин антиципиран и усмерен.

У нераскидивој вези са разлозима због којих је овај научни проблем изабран као предмет обраде, егзистира и жељени **циљ истраживања**, у сврху чијег досезања је целокупан стваралачки напор уложен. У погледу зацртаних истраживачких циљева, потребно је, већ на самом почетку учинити одређена појашњења. Само истраживање, у претежном делу, дакле у доминантној мери, теоријског је карактера. Дескрипција научног проблема, али и објашњавање, односно класификација истраживаних појава, читавим током излагања материје, своје утемељење проналазе у већ постојећим становиштима домаћих и иностраних теоретичара. Поменута теоријска грађа, ипак није прихваћена статички, као својеврсна датост, односно непроменљиво стање достигнуто у науци. Напротив, активан однос према теорији, дакле тежња ка свеобухватној критичкој провери и оцени понуђених теоријских решења за постављене научне проблеме, поуздано је средство, које егзистира у служби зацртаних истраживачких циљева.

Указивање на два кључна разлога за избор теме, односно на активан приступ према научној грађи којим је прожето целокупно истраживање, донекле указује, али још увек не разоткрива у потпуности, циљ научног истраживања, који је аутор пред себе поставио. Од чега се наведени циљ састоји? Суштина наведене теоријске обраде и примарни истраживачки циљ, оличен је управо у превазилажењу изолованих гледишта о засебним сегментима друштвене регулације и то излагањем једног општег погледа, подобног да различите аспекте нормативног усмеравања понашања људи, подведе под јединствену логичку целину. Квалитетна теоријска дескрипција предмета обраде, исправна класификација изучаваних објеката, али и давање научних објашњења, подобних да допринесу потпуном разоткривању и разумевању истраживаних појава и послуже као антиципација будућег развоја у оквиру ове комплексне сфере, сложен је задатак, чијем испуњењу, током читавог истраживачког процеса треба тежити. Стваралачка творевина, настала на наведени начин, послужиће као смерница за решавање, не само будућих теоријских, већ и практичних проблема нормативног регулисања људског понашања, чиме ће допринос учињен према науци, али и друштвеној пракси, бити потпун.

Досезање постављеног циља, несумњиво изискује употребу адекватних **научних метода**, као оруђа подобних да пут сазнања, односно планирани истраживачки процес учине изводљивим. Са тим у вези, веома је важно учинити одређену напомену, усмерену на методолошки аспект предметног истраживања. У делу текста, који у оквиру уводне секвенце предстоји, кроз начелни приказ садржине тематских целина од којих је овај рад сачињен, биће указано и на одређене научне методе, употребљене приликом теоријског разматрања обрађених појава. Методолошка основа целокупног истраживачког процеса оличена је у својеврсном интегралном приступу и комбинованој употреби различитих научних метода, како појединачно, тако и у међусобном садејству. Употребом општих научних метода попут анализе и синтезе, прожет је целокупан поступак обраде и излагања материје.

Уз ова два логичка инструмента, као доминантни начин мишљења истиче се правни метод. Чињеница да се међу регулаторима људског понашања, према учесталости примене, сложености и поседованом значају, посебно истичу правна правила, битно је утицала и на избор метода, употребљених у оквиру овог истраживања. У том смислу, правни метод, како у свом нормативном облику, тако и форми подобној да пружи емпиријско-функционална сазнања о испитиваној појави, доминантно је средство мишљења, којим је прожет целокупан ток овог истраживања. Уз примену правног метода, неизоставни елемент на путу сазнања представља употреба социолошког начина мишљења, којим је омогућено сагледавање друштвених аспеката свих разматраних појава које представљају предмет истраживања.

Људско понашање, али и правила којима је исто регулисано, као централни објекти овог истраживачког процеса, друштвене су појаве, у чијем свеобухватном разоткривању важну улогу игра социологија са својим карактеристичним приступом и јединственим начином сазнања. Узимање у обзир специфичних услова и околности настанка, развоја и нестанка различитих друштвених појава, односно сличности и разлика између њихових појавних облика, незамисливо је без примене историјског и компаративног метода. Следствено томе, карактер допунских средстава мишљења припао је поменутим научним методима, а примена истих, у специфичним ситуацијама, без сумње представља сврсисходан корак на путу разоткривања суштине обрађиваних објеката.

Како целокупно истраживање не би остало искључиво у домену теорије, предметни истраживачки поступак употпуњен је особеним емпиријским елементом. Понашање људи и правила којима је исто регулисано, без сумње поседују својство друштвених, односно, научних проблема који захтевају да исцрпно, до најситнијих детаља буду размотрени. Сходно томе, емпиријском надградњом теоријски обрађеног, учињен је покушај достизања потпуног, односно објективног сазнања. Емпиријска страна предузетог истраживачког поступка сачињена је од специфичне искуствене провере појединих резултата добијених применом претходно побројаних теоријских метода. Статистичком обрадом одговора добијених од стране две стотине анкетираних испитаника, у истраживачки поступак на посредан начин уведени су и сами актери друштвених односа, дакле субјекти чије је понашање регулисано друштвеним нормама. Анкетирани испитаници, лица различитог пола, старости, односно средине становања, свој став, исказали су према тврдњама везаним за људско понашање и правила којим је исто регулисано.

Спроведена анкета била је анонимног карактера, а све у циљу подстицања учесника на давање искрених одговора на постављена питања. Сопствени став према исказаним тврдњама, испитаници су изразили кроз одређени степен слагања, односно

неслагања са истим. Одговори испитаника вредновани су применом такозване Ликертове скале[3], путем које је испитан став, односно степен слагања анкетираних субјеката са исказаним тврдњама у погледу друштвених правила и њиховог регулаторног дејства. Обрађени применом статистичког метода, резултати о исказаним ставовима испитаника, стављени су у контекст сазнања о друштвеним правилима, утемељеним на претходно спроведеном теоријском истраживачком поступку.

У погледу емпиријског дела спроведеног истраживања, важно је напоменути, да је исто превасходно допунског карактера. Иако анализа одговора две стотине анкетираних испитаника, пре свега обзиром на бројност испитаних, није подобна да омогући доношење далекосежних закључака, ипак као специфична надградња извршеним теоријским разматрањима, без сумње битно доприноси комплетирању целокупне слике о истраживаном предмету.

Узимајући у обзир све наведено, правно-социолошки начин мишљења, допуњен применом историјског и компаративног метода, уз комбиновани аналитичко-синтетички приступ којим је прожето целокупно излагање, представља интегралну теоријску основу, подобну да у спрези са спроведеним емпиријским статистичким истраживачким поступком, омогући детаљну обраду постављеног научног проблема и понуди адекватне одговоре на постављена питања.

Након упознавања са разлозима због којих је питање регулисања људског понашања путем друштвених правила, изабрано као предмет научне обраде, односно разоткривања постављених истраживачких циљева и научних метода чија је сврха да остваривање предметних циљева учине могућим, време је да се основне мисаоне претпоставке аутора, о истраживаним предметима учине видљивим. Значај **хипотезе** у оквиру сваког научног истраживања је велики, а поједини аутори, овом важном облику сазнања дају својство самосталног научног метода.[4] Поменута схватања имају и своје екстремне облике, па је сходно једном од наведених, целокупна улога научног истраживања сведена искључиво на проверавање постављених хипотеза, дедуктивним путем изведених из постојеће теоријске грађе.[5] Независно од става према оваквим становиштима, дакле независно од тога да ли је хипотеза прихваћена као посебан научни метод или јој је дато својство помоћног истраживачког средства, наведени искази одређеног значења, чија се сазнајна вредност излаже критичкој провери, без сумње трасирају пут одвијања целокупног истраживачког процеса. Са тим у вези и предметна научна обрада поступка регулисања друштвених односа, утемељена је на одређеним претпоставкама, дакле особеним мисаоно-теоријским исказима чију је веродостојност нужно проверити. У циљу прегледности приликом излагања текста, предметне мисаоне претпоставке, најпре ће бити таксативно побројане, а затим и у оквиру краћег хронолошког приказа материје, смештене у контекст конкретних питања, у сврху чије научне обраде су исте употребљене.

Почетни мисаоно-теоријски корак на путу остваривања постављеног научног циља представља хипотеза према којој **неопходно средство регулације људског понашања, усклађивања међуљудских односа и усаглашавања сукобљених**

[3] Croasmun, J., Ostrom, L., *Using Likert Type Scales in the Social Sciences*, Journal of Adult Education, vol. 40, no. 1, 2011, pp. 19-20, *доступно на: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ961998.pdf (приступ страници 18.11.2023.)*.

[4] Поповић, М., *Општа теорија права: Књига I: Увод у теорију права (Онтогносеологичке претпоставке)*, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад, 2002, стр. 186.

[5] Milić, V., *Istraživanje i teorija*, U: Pejčić, B. (Ur.), Metodologija empirijskog naučnog istraživanja, Defektološki fakultet, Beograd, 1995, str. 29.

интереса представљају друштвене норме. На изнету полазну, односно хипотезу општег карактера, надовезано је више посебних претпоставки, усмерених ка тачно одређеним сегментима истраживаног предмета. Дакле, као засебни искази, чију је сазнајну вредност потребно верификовати, издвајају се следеће претпоставке:

1) Сваку епоху развоја људске заједнице одликује постојање одређених типова друштвених правила.

2) Друштвене норме настају на различит начин, неке су последица стихијског деловања неорганизоване људске масе, док су друге резултат планског рада одређених друштвених заједница.

3) Порекло морала и моралних правила као саставних чинилаца истог, чисто је антрополошког карактера.

4) Припадност одређеној друштвеној заједници од значајног је утицаја на прихватање и примену одређених врста друштвених норми од стране друштвених субјеката.

5) Примена сваког правног правила обезбеђена је правном санкцијом.

6) Важење правне норме је непрекидно.

7) Иако су друштвена правила бројна и различита, ове норме су блиско повезане, а неретко је дејство једних зависно од прихватања и примене других.

8) Правила којима су регулисани друштвени односи, бројна су и разноврсна, а није ретка ситуација да истоветни друштвени однос буде регулисан различитим врстама друштвених норми.

9) У случају да је исти друштвени однос регулисан правном и моралном нормом на различит начин, адресат наведених правила, услед страха од могућег излагања утицају правне санкције, предност даје примени правне норме.

Постављене хипотезе, како основна, тако и остале, на њу надовезане посебне претпоставке, налазе се у специфичном односу, који карактерише снажна унутрашња, односно значењска повезаност, постојећа између ових мисаоно – теоријских корака, усмерених ка новом сазнању. Следствено томе, ове исказе, чију претпостављену сазнајну вредност тек треба проверити, неопходно је посматрати као специфично логичко јединство. Научно сазнање на бази којег је једна од постављених претпоставки верификована, односно одбачена, без сумње може послужити као показивач правца, у коме се треба кретати, приликом верификације осталих изречених тврдњи. Хронолошки посматрано, као полазна претпоставка и темељ теоријске поставке овог истраживања, исказан је и провери изложен став према којем друштвене норме представљају неопходно средство регулације људског понашања, усклађивања међуљудских односа и усаглашавања сукобљених интереса. Регулаторни значај, поседован од стране друштвених норми, несумњиво представља предуслов њиховог даљег и интензивнијег теоријског разматрања.

Хипотеза сходно којој је свака епоха развоја људске заједнице обележена постојањем одређеног типа друштвених правила, представља корак учињен ка новом сазнању, утемељен на чину смештања друштвених норми у специфични историјски контекст и њиховог посматрања у оквиру истог. Наредна теоријска претпоставка, постављена је са циљем разоткривања порекла анализираних друштвених правила. Подела правила према начину настанка, односно разликовање оних створених стихијски

од стране неорганизоване масе, од оних плански створених, темељ је на бази којег је извршена полазна и вероватно најзначајнија класификација у оквиру предметне теоријске обраде.

На хипотезу о пореклу друштвених норми, надовезана је и критичкој провери изложена претпоставка непосредно везана за морална правила, чији основ, односно порекло, несумњиво представља веома занимљиво, али и значајно теоријско питање. Морална правила у непосредној су вези и са наредним исказаним ставом чију је сазнајну вредност потребно проверити. Премда је претпоставку о утицају који припадност одређеној друштвеној заједници има на прихватање и примену правила, могуће посматрати кроз призму различитих друштвених норми, у оквиру ове теоријске обраде, превасходна пажња усмерена је на морални контекст социјалног утицаја.

Критичкој провери, изложени су и одређени ставови аутора исказани у вези правних правила. Прва теоријска претпоставка усмерена ка правним регулаторима људског понашања, односи се на један од два најзначајнија елемента правне норме, на њену санкцију. Наведени чинилац, поред свакодневне практичне употребе, предмет је и бројних теоријских разматрања, те се у том смислу и потреба за његовим потпуним разоткривањем, сама по себи намеће. Да ли је примена сваког правног правила обезбеђена правном санкцијом? Хипотеза чија ће истинитост бити подвргнута научној верификацији, полази од тога да је одговор на наведено питање, позитиван. Имајући у виду карактер правних правила и њихових санкција, поменуту тврдњу је потребно посматрати рестриктивно, а у том смислу и сваки изузетак, сматрати подобним, да постављену претпоставку обори као неистиниту. Претензија правног правила да у пракси оживи, односно да од стране сопственог адресата буде адекватно примењено, позната је као феномен важења правне норме. Међу бројним питањима, која овај комплексни теоријско-практични проблем доноси са собом, посебно се истиче питање постојања континуитета важења правних правила. Постављена претпоставка о непрекидном важењу правних правила, почетни је корак, којим је трасиран даљи пут разоткривања ове сложене појаве.

Смисао хипотезе чија је истинитост изложена провери, а која се тиче међусобне повезаности и условљености друштвених норми, јесте да након подробног разматрања материје, наведе на целовит закључак у погледу међусобних релација друштвених правила, али и њиховог односа посматраног у контексту практичног људског понашања.

Смештање друштвеног правила у специфичан бихевиористички контекст, односно посматрање истог кроз призму различитих аката друштвених субјеката, које претендује да усмери, не значи истовремено и његово изоловање у односу на остале регулаторе од којих је нормативни поредак сачињен. Напротив, међусобном односу различитих друштвених норми, његовом теоријском смислу, али и практичној страни непосредно везаној за конкретно људско понашање, посвећена је значајна мера истраживачког интересовања. Са тим у вези, критичкој провери изложена је претпоставка о учесталости практичних ситуација истовременог регулисања истоветног друштвеног односа од стране друштвених правила различите врсте.

Међусобна релација друштвених правила, сагледана је кроз специфичну компаративну призму њиховог утицаја на друштвене субјекте, а посебна пажња усмерена је ка ефектима које санкције ових регулатора проузрокују према адресатима норми. Теоријско-емпиријској критичкој провери изложена је тврдња о предности коју друштвени субјект даје примени правног правила у односу на морално и то услед страха од излагања утицају правне санкције.

Након излагања постављених хипотеза, али и кратког образлагања разлога због којих управо ови мисаони искази представљају смернице којима је пут овог истраживања трасиран, пажњу је потребно усмерити ка структуралном делу рада и то његовом материјалном виду. Систематичан приступ при обради и излагању материје, један је од примарних захтева које аутор научног истраживања, треба испред себе да постави. Систематичност подразумева постојање реда, устројеног сходно унапред одређеним критеријумима, приликом научне обраде, односно изношења резултата до којих се применом различитих методолошких поступака дошло. У том смислу, предмет овог научног истраживања подељен је на хронолошки устројене целине, које саме по себи, али и у међусобној релацији, представљају специфично логичко јединство. У првој међу поменутим саставним целинама овог истраживачког рада, првенствено је учињен покушај идентификације предмета нормативне регулативе.

Како је већ наглашено, као полазна, постављена је хипотеза према којој **неопходно средство регулације људског понашања, усклађивања међуљудских односа и усаглашавања сукобљених интереса представљају друштвене норме**. Након што је сфера људског понашања, у чијој сржи егзистирају поменуте форме људског међуделовања, у начелу препозната као подручје утицаја друштвених правила, приступило се ближем упознавању са овом комплексном друштвеном појавом. Ради остваривања наведене сврхе, људска активност раздељена је на чиниоце од којих је састављена, а исти су изложени описивању и објашњавању са теоријског аспекта. На овај начин, антиципиран је методолошки правац којим је прожето целокупно истраживање, а који је оличен у аналитичком растављању разматраних појава на саставне делове, а затим и излагању истих подробној теоријској обради. Аналитички приступ примењен у почетној истраживачкој фази дескриптиван је, али истовремено и експликативан, обзиром да су саставни елементи социјалне активности као анализиране целине, констатовани, набројани и са карактеристичним својствима описани, а затим и стављени у контекст релација међусобне зависности.

Након извршене структуралне анализе друштвеног деловања, целокупна пажња усмерена је према правилима чија се основна сврха састоји у регулисању, односно усмеравању понашања друштвених субјеката, дакле према друштвеним нормама. Примарни задатак, подразумева одређивање појма ових правила, односно специфичног мисаоног одраза њихове суштине. Одређивање појма посматраног истраживачког објекта, изискује поштовање одређених методолошких правила. У том смислу, утврђени појам, како према садржају, тако и према обиму, треба да представља реални одраз укупности поседованих састојака, односно множине нижих појмова посматраног објекта.[6]

Погрешан је приступ онај којим су у садржински оквир једног појма укључена обележја која не представљају његове нужне особености, односно приступ који под обим једног појма обухвати множину нижих појмова, од којих, поједине мисаоне одредбе сходно природи и карактеристикама, није могуће недвосмислено одредити као појмове који су посматраном појму подређени. Како одређивање појма најчешће представља почетни корак одређеног теоријског разматрања, прешироко, али и преуско утврђени појам посматраног објекта, како у погледу садржине, тако и у смислу обима, представља грешку, чије консеквенце могу бити од утицаја на читав даљи ток истраживања. Приликом одређивања појма друштвене норме, као централног појма овог истраживања, узете су у обзир претходно поменуте методолошке смернице. Појам

[6] Поповић, *Општа теорија права: Књига I: Увод у теорију права (Онтогносеологичке претпоставке)*, *нав. дело*, стр. 86-87.

друштвене норме, најпре је стављен у контекст хијерархијски вишег појма норме, односно правила, а затим је сходно суштинским обележјима разграничен у односу на сличне, али не и истоветне појмове, дакле у односу на друге врсте норми, које је такође могуће подвести под генерички појам правило.

Након што је садржина појава обухваћених појмовима норма, односно друштвена норма, на несумњив начин утврђена, настала је потреба за класификацијом норми. Шест значајних правила на која указује Поповић, истичу се као опште смернице за правилну класификацију. Први и други постулат, тичу се обима појмова који представљају предмет квалификације, па сходно томе, обими нижих појмова у сопственој укупности, морају се поклопити са обимом вишег појма којим су обухваћени, уз захтев да се под окриљем вишег појма избегне укрштање обима нижих.[7] Поступање противно првом правилу, за последицу би имало преуску, односно прешироку класификацију појмова, док би огрешење о друго поменуто правило водило ка непрецизности класификације. Уз ова два основна постулата правилног квалификовања, потребно је указати на још четири значајне смернице. Принцип претходне одређености предмета поделе, затим правило јединствености, којим је прописано да се подела мора вршити на основу једног, тачно одређеног критеријума, недвосмислено представљају смернице чије поштовање представља предуслов теоријски ваљане класификације.[8] Последња два правила прописују нужност релативне посебности сваког члана деобе, али и могућност успостављања јединства између посебних чланова деобе и то јединства у дијалектичком смислу.[9]

Уз доследну примену побројаних методолошких смерница, приступљено је класификацији норми. Најпре су из рода норми, односно вишег појма какав иста представља, издвојене посебне врсте које под исту потпадају, а предметна правила, сходно сопственим суштинским обележјима, раздељена на друштвене, техничке и верске норме. Како централни предмет овог истраживања представља регулисање друштвених односа, након извршеног садржинског разграничења у односу на друштвену норму, верска и техничка правила, остављена су по страни, а у средиште теоријског интересовања, смештено је правило чија се основна сврха састоји у усмеравању људског понашања.

Као значајан мисаоно-теоријски корак на путу новог сазнања, две значајне хипотезе чију истинитост треба верификовати, стављене су у контекст почетне класификације друштвених правила. Сходно првој, **сваку епоху развоја људске заједнице, одликује постојање одређених типова друштвених правила за њу карактеристичних**. На наведену претпоставку, надовезана је хипотеза према којој **друштвене норме настају на различит начин, услед чега, неке од њих представљају последицу стихијског деловања неорганизоване масе, док су друге резултат планског рада одређених друштвених заједница**. Попут појма норми као највишег појма, односно засебног рода и у оквиру нижег појма садржаних друштвених норми, могуће је разликовати постојање још нижих појмова, дакле различитих врста. Међу наведеним, као врста правила која су од посебног значаја за регулисање односа између људи, истичу се обичаји, морална и правна норма, услед чега је даља истраживачка пажња усмерена управо ка овим регулаторима.

[7] *Исто*, стр. 200.
[8] *Исто.*
[9] *Исто*.

Обичајна правила, први су од три поменута регулатора људског понашања, који је подвргнут теоријском разматрању. Наведеној врсти друштвених норми у склопу предметног истраживачког рада, посвећена је читава тематска целина. Обичаје, као и сваку другу друштвену појаву, одликује сопствена фаза настанка, развоја и нестанка из друштвеног поретка. Историја, као специфични процес одређених догађаја, догађања, веза, односа и структура, подобна је да битно допринесе сазнању о обичајима, као посматраној друштвеној појави. Сходно основној поставци историјског метода, свака друштвена појава, настаје, развија се и нестаје у особеним условима, окружењу, времену и простору, односно у специфичним ситуацијама чији су актери појединци и друштвене групе, који делују руковођени сопственим интересима и циљевима и на тај начин проузрокују различите ефекте, односно последице.[10] У наведени контекст, смештено је и обичајно правило, па је употребом историјског метода, укратко приказан развојни пут који су обичаји прошли од примитивне цивилизацијске фазе, закључно са савременом епохом развоја људске заједнице. Примарно је указано на њихов карактер творевине примитивног друштва, али је истовремено учињен осврт и на касније фазе бивствовања наведених неформалних правила у поретку друштвених норми, праћене подређеним положајем у односу на правне норме. Након појмовног прецизирања нужних обележја обичајног правила, развојни пут истог стављен је у контекст релације са правном нормом.

Кодификација обичаја, законско упућивање на исте, *praeter legem* примена, али и релација обичаја према праву, у случају њихове супротности садржини важећих правних норми, најзначајнији су видови односа постојећег између ове две врсте друштвених правила, који је приказан у делу теоријског разматрања посвећеног обичајима. Поред тога, указано је и на улогу коју обичајне норме имају у регулисању правних односа у данашње време, са посебним освртом на три значајне врсте правних обичаја, трговачке, уставне и обичаје међународног права. Разматрањем савременог правног значаја обичајних норми заокружен је почетни корак теоријске обраде посвећене наведеној врсти друштвених правила.

Након обичаја, предмет разматрања наредне логички уоквирене целине, представљају моралне норме. Појмовно одређивање морала, односно његово позиционирање између људског понашања, друштвених норми и вредности, задатак је од примарног значаја за даљи ток истраживачког рада. Дефинисањем морала као специфичног скупа правила којим је понашање човека усмерено ка чињењу доброг и избегавању злог, дакле ка досезању одређених вредности, на посредан начин, указано је и на улогу коју моралне норме, као његови саставни чиниоци, обављају у склопу ове сложене друштвене појаве.

Морална норма иако представља специфичну друштвену појаву, истовремено је и саставни елемент морала, дакле градивни чинилац више друштвене појаве, у склопу које се јавља. Садржинско и формално одређење морала, неодвојиво је од правила на темељу којих исти почива. Док су формална морална обележја прилично јасно уочљива, садржинско дефинисање морала суочено је са извесним тешкоћама, обзиром на релативну неодређеност појмова добро и зло којима је садржина моралних правила, а заједно са њима и морала, обухваћена. Осим формалног и садржинског, морал, као творевина сачињена од норми специфичне садржине, смештен је и у друштвени

[10] Танчић, Д., *Историјски метод у друштвеним и политичким наукама*, Токови историје, бр. 1, 2010, стр. 200.

контекст, па је учињен својеврстан покушај социолошког детерминисања ове сложене појаве.

У односу на друге врсте друштвених правила, моралне норме одликује специфичан унутрашњи карактер. Чињеница да се ради о аутономним правилима, дакле нормама смештеним у психичкој дубини појединца, посебну пажњу скреће ка питању порекла ових заповести о људском понашању. Следствено томе, значајан део теоријског разматрања посвећеног моралу, подразумева анализу настанка истог, односно покушај проналажења узрока који доводе до појаве ове специфичне врсте норми у свести човека. Постављена је **хипотеза према којој се порекло морала, односно правила од којих је сачињен, темељи искључиво на факторима антрополошког карактера**. У циљу научне верификације исказане претпоставке и уклањања евентуалних недостатака у оквиру исте, консултована су различита теоријска гледишта, међусобно опречна и искључујућа.

Према становиштима која порекло морала и моралних правила везују за узроке метафизичког карактера, заузет је неутралан став, обзиром на немогућност њихове научне верификације, али и егзактног одбацивања тврдњи садржаних у истим. Потрага за одговором на питање порекла морала, настављена је у емпиријској сфери, дакле у домену искуственог. Јединственог става нема ни међу ауторима који основ морала темеље на чињеницама искуственог карактера. Разноврсна гледишта, могуће је барем начелно окупити и разврстати у две основне групе. Прву групу чине становишта антрополошког типа, која узрок појаве моралних правила проналазе у особинама урођеним човеку. Друга група анализираних гледишта, неизоставним фактором настанка моралних правила, сматрају људско друштво. Након критичког разматрања сваког од наведених становишта, учињен је покушај продуктивне синтезе, односно стварања једне нове целине, јединственог гледишта, добијеног повезивањем, на први поглед опречних, антрополошких и друштвених становишта.

Тешкоће присутне код садржинског одређивања морала, нису нестале ни приликом теоријског разматрања питања променљивости правила од којих је сачињен. Променљивост моралних правила, сагледана је како са формалног, тако и са садржинског аспекта. Док је ситуација релативно јасна, у погледу могућности мењања формалних елемената од којих је морал, као скуп правила сачињен, садржинска променљивост истог даје могућност доношењу различитих, чак и потпуно опречних закључака. Неодређеност, базичних моралних појмова добро и зло, онемогућава недвосмислено разоткривање садржине моралних правила, услед чега и покушаји разматрања сталности, односно променљивости садржине истих, постају упитни. Ипак, у сржи је науке да трага за потпуним сазнањем о истраживачком предмету, односно да пронађе адекватан начин за превазилажење препрека на које наиђе на путу сазнања. У том смислу, као помоћно средство сазнања, извршен је краћи историјски осврт на одређене конкретне моралне релације, анализом чије садржине је учињен корак ка проналажењу апстрактног, односно општег одговора на питање могућности садржинског мењања морала.

Интензивна веза између морала и личности индивидуе, односно унутрашња природа моралних норми, подобна је да одведе ка закључку о чисто индивидуалном карактеру ове врсте друштвених правила. Ипак, доношење оваквог закључка, утемељеног искључиво на чињеници да су морална правила смештена у психичкој дубини појединца, преурањено је и као такво, подложно критичкој провери. У наведену сврху, као својеврсна радна хипотеза, истакнута је тврдња према којој **припадност**

одређеној друштвеној заједници, значајно утиче на прихватање и примену одређене врсте друштвених правила од стране конкретног друштвеног субјекта.

Премда је предметна теоријска претпоставка применљива на различите врсте друштвених правила, у случају конкретног научног истраживања, иста је превасходно усмерена ка социјалном аспекту моралних норми. У циљу потврђивања постављене хипотезе, односно ради критичке провере гледишта у склопу којих је моралу приписан чисто индивидуални карактер, ова друштвена појава, измештена је из уске индивидуалне димензије и расута у различите сфере међуљудског повезивања. На тај начин учињен је покушај утврђивања евентуалног моралног утицаја припадности појединаца различитим заједницама, почев од оних малих, најприснијих, попут породице, закључно са човечанством као глобалним обликом међуљудске везе.

Поред друштвеног утицаја на морални развој индивидуе, критичкој провери изложена је и могућност евентуалног постојања читавих система моралних норми одређених друштвених заједница, потпуно независних од моралних правила доминантно усвојених од стране појединачних припадника датог колективитета. На наведени начин, теза о чисто индивидуалном карактеру морала, изложена је сумњи, па је у циљу извођења правилног закључка, као најсложеније логичке форме мишљења, наведено питање, нужно подробно размотрити.

Наредна целина у структури предметног научног истраживања, посвећена је врсти друштвених норми, чија је природа у одређеном смислу сложенија у односу на природу две претходно изложене врсте друштвених правила. Предметно излагање посвећено је правној норми, а сложени карактер и интензивни регулаторни значај предметних норми, узрок су обимности излагања, односно чињенице, да је наведеној врсти друштвених правила, посвећена највећа количина истраживачког интересовања. Детаљном разматрању правне норме, са различитих теоријских аспеката, као неизбежан корак, претходи њено дефинисање, односно исказивање садржине појма исте. Како је садржина појма сачињена из његових ознака, несумњиво је, да је дефиницијом потребно обухватити искључиво ознаке које наведени појам одвајају од других.

Изложене смернице искоришћене су приликом појмовног дефинисања правне норме, а као помоћна средства искоришћена су сазнања о појмовном одређивању наведене врсте друштвених правила које је извршено од стране представника позитивистичких, императивних, социолошких, односно психолошких теорија. Након што је појам правних правила, одређен на несумњив начин, иста су изложена структуралној анализи. Дакле у средиште интересовања, доспела је логичко-семантичка структура ове врсте регулатора људског понашања. Попут појмовног одређивања правне норме и приликом њене структуралне анализе, пажња је усмерена ка различитим теоријским становиштима, па су схватања о дводелној, троделној, четвороделној, односно структури правног правила сачињеној више елемената, изложена критичкој оцени аутора.

Након формирања комплетне логичке слике једног правног правила, приступљено је детаљној анализи истог. Под анализом правне норме, могуће је одредити специфичан психички процес, у оквиру којег се наведено правило раставља на делове од којих је сачињено, а све у циљу досезања потпуног сазнања о његовим саставним чиниоцима. У средишту истраживачке пажње, нашли су се дескриптивни елементи правног правила као што су претпоставка диспозиције и хипотеза санкције, односно нормативни чиниоци диспозиција и санкција. На овом месту, потребно је указати и на значајну хипотезу непосредно везану за нормативни елемент правног правила, њену санкцију, коју је

нужно изложити научној верификацији. Наиме, према ставу аутора овог истраживања, **примена сваког правног правила обезбеђена је правном санкцијом**. Сазнајну вредност наведене тврдње потребно је проверити, уз обавезно узимање у обзир специфичности којима природа правне норме и њене санкције несумњиво одишу.

Бројне и разноврсне правне норме, потребно је правилно класификовати, дакле извршити систематску поделу појма правне норме, према обухваћеном обиму. На смернице за правилно квалификовање одређеног појма већ је указано, а предметни постулати применљиви су и на правну норму. Поред традиционалне класификације правних норми, доминантно прихваћене у домаћој теорији права, део излагања посвећен је и једном оригиналном покушају разврставања ових правила. У питању је подела правних норми на примарне и секундарне. Наведена класификација природног је карактера, утемељена на нужним обележјима која карактеришу правну норму, али установљена са специфичним теоријским циљем.

За разлику од неформално и спонтано насталих обичајних и моралних норми, правна правила део су устројене целине, уређеног система утемељеног на одређеним принципима, међу којима се несумњиво, по сопственом значају истиче принцип хијерархије. Координисано и ефикасно деловање правних правила на људско понашање, потпуно је незамисливо у одсуству строгог хијерархијског устројства поменутих регулатора, утемељеног на објективним критеријумима. Примарни критеријум, на основу којег се правна правила позиционирају на нормативној хијерархијској лествици, утемељен је на правној снази истих, односно на мери правног утицаја, који наведено правило врши према другом правилу, односно интензитету претрпљеног правног утицаја од стране другог правног правила. Предметни утицај присутан је како у формалном, тако и у садржинском смислу. Претходно наведено, указује на сложени карактер који феномен хијерархијског повезивања правних норми, несумњиво има, те је обради наведеног питања нужно приступити са посебном пажњом.

Излагање о правној норми, потребно је заокружити обрадом једног значајног феномена, блиско везаног за ову врсту друштвених правила. У питању је феномен важења правне норме, односно у оквиру исте присутна претензија, да од стране сопственог адресата, буде доследно примењена. Како важење правне норме, представља особени феномен, у том смислу и сам приступ обради наведеног питања, у одређеној мери, одише специфичностима, које га издвајају у односу на теоријски приступ разматрању осталих аспеката правног правила на које је до овог момента указано. Сам термин феномен, односи се на начин на који је одређена појава присутна у људском искуству.[11] Правна норма, као типична друштвена појава, у искуственој сфери, може егзистирати у различитим облицима, а најчешће као предмет опажања или замишљања.

Да ли чињеница присуства правне заповести у свести човека представља довољан разлог да се исто може сматрати важећим? Каква је ситуација са правним нормама, са фактом чијег постојања, друштвени субјекти уопште и нису упознати? Да ли наведена правила важе, дакле, да ли предметне правне норме претендују да буду примењене од стране својих адресата упркос чињеници да је наведеним субјектима садржина истих непозната? Одговором на наведена питања, условљен је и одговор на питање непрекидности важења правних правила. **Претпоставка је аутора, да правна правила важе без прекида**, а наведену тврдњу, проналажењем одговора на претходно постављена питања, треба у потпуности, односно одређеној мери потврдити или

[11] Jerotić, S., Pantović-Stefanović, M., *Fenomenologija, psihopatologija i fenomenološka psihopatologija*, Engrami, god. 43, br.1, 2021, str. 8.

одбацити. Значајну дилему у погледу овог феномена, изазива и питање момента од којег је одређено правно правило могуће сматрати важећим. Да ли је то моменат формалног доношења истог, или се за правно важење, као неопходност, захтева наступање додатних услова? У потрази за одговором на изложена и бројна друга питања везана за феномен важења правне норме, консултована су гледишта истакнутих представника теорије права, чијом је анализом отворен пут ка извођењу закључних ставова.

Након засебног теоријског разматрања три најзначајније врсте друштвених правила, појмовног одређивања и класификације истих, утврђивања њиховог порекла, односно логичко – семантичке структуре, наведена друштвена правила, потребно је довести у међусобну везу. Следствено томе, читава тематска целина посвећена је релацијама успостављеним између обичајних, моралних и правних правила. Важно је напоменути, да је предмет разматрања овог дела текста, превасходно усмерен на апстрактни, односно теоријски аспект релације наведених друштвених регулатора, док компаративна анализа међуделовања обичаја, морала и права, у склопу конкретног људског понашања, представља садржину засебне тематске целине, чије излагање тек предстоји.

Полазна претпоставка непосредно везана за релацију друштвених норми, коју је на путу сазнања потребно потврдити или одбацити, **наведена правила, упркос њиховој бројности и различитости, третира као творевине блиско повезане, услед чега је дејство једних, зависно од прихватања и примене других врста регулатора људског понашања**. На овај начин постављена хипотеза, исказ је, чије је значење и претпостављену сазнајну вредност потребно изложити критичкој провери. У циљу провере истинитости изнете претпоставке, друштвена правила је неопходно претходно прецизно разграничити, а затим и сагледати све значајне аспекте евентуално постојећег међусобног утицаја. Како су обичајна, морална и правна норма, у оквиру одељака који су им посвећени, на прецизан начин појмовно одређени, пажњу је потребно усмерити ка сфери међусобног утицаја предметних правила.

Неформална природа која краси обичаје и морал, али и чињеница да дуг временски период током цивилизацијског развоја, наведена правила нису била јасно међусобно диференцирана, узрок је испреплетаности између ових норми, која у различитим видовима, константно прожима предметну релацију. Нису ретки случајеви у оквиру којих традиционалне обичајне норме претендују да барем једним своји делом прерасту у морал, дакле да стекну снагу моралног правила. Зависно од утицаја конкретних друштвених околности, обичајна правила могу успети, односно не успети са поменутом тежњом. Поред овог, поменута релација има и друге појавне облике, а посебно је занимљиво указати на однос између обичајног и моралног правила у случају несклада, постојећег између ових регулатора људског понашања. Попут обичајно – моралне релације и однос између правних и обичајних норми могуће је сагледати из више различитих углова. Поменути аспекти кодификације, законско упућивање на обичаје приликом попуњавања правних празнина, али и ситуације међусобног неслагања обичајних и правних норми, најупечатљивији су пример релације између ове две врсте друштвених правила.

Однос између морала и права, односно правила од којих су ове сложене друштвене појаве сачињене, са научног аспекта веома је атрактивно питање, обрађивано од стране бројних теоретичара, представника различитих научних дисциплина и теоријских праваца. Теоријска подлога за подробно разматрање предметне релације недвосмислено постоји, а исту је у оквиру овог истраживачког рада потребно рационално искористити,

као темељ за извођење свеобухватног коначног суда о постављеном истраживачком предмету.

Примарна замисао разматрања односа моралних и правних правила, усмерена је на њихов динамички аспект, дакле на релације у које наведена друштвена правила ступају, кроз конкретно људско понашање које регулишу. Међусобну усаглашеност моралних и правних правила, али и колизију између истих, најсврсисходније је сагледати кроз примере практичног поступања друштвених актера, чије је деловање усмерено наведеним врстама друштвених норми. Поред тога и сами друштвени субјекти, као непосредни адресати ових правила, подобни су да искажу вредносни став, који су о регулаторима сопственог понашања заузели, а који је без сумње, сврсисходно имати у виду, приликом разматрања поменутих норми.

Ипак, пре упуштања у разматрање практичних аспеката регулисања људског понашања, потребно је поставити поуздан теоријски оквир, подобан да битно допринесе, односно олакша објашњавање практичних аспеката примене, односно међусобних релација друштвених правила. У том циљу, првобитно је учињен својеврсни осврт на гледишта најзначајнијих мислилаца, који су кроз историју изучавали људске врлине, идеале и уопште различите аспекте понашања човека, а затим је пажња усмерена ка правним теоретичарима и ставовима истих, исказаним у погледу нормативне регулације човечијег поступања. Као што је већ напоменуто, теоријска гледишта су бројна, а разноврсни ставови аутора, крећу се од изричитог порицања постојања било какве везе између морала и права, преко оних умерених, у оквиру којих су сагледани искључиво нужни аспекти поменуте релације, па све до оних, у афирмативном смислу екстремних, који однос између морала и права третирају као специфично јединство.

На темељу сазнања, створених критичком оценом гледишта различитих аутора, теоријска обрада релације морал-право, настављена је у оквиру наредне тематске целине овог истраживачког рада. Као што је напоменуто, наведена целина усмерена је ка разматрању друштвених правила, смештених у контекст конкретног људског понашања, дакле упознавању са начином на који предметне норме, свој смисао остварују у реалним животним ситуацијама. У сврху бољег разумевања начина деловања друштвених правила, као претходни корак, извршена је анализа људског понашања, као специфичног скупа свесних и вољних радњи, проистеклих из одређеног мотива, а истовремено усмерених ка остваривању одређеног циља. Ова комплексна целина, аналитичком методом и то, како у дескриптивном, тако и у експликативном облику, растављена је на саставне елементе, чија су улога, али и односи међусобне зависности, подробно анализирани. Након анализе потреба, мотива и инстинката, као специфичних разлога који утичу на понашање људи, пажња је усмерена ка друштвеним правилима и регулаторном задатку који иста обављају.

Непобитна је чињеница, да друштвене норме представљају разлог због којих људи доносе одлуку о одређеном начину понашања. До наведеног закључка могуће је доћи и без употребе различитих методолошких поступака, дакле обичним, вулгарним сазнањем, утемељеним на чулном опажању друштвене свакодневнице. Ипак, у позадини, ове наизглед једноставне констатације крије се мноштво питања, која захтевају одговоре, за које је потребно улагање већег напора, дакле нужно је ангажовање које превазилази поступак обичног здраворазумског мишљења и сазнања.

Да ли су друштвене норме искључиви разлог људског делања на одређени начин или се исте налазе у равни са другим разлозима попут мотива, потреба или инстинката? Какав је вредносни став адресата друштвених правила према нормама, које су им као

регулатори понашања, упућене? Да ли су људи спремни да сопствено понашање подреде правилима у чијем стварању нису учествовали из разлога потпуне уверености у расуђивачку моћ ауторитета који им намеће наведено правило или је послушност утемељена на страху од поменутог ауторитета? Какав је утицај санкција којим друштвена правила располажу, на одлуку друштвених субјеката да се повинују захтевима садржаним у нормама које су им упућене?

У потрази за одговором на ова, али и друга питања која стоје на путу свеобухватног сазнања о истраживачком предмету, потребно је пажљиво размотрити различите аспекте примене друштвених норми на људско понашање. У наведену сврху, корисна је употреба реалних примера различитих животних ситуација, а помоћу истих и сагледавање регулаторне специфичности која обичаје, односно морална и правна правила краси. Употреба компаративног истраживачког метода, у овој фази научног истраживања, чини се најприкладнијим путем ка целовитом разоткривању истраживаних појава. Наведени истраживачки метод подразумева контролисано и систематско испитивање сличности и разлика облика, односно варијатета у којима се поједине друштвене појаве јављају, а које је утемељено на одређеним претходно постављеним теоријским претпоставкама.[12]

Обичајно, морално и правно правило, као различити варијатети друштвене норме, дакле истраживане друштвене појаве, смештени су у контекст реалних животних ситуација, у оквиру којих су сагледане сличности и разлике које карактеришу регулаторно деловање истих. У вези са наведеним, постављене су и критичкој провери изложене две, са аспекта практичне примене друштвених правила, веома значајне хипотезе. Према првој, **практична околност истовременог регулисања једног друштвеног односа, од стране друштвених правила различите врсте, представља честу животну ситуацију**.

На наведену претпоставку, надовезана је и критичкој провери изложена још једна значајна хипотеза. Усаглашавање понашања адресата правила са заповешћу која му је нормом упућена, нераскидиво је везано за однос који адресат норме има према санкцији којом је обезбеђена њена примена. У том смислу, потребно је осврнути се и на практични аспект утицаја друштвених норми и њихових санкција на људско понашање. У циљу разматрања истог, критичкој провери је потребно изложити претпоставку да ће **друштвени субјект, који се нађе у животној ситуацији, истовремено, али на различите начине регулисаној од стране моралног и правног правила, сопствено понашање прилагодити захтеву садржаном у правној норми и то превасходно услед страха од могућег излагања дејству правне санкције**. Анализом различитих фаза процеса примене друштвених правила, теоријско разматрање у оквиру наведене тематске целине је заокружено и закључено, а пажња усмерена ка другим аспектима друштвене динамике непосредно везаним за регулаторе људског понашања.

Важан аспект теоријске обраде друштвених норми, односно обичаја, моралних и правних правила, несумњиво представља и разматрање истих у контексту друштвених промена. Промене у друштву представљају својеврсну нужност. Од самог свог постанка, овоземаљски свет, али и људско друштво као његов саставни чинилац, налазе се у непрекидном и мање или више турбулентном процесу сопственог мењања. Поменуте

[12] Башчаревић, И., *У прилог значају развоја упоредног метода у социологији*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, бр. 42/2, 2012, стр. 413.

промене, сопствени траг остављају у готово свим сферама друштвеног живота, а исти је, у зависности од степена излагања промени, у мањој или већој мери уочљив.

Једну од димензија друштвеног живота која се налази под утицајем поменутих промена, несумњиво представља и подручје односа између појединаца, односно друштвених заједница, али истовремено и сфера друштвених правила којима су ове релације уређене. Друштвене норме, као регулатори односа између људи, налазе се дакле под утицајем различитих акција окренутих ка трансформацији постојећих друштвених прилика. Постављени задатак овог научног истраживања, усмерен је ка разоткривању и теоријском објашњавању утицаја друштвених промена, односно последица које исти проузрокује на друштвеним правилима. У наведену сврху, неопходно је претходно размотрити општа питања везана за промене у оквиру људског друштва. Дакле, шта се под променама у друштву уопште подразумева, који су узроци који до истих доводе, односно актери који их спроводе? Проналажење одговора на ова питања, основ је за даље теоријско разматрање.

Наредни кораци научне обраде динамичког аспекта друштвене стварности, огледају се у класификацији, односно разврставању друштвених промена сходно поседованим обележјима која их суштински одликују. Након извршене класификације, између различитих врста промена, нужно је издвојити оне које су најприснije повезане са друштвеним правилима, дакле промене чији је утицај на друштвене норме најинтензивнији, а затим и пажњу посветити проналажењу теоријског објашњења поменутог утицаја.

Последња тематска целина у структури овог научног истраживања, посвећена је друштвеним субјектима, односно конкретним адресатима друштвених правила. Смисао наведеног сегмента обраде поступка регулисања друштвених односа, усмерен је ка утврђивању вредносних ставова реалних друштвених актера о нормама, којима је понашање истих регулисано на непосредан или посредан начин.

Упознавање са мишљењем друштвених субјекта о одређеним питањима везаним за друштвена правила, а затим и статистичка анализа истог, употпуниће претходно спроведено теоријско разматрање, а самим тим и допринети стварању основе подобне за извођење коначних закључака. У наведену сврху, спроведена је анкета, у оквиру које се две стотине испитаника различитог пола, старости, односно средине становања, изјаснило о тврдњама везаним за различите аспекте примене друштвених правила на понашање људи. О свакој од констатација које су се нашле пред анкетираним лицима, иста су могла да искажу сопствени степен сагласности, заокруживањем једног од четири понуђена одговора. Одговори испитаника даље су вредновани применом такозване Ликертове скале, односно скале збирног типа, те је након одговарајућег бодовања, став испитаника према изнетим тврдњама оцењен као, у одређеној мери позитиван или негативан.

На овом месту, важно је нагласити да је извршена статистичка анализа превасходно допунског карактера, односно да поседује својство помоћног средства примењеног у оквиру целокупног теоријског разматрања друштвених правила, односно поступка регулисања друштвених односа путем истих. Наиме, одговори две стотине анкетираних субјеката, премда нису подобни да самостално омогуће доношење одређених далекосежних коначних судова, ипак смештени у контекст целокупног теоријског разматрања, несумњиво могу помоћи свестраном, односно целовитом сагледавању питања која представљају суштину односног истраживачког предмета. Указивањем на разлоге за избор истраживачке теме, образлагањем постављеног циља,

хипотеза које су изложене верификацији, упознавањем са употребљеним методима истраживања, али и кратким излагањем садржине тематских целина, заокружен је уводни део излагања, па је пажњу потребно усмерити ка друштвеним правилима, али и односима између друштвених субјеката, као специфичном предмету нормативне регулативе.

I ПОНАШАЊЕ ЉУДИ И ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ КАО ОСНОВНО РЕГУЛАТОРНО СРЕДСТВО

I.1. Друштвени односи као предмет нормативне регулативе

Социјална активност основна је друштвена појава и полазна тачка разматрања свих осталих, на њеним ефектима заснованих, друштвених категорија. Да би одређена друштвена појава имала карактер основне категорије, као суштинска обележја, морају је одликовати елементарност и апстрактност.[13] Обележје елементарности подразумева да, својство друштвене појаве, одређена категорија, поседује искључиво у облику у којем је дата, односно да би чином разлагања на саставне елементе, изгубила тај специфични карактер. Под апстрактношћу исте, најприкладније је одредити њену друштвену општеприсутност, односно њено присуство у свему друштвеном.

При теоријском разматрању друштвене појаве, сврсисходно је поћи од гледишта Радомира Лукића, који је, појам друштвене појаве, одредио је на једноставан, а истовремено и веома схватљив начин. Сходно наведеном гледишту, специфичности друштвене појаве, до изражаја долазе, када се иста смести у контекст природне и индивидуалне појаве. Суштина друштвене појаве, посматране на наведени начин, оличена је у повезаном деловању људских понашања, које је подобно да проузрокује промене у природи, друштву, али и код самих учесника предметне појаве.[14] Оваквих промена, у одсуству друштвеног деловања, као успостављене везе људских понашања, не би ни било. Људска понашања, али и њихово повезивање, дакле успостављање везе између различитих видова поступања људи, саставни су елементи друштвене појаве. Растављањем наведене целине на градивне чиниоце, неизбежно води губитку њеног специфичног карактера. Јер понашање индивидуе, без везивања за понашања других индивидуа, нема друштвени карактер.

Посматрати човека као јединку чија је активност сведена искључиво на обезбеђивање индивидуалног биолошког опстанка, са теоријског, али и практичног аспекта, никако није пожељно. Појединац, као друштвено биће, током живота, подстакнут одређеним узроцима, а ради задовољења извесних циљева, предузима различите видове социјалних активности. Поједини аутори, наведене активности, односно друштвено деловање, одређују као укупност структура и процеса путем којих човек остварује и извршава сопствене смислене намере.[15] Уколико су наведена друштвена деловања, изазвана истим или различитим узроцима, оријентисана у истом правцу, за њих је могуће рећи да представљају друштвене процесе.[16] Реч је о

[13] Марјановић, М., *Елементи друштвеног делања*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 45, бр. 3, 2011, стр. 174

[14] *Исто*.

[15] Parsons, T., *Društva: Evolucijski i poredbeni pristup*, prevod Grbin, V., Itro August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 19.

[16] Митровић, М., Вуковић, Д., *Основи социологије права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, стр. 39.

првостепеном виду друштвеног повезивања, односно унутрашњој страни друштвене појаве. Сваки друштвени процес као садржина одређене социјалне активности, има и свој облик.

Форму друштвеног деловања, односно начин повезивања међу појединцима и друштвеним групама, током обављања друштвених процеса, представљају друштвени односи.[17] Друштвени однос заправо је међусобни однос актера одређеног друштвеног процеса. Друштвени актери, носиоци друштвеног процеса, ступањем у исти, заузимају истовремено различите положаје један према другоме, те на наведени начин стварају друштвене односе.[18] Изразом друштвени однос, поједини аутори одређују понашање већег броја појединаца, у случају да је исто у свом смисаоном садржају узајамно подешено, односно, на узајамном принципу оријентисано.[19] Поред тога што се међусобно повезују и делују једни на друге, актери социјалних активности истовремено делују и на природу, друштво, а у одређеним случајевима и на себе саме.

За друштвене односе, карактеристично је да наступају код актера друштвеног деловања и у ситуацијама када непосредни физички контакт изостане.[20] Појединац може ступити у однос ове врсте са другим индивидуама чак и у ситуацијама када самостално обавља одређену активност која представља одређени друштвени процес. Сваки друштвени однос, заправо осликава постојећу социјалну стварност која се у датом тренутку јавља као вид објективне реалности усмерене ка појединцу и различитим облицима друштвених заједница. Објективна стварност има своју историјску страну, па је у том смислу могуће утврдити временски контекст међусобних односа између појединаца или група, као и односа ове врсте усмерених ка природи или друштву. Претходно поменуто указује на вишедимензионални карактер и сложену структуру коју свака социјална активност поседује. Због тога је сврсисходно да се друштвени однос као елемент структуре друштвеног деловања разложи на саставне делове. Анализа појединачних елемената друштвеног односа подразумева давање одговора на различита питања. Ко су актери друштвеног деловања, који је разлог предузимања социјалне акције, на који начин и употребом којих средстава се друштвено деловање врши, у ком правцу је наведена активност усмерена и на самом крају, али веома важно, утврдити начин на који је регулисана наведена социјална активност.

Самостално или у заједници са другима, човек је главни актер сваке социјалне активности. Управо је човек тај који је способан да пред себе постави одређени циљ који одређеном активношћу жели да оствари, односно да својим поступцима стреми да досегне до одређених вредности. Као такав, човек је подобан и да самостално одабере начине и неопходна средства и њихову употребу усмери ка остваривању постављеног циља. Важна је одлика човека, његова способност да у својим поступцима обједини све елементе друштвеног деловања.

Као носилац социјалне акције човек може да делује индивидуално, међутим чешћи је случај да у различите облике друштвене активности ступа у заједници са другима. Уколико се као актери социјалне интеракције јављају појединци и мање друштвене групе попут породице, насеља, одређених професија или класа, карактер успостављених односа зависан је од личних својстава актера предметних односа.

---

[17] *Исто*.
[18] Суботић, Д., *Социологија*, ИПС, Београд, 2008, стр. 36.
[19] Đurić, M., *Sociologija Maxa Webera*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964, str. 223.
[20] Kostić, B., *Sociologija*, Institut jugoslovenske i inostrane dokumentacije zaštite na radu – Niš – Uredništvo posebnih izdanja, Niš, 1974, str.77.

Социјалне акције могу се одвијати и у оквиру ширих облика повезивања људи, као што су нације, државе, народи, а у наведеном случају лична својства појединачних актера, од слабијег су утицаја на квалитет успостављених друштвених односа. Сходно томе, актере друштвеног делања, могуће је поделити на индивидуалне, групне и глобалне. Не умањујући значај било којег од ових судионика социјалне активности, у контексту предмета овог научног истраживања, пажња је превасходно усмерена ка индивидуалном деловању друштвених субјеката, односно, њиховој повезаној активности у оквиру мањих друштвених група.

Неизоставне елементе друштвеног деловања, предузетог ради задовољења одређених људских потреба, чине предмети на којима, односно средства путем којих се исто предузима од стране друштвених субјеката. У најширем смислу посматрано, као предмет деловања предузетог од стране друштвених субјеката, јавља се природа, а заједно са њом и целокупно људско друштво, као најшири ентитет настањен у оквиру исте. Дакле, активним понашањем, предузимањем одређених радњи, са циљем задовољења извесних потреба, човек путем специфичних средстава делује на природу и друштво сачињено од појединаца, односно ужих или ширих облика повезивања људи.

Поред утицаја на природу, друге људе, односно друштво у целини, друштвени субјекти предузетом социјалном акцијом, могу утицати и на саме себе као носиоце предметне друштвене активности. Тако у оквиру предмета људског понашања, може доћи до сједињења спољашњих објеката који су истом неизбежно изложени и самих субјеката који предузимају предметну социјалну активност. Још интензивније у односу на предмет деловања, социјална акција обележена је средствима која се приликом њеног предузимања користе. Средства друштвених акција су толико бројна и разноврсна, да их је бесмислено набрајати и сврставати у одређене категорије. Ипак, њихов утицај на материјалну производњу, економски, а посредно и друштвени живот је немерљив, а значајан показатељ наведеног је и чињеница да се користе као један од значајнијих критеријума типологије глобалних друштава.[21] Усавршавање средстава рада, односно постепени прелаз са древних алата попут копља и стреле, на компјутере и друге видове савремених аутоматизованих машина, показатељ је, не само незаустављивог цивилизацијског развитка, већ и њиме проузрокованог усложњавања односа између људи. Поменуту еволуцију у погледу средстава и предмета друштвеног деловања, нужно је посматрати и у контексту правила чија је сврха да ове активности човека регулишу, обзиром да нужни предуслов адекватне примене наведених норми, недвосмислено представља њихова усаглашеност са актуелним друштвеним околностима.

Социјална акција, дакле деловање предузето од стране друштвених субјеката, увек је одређено специфичном сврхом. Сврха предузимања активности ове врсте, састоји се у постизању претходно постављеног циља. Циљ који социјални актер пред себе постави, покреће га, да стремећи постизању истог, индивидуално или у заједници са другима, предузима различите активности. Следствено томе, постављени циљ, има улогу мотива којим је људско понашање покренуто. Као основни мотиви, покретачи социјалне активности, јављају се разноврсне људске потребе. Дакле, појединци и друштвене групе, као носиоци социјалне акције, на друштвено делање подстакнути су потребама различите врсте.

Задовољавањем присутних потреба, индивидуалних или друштвених, постиже се жељено стање, чиме људска активност добија своју суштину и садржину. Као главни покретач људске активности, потребе представљају срж човековог мотивационог

[21] Митровић, Вуковић, *нав. дело*, стр. 46.

система. Премда су ове неопходности објективног карактера, човек их на субјективном плану неретко доживљава као осећаје различите врсте. Ови осећаји често могу бити и неугодне природе, оличени у глади, жеђи, сексуалном нагону. Људске потребе, као основни покретачи активности човека, примарно су темељене на биолошкој основи. Тек савременија социолошка истраживања, мотивационе покретаче смештају у вредносно-нормативни контекст. Проучавајући релацију између биолошких и вредносно-нормативних узрока људског делања, социолози су открили интензиван културни утицај на елементарне потребе човека.[22]

Социјализовани карактер биолошких потреба сликовито је приказао Марјановић[23], примером малог детета и његове потребе за храном. Ова, у основи, биолошка потреба, под интензивним је културним утицајем. Тако дете, од најмлађих дана учи шта треба, али и шта не треба да једе. Дакле, млади друштвени субјект, под снажним културним утицајем, најпре породице, као примарне заједнице, детерминише начин задовољавања потребе, која је у основи биолошке природе. Аналогију је могуће учинити и са сексуалним нагонима, односно потребама човека ове врсте. И ове биолошке нужности, под снажним су вредносно-нормативним утицајем, те су питање сексуалне привлачности, начина избора партнера, али и ставови према браку, ванбрачној заједници, инцесту и другим сличним питањима, битно културно условљени.

Многобројне људске потребе могуће је поделити на две основне групе, на оне априорне, претходно и природно дате – примарне потребе и оне секундарне, накнадно створене, које се јављају тек након што примарне потребе буду задовољене.[24] Међу примарне потребе човека сврставају се оне утемељене на наслеђу, а као најзначајније међу њима, истичу се потреба за храном, водом, физиолошке потребе, као и сексуални и матерински нагон. Наведене потребе, неретко се поистовећују са телесним потребама. Међутим, нису све телесне потребе истовремено и урођене, односно примарног карактера. Међу њима има и стечених, а потреба за задовољењем пушачког нагона, карактеристичан је пример наведеног.

Док су примарне потребе готово међу свим људима подједнаке и усмерене су на обезбеђивање биолошког опстанка, секундарне потребе се међу појединцима, али и друштвеним групама и те како разликују. Секундарне, односно стечене потребе човека, формирају се постепено током живота, а непосредно су условљене личним искуством и на њему утемељеним особинама, интересима, вредностима и нормама. Потреба за знањем, забавом, разонодом, богатством, моћи само су неки од видова секундарних, духовних потреба које су подобне да буду узрок разних људских активности. Мотивациони систем човека, могуће је дакле, одредити као својеврсну синтезу индивидуалних потреба и склоности обликованих под снажним утицајем друштвено-културних чинилаца.

Потребе појединаца и група свој практични облик добијају кроз разне врсте друштвених интереса. Сваки интерес тиче се потреба које појединци и групе имају, односно циљева које пред себе постављају. У вези са тим, интерес је тај чинилац којим је одређен правац друштвеног деловања, ради задовољавања постојећих потреба и остваривања циљева. Дакле, интерес представља вредносно усмерену потребу човека. Неретко је означен и као очекивање, тенденција, став, односно тежња утемељена на људским потребама, апстрактно изражена у облику различитих вредности. У питању је

[22] Марјановић, *Елементи друштвеног делања*, *нав. дело*, стр. 178.
[23] *Исто,* стр. 178 – 179.
[24] Митровић, Вуковић, *нав. дело*, стр. 44.

дакле, покретач људске активности, којим су детерминисане тенденције и постојећа очекивања људи. Као својеврсни посредник између потреба и циљева, друштвени интереси укорењени су међу актерима друштвеног деловања. Овај сложени појам, релационог карактера, исказан кроз различите друштвене односе, има своју објективну, али и субјективну страну. Објективна страна интереса одређена је друштвеним положајем појединца, односно друштвене групе, док се њена субјективна сфера огледа у постојању пажње усмерене ка одређеним објектима, идејама, али и особама.[25]

Класификације друштвених интереса су различите. Наведене појмове је према степену општости могуће поделити на опште, посебне и појединачне интересе. Са временског аспекта посматрано, могуће их је поделити на краткорочне и дугорочне, док се према области друштвеног живота у оквиру које егзистирају, деле на економске, политичке и културне интересе.[26] Релациони карактер који их краси, односно чињеница да се интереси једних, готово увек налазе у специфичном односу према интересима других чланова заједнице, води томе да је друштвено испољавање ових чинилаца безизузетно обојено сарадњом или сукобима.

Различите објективне могућности и ограничен карактер добара намењених задовољавању истоветних потреба социјалних актера, на одлучујући начин одређује њихове интересе и тиме непосредно усмерава предузете социјалне акције. Као иницијатори и усмеравачи деловања друштвених субјекта, интереси, односно усаглашавање истих, намеће се као један од централних проблема правне, али и осталих видова друштвене регулације. Независно од степена развијености система нормативне регулације, сукоби интереса[27] у друштву су неминовни. Они су последица друштвене неједнакости, али истовремено и способности појединих, друштвено моћнијих субјеката да сопствене интересе наметну слабијима.

Борбе између интересно сукобљених субјеката, одвијају се у различитим сферама друштва, а као централно поприште поменутих интересних конфликата, неретко се јавља држава. Ширење спектра различитости интереса, нужно је проузроковало и развој нормативних техника регулације сукоба између истих, а друштвена правила која представљају основни предмет овог теоријског разматрања, недвосмислено спадају међу најзначајнија оруђа на којима су предметни регулаторни механизми утемељени. Читави системи сачињени од различитих друштвених правила, базирани на специфичним регулаторним методама, претендују да остваре истоветни циљ, оличен у несметаном функционисању у сфери друштвених односа.[28] Општа сигурност и одсуство друштвених сукоба, као значајан социјални интерес, несумњиво спадају међу примарне вредности заштићене друштвеним нормама. Са тим у вези, поједини аутори, сукобе између чланова друштва, сматрају нужним условом настанка и постојања друштвених правила.[29]

Ипак, пре него што целокупна пажња буде усмерена ка нормама, као основним регулаторима људског понашања, потребно је указати на још нека обележја и чиниоце који друштвено деловање, као предмет нормативне регулативе, карактеришу. На овом

[25] Марјановић, *Елементи друштвеног делања, нав. дело*, стр. 181.
[26] Vuković, M., Todorović, D., *Osnovi sociologije*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, 2020, str. 124.
[27] Дисбаланс нивоа стечених материјалних добара и достигнутих духовних вредности и уверења да је приступ истима ограничен неправичним деловањем друге стране, независно од тога ко се на истој налази, у корену је интересних конфликата који се у оквиру друштва непрестано јављају. Đukić, S., *Uzroci društvenih konflikata i upravljanje konfliktima u uslovima krize*, Vojno delo, god. 70, br. 3, 2018, str. 194.
[28] Kelsen, H., *Law and Peace in International Relations*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1942, p. 9.
[29] Kožev, A., *Fenomenologija prava*, Nolit, Beograd, 1984, str. 126.

месту, превасходно је важно, у обзир узети вредности. Неодвојиво од социјалних интереса треба посматрати и ове идеале којима је на особен начин осмишљено друштвено делање. Наведеним духовним садржајима одређена су идеална својства која друштвене појаве, предмети и ситуације у себи носе.[30]

Категорија вредности интересантна је различитим научним дисциплинама, међу којима се посебно истиче аксиологија, у оквиру које, исте представљају основни предмет изучавања. На овом месту, а у контексту потреба које намеће предмет овог научног истраживања, пажња ће бити посвећена фундаменталним карактеристикама које одликују наведену идеалну категорију, без интенције ка њиховој продубљеној теоријској обради, коју ипак препуштамо другим научним дисциплинама. Дакле, утицај који вредности имају на само људско понашање, али и нормативно регулисање истог, наводи на неопходну озбиљност у теоријском приступу при обради наведене друштвене категорије.

Својство пожељног друштвеног стања, односно стања којем друштвени субјекти стреме, оног које путем сопственог понашања желе да постигну, вредностима даје својство релационих категорија. Управо је у вредностима исказан однос између субјективног и објективног, односно, нечег замишљеног како треба да буде и нечег постојећег, како заиста јесте. Поред наведене, у вредностима је оличена још једна релација између субјективног и објективног. Ова друштвена категорија, неретко је приказана као непосредни продукт људског стваралаштва. Дакле, способност стварања вредности, сматра се обележјем, блиско везаним за човека. Последица тога оличена је у индивидуализацији, односно релативизацији вредности у чијем настанку је главну улогу имао човек. Са друге стране, поједине друштвене вредности, објективизују се и најчешће, од стране конкретно заинтересованих субјеката, приказују као апсолутне. Као и увек, истина је негде на средини, па тако и међу вредностима, које као људске творевине, имају релативни карактер, треба издвојити оне значајније, ванвременске, оне идеале који теже бесконачности и универзалности. Међу наведене, непобитно спадају вредности попут слободе, једнакости, мира, заштите људског достојанства.

Као друштвени идеали, односно жељена стања, која човек сопственим актима тежи да досегне, вредности неизбежно долазе у однос са људским потребама и интересима. Дакле и ове идеалне друштвене категорије обављају значајну улогу понашајног покретача, односно мотиватора људског делања. Ипак, друштвене вредности, на битно другачији начин утичу, односно мотивишу и инспиришу делање човека, него што то чине биолошке потребе и нагони. У вредностима садржана идеална својства, често су од значајног утицаја на избор непосредних циљева и средстава, али и начина понашања путем којих је исте пожељно остварити. Ту се њихова улога не исцрпљује. Поред својства практичног критеријума за оптирање између различитих начина понашања у конкретним животним ситуацијама, вредносни утицај се шири, универзализује, па се исте јављају као важне смернице свеобухватне људске егзистенције, дакле узори човековог начина живота. Поред индивидуалног, вредности успешно обављају свој задатак и на ширем друштвеном плану. Као својеврсни чувари традиције, вредности стабилизују поредак друштвених односа, али истовремено и претходе развојним променама које се, у склопу истог, периодично јављају као нужност.

Социјализацијом, односно доследном разрадом на различитим нивоима друштвене организације, вредности се одржавају чиме се непосредно доприноси да исте буду уткане у све поре, како структуре личности, тако и структуре различитих заједница,

[30] Митровић, Вуковић, *нав. дело*, стр. 49.

па све до нивоа целокупног друштва. Бројност ових друштвених идеала условљава и разноврсност начина на које их је могуће класификовати. Од наведених, посебно се истичу оне засноване на критеријумима као што су поседовани положај у хијерархијском систему, степен општости, али и оне засноване на критеријумима носилаца, односно области друштвеног живота у оквиру којих се предметне вредности испољавају.[31]

Сходно месту које заузимају на хијерархијској лествици система којем припадају, друштвене вредности се деле на финалне и инструменталне. Према степену општости, разликују се апстрактне и оне конкретног карактера. Друштвени живот обилује вредностима, а као главна подручја у оквиру истог у којима се предметни идеали јављају, могуће је навести економију, политику и културу. Многобројне вредности у разним областима друштвеног живота, имају различите носиоце. У том смислу, сходно носиоцу, могуће их је поделити на индивидуалне, групне, али и општедруштвене вредности. Класификациони критеријум положаја у систему вредности, указује на једно значајно обележје, које наведену друштвену категорију краси. Дакле, вредности не функционишу неповезано. Исте егзистирају у оквиру хијерархијски повезаних целина, међу којима су најзначајнији системи вредности. Широка распрострањеност и сложен начин употребе води и нужној различитости критеријума на бази којих се ове структуиране целине међусобно повезаних вредности формирају.

Од свих побројаних елемената на које је разложена структура друштвеног делања, вредности представљају онај који је у најприснијој релацији са регулаторима понашања, оличеним у друштвеним нормама. Заједничко је обележје друштвених норми и вредности, да представљају специфичне стандарде понашања, чији је смисао да на себи својствен начин у одређеном правцу усмере делање друштвених субјеката. Апстрактни карактер који вредности имају, чини их претходницом друштвених правила, специфичном позадином норми.

Вредности у себи истовремено сажимају, како норме, тако и друштвене интересе, чије остваривање нормама треба усмерити. Задатак норми је да кажу како се треба понашати, на који начин нешто треба радити. Улога је вредности, да укажу на то шта треба радити. Дакле вредностима се људско понашање усмерава, тако што му се одређује специфични циљ, док је улога норме да одреди начин на који ће предузимање конкретног понашања довести до вредношћу установљеног циља. Вредности се достижу, досежу, остварују, док се норме поштују или не поштују.

Структура друштвеног деловања, на овај начин растављена и изложена, пружа одговоре на важна питања везана за носиоце друштвених акција, разлоге због којих се актери у исте упуштају, вредности којима се руководе, циљеве које пред себе постављају, као и средства, којима зарад остваривања циљева, прибегавају. Важно је напоменути да се међусобно повезивање људи током обављања друштвеног деловања са свим описаним обележјима, не одвија хаотично и потпуно непланско. Наведени друштвени односи, предмет су регулисања различитих правила чија је улога, да појединцима и друштвеним групама дају упутства за пожељно понашање, односно деловање у конкретним животним ситуацијама. У вези са тим, претходно приказана структура друштвеног деловања, примерен је у увод у излагање о друштвеним правилима, односно нормама чији је задатак да комплексни спектар сачињен од разних људских понашања, усмеравају и регулишу и на тај начин га подведу под жељени оквир.

[31] Марјановић, *Елементи друштвеног делања*, *нав. дело*, стр. 185.

I.2. Појам и елементи друштвене норме

Реч, односно термин – норма, повод је својеврсног етимолошког несагласја, односно специфичног двојства мишљења, у погледу његовог порекла. Према једном од заступљених мишљења, реч норма потиче од грчке речи *nomos*, што у буквалном преводу значи закон или правило. Наведено схватање, темељи се на идејама присутним још код софиста, који су природно стање, односно такозвано стање физиса, супротставили друштвеном стању, у оквиру којег су односи између људи уређени особеним правилима. Наведено стање, назвали су стањем номоса, а поредак у оквиру истог, заснован је на примени различитих видова друштвених норми.

Насупрот томе, друго заступљено мишљење, порекло наведеног термина везује за истоимену латинску реч *norma*, која је у првобитном облику означавала средство за узимање мера коришћено приликом извођења тесарских радова, дакле специфично мерило.[32] Касније, постепено и у латинском језику, реч норма прелази у регулаторни контекст, те поприма значење правила чију сврху, односно смисао представља регулисање међуљудских односа. Премда се значење норме, као својеврсног правила, усталило као доминантно, ипак, свакодневни говор и у данашње време познаје примере употребе речи норма у контексту означавања одређених мерила. У вези са тим, друштвене норме превасходно се одређују као правила чија је основна улога да регулишу понашање људи, да уреде међусобне односе, у које исти, приликом остваривања постављених циљева, ступају.

Разлог употребе префикса друштвени на реч норма прилично је јасан. Дакле, сврха наведеног правила је да усмерава понашање људи, да уређује односе успостављене између људи. Поменуте релације између људи, јављају се искључиво под окриљем друштва, па се у том смислу одредница друштвена уз термин норма, чини сасвим прикладном. Друштвени смисао људског понашања, у великој је мери условљен садржином, односно социјалним значењем правила којим је предметно понашање регулисано.[33] Наведена правила представљају духовне, односно културне творевине, у одређеном смислу различите од објективне стварности која их окружује, а настале са циљем да односе и понашања присутна у постојећој стварности подведу под сопствени оквир. Поједини аутори, одређују их и као специфичне замисли, односно логичке одредбе усмерене на могуће и потребно понашање људи или њихове односе постојеће у друштвеном животу.[34]

У контексту вишезначности термина норма, потребно је указати на још једно теоријско мишљење. За наведено схватање карактеристично је да норму истовремено третира као правило понашања настало са циљем регулисања друштвених односа у оквиру објективне стварности, али и као део нечега објективно постојећег, појаву која одговара свакодневности, нормалности, просеку.[35] За разлику од императивног „треба“ карактеристичног за примарно схватање норме, друго значење придато норми, непосредно је везује за оно што је у датом тренутку, у одређеном друштву постојеће.

---

[32] Varga, C., *Theory of law: Norm, Logic, System, Doctrine & Technique in Legal Processes, with Appendix on European Law*, Budapest, 2012, p. 70.

[33] Biltz, K., Nadler, J., *Law, Moral Attitudes, and Behavioral Change*, p. 250. In: Zamir, E. & Teichman, D. (Eds.), The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law, Oxford University Press, Oxford, 2014.

[34] Врачар, С., *Норма и друштвена стварност*, Анали Правног факултета у Београду, год. 12, бр. 1, 1964, стр. 107.

[35] Симић, М., Ђорђевић, С., Матић, Д., *Увод у право*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 2017, стр. 179.

Наведена вишезначност везана за појам норме, свој израз добија кроз однос објективног и субјективног, то јест кроз однос реално постојећег и пожељног. Објективни део чини постојећа стварност сачињена од природних закона и различитих цивилизацијских достигнућа. Слободан простор појединца, односно група, који у оквиру дате стварности постављају себи циљеве и бирају средства за остваривање истих, представља субјективну страну предметног односа. Субјективно и објективно мора бити у складу, а створене норме начелно морају одговарати постојећим друштвеним односима.

Несагласје друштвених правила са објективном стварношћу може се испољити на више начина. Један од видова поменуте противречности представљају норме којима се као императив намеће понашање које не одговара постојећој друштвеној стварности и које се у оквирима исте не може остварити.[36] Остваривост друштвених норми у пракси потребно је посматрати и из угла субјеката чије је понашање правилом регулисано. На овом месту посебну пажњу потребно је усмерити на способност субјеката да поступају сходно постављеним захтевима из норми. Захтеви упућени адресатима норми морају бити прилагођени просечним могућностима испуњења, како би исте заживеле у практичном животу.

Наведени императивни захтеви, којима је људско понашање уређено на непосредан, односно посредан начин садржани су у два основна елемента друштвене норме, у оквиру диспозиције, односно у оквиру њене санкције. Диспозиција представља нужни елемент готово сваке друштвене норме. Наведени елемент нормативног је и императивног карактера, а као такав садржи правило, односно захтев којим се од адресата предметне норме тражи одређено понашање. Реч је о мисаоној творевини, продукту умног деловања творца конкретне друштвене норме. Различити су облици у којима се путем диспозиције друштвене норме може усмеравати понашање појединаца односно група.

Захтев садржан у оквиру наведеног правила може бити изражен укратко или на опширан начин. Обраћање творца норме њеном адресату најчешће је у виду наређења или забране одређеног понашања. Поред тога, диспозицијом друштвене норме, субјект друштвеног односа може бити овлашћен на понашање одређене врсте. Посебан облик представља описна диспозиција, у оквиру које је описано понашање субјеката који се нађу у одређеној ситуацији, која је регулисана друштвеном нормом која садржи диспозицију ове врсте. Поделу диспозиција друштвених норми могуће је извршити и сходно степену слободе који у избору понашања има адресат конкретне норме. Поред диспозиција са одређеним појмовима, у склопу којих је понашање субјеката друштвених односа прецизно регулисано, постоје и оне које адресатима норми дају могућност избора између већег броја понашања, односно могућност да у поводом истог односа, поред постојећег правила, самостално креирају ново правило понашања.

Диспозиција као елемент друштвене норме представља примарно правило понашања. Међутим човек као адресат наведеног правила, али истовремено и као свесно и разумно биће, слободно одлучује да ли ће се правилу повиновати, односно своје понашање ускладити са захтевом садржаним у диспозицији једне друштвене норме. Рационална страна појединца, снабдевена свешћу о евентуалним последицама непоступања сходно диспозицији норме, подобна је да изврши својеврстан притисак приликом доношења одлуке о избору понашања у датој ситуацији. Упркос постојању свести о евентуалним последицама непоступања по захтеву садржаном у диспозицији

[36] Лукић, Р., Кошутић, Б., *Увод у право*, Научна књига, Београд, 1979, стр. 20.

норме, у друштвеној пракси није ретка ситуација да се адресат норме не повинује примарној заповести која му је упућена. У наведеном случају стичу се услови да се према субјекту друштвеног односа примени санкција, као секундарно правило садржано у оквиру друштвене норме. Диспозиција и санкција, као елементи друштвене норме налазе се у алтернативном односу, тако да у случају поштовања захтева садржаног у диспозицији, неће бити потребе, али ни услова за примену санкције.

Санкција, као секундарно правило понашања може бити ретрибутивног[37] карактера и састојати се у одузимању одређених добара прекршиоцу диспозиције друштвене норме. Ово није једина сврха санкције, већ се иста може огледати и у васпитном утицају на субјекта који је поступио противно захтеву садржаном у диспозицији норме. Степен одређености санкције друштвене норме зависан је од врсте друштвеног правила у којем је санкција садржана. Санкције норми које ствара држава, унапред су дате и прецизно одређене. Наведено не важи и за норме створене од стране других друштвених актера, као што је на пример неорганизована друштвена маса.

Како праксу друштвених односа одликује учестало кршење друштвених норми, тако су и правила упућена прекршиоцима бројна и разноврсна. Поделе санкција друштвених норми су различите, а исте ће представљати предмет детаљне обраде у оквиру сваке посебне групе анализираних друштвених правила. На овом месту ипак, потребно је указати на основне критеријуме разликовања друштвених санкција. Основни критеријум поделе подразумева да врсту санкције најпре треба одредити сходно врсти друштвене норме услед чијег прекршаја су се стекли услови за примену исте. Други значајни критеријум поделе заснован је на врсти добара која ће на одређени начин бити одузета од прекршиоца друштвене норме. Санкције је могуће разврстати и обзиром на друге критеријуме, а један од значајних које треба поменути базиран је на степену одређености предметног правила.

Целина сачињена од понашања друштвених субјеката и правила којима су предметна понашања регулисана, представља нормативни поредак. Овај скуп људских деловања и њихових регулатора који се јављају у форми друштвених правила, није истоветан са идеалним и спонтаним поретком у оквиру друштва.[38] Свако друштво, почев од најпростијих, па до најсложенијих облика повезивања људи, у себи носи идеал поштовања правила којима су уређени односи у оквиру истог, односно поштовања сопствених друштвених норми. Ипак, реалност је да примена одређених друштвених правила у немалом броју случајева остане у сфери идеалног, али да у пракси изостане. На наведени начин настаје несклад између прописаног и конкретно постојећег људског понашања, а поменути раскорак назива се несклад између нормативног и стварног.

I.3. Полазна класификација друштвених правила

Након одређивања појма друштвене норме и начелне анализе њених саставних елемената, наведена правила, којима је регулисано понашање људи потребно је разврстати. Неспорно је да је друштвено деловање интензивно, да су друштвени односи учестали и комплексни, а правила којима су регулисани, бројна и разнолика. У непосредној вези са тим су и две значајне хипотезе, чију је истинитост потребно испитати. Према првој, **сваку епоху развоја људске заједнице, одликује постојање одређених типова друштвених правила за њу карактеристичних**. На претходно изнету, могуће је надовезати и хипотезу према којој **друштвене норме настају на**

[37] Stanković, N., *Krivično pravo: opšti dio*, Evropski Univerzitet Brčko distrikt, Brčko, 2016, str. 193.
[38] Јовичић, Д., *Увод у право*, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад, 2018, стр. 145.

различите начине, сходно чему, неке од њих представљају последицу стихијског деловања неорганизоване масе, док су друге резултат планског рада одређених друштвених заједница.

У циљу провере изложених претпоставки, нужно је пронаћи одговарајуће критеријуме расподеле друштвених правила, како би иста била сврстана у категорију којој сходно сопственим својствима у потпуности припадају. Ипак, пре саме класификације друштвених правила, потребно је направити одређено разграничење између друштвених норми и одређених правила, такође примењиваних од стране људи, која ипак није могуће сматрати са регулаторима друштвених односа у правом смислу речи.

Поред друштвених норми, чији је смисао у директном или посредном усмеравању активности субјеката руковођених потребама и интересима, постоје и одређена правила, која су по сопственим обележјима слична друштвеним нормама, али која ипак не могу бити сврстана међу ове регулаторе друштвених односа. У вези са тим, потребно је указати на карактеристична својства наведених правила, као и на разлоге због којих она немају карактер друштвених норми схваћених у ужем значењу. Међу наведеним правилима ипак постоје разлике, па су поједина до те мере блиска и слична друштвеним нормама, да у се под одређеним околностима чак могу и третирати као друштвена правила понашања у најширем смислу. Друга пак, ни под којим околностима није могуће подвести под друштвене норме, дакле ни под најшире значење које је могуће придати наведеном појму.

У прву групу спадају техничке норме, као правила сродна друштвеним нормама, која под одређеним условима и сама могу имати својство друштвеног правила. Предметним правилима нису регулисани односи између појединаца, односно друштвених група. Предмет регулисања наведених правила представљају односи које људи заснивају према одређеним знањима и продуктима таквог знања у области технике.[39] Техничка правила одликује објективни карактер. Непоштовање истих, сходно законима природе, као неминовност, са собом носи одређене последице. Наступила последица не представља санкцију за кршење прописаног техничког правила, већ очекивани резултат садејства природе и понашања противног конкретној техничкој норми.

Доминантни објективни карактер одваја техничку норму од других друштвених правила. Иако ни остале друштвене норме не треба посматрати изоловано од друштвене стварности, индивидуална слобода субјеката чије је понашање регулисано овим правилима, неупоредива је у односу на деловање субјеката под утицајем техничких правила. Сходно поменутим карактеристикама, техничка правила немају својство друштвене норме схваћене у ужем смислу.[40] Међутим, сама чињеница, да је и овим правилима регулисан један вид људског понашања, њихови односи према техничком знању и продуктима истог, указује да друштвени карактер наведених норми не може бити занемарен. Прописивањем санкције за кршење техничког правила, наведена норма сједињује се са правилима која представљају регулаторе друштвених односа у ужем смислу речи, а између истих се бришу граничне разлике. Уколико би поред рушења

[39] Грађевинска правила о изградњи објеката, медицинске норме о начину лечења и употреби лекова, односно норме о изради и употреби машина у сфери технике, карактеристичан су пример ових специфичних императива. Димитријевић, М., Симић, М., *Увод у право*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 1999, стр. 162.
[40] Лукић, Р., *Увод у право*, Научна књига, Београд, 1979, стр. 23.

објекта, као неминовне последице кршења техничке норме о грађењу, прекршилац исте од стране надлежних органа био кажњен и санкцијом одређене врсте, наведена техничка норма недвосмислено би стекла карактер правне.

Другу групу норми које су по одређеним својствима блиске друштвеним, али у исто време и довољно различите да их је немогуће поистоветити, представљају верске норме. Вера као индикативно – нормативна творевина, сачињена је од две основне врсте исказа. Искази индикативне природе сачињени су од различитих тврдњи о постојању натприродних сила и бића, односно о стваралачкој и управљачкој улози натприродног. Са аспекта друштвених односа и правила, од много већег значаја је нормативна страна вере. Овај елемент вере императивног је карактера и сачињен је од заповести о понашању људи. Верска заповест уобличена је појмом светости.[41]

Заповести обележене појмом светости потичу од ауторитета који је надљудски и као такав бесконачан, па у том смислу и њихова снага превазилази снагу коју у себи носи морални или правни императив. Поступање противно светој заповести представља прекршај верске норме, односно грех.[42] Попут осталих правила и верске норме су снабдевене санкцијом одређене врсте.[43] Санкција због учињеног греха јавља се у унутрашњем и спољашњем облику. Унутрашњу страну верске санкције чини негативно осећање, које је могуће описати као својеврсну нелагоду пред учињеном повредом светог. Унутрашњу страну санкције верске норме чини и осећај неизвесности и ишчекивања последица проузрокованих повредом светог. Спољашња, односно друштвена санкција карактеристична за поступање противно верској норми, јавља се у виду притиска на прекршиоца да сам према себи примени описану унутрашњу санкцију.

На овај начин одређена, верска норма несумњиво има извесне сличности са одређеним врстама друштвених норми. На овом месту је пре свега потребно поменути моралну норму која је од свих друштвених правила понашања, сходно сопственим карактеристикама, најближа верској норми. За разлику од верске, у чијем средишту се налази надискуствени појам светог, морална норма заснована је на појму доброг. Иако садржину доброг није лако одредити, али се без сумње може рећи да се наведени појам не може поистоветити са светим. У оквиру појма доброг могуће је уочити нешто снажно, узвишено и трајно, али натприродно својство, као битно обележје верске норме, ипак изостаје.

До извесних подударања између вере и морала, као творевина сачињених од различитих норми, заиста може и доћи. Разлог томе налази се у тежњи вере да буде целовита, да на најшири могући начин регулише живот људи. У том смислу није незамислива ситуација у оквиру које би један исти однос, на истоветан начин био регулисан верском и моралном нормом. Ипак у наведеном случају не треба ставити знак једнакости између два поменута правила. Сличност између верске и моралне норме уочљива је и у погледу санкције. Моралну норму такође одликује двојни карактер санкције. Међутим, како унутрашња страна моралне санкције отелотворена у оквиру гриже савести, тако и спољашња, сачињена од друштвене осуде због кршења моралне норме, ипак се разликује од описаних санкција које су саставни део верске норме.

---

[41] У најширем смислу схваћен, појам светости означава уздизање, односно страх човека према Богу, дакле одређено страхопоштовање према носиоцу велике силе, које истовремено човека плаши, али и привлачи према узвишеном, односно свемоћном. Ристић Горгиев, С., *Идеал мудраца у антици и појам светости у хришћанству*, Црквене студије, бр. 14, 2017, стр. 47.

[42] Лукић, Р., *Социологија морала*, Научна књига, Београд, 1982, стр. 133.

[43] Видети: Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, стр. 133.

Поред несумњивих разлика на које је јасно указано, оно што заправо најизраженије одваја верске од друштвених норми јесте предмет њиховог регулисања. Док предмет регулисања друштвених норми представљају односи између појединаца, односно група, верске норме усмеравају поступање појединца у односу према светом, односно према божанству. Чак и у ситуацији када је верску норму могуће применити на конкретни друштвени однос, начин регулисања понашања субјеката, у потпуности је обележен божанским и светим, као централним појмовима око којих је смештена свака верска норма.

Друштвене норме у ужем смислу, потребно је и могуће даље разврстати. Критеријуми поделе су и у овом случају различити, а један од значајнијих, заснован је на разликовању друштвених снага чији је утицај, у сфери настанка и примене одређене врсте правила, доминантан. На првом месту, потребно је навести правила која одликује неорганизовани карактер настанка и примене. Реч је о правилима створеним и примењеним од стране неорганизованог друштва, заједнице у оквиру које нису јасно подељене улоге чланова, за обављање посебно одређених друштвених задатака. Примена друштвених правила од стране заједница ове врсте, препуштена је слободном нахођењу воље и свести чланова друштва. Наведено се односи на све аспекте примене норми, укључујући и санкције друштвених правила. Поступак примене санкције, одликује одсуство било каквих јасно диференцираних улога друштвених субјеката, чији би задатак био да према прекршиоцу друштвеног правила предузму радњу која представља садржину санкције. На примену санкције овлашћени су сви чланови друштва подједнако и то сходно индивидуалном схватању сопствене друштвене дужности. Обичајна и морална норма, две су најзначајније врсте друштвених правила, превасходно примењиваних од стране неорганизоване друштвене заједнице.

Насупрот наведеним правилима, јављају се норме чија примена се одвија под окриљем организованог начина деловања друштвених субјеката. Руковођени сопственим потребама и интересима, појединци непрестано ступају у различите врсте односа са другим индивидуама. Овај вид друштвеног деловања и повезивања неретко добија и своју формалну страну, чином оснивања организација различите врсте.[44] Наведене организације намењене су извршавању различитих задатака, а нужни услов ефикасног функционисања ових облика повезивања, свакако представља постојање правила на којима је засновано деловање ових колективитета. Реч је о правилима којима су регулисана међусобна права и обавезе у оквиру конкретне друштвене организације, односно нормама којима су прописане санкције у случају кршења претходно наведених правила.[45]

Норме друштвених организација од обичајних и моралних правила одваја виши степен уређености, односно прецизности. У оквиру наведених заједница јасно су дефинисана права и дужности чланова, а истовремено су предвиђени и посебни органи чији је задатак да у прописаном поступку утврде повреду норме одређене организације и санкционишу прекршиоца исте.[46] Карактеристична обележја, а пре свега

[44] Поред државе, као најсавршеније форме повезивања између људи, као карактеристични облици друштвених организација јављају се предузећа, политичке партије, синдикати, установе основане у сврху образовања, културе, здравствене заштите, али и различите студентске и спортске заједнице. Kulić, Ž., Kulić, M., *Uvod u pravo*, Evropski Univerzitet Brčko distrikta, Brčko, 2015, str. 33.

[45] Вукадиновић, Г., *О појму аутономног права*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 45, бр. 3, 2011, стр. 166.

[46] Унутрашње устројство, управљање, међусобне релације између чланова колективитета, али и њихови односи према самој организацији, предмет су норми садржаних у аутономним актима које одређени облици удруживања доносе на темељу закона. Васиљевић, М., *Компанијско право: Право привредних*

систематичност, која је код ове врсте друштвених правила евидентна, отежава њихово разликовање у односу на правне норме, као засебну врсту правила понашања у друштву. Норме ове врсте несумњиво у себи носе обележје правног. Држава као најсавршенији облик повезивања људи, истовремено представља друштвену организацију, али и најзначајнијег творца правних норми. Норме створене од стране мањих друштвених организација хијерархијски су устројене према правним нормама створеним од стране државе, а њихова дозвољеност и важење непосредно зависна од утицаја истих.

Како држава представља најзначајнији облик друштвеног повезивања, најсавршенију друштвену организацију, правне норме, као правила примењена од стране исте, у ширем смислу, такође је могуће сврстати међу норме друштвених организација. Ипак, обзиром на значај, који у сфери регулисања друштвених односа правна норма има, исту је најприкладније класификовати независно, односно самостално и посматрати одвојено од осталих норми друштвених организација. Попут побројаних правила и правна норма представља правило о понашању људи. Важно обележје наведеног правила представља држава, која се, монополом физичке принуде којим располаже, јавља као гарант примене правних норми. Иницијално поступање сходно захтеву садржаном у оквиру правне норме, препуштено је доброј вољи субјекта којем је норма упућена. У случају да добровољна примена изостане, држава, путем физичке принуде, подобна је да издејствује понашање адресата правне норме према захтеву садржаном у истој. Творац правне норме може бити држава, али то није увек случај. Није ретка ситуација у пракси, да субјекти самостално креирају правне норме и на тај начин регулишу друштвене односе у које ступају. Иако није творац предметних правила, поново је држава та, која је дужна да у крајњем случају сопственим средствима исходује поштовање правила којим су друштвени субјекти регулисали сопствени однос.

На овом месту, потребно је указати на други значајни критеријум поделе друштвених норми, који је заснован на санкцији којом је конкретна норма снабдевена. Као што је већ поменуто, санкција, уз диспозицију, са којом се налази у алтернативном односу, представља најзначајнији део једног друштвеног правила. У питању је захтев, непосредно упућен прекршиоцу одређене друштвене норме. Прописана санкција, подобна је да пуно тога каже о норми коју је адресат санкције, субјект друштвеног односа, повредио. Тежина санкције најчешће је зависна од интензитета повреде, али и од садржине саме прекршене норме.

Друштвене односе карактерише широк дијапазон санкција упућених прекршиоцима норми којима је понашање субјеката друштвених односа регулисано. Наведене санкције разликују се по сопственим обележјима. Разлике у погледу субјеката, који санкцију ствара и примењује, начина и средстава којима то чини, а пре свега разлике у погледу тежине прописане санкције, погодни су критеријуми класификације различитих друштвених норми у оквиру којих су садржане санкције са поменутим обележјима.[47]

Као субјекти који стварају, односно примењују санкције, јављају се појединци, неорганизована друштвена маса, као и различити видови друштвених организација, на челу са државом, као најсавршенијим обликом повезивања међу људима. Између творца санкције у оквиру одређене норме и субјекта који исту примењује на прекршиоца правила, не морају увек постојати подударност. Није ретка ситуација, на пример када је

друштава, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2017, стр. 33.

[47] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 183.

реч о правним нормама, да субјекти друштвеног односа самостално предвиде одређену санкцију за случај повреде правила којим су регулисали сопствени однос, а да улога извршиоца наведене санкције и крајњег гаранта примене тако створене норме, припадне држави.

Прекршилац норме санкцију може извршити добровољно. У случају да добровољно извршење изостане, субјект надлежан за примену санкције исту ће извршити према прекршиоцу норме, применом неког од многобројних средстава принуде. Наведена средства слабије или јаче погађају неко од добара адресата санкције, а интензитет којим се на прекршиоца норме утиче, непосредно зависи од јачине прекршаја, а пре свега од значаја повређеног правила. У том смислу санкције се, зависно од врсте и значаја повређене норме, крећу од најблажих, попут различитих врста укора, па до најтежих које су непосредно усмерене према слободи, животу и телу прекршиоца норме, а међу којима је свакако најтежа смртна казна. Важно је нагласити да се класификација друштвених норми према санкцији не може посматрати одвојено од претходне поделе на обичајну, моралну и правну норму, сходно односима коју су предметним правилима регулисани. Критеријум разликовања норми заснован на санкцији, представља помоћни и допунски критеријум разликовања друштвених правила, примарно одређених према односима који представљају предмет њихове регулативе.

Након предузимања почетних истраживачких корака, на овом месту је потребно учинити важну напомену у погледу основне хипотезе која је постављена, а чијом верификацијом или одбацивањем је, без сумње условљен и целокупан даљи ток овог истраживања. Као неспорно је утврђено, да је људско понашање вођено различитим интересима, дакле специфичним вредносно усмереним потребама човека. Ови покретачи и усмеравачи људског делања, услед ограниченог карактера добара намењених њиховом задовољењу, неретко се налазе у међусобном сукобу. Конфронтација интереса може бити банална и потпуно ирелевантна, али и веома интензивна и друштвено опасна, па се потреба њиховог регулисања намеће као својеврсна нужност. Свест човека о потреби усаглашавања сопственог понашања са делањем других друштвених субјеката, показала се као недовољна да самостално и ефикасно регулише интересно усмерено људско понашање.

Ефикасан механизам усмеравања људског понашања и усаглашавања супротстављених интереса, тражен је и пронађен, а оличен је у постојању и примени специфичних, језички исказаних мисаоних творевина, којима је на императиван начин регулисано понашање људи. Реч је о друштвеним нормама, које је сходно поседованим карактеристикама, али и услед недостатка других ефикасних регулатора људског понашања, без сумње потребно третирати као друштвену нужност. Са тим у вези и основну хипотезу овог истраживања, према којој друштвене норме представљају неопходно средство регулације људског понашања, усклађивања међуљудских односа и усаглашавања сукобљених интереса, могуће је сматрати верификованом, те је пажњу у наставку потребно посветити продубљеном разматрању ових друштвених регулатора.

Појам и основни елементи овог регулатора људског понашања, исказани су на апстрактан начин, као особени мисаони приказ суштине поседованих својстава, уз превасходно уважавање оних одлика које заједнички красе све врсте правила, која претендују да буду подведена под заједнички генерички појам друштвене норме. Са тим у вези, повучена је и јасна демаркациона линија у односу на особене граничне случајеве, дакле поједине сличне врсте друштвених правила, попут верских и техничких норми,

дакле правила, која сходно својим обележјима ипак не представљају класичне регулаторе људског понашања, односно друштвене норме схваћене у ужем смислу речи.

Како су у самом процесу сазнања, дефиниција и класификација узајамно условљене, у почетном излагању о друштвеним правилима, своје место заузели су и судови којима су друштвене норме, на темељу поседованих специфичних обележја разврстане. Од мноштва класификација, проузрокованих бројношћу, односно разноликошћу друштвених норми, у разматрање су узете и приказане оне, утемељене на критеријумима подобним да појам друштвеног правила, не поделе искључиво по обиму, већ и према конкретном јединству његовог садржаја и обима, дакле систематски. Као исход ове почетне класификације друштвених правила, у првом плану су се нашле обичајна, морална и правна норма, које сходно сопственим обележјима на најприкладнији начин осликавају оно што, у теоријском, али и практичном смислу подразумевамо под друштвеном нормом. Следствено томе, наведене врсте друштвених правила, у даљем тексту, стичу својство централног предмета теоријског интересовања.

II ОБИЧАЈ: ТРАДИЦИОНАЛНИ РЕГУЛАТОР ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА

II.1. Порекло и развојни пут обичајног правила

Обичаји, као неписана правила понашања и људског деловања, дугачак период историје човечанства, представљали су главне регулаторе друштвених односа. Наведене норме одликовало је уређивање односа између људи, пре свега, у мање развијеним социјалним заједницама, у преддржавним облицима људског повезивања, али и током периода почетног развоја државе као најсавршенијег облика повезивања међу људима. Обичајна правила древног су карактера, а настанак истих везује се за чин настанка саме људске културе. Почетну фазу развоја човечанства, али и обичајне норме као главног регулатора људског понашања карактерише недовољна диференцираност у односу на религијске, моралне и правне норме.

Настанак обичајних правила одвијао се под снажним утицајем религије, анимизма[48] али и различитих митова.[49] У оквиру ужих друштвених заједница, старешине истих обављале су различите религијске функције. У том смислу сродничка, односно религијска власт представља почетни облик успостављања односа између владајућег и потчињених. Носилац власти ове врсте, у односу на припаднике колективитета, највиши је друштвени ауторитет и једини овлашћен да члановима уже друштвене заједнице изрекне санкцију за повреду друштвених правила понашања. Обзиром на хомогени карактер и величину таквих заједница, примена санкција изречених због повреде друштвених правила била је веома ефикасна. У поменутом, почетном периоду друштвеног развоја, правила понашања због чије повреде су чланови заједница били санкционисани од стране својих старешина, мешовитог су карактера. Обзиром на

[48] За разлику од савременог човека, однос припадника примитивне заједнице према природи обухватао је социјални, морални и психички контекст. Богови, духови и многа друга натприродна створења као симболички приказ доброг и злог, у очима примитивног човека сматрани су овлашћеним да појединца награде, али и сурово казне за учињена дела, па су природне катастрофе, епидемије и ратови, тумачени као реакција поменутих сила на људско понашање. Oesterdiekhoff, G., *Magic and Animism in old Religions: The Relevance of Sun Cults in the World –View of Traditional Societies*, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, god. 45, br. 1, 2008, str. 44.

[49] Живковић, М., Зекавица, Р., *Увод у право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009, стр. 283.

постојање одређених заједничких својстава која обичаји, религијске норме, морал и право имају, али и недовољну развијеност предметних правила у почетном периоду примене, истинску тешкоћу представља сам покушај диференцирања истих, односно покушај да се као повод за изрицање санкције у оквиру примарних сродничких заједница, означи повреда тачно одређеног друштвеног правила.

Постепени друштвени развој и организованији карактер који попримају заједнице сродственог типа, своје ефекте остварује и у области правила којима су односи између њихових припадника регулисани. Обичаји као врста неписаних правила понашања, али и продукт културе и традиције, спонтаном применом у дужем временском периоду постају главни регулатор понашања припадника наведених колективитета. Организовани карактер који наведене заједнице постепено попримају, омогућава старешинским властима да благовремено утврде повреду друштвеног правила и адекватно санкционишу прекршиоца истог.[50] Наведено раздобље друштвеног развоја, карактеришу покушаји успостављања механизама чија је сврха да обезбеде поштовање и примену успостављених правила понашања. Наведени механизми и даље су далеко од организоване принуде и монопола физичке силе којим држава, као савремени облик повезивања људи, располаже. Иако несавршен, на овај начин установљени инструмент вршења старешинске власти у родовским и племенским заједницама, подобан је да код припадника истих изазове осећај дужности да своје понашање ускладе са постојећим друштвеним нормама, а пре свега осећање страха да је у случају кршења правила, примена друштвене санкције неизбежна. На тај начин, обичај, иако је својеврсни производ традиције и правило понашања настало деловањем неорганизованог друштва, издваја се као норма чију је примену и поштовање ипак могуће издејствовати.

Даљи друштвени развој карактерише распад, на сродничким везама заснованих заједница, у оквиру којих је понашање чланова претежно било регулисано обичајним нормама. Повезивање људи добија територијално-политички карактер, а његов основни облик представља држава. На овај начин створена држава, тековина је претходних облика друштвене организације, односно такозване патримонијалне заједнице, са специфичним инструментима регулисања односа између припадника исте.[51] Наведена друштвена организација створена је ради остваривања одређених друштвених циљева и вредности.

Значајно средство које јој, приликом остваривања постављених циљева и досезања вредности, стоји на располагању, јесте монопол физичке принуде. Управо применом наведеног средства, држава, па чак и примитивни облик исте, је у стању да обезбеди поштовање правила на којима почива њен поредак, односно да омогући доследну примену друштвених норми. Поменути облици људског повезивања, постепено приступају кодификацији[52] правила која представљају продукт традиције и неорганизованог друштвеног делања. Иако не представља најстарију и најпотпунију извршену кодификацију обичајних правила, римски Закон дванаест таблица[53], одличан

[50] Лукић, Р., *Систем филозофије права*, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2012, стр. 431.
[51] Поповић, Д., *Општа правна историја III*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, Београд, 1996, стр. 11.
[52] Аксић, С., „Значење појмова унификације, кодификације и хармонизације правних прописа“, у: *Зборник радова: Хармонизација грађанског права у региону*, Источно Сарајево, 2013, стр. 208.
[53] Bujuklić, Ž., *Forum Romanum: Rimska država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 357.

је показатељ смера, односно даљег развојног пута и судбине ових неформалних регулатора, а који су без сумње прожети њиховим неизбежним додиром са правом.

Ипак, потпуни просперитет државе, на свом развојном путу, сусретао се са различитим кочионим факторима. Један од њих, без сумње, оличен је у правном, односно, у ширем смислу речено, нормативном партикуларизму, који првобитним правним кодификацијама ипак није у целости превазиђен. Постојање, већег броја делимично или потпуно аутономних заједница, сачињених од људи чије је понашање регулисано нормама створеним од стране различитих ауторитета, у одсуству врховне инстанце способне да на ауторитативан начин руководи и координише овим сложеним механизмом, у нормативном смислу, може представљати веома конфузно стање, ситуацију која врло лако може да прерасте у потпуну анархију. Са тим у вези, нормативна унификација[54] и кодификација правила, значајни су циљеви, чије су остваривање, државе, свесно поставиле испред себе, током деветнаестог века. Након Француске[55] и Аустрије[56], поступак систематизације грађанскоправних прописа спроведен је у Немачкој и окончан доношењем Грађанског законика 1896. године, прописа који и данас представља извор позитивног права Немачке.[57] Доношење поменутог прописа, симболичан је чин победе над нормативним, односно правним партикуларизмом, али и специфичан тренутак у времену, након којег је постало јасно да обичајно правило дефинитивно абдицира са нормативног престола у корист правне норме, те да ће његова регулаторна улога, убудуће, бити споредног карактера.

Одступање обичаја пред правним правилима, подстакнуто поступцима кодификације прописа вођеним од стране држава, ипак не означава и дефинитивни нестанак обичаја са регулаторне сцене. Потребно је имати у виду, да постоје одређене категорије друштвених односа у погледу којих никада није ни било претеране потребе за правним регулисањем, те су поменуте релације и након спроведених поступака унификације и кодификације, остале изван правног домена. У том смислу, важно је нагласити да су и у савремено доба, у периоду када је машинерија државне организације достигла највећи ступањ развоја, присутни одређени односи, регулисани правилима чија је примена остала изван домашаја државе. У питању су односи регулисани правилима чија примена није условљена постојањем монопола физичке принуде у рукама оног који се стара о примени норме. То значи да је ова врста друштвених правила, успела да се одржи и после настанка државе, односно да очува свој карактер независне и недржавне норме.

Разматрање правне судбине обичајних норми, посматране кроз призму унификације и кодификације правила, биће окончано уз једну важну напомену. У оквиру поретка правних норми, поред оних које су принудног карактера и од којих субјекти друштвених односа не могу одступити, постоје и правила диспозитивне природе, која друштвеним субјектима пружају могућност да самостално пропишу императиве којих ће се држати, односно да самостално установе норме којима ће релација између њих

[54] Као супротност партикуларизму, унификација подразумева уједначавање прописа, присутно у ситуацијама настанка једне државе од већег броја мањих држава. У питању је стање у оквиру којег, за одређену фактичку ситуацију, постоји, јединствено правно, односно нормативно решење. Аксић, *нав. дело*, стр. 206.

[55] Рајић, М., *Преглед историјског развоја европске кодификације грађанског права*, Европско законодавство, год. 21, бр. 79, 2022, стр. 25.

[56] Николић, Д., *Два века Аустријског грађанског законика (1811-2011)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 135, 2011, стр. 316.

[57] Glišović, L., *Nemački građanski zakonik: Od pravnog partikularizma do kodifikacije građanskog prava*, Strani pravni život, br. 1, 2015, str. 237.

бити регулисана. Следствено томе, однос између кодификованог права и неформалних обичаја необухваћених кодификацијом, добио је нову димензију. Субјекти који своје односе регулишу на темељу диспозитивних правила, могу оптирати да сопствену вољу потчине неформалној обичајној норми. Нужни услов важења регулативе формулисане на овај начин, огледа се у њеној сагласности са императивном законском регулативом, односно у забрани експлицитног одступања обичаја од исте.

Савремена тенденција развоја обичајних правила, огледа се у њиховом смишљеном стварању од стране различитих корпорација и трговачких организација, у форми узанси, али и других писаних правила наведених институција. Дакле, обичајне норме све мање представљају спонтани продукт праксе друштвених односа, а процес њиховог настанка и обликовања, у одређеној мери сада одише формализмом. Да ли се у овом случају уопште ради о обичајним правилима у правом смислу речи? За проналажење целовитог одговора на наведено питање, потребно је превасходно утврдити специфична обележја која ову врсту друштвених правила карактеришу, па је део текста који предстоји, посвећен управо појмовном одређивању обичајне норме.

II.2. Појам и основна обележја обичајне норме

Обичајна норма, као својеврсни продукт традиције и културе, карактеристичан је пример правила формираног од стране друштвене масе, без унапред прописаног поступка стварања, али и испланираног циља који је наведеним правилом потребно остварити.[58] Реч је о неписаном правилу понашања које у одређеној, ужој или широј друштвеној заједници настаје спонтано, дуготрајним, истоврсним понављањем одређеног поступања.[59] Дуготрајно понављање одређеног понашања у истоврсној ситуацији, код адресата овог правила ствара свест о његовој обавезности. На тај начин структура обичајне норме подељена је на објективну и субјективну страну. Објективна или спољашња страна овог правила заснована је на дуготрајном, континуираном, односно константном понављању истоврсних понашања, дакле одређених људских радњи. Субјективни, односно унутрашњи елемент обичајне норме чини постојање свести, односно уверење друштвених субјеката да је понашање одређених карактеристика, које се у ситуацијама исте врсте константно понавља, као такво, обавезно.[60]

Извориште ауторитета друштвених правила ове врсте, не темељи се на моћи познатог законодавца, односно носиоца неке друге власти, већ на непрестаном потврђивању кроз континуирану узастопну примену.[61] Настанак наведене норме одликује поступност и дуготрајност. Постојаност ових правила понашања темељи се управо на описаном прихватању истих од стране свести појединца, али и од стране воље индивидуе. Да би појединац уопште прихватио одређену неформалну норму као путоказ свог деловања, односно своје поступке ускладио са захтевима садржаним у предметном правилу, мора се прво уверити у исправност наведеног неформалног императива. Из наведеног разлога, примена обичајне норме дуготрајно се понавља у неизмењеном облику и садржају, чиме се суштина наведеног правила чврсто утискује у психу човека, а норма постаје подобна да у ситуацијама одређене врсте усмерава поступке њеног

[58] Košutić, B., *Uvod u jurisprudenciju: Osnovi teorije prava*, CID, Podgorica, 2008, str. 20.
[59] Вукадиновић, Г., *Стварање аутономног права*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 47, бр. 4, 2013, стр. 36.
[60] Jokić, Lj., *Opšta i nacionalna pravna istorija*, Obodsko slovo, Podgorica, 2018, str. 26.
[61] Аврамовић, С., Станимировић, В., *Упоредна правна традиција*, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2008, стр. 45.

адресата. Настанак и развој ове врсте друштвених правила, понекад је праћен и формализмом израженим кроз употребу специфичних гестова и симболике.[62]

За ово правило се може рећи да је конзервативног карактера, односно да му, интензивна социјална активност и учестало смењивање друштвених односа, ни на који начин не погодују. Због тога, обичајна норма у себи носи и својство отпора супротстављеног друштвеној динамици.[63] Ипак, у одређеним епохама друштвеног развоја, интензивна социјална активност и жустре промене јављају се као извесна нужност. У том смислу, обичај се неретко може наћи на супротној страни у односу на конкретне друштвене потребе, као својеврсна кочница жељеног друштвеног развоја. У оваквој ситуацији, опстанак обичајне норме у датим фактичким околностима, непосредно зависи од предметне потребе за друштвеним напретком и подизањем односа између људи на виши ниво.

Уколико је потреба за социјалним прогресом већа, односи између чланова одређене друштвене заједнице биће интензивнији и усмерени у правцу остварења наведеног друштвеног циља. У таквим приликама, обичајна норма, као правило конзервативног карактера које захтева устаљеност и непроменљивост односа који представљају предмет њеног регулисања, мора да уступи своје место правилу које ће се успешно прилагодити новонасталим друштвеним околностима и адекватно регулисати постојеће односе. Претходно наведено, наравно не значи потпуно изопштавање обичајне норме из поретка друштвених правила у одређеној социјалној заједници. Напротив, када се новонастали друштвени односи устале, а друштвене прилике поново постану стабилне, спонтано и непосредно, дуготрајно понављање одређеног понашања, изнедриће нову обичајну норму подобну да на адекватан начин одговори друштвеним потребама за регулисањем односа између појединаца, односно група.

Обичај као правило понашања и продукт традиције, неформално настаје, а истим путем се и преноси између припадника различитих генерација у оквиру друштвених заједница у којима се јавља.[64] Битно обележје овог друштвеног правила јесте изостанак специфичне форме којом би садржина његове заповести била уобличена. Као и свака друштвена норма, обичај такође представља одређену интелектуалну творевину, производ људског духа, односно појаву одређеног значења. Ипак, за разлику од правне норме чија је логичка структура прилично јасно подељена на диспозицију, санкцију и услове за примену истих, нормативни део обичајног правила одликује релативна непрецизност, узрокована управо неформалним карактером који ово правило има.

Диспозиција и санкција обичајне норме, правила створеног и санкционисаног од стране неорганизоване заједнице, таквог су облика и садржине да, друштвеној заједници у оквиру које се дато обичајно правило примењује, остављају велики степен слободе приликом тумачења и примене. Упркос релативној неодређености, ипак није могуће пореći постојање диспозиције и санкције, као заповести о понашању адресата обичајне норме. Обичајну норму управо карактерише широк спектар разноврсних санкција које

---

[62] Присуство формализма, не објашњава се некаквим разлозима религијског или мистичног карактера, већ чисто рационалног, а превасходно је усмерено обезбеђивању дуготрајне примене обичаја, имајући у виду чињеницу да се правила ове врсте јављају у усменој форми, те је нужно пронаћи средство трајног опстанка обичаја у свести друштвених субјеката. Ђуричић, М., *Формализам и симболика у арбанашкој беси*, Анали Правног факултета у Београду, год. 38, бр. 4, 1990, стр. 436-437.

[63] Pupić, B., *Uvod u pravo*, Društvo ekonomista – Senta: Centar za obrazovanje ekonomskih kadrova, Senta, 1976, str. 236.

[64] Аврамовић, С., *Правна историја старог века: Општа историја државе и права I део*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1992, стр. 49.

неорганизована друштвена маса потенцијално може да примени према прекршиоцу диспозиције обичајне норме.[65] Повреда обичајног правила подобна је да изазове и осуду веома интензивне природе. Тежина повреде, односно социјални значај повређеног правила може бити толики, да за последицу има чак и искључење субјекта из социјалне заједнице.[66] У најекстремнијем случају, обичајна санкција се може састојати и у одузимању живота прекршиоца обичајне норме.[67]

II.3. Врсте обичајних норми

Спектар друштвених односа који потенцијално могу представљати предмет регулисања обичајних норми, изузетно је широк, а наведена правила су прилично бројна, услед чега је веома тешко иста на систематичан начин класификовати, односно разврстати по категоријама, којима сходно индивидуалним обележјима припадају. У поретку друштвених односа, ретки су они који, на известан, макар и најпосреднији начин нису уређени устаљеним неписаним правилима, насталим спонтаним деловањем друштвене заједнице. У вези са тим могуће је побројати неке од најзначајнијих области друштвених односа и навести обичаје присутне у поменутим подручјима друштвеног живота.

Као својеврсни ритуали везани за верске празнике јављају се верски обичаји. Карактеристичан пример правила ове врсте, представља, у нашем народу устаљени обичај прослављања крсне славе. Наведени обичај датира још из периода паганизма, у оквиру којег је свака ужа социјална заједница, окупљена у склопу домаћинства, поред врховног божанства оличеног у богу Перуну, као свог заштитника прослављала и неко од посебних божанстава. Овај обичај се као продукт традиције, преносио са генерације на генерацију и до данашњег дана одржао у релативно неизмењеном облику. Поред наведеног, као општепознате верске обичаје, потребно је поменути и различите ритуале постојеће приликом обележавања најзначајнијих верских празника, али и верске ритуале везане за виталне животне догађаје попут крштења, венчања, као и одавања почасти преминулим члановима заједнице.[68]

Као још распрострањеније у односу на верске, могуће је означити различите категорије световних обичаја, присутних у оквиру бројних и различитих догађаја којима је живот појединаца и социјалних заједница обележен. Различита такмичења, односи између суседа, као и међусобно посећивање међу пријатељима само су неки од многобројних животних догађаја у оквиру којих субјекти своје понашање усклађују са захтевима садржаним у неписаним правилима понашања која су се дуготрајном практичном применом усталила међу људима.

Карактеристичан обичај ове врсте представља такозвано давање мираза, а везан је за један важан догађај присутан у животу појединца, за његово венчање. Диспозиција обичајне норме, од адресата исте, невестиног оца или неког другог члана њене породице, налаже да на дан венчања учини пригодан поклон породици женика. Наведени поклон

---

[65] Субјект који повреди одређено, неформално, али применом у дугом временском периоду, устаљено правило, од стране неорганизоване масе може бити изложен ублаженом облику колективних санкција попут поруге, односно подсмеха. Frankel, T., Braun, T., *Law and Culture*, Boston University Law Review, vol. 101, no. 157, 2023, p. 172, *доступно на: https://scholarship.law.bu.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/faculty_scholarship/article/4535/&path_info=Law_and_Culture.pdf*, (*приступ страници 04.05.2024.*).

[66] Гавриловић, Д., *Правни народни обичаји (обичајно право) код Срба*, Годишњак за социологију, год. 2, бр. 2, 2006, стр. 131.

[67] Панић, М., *Увод у социологију и право*, НОМОС, Београд, 2001, стр. 68.

[68] Митровић, Вуковић, *нав. дело*, стр. 231.

симболизује допринос који невестина породица даје на име будућих трошкова проузрокованих невестиним усељењем у дом женика.[69] Адресат наведеног правила, поступањем сходно захтеву из диспозиције обичајне норме, тежи да избегне примену обичајне санкције која се може јавити у различитим облицима, попут подсмеха, друштвене осуде, па све до колективног презира адресата норме од стране друштвене заједнице у којој се наведено правило примењује.

Поред побројаних верских, али и свакодневних друштвених обичаја, потребно је поменути и различите економске обичајне норме. Поред традиционалног лова, риболова, земљорадње и сточарства, карактеристичан пример обичаја ове врсте представља из прошлости наслеђена традиција заједничког становања припадника одређеног друштвеног колектива. Поменута традиција датира од најранијег периода друштвеног развоја, а претечу удруживања овог типа, без сумње представља римски *consortium*.[70] Припадници заједница заснованих на сродничким односима, ради опстанка и лакшег савлађивања економских и других животних препрека, удруживали су се на разне начине, а један од облика повезивања, представљало је становање, али и рад у колективним условима. Наведена традиција, која се у појединим руралним подручјима одржала и до данашњег дана, са собом носи разна права и обавезе, уређене и санкционисане различитом врстом обичајних правила.

Сходно територијалној распрострањености, обичајна норма може бити општег или партикуларног карактера. На самом крају ове, не потпуно систематичне и једнозначне класификације, потребно је поменути, у контексту овог истраживања, најзначајнију врсту обичајних правила, правне обичаје. Реч је о нормама применом којих ужа или шира друштвена заједница штити свој традиционални поредак. Наведеним правилима прожета је регулаторна страна већине претходно побројаних друштвених односа. Сходно значају који међу обичајним правилима имају, предстојећи део текста посвећен је управо овој врсти обичајних императива.

II.4. Правни обичаји

Дефинитивни завршетак теоријских расправа о правном карактеру обичаја, интензивно вођених након француске, аустријске и српске кодификације грађанског права, десио се крајем деветнаестог века, када је, доношењем немачког Грађанског законика 1896. године, постало јасно да улога централног појма у правној теорији не припада више обичајној, већ само правној норми.[71] Обичај је тако на својеврстан начин маргинализован, па је од доминантне и свеприсутне норме, стекао својство споредног регулатора људског понашања. Ипак наведена норма је задржала, макар и минимално, карактер правног извора, па је у том контексту неопходно посветити јој одређени степен пажње.

Најпре је потребно разграничити правне обичаје од неправних, односно направити разлику између правно обавезујућег обичајног правила и норме која представља регулатор понашања у домену социјалног поретка, санкционисане од стране неорганизоване друштвене масе. Правни карактер припада обичајима који регулишу понашања људи у друштву, која би иначе била уређена правном нормом, када би у конкретном случају таква норма постојала. Јасно је да нису сви друштвени односи

[69] Давање мираза може да буде праћено истовременим престанком невестиних права на потраживања према имовини сопствене породице, обзиром да се давање мираза неретко третира као довољан облик њеног материјалног обезбеђења. Kulauzov, M., *Pravila običajnog prava o imovini u porodičnoj zadruzi Južnih Slovena*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, god. 43, br. 1, 2009, str. 313.

[70] Đorđević, M., *Consortium and the joint family (zadruga)*, Strani pravni život, br. 3, 2009, str. 346.

[71] Васић, Р., Чавошки, К., *Увод у право II*, Издавачка кућа Драганић, Београд, 1999, стр. 168.

уређени правним нормама, у извесним ситуацијама право једноставно превиди потребу регулисања конкретног односа, иако она неспорно постоји.

Правни обичај представља правило подобно да попуни тако насталу регулаторну празнину, да на адекватан начин замени правну норму и усмери поступање друштвених субјеката ка остваривању одређених циљева односно друштвених вредности. На овај начин настала обичајна норма, проузрокована је друштвеним разлозима и потребама које доводе до настанка правне норме, који је ипак у конкретном случају изостао. Обзиром на друштвену улогу и задатак који у конкретној ситуацији врше, правним обичајима је од стране ауторитета државне власти делегирана правна снага, коју иначе не поседују. Наведена правна снага, која у изузетним случајевима одликује одређене обичајне норме, подобан је критеријум разграничења између правних и свих осталих, такозваних неправних обичаја. У претходном делу текста описани верски, световни и економски обичај задржавају свој неправни карактер, дакле својство неформалног правила, створеног и што је још значајније, санкционисаног од стране неорганизоване друштвене масе. Заједно са обичајима ове врсте, у нормативном поретку егзистирају и правни обичаји, норме које су као и претходно побројана правила, настале неформалним путем, али истовремено и регулатори који су од стране државног ауторитета, подарени специфичном правном снагом и што је најзначајније, принудним карактером примене.[72]

Споредна улога која обичајној норми припада, када је уређивање друштвених односа правног карактера у питању, карактеристична је пре свега за правне системе земаља европског континента[73]. У оквиру англосаксонског[74] правног система, улога обичаја је значајнија, међутим, ни за тамошње правне обичаје се не може рећи да имају некадашњи значај, односно својство једног од основних упоришта права. Ипак, историјски посматрано, обичајна норма је у себи носила својство значајног правног извора. Иако је у периоду средњег века, снага правних обичаја била готово једнака снази централизованог права, партикуларни карактер ове врсте правила већ тада је почео да представља његов значајни недостатак. Привредна и политичка моћ племства, утемељена на партикуларној феудалној подели, постепено слаби и одступа у корист централизма.[75]

Епоху ренесансе, ношену новим друштвеним снагама, одликује тежња унификацији и централизацији права, борба против партикуларности, несигурности и арбитрарности. Обичајна норма из наведене борбе излази као својеврсни губитник, а њен правни утицај након правне унификације постаје све мањи. Упркос тежњи да се партикуларна неформална правила створена непланским деловањем масе, замене централизованим и унификованим системом плански створених правних норми, наведени процес није се одвијао потпуно једноставно. Без обзира на поменута својства,

---

[72] *Исто*, стр. 169.

[73] Систем права земаља европског континента, карактерише дуга традиција, утемељеност на писаном и кодификованом праву, али и учестала употреба апстрактних појмова, формулисање хијерархијски устројених општих правила. Mitrović, K., *Učenja dva velika svetska sistema prava o zakonitosti i njihovo približavanje*, Nauka, bezbednost, policija, god. 19, br. 2, 2014, str. 138-139.

[74] Англосаксонски правни систем означава правни систем који се развио на територији средњевековне Енглеске, који, за разлику од евроконтиненталног правног система, не почива на установама римског права, чија је употреба експлицитно забрањена Мертонским статутом из 1236. године. Наведени правни систем, утемељен је на преседанима, који представљају израз вишегодишње тежње да се путем обавезујућих судских одлука створи опште право, обавезујуће за сва лица на одређеној територији. Ljubović, K., *Ugovor o „svojinskom zakupu" – svojina na nepokretnosti u anglosaksonskom pravu*, Pravo – teorija i praksa, god. 27, br. 5-6, 2010, str. 143.

[75] Поповић, Д., *Општа правна историја: Стварање модерне државе*, Досије, Београд, 1999, стр. 11.

обичаји у почетној фази развоја права у Европи, представљају значајну инспирацију законодаваца, који садржину истих, некада дословно, а у одређеним случајевима у претежном смислу, преносе у законе односно законике којима теже да регулишу најзначајније области друштвених односа.

Почетну правну регулативу управо одликује дословно преузимање језичке садржине обичајних норми, док се у оквиру законодавства из каснијег периода, правним језичким исказима даје савремена форма, па је приликом тумачења релативно тешко препознати њихово обичајно порекло. Поменути чин преношења садржине обичајног правила у оквире законске норме, назива се позакоњење или кодификација обичаја.[76] Важно је учинити напомену у погледу својства, односно правне снаге обичајне норме у наведеном случају. Позакоњени обичај, добија форму и правну снагу закона, услед чега у правном поретку од момента кодификације егзистира као законска норма, па у том облику и обавезује. Дакле, правило које у предметном случају обавезује субјекте друштвених односа јесте правна, односно законска норма, док обичај у предметној ситуацији представља претходни правни извор, односно својеврсну инспирацију формално обавезујућем правном извору.

Поред кодификованих обичаја, односно неформалних обичајних правила преузетих и у изворном или делимично измењеном облику пренетих у оквир законске норме, постоје и обичајне норме које са правом одликује други тип везе. Овој категорији обичајних правила је, законом или општим правним актом друге врсте, додељена улога регулатора одређених односа између људи, који се јављају у друштвеном поретку. Појава у оквиру које је правном нормом обичајној, додељена улога уређивача друштвених односа одређене врсте, односно појава у оквиру које је обичајно правило заштићено правном санкцијом, назива се законско упућивање на обичај. Важно је напоменути да законско упућивање на обичајне норме, не подразумева истовремено одређивање конкретне садржине ових правила. Дакле обичајна норма, у друштвеном, али и правном поретку, егзистира у својој изворној садржини и препознатљивом неформалном облику.

Карактеристичан пример правних норми, које у одређеним друштвеним ситуацијама, упућују на примену обичајних правила, представљају норме приватног права. Предметну правну област одликује постојање већег броја правних норми са диспозицијама диспозитивног карактера. Друштвени субјекти, као адресати правила ове врсте, овлашћени су да на сопствени однос примене правило које је по садржини другачије, у односу на правну норму којом је примарно уређен однос између њих. Једна од могућности, која им је диспозицијом правне норме остављена као опција, јесте примена обичајне норме. Начело аутономије воље[77], карактеристично за приватноправне односе, у наведеном смислу иде још даље, па као основ за примену обичајне норме на конкретни друштвени однос, не захтева изричито законско упућивање. Сходно овом начелу, обичајно правило применом којег су стране уредиле свој приватноправни однос, императивно делује у односу на њих, али и на све остале, па судове, односно друге државне органе.

[76] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 170.

[77] Доктрина аутономије воље датира из периода доминације политичког и економског либерализма и сходно екстремној варијанти исте, обавезе међу људима настају на темељу њихове воље, која је аутономна и као таква, надређена чак и самом закону. Вукићевић, Д., *Начело слободе уређивања облигационих односа*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 23, 1983, стр. 59-60.

Својеврсну практичну тешкоћу приликом законског упућивања на обичај, односно примене обичајне норме на описани начин, представља потреба да се садржина и смисао таквог правила веродостојно утврде. Основну сметњу ваљаном утврђивању садржине и смисла обичајних норми, представља чињеница да су наведена правила неформалног карактера и да, уколико постоје одређени записи о њима, исти су садржани у времешним документима, својеврсним правним споменицима. Одређену могућност за превазилажење ових потешкоћа, коју користе судови, који нису упознати са садржином обичајних норми које треба да примене, представља консултовање сведока, искусних чланова друштвене заједнице, који својим казивањем теже да увере суд о томе каква је садржина и смисао који одређено обичајно правило има. Поред тога, суду су неретко на располагању и раније, на обичајима засноване, судске одлуке, које могу послужити као помоћно средство превазилажења описане практичне тешкоће.

Опште правне норме, као правила прописана за унапред неодређен број лица и ситуација, теже да друштвене односе регулишу на најпотпунији могући начин. Правила ове врсте основа су за доношење појединачних правних норми, којима творци истих регулишу, будуће или већ настале, конкретне односе између друштвених субјеката. Међутим, услед сложености, а пре свега разноврсности друштвених односа, може се догодити да, недостаје општа правна норма чији би задатак био да усмери понашање субјеката у одређеној друштвеној ситуацији, односно да недостаје правило које би представљало основу за доношење појединачне правне норме и регулисање конкретног односа. Теорија и пракса предвиделе су разне начине попуњавања наведених правних празнина. Једна од могућности која је субјектима друштвених односа, а пре свега творцима друштвених норми, на располагању, своди се на употребу обичаја у предметне сврхе.

Попуњавајући празнину, творац правила, на место појединачне норме, применљиве у будућим истоврсним ситуацијама, ставља обичај. Наведено решење, у обзир долази једино у оквиру законодавстава у којима је обичајној норми признато својство извора права односно у оквиру којих употреба обичаја није забрањена. Творац правила тада се може наћи у две различите ситуације. Прву подразумева могућност, односно постојање правног овлашћења да у конкретном чињеничном случају примени обичајну норму. Другу ситуацију одликује дужност надлежног субјекта да постојећу правну празнину попуни обичајем. Дакле, у недостатку адекватне законске регулативе, суд, односно други поступајући орган, дужан је да на конкретан друштвени однос примени обичајно правило, а тек у недостатку истог, да потражи неко алтернативно решење.

У одређеном смислу спорна, може да буде ситуација у оквиру које правним нормама обичај није предвиђен као средство за попуњавање правне празнине, али истовремено није ни изричито забрањен, такозвана *praeter legem* примена.[78] У наведеној ситуацији, суд, односно други поступајући орган, своје активности треба да усмери ка утврђивању значења и смисла обичајног правила, односно вредности истог, која га квалификује да уместо правне норме која недостаје, уреди конкретни друштвени однос. Оцена прикладности примене обичаја у сврху попуњавања правних празнина, зависна је од природе друштвеног, односно правног поретка у оквиру којег обичајно правило треба да изврши наведени задатак. Усаглашеност са владајућим моралом, императивним законским нормама и јавним поретком, нужан је услов који обичајна норма мора да

[78] Капор, В., *Примена обичаја и узанси по Закону о облигационим односима*, Анали Правног факултета у Београду, год. 26, бр. 3-5, 1978, стр. 339.

испуни како би њена примена уопште била узета у разматрање у конкретној правној ситуацији.[79]

Поред описаног својства регулатора правних односа, помоћног карактера, који кроз кодификацију или законско упућивање, уређује друштвене односе које је потребно уредити правом, у теорији је присутан став о постојању обичајних норми којима се тумаче или чак укидају постојећа законска правила. Конкретан друштвени однос уређен је правном нормом, дакле нема правне празнине коју применом обичаја треба попунити. Међутим, обичајно правило, у поменутом случају, супротставља се постојећем правном, а предметно супротстављање може се одвијати у два правца. Пре свега, могуће је да се фактичко супротстављање формалном, огледа у обичају краћег или чак дуготрајног непримењивања формално важеће правне норме. Други и додатни вид супротстављања важећим законима и другим правним прописима, представља стварање обичајних норми садржине која је супротна садржини правних.

Дуготрајним и једнообразним понављањем понашања уређеног обичајем чија је садржина супротна садржини правне норме, исказује се тежња ка фактичком укидању постојећег и обавезујућег правног правила. Овакву нормативну колизију могуће је сликовито приказати на примеру обичаја који се у релативно скорије време усталио у оквиру домаћег нормативног поретка. Реч је о специфичном обичају присутном код преноса права својине на непокретностима. Сходно важећој законској одредби, обвезник плаћања пореза на пренос апсолутних права, приликом купопродаје непокретности, је продавац, односно преносилац предметних права.[80] Постојање важеће и обавезујуће правне норме је неспорно. Међутим, устаљеним поступањем у одређеном периоду, на неформални начин, створена је пракса сходно којој се предметна обавеза плаћања пореза преваљује на купца.[81] На тај начин, учесталим и једнообразним делањем, на неформалан начин ствара се пракса поступања у одређеној ситуацији, упркос томе што је предметна ситуација на недвосмислен начин регулисана важећом правном нормом.

Сукоб поменуте две врсте правила није потпуно безазлен и као такав подобан је да изазове својеврсну конфузију и несигурност у поретку друштвених норми и њима регулисаних односа. Из наведеног разлога, теорија се изјаснила и заузела одређени став по питању односа између закона и обичаја који му је супротстављен. У описаном сукобу друштвених правила, формалноправно становиште је у потпуности на страни закона, односно правне норме. Теоријску основу за опредељење ове врсте представља схватање према коме правну снагу и позитивноправни карактер имају правила донета на формалан, односно правом регулисан начин. Наведено подразумева, да се правила настала овим путем, уколико прописаном процедуром нису стављена ван снаге, у оквиру правног поретка сматрају важећим и обавезујућим, без обзира на чињеницу да ли се фактички примењују или не.[82] Неформалним укидањем важеће правне норме, обичаји и друга правила чије је важење засновано вишом, односно правном нормом, остали би без основа постојања. Уколико би се, упркос побројаним разлозима, стало на страну примене обичајног правила, исто би, по снази којом у оквиру правног поретка

[79] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 173.

[80] Закон о порезима на имовину („Службени гласник РС“, бр. 26/2001, „Службени лист СРЈ“, бр. 42/2002 – одлука СУС и „Службени гласник РС“, бр. 80/2002, 80/2002 – др. закон, 135/2004, 61/2007, 5/2009, 101/2010, 24/2011, 78/2011, 57/2012 – одлука УС, 47/2013, 68/2014 – др. закон, 95/2018, 99/2018 – одлука УС, 86/2019, 144/2020, 118/2021, 138/2022, 92/2023, 94/2024), члан 25.

[81] Станимировић, В., Дивац, У., *Обичајно и позитивно право у Србији*, Архив за правне и друштвене науке, год. 118, бр. 4, 2023, стр. 54.

[82] Марковић, Р., *Уставно право и политичке институције*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2008, стр.23.

располаже, било изједначено са правном нормом. У том смислу, правна несигурност се јавља као неминовна последица наведеног, односно чињенице да је вољи друштвених субјеката препуштено да слободно донесе одлуку о поштовању правила којима су друштвени односи између њих принудно регулисани.

Став правне теорије по питању односа између закона, односно правних норми и обичаја који су им супротстављени, није јединствен. Поред изложеног формалноправног становишта, теорију одликује и присуство одређених аргумената у корист фактичког. Ханс Келзен говори о такозваном „изобичајавању", односно стављању ван снаге неефикасних законских норми и то стварањем правила која по својим својствима одговарају закону, а примењују се једино у сврху њиховог опозивања.[83] Још радикалнији поглед на наведено питање имају поједини представници историјскоправне школе, који обичају дају својство непосреднијег извора заповести, па у случају сукоба са законом, предност има обичајем исказани императив.[84]

Поред поменутих, екстремних становишта, постоје и она умерена, која релацију између ове две врсте друштвених правила посматрају у оквиру одређеног вредносног система. Законска, али и обичајна норма усмерена су остваривању вредности одређене врсте. Неформално стављање ван снаге правне норме којом се остварује одређена вредност, може бити легитимно, једино у случају да је обичајна норма која представља негацију правне, подобна да обезбеди остваривање нове, више вредности. Међу поменуте, умерене погледе на релацију између права и обичаја могуће је сврстати и становиште психолошке теорије права Лава Петражицког. Посматрано са аспекта овог правца теоријскоправне мисли, однос између права и обичаја, односно релацију између законског и обичајног права, могуће је класификовати у три врсте: 1. однос субординације законског над обичајним; 2. релација подређености права обичајима и 3. однос координације два нормативна система, у оквиру које нити један од наведених није у стању да однесе превагу над другим.[85]

II.5. Савремена тенденција примене обичајних правила

Развојни пут обичајних норми, укратко приказан у оквиру уводног дела излагања посвећеног овој врсти регулатора људског понашања, али и изложени аспекти релације са правним правилима, указују на споредну улогу коју ове норме, у данашње време, имају приликом императивног усмеравања људског делања. Ипак, одређене сфере друштвених односа и у оквиру савременог доба, дакле у време постојања сложених облика друштвеног организовања и још сложенијих видова међусобних релација појединаца и/или група, очувале су карактер подручја друштвене интеракције која је могуће, а под одређеним условима и пожељно регулисати обичајним нормама.

Прво значајно подручје, у оквиру којег је примена обичаја и данас прилично учестала, везано је за трговачко деловање индивидуа, односно ужих облика повезивања људи, дакле за односе у сфери размене добара и услуга. Друга сфера друштвених односа на коју је потребно указати, везана је за примену обичаја усмерених на поступање носилаца државне власти, односно на функционисање политичких институција. У питању је примена обичаја приликом регулисања уставне материје. На самом крају, међународни односи, дакле односи између различитих субјеката међународног права, такође представљају подручје у оквиру којег обичајна правила и у савремено доба представљају релативно значајан регулатор. Поменуте групе друштвених односа још

[83] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 176.
[84] Васић, Р., *Историјска школа права*, Анали Правног факултета у Београду, год. 39, бр. 1-3, 1991, стр. 63.
[85] Podgorac, T., *Teorija prava L. Petražickog*, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac, 1981, str. 91.

увек представљају поприште релативно учестале примене обичајних норми, услед чега ће типови обичајних норми, примењиваних у поменутим сферама, бити размотрени у делу текста који предстоји.

Трговачки обичаји представљају специфичну врсту обичаја, друштвених правила насталих неформалним путем, којима је уређен однос између страна које приступају актима размене добара и/или услуга. Реч је о учестало примењиваној комерцијалној пракси, која код субјекта који ступа у друштвени однос трговачког карактера, ствара очекивање или уверење да ће се остали учесници у истом, придржавати, устаљеног начина поступања. У погледу самог термина, у теорији и пракси је дужи временски период присутно одређено несагласје, па тако поред гледишта која трговачке обичаје поистовећују са добрим пословним обичајима, присутна су и она која инсистирају на строгом раздвајању.[86] Пословни обичаји, правила су пословне етике и обавезивањем на њихово поштовање, друштвени субјекти, учесници пословног односа, обавезују се на савесно поступање и уздржавање од различитих злоупотреба.[87] Узимајући у обзир оба термина, чини се да је природи друштвених односа уређених овом врстом норми, прикладнији назив трговачки обичаји, те ће у даљем тексту исти и бити коришћен.

За разлику од обичаја у општем смислу, трговачке обичаје карактерише краћи период устаљивања, бржа садржинска измена и краћи век трајања.[88] Специфични карактер ове врсте друштвених правила, управо почива на особеностима на које је претходно указано. Како су трговачки односи, у одређеној, а понекад и знатној мери формализовани, поступање друштвених субјеката у оквиру истих праћено је учесталим попуњавањем разних образаца, формулара, односно других докумената непосредно везаних за сам промет робе или услуга. На тај начин и саму праксу особеног поступања је лакше утврдити, а у случају спора и доказати.

Међусобни однос између објективног и субјективног елемента, код трговачких обичаја, приснији је, односно у већој мери испреплетан, него што је то случај код обичајних норми општег карактера. Оно што код ове врсте обичајних правила изазива посебну пажњу, тиче се нормативног основа њихове примене. Неспорна је чињеница, да трговачки обичај, самим фактом свог постојања, не обавезује учеснике друштвених односа. Неопходан услов и основ обавезности истог, утемељен је у важећим правним прописима. Ипак начин на који правне норме упућују на примену обичајних правила, није јединствен. У том смислу, могуће је направити разлику између субјективног и објективног концепта обавезности трговачких обичаја.

Субјективни концепт примене трговачких обичаја, подразумева, поред дуготрајног поступања и изричиту или прећутну сагласност друштвених субјеката, учесника друштвеног односа.[89] Поред наведеног, постоји и други, у пракси распрострањенији концепт примене обичаја у односима трговачког карактера, који је објективног карактера и подразумева примену обичаја у одређеним ситуацијама,

---

[86] Голдштајн, А., *Трговачки обичаји у југословенском праву и пракси*, Анали Правног факултета у Београду, год. 33, бр. 3-4, 1985, стр. 362-363.

[87] Капор, *нав. дело*, стр. 341.

[88] Осим разлике у односу на класични обичај у материјалном смислу и свест о нужности трговачких обичаја је специфична, обзиром да се по мишљењу појединих аутора њено постојање претпоставља, те је у случају непобитног постојања материјалног елемента, не треба доказивати приликом позивања на обичај. Hasić, T., *Običaji kao izvor trgovačkog prava*, Pravni vjesnik, god. 30, br. 3-4, 2014, str. 240.

[89] Васиљевић, М., *Трговинско право*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2016, стр. 36.

независно од изричитог или прећутног пристанка друштвених субјеката на исти.[90] Између две поменуте и супротстављене концепције, прихватљивијим се чини другопоменуто становиште. Природа трговачких односа, али и сам карактер учесника у истим је специфичан. Од сталних учесника у једном односу размене добара и/или услуга, оправдано се очекује да су упознати са устаљеном праксом којом се исти одвија. У том смислу, безусловно правно подређивање примене обичаја вољи учесника односа, на којем становишту почива субјективна концепција, уз друге потенцијално штетне практичне последице и у самом теоријском смислу, посматрано са аспекта природе предметног односа, било би погрешно.

Након области размене добара и услуга у оквиру које је регулаторни значај обичаја и у данашње време присутан на завидном нивоу, потребно је указати и на друге сфере савремене примене ове врсте друштвених правила. Сфера уставног права и уставна материја у оквиру исте, несумњиво представљају терен на којем регулаторни значај обичајних норми, ни током актуелне фазе друштвеног развоја, није у потпуности ишчезао. За разлику од прошлости, током које су, у одсуству писаних устава, обичаји имали примат при регулисању уставне материје, у данашње време, њихов регулаторни значај је на нижем ступњу, али га није могуће негирати. На хијерархијској лествици извора уставног права, ова врста друштвених правила, налази се испод писаних извора. Саставни елементи уставних обичаја, не одступају у односу на оне који одликују једну обичајну норму у општем смислу. Структура уставних обичаја, попут осталих друштвених правила ове врсте, сачињена је из материјалног и психолошког чиниоца. Дакле, спољашњи елемент оличен у понављању одређеног понашања и при стварању уставних обичаја, нужно је употпунити унутрашњим, психолошким чиниоцем, односно постојањем свести о обавезности предметног понашања.[91]

Теорија на недвосмислен начин издваја три различита типа уставних обичаја, па је на овом месту корисно поменути их и указати на основне одлике сваког од наведених. Прва група уставних обичаја сачињена је од норми интерпретативног карактера, чији је смисао у разјашњавању недовољно јасне уставне норме, а наведени обичаји у теорији уставног права, познати су и као *secundum constitutionem* обичаји.[92] Дакле, примена овог вида уставних обичаја у обзир долази у ситуацијама када писана уставна норма постоји, али није исказана на довољно јасан и одређен начин. Насупрот томе, други тип уставних обичаја намењен је ситуацијама у оквиру којих одређено питање није регулисано писаним уставним правилом. У питању је ситуација постојања правне празнине у уставној материји. Ово неформално друштвено правило, које се употребљава при допуни непотпуног уставног текста, познато је и као *praeter constitutionem* обичај.[93] Трећа група уставних обичаја супротстављена је постојећем и формално важећем уставном тексту. Реч је о такозваним *contra constitutionem* обичајима чији је смисао у превазилажењу застарелих, односно уставних одредаба које не одговарају актуелним друштвеним потребама. Случај из уставне праксе Луксембурга, у оквиру којег је измена уставних одредаба проузрокована претходним одбијањем великог војводе ове земље да прогласи закон који је изгласан, показатељ је аброгативог начина деловања појединих

[90] Hasić, *нав. дело*, стр. 242.
[91] Марковић, *Уставно право и политичке институције, нав. дело*, стр. 22.
[92] Милосављевић, Б., Поповић, Д., *Уставно право*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Јавно предузеће Службени гласник, Београд, 2019, стр. 24.
[93] Михајловић, В., *Уставно право*, Краљево, 2009, стр. 34.

уставних обичаја, односно усаглашавања устава са постојећим друштвеним околностима.[94]

Као што је већ наглашено, значај уставних обичаја у данашње време није ни приближан некадашњем, али исти ипак постоји. Утицај друштвених правила ове врсте при регулисању уставне материје посебно је уочљив у одређеним нередовним ситуацијама везаним за функционисање политичких институција једне државе. Тако, Марковић, као пример наводи регулаторни утицај уставних обичаја на поступање шефа државе у случају оставке поднете од стране владе и то на поступање од пријема оставке председника владе која је свој мандат окончала, све до именовања новог кандидата за председника владе.[95]

Уз поменуте релације уређене трговачким и уставним обичајима, још једну значајну сферу у којој савремени регулаторни значај обичајних норми, није у потпуности нестао, представљају међународни односи. За разлику од приказаних трговачких релација између појединаца, односно предузећа као ужих облика социјалног повезивања, међународни односи подразумевају релације између субјеката међународног права. У том смислу, обичајни регулаторни утицај, није ограничен искључиво на социјалну интеракцију постојећу на микро нивоу. Иако данашњи регулаторни значај обичаја, услед постојања мноштва билатералних и мултилатералних споразума између субјеката међународног права, није ни приближан некадашњем, он ипак постоји, дакле није занемарљив и следствено томе, потребно је указати на обележја која представљају његову суштину.

Попут обичајних норми општег карактера и настанак међународних обичаја подразумева понављање одређеног понашања у дужем временском периоду. За разлику од обичаја у општем смислу, код ових специфичних обичаја, државе се јављају као субјекти који устаљено прибегавају понашању одређене садржине и на тај начин утемељују материјални елемент неопходан за настанак ове врсте правила. Пракса међународних односа, показала је да, поред поступања органа држава, континуирано чињење, односно нечињење међународних организација такође може послужити као основа формирања обичајних норми међународног права. Имајући у виду бројност субјеката међународног права, сагледавање свих сегмената њиховог поступања, у циљу утврђивања одређених правилности и установљавања праксе, представља прилично изазован задатак. Са тим у вези, савремене тенденције стварања међународних обичаја, одликује апроксимативан приступ, односно узимање у обзир праксе држава које су релевантне, репрезентативне, дакле држава којих се у претежној мери тичу конкретни односи које треба регулисати.[96]

И док је, са обичајног аспекта, релевантну праксу понашања држава, упркос потешкоћама, могуће утврдити, други елемент структуре ових правила, смештеног у међународни контекст, одише одређеним специфичностима. У питању је субјективни елемент обичаја, односно постојање свести да је одређени начин понашања обавезујући. Специфични карактер адресата међународних обичајних норми, несумњиво свој одраз има у погледу субјективног аспекта установљавања ових регулатора. Који је то додатни услов који устаљена пракса деловања међународних субјеката треба да испуни, да би

[94] Ђорђевић, М., *Суспензивни вето председника републике*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2020, стр. 20.
[95] Марковић, *Уставно право и политичке институције*, *нав. дело*, стр. 25.
[96] Glodić, D., *Međunarodna običajna pravila u savremenom međunarodnom pravu*, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Banja Luka, god. 9, br. 9, 2019, str. 140.

попримила карактер обичајног правила? Одговор на ово питање је тешко дати независно од постојећих околности сваког конкретног случаја, у оквиру којег је постављено питање постојања међународног обичаја, односно његове обавезности. У покушају универзализовања наведеног питања и проналажења, барем у одређеној мери општег одговора на исто, пажњу је потребно усмерити ка понашању, односно поступању држава у ситуацијама које је могуће сврстати у обичајни регулаторни простор. Из поступања државе према одређеним чињеницама које представљају предмет обичајног правила, односно из њихове тежње ка остваривању одређеног исхода у међународним релацијама, могуће је извући закључак о постојању свести о обавезујућем дејству обичајне норме.[97]

Специфична природа обичајних правила у међународној сфери, оличена је у још једном институту. Реч је о особеној активности изјављивања протеста, којим се обавезујуће дејство међународних обичаја искључује. Ипак, моћ овог института је ограничена. Тако, у погледу одређених регионалних обичаја, држава протестом може искључити његово обавезујуће дејство у односу на себе, док је у случају универзално обавезујућих обичаја, неопходан протест довољног броја репрезентативних држава, који се наравно одмерава сходно околностима конкретног случаја.[98] Пракса противљења постојећем обичају, отвара нова питања, попут стварања новог обичаја садржински различитог од оног већ установљеног којем се одређена држава, односно државе противе.

Ипак, на овом месту је потребно зауставити се са излагањем везаним за трговачки, уставни, односно међународно правни аспект обичајног регулисања друштвених односа. Иако у оквиру предметног теоријског, али и практичног питања остаје знатан простор за опсежно разматрање и обраду занимљивих и значајних тема, ипак треба бити опрезан и избећи потпуни прелазак на терен друге дисциплине, односно правне области. Изложена материја, поуздан је основ за свеобухватно сагледавање савремених тенденција примене обичајних норми, односно доношење целовитог закључка након што исте буду стављене у контекст осталих обрађених питања везаних за ове регулаторе понашања.

Излагање о овој врсти друштвених правила, потребно је заокружити начелним закључцима, утемељеним на свему што је до сада, о обичајима наведено. Карактеристично обележје, оно што ова правила одваја од друштвених норми друге врсте, недвосмислено представља неформални карактер настанка истог, дакле чињеница да је реч о спонтано насталом продукту традиције, односно резултату активности неорганизоване друштвене масе, који је употпуњен специфичним субјективним елементом. Субјективна страна обичајне норме, огледа се у њеној прихваћености од стане адресата, утемељена је дакле на постојању свести о обавезности одређеног понашања, на које ово правило упућује. Међу разним видовима у којима се наведено неформално правило јавља, посебну пажњу завређују обичајне норме којима су регулисани односи између људи, који би иначе били уређени правним нормама, када би у конкретном случају, такве норме постојале, дакле правни обичаји. Улога обичаја у регулисању правних односа није једнозначна, па се иста креће од њиховог позакоњења, дакле дословног преузимања језичке садржине обичајних норми ради преношења у формалне правне акте, преко законског упућивања на обавезну односно факултативну примену обичаја у случајевима постојања правних празнина, али и ситуација *praeter*

[97] *Исто*, стр. 142.
[98] Krivokapić, B., *Običajna pravila u međunarodnom pravu*, Megatrend revija, god. 9, br. 3, 2012, str. 51.

legem примене ових норми, закључно са обичајима који колидирају са важећим правним нормама које су им садржински супротне.

Претходним излагањем развојног пута обичајних правила, указано је на бројне изазове са којима су се сусретала друштвена правила ове врсте, током дугог периода цивилизацијске трансформације. Од норми чије порекло досеже до односа у оквиру примитивних људских заједница, па све до правила чија примена долази у обзир у савременом информатичком друштву, прећен је дугачак развојни пут. Следствено томе, не треба да чуди чињеница да практични значај обичаја, са изузетком трговачких, уставноправних и међународних односа, у оквиру правне сфере, у данашње време, није претерано велики. Ипак, са оваквим закључком треба бити опрезан и никако га не би требало апсолутизовати, већ би важење истог, најприкладније било ограничити, баш како је и наведено, стриктно на правни аспект. У ширем, друштвеном контексту, норме ове врсте и даље су од велике важности. Овде се превасходно мисли на оне традиционалне, односно конвенционалне видове понашања, одобрене од стране различитих колективитета, чије својство путоказа људског понашања у одређеним ситуацијама и у данашње време остаје неспорно.

III МОРАЛНА НОРМА: РАЦИОНАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНИ РЕГУЛАТОР ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА

III.1. Појам морала и појам моралних правила

Морал, реч која представља неизоставни чинилац свакодневне конверзације, често је стављена у различите контексте и употребљена са различитим, некад и противречним значењем. Своје порекло, реч морал води од латинске речи *mos*, која у буквалном преводу означава обичај. Означавање морала на наведени начин превасходна је последица чињенице да је у далекој прошлости, у оквиру древних, примитивних друштава, нормативна регулација била јединственог карактера. Диференција средстава социјалне контроле на право, морал, обичаје и друга правила понашања, није била на адекватан начин спроведена.[99] У том смислу, утврђивање тачне садржине и међусобног односа предметних правила скопчано је са значајним тешкоћама. Раскидање поменутог нормативног јединства везује се за епоху римског царства. Доношењем Закона дванаест таблица, на недвосмислен начин повучена је гранична линија између новоуспостављених правних правила (*ius*) и норми (*fas*), чију је сврху представљало уређивање религијских односа.[100] У поменутом историјском раздобљу, право се постепено издваја као засебна врста регулатора људског понашања, док обичаји и морал остају обухваћени заједничком генеричком ознаком *mos.*

До одвајања морала од обичаја, његовог осамостаљивања као специфичне норме унутрашњег ауторитета, односно правила самосвести, долази касније, а терминолошка ознака остаје као симболични показатељ порекла истог. Утврђивање порекла термина којим је означена одређена појава какву представља морал, ипак није довољно да елиминише све језичке недоумице које прате предметну појаву. Двосмислено, а некада и вишесмислено језичко означавање одређене појаве, може бити повод разним неспоразумима терминолошког типа. Како би се предметни спорови избегли, неопходно је да појам морала буде прецизно одређен, односно да се јасно одреди значење у којем се наведена реч користи. Три су основне разлике међу значењима која се придају речи морал. Сходно обиму, појаве које су означене речју морал могуће је ставити у ужи или

[99] Pound, R., *Social Control Through Law*, Archon Books, New York, 1968, p. 18.
[100] Bujuklić, *нав. дело*, стр. 361.

шири контекст. Норме, људско понашање и друштвене вредности основни су критеријум разликовања врсте појава означене речју морал. Трећа група разлика заснована је на чињеници, да ли је речју морал означен облик или садржина одређене појаве.

У погледу обима морала као појаве, могуће је разликовати две крајности. Поједини аутори, попут Тарановског, велику већину друштвених норми сврстали су међу моралне, а наведену појаву ставили у најшири могући контекст.[101] Други пак, морал као појаву схватају знатно уже и везују за правила која појединца усмеравају да чини добро и избегава зло.[102] Прешироко схватање морала, односно подвођење великог броја појава под наведени појам, негативно се може одразити на специфичност значења истог и у том смислу изазвати тешкоће односно немогућност одвајања од сличних, али не и истоветних појава. Имајући у виду наведено, али и чињеницу да није могуће нити потребно да свака људска радња пролази кроз призму моралне норме, целисходније је морал као појаву, схватити у ужем смислу.

Одредити морал као свесну и самопроцењену активност воље материјализовану у актима човека, значи схватити наведену појаву као вид људског понашања. За разлику од наведеног схватања, највећи број аутора морал види као специфичну врсту друштвених правила којима је регулисано одређено људско понашање.[103] Аутори који прихватају становиште по коме морал представља вид људског понашања, под истим не подразумевају сваки вид људског делања, већ искључиво акте човека регулисане одређеним правилима понашања. Претходно наведено недвосмислено произилази из чињенице да је реч о поступцима који су предмет вредновања од стране субјекта који исте предузима. Основни критеријум оцене исправности предузетих радњи јесу управо правила која појединца усмеравају да чини добро и избегава зло, дакле моралне норме.

Моралне норме као суштински елемент морала, незаобилазне су и за ауторе који са наведеном појавом поистовећују људске радње. Ипак, ни са нормативним схватањем морала не треба ићи у потпуну крајност. У сваком тренутку је потребно имати у виду да предметна правила понашања од којих је морал сачињен, могу остати фактички непримењена од стране друштвених субјеката, па је у циљу свеобухватног теоријског одређивања предметне појаве, поред нормативне, неопходан осврт и на њену практичну, али и вредносну страну о којој ће бити речи у делу текста који следи. Трећу врсту појава означену појмом морал представљају друштвене вредности. Овакво виђење морала наглашава његову идеалну страну, а суштина истог своди се на човекову тежњу ка досезању врховног добра. Ипак пренаглашавање значаја вредносне димензије морала, уз истовремено занемаривање његове нормативне и практичне стране, неће допринети потпуном разоткривању, односно теоријском објашњавању и разумевању наведене појаве.

Најпримеренијим се чини приступ, који у први план истиче нормативни аспект морала, али који истовремено уважава значај фактичке и вредносне стране морала. Сходно томе, морал је најприкладније одредити као систем правила којим је учињена разлика између доброг и злог, али истовремено и скуп правила путем којих је фактичко понашање друштвених субјеката усмерено ка досезању вредности. Наведено одређење морала задовољавајуће је са аспекта различитих научних дисциплина. Вредносна димензија у превасходном је фокусу етике и филозофије, док је фактичко морално

[101] Тарановски, Ф., *Енциклопедија права*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923, стр. 63.
[102] Митровић, Вуковић, *нав. дело*, стр. 233.
[103] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 187.

понашање друштвених субјеката, предмет пажње социологије. У вези са тим, а посебно имајући у виду садржину предмета овог научног истраживања, морал ће у оквиру истог бити посматран превасходно у свом нормативном контексту, дакле као скуп правила, специфичних норми којима је регулисано понашање друштвених субјеката. Наведено, ни на који начин не представља тежњу за порицањем значаја који у склопу морала као целовите творевине, имају вредности и практично поступање друштвених субјеката.

Након што је сходно врсти појава обухваћених појмом морал, исти одређен као скуп норми о људском понашању, ова правила је потребно садржински и формално одредити. Одређивање садржинског појма морала, односно моралних норми из којих је сачињен, могуће је покушати помоћу појмова добро и зло. Највећи број аутора, у садржинском смислу, на наведени начин покушао је да одреди морал и моралну норму. Међутим, појам добро, као и појам зло, често се употребљавају у различитим значењима, па у том смислу могу бити и схваћени на различит начин. Због тога је неопходно учинити извесна терминолошка прецизирања. Наведене појмове потребно је посматрати са више аспеката. Пре свега, неопходно је имати у виду на који начин добро, односно избегавање злог, као садржина моралне норме, утиче на човека. Морално добро се може јавити као апсолутна, безусловна обавеза, морална дужност, или као вид факултативног упутства о томе чему треба тежити у животу.[104]

Поред тога, садржина појма добро, односно зло може бити одређена на конкретан начин, навођењем суштинских обележја од којих је наведени појам сачињен. Одређивање појма добро помоћу генералне формулације, према којој је добро све што одговара наведеној формулацији, представља апстрактни начин дефинисања истог. Очигледно је да нема јединственог става у погледу садржине и значења појма добро као основног елемента моралне норме. У том смислу, јако је тешко садржински одредити појам морала односно моралних правила од којих је сачињен.

Тешкоће при садржинском одређивању појма морала, окренуле су ауторе покушајима да значење предметној појави одреде помоћу њених спољашњих обележја. Дакле, више у средишту пажње није добро, односно избегавање злог, као садржина моралне норме, већ формална обележја наведеног правила. У контексту формалних карактеристика морала, односно моралних норми, незаобилазно је Кантово гледиште. За њега морал представља безусловну заповест, такозвани „категорички императив“, синтетичко-практички, априорни и у односу на искуство независни суд, који појединцу налаже да поступа тако да начело његовог делања постане максима поступања свих људи.[105] Кантов „категорички императив“ одише формализмом, као својим суштинским својством.[106] У вези са тим, морално поступање је оно којем се прибегава само и једино из поштовања морала. Дакле морално делање ни у каквом случају не представља средство за остваривање неког спољашњег циља, циља који се налази изван самог морала.[107] На тај начин установљена су основна формална обележја моралне норме, њена самоциљност и безусловна обавезност.

Поред самоциљности и безусловности моралног правила, потребно је поменути и остала важна формална обележја. Адресат дужности садржане у моралној норми, исту сазнаје разумом, међутим, он је на одређени начин осећа путем различитих осећања. Ово

[104] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 104.
[105] Vujadinović – Milinković, D., *Političke i pravne teorije*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1996, str. 197.
[106] Babić, J., *Moral i naše vreme*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2005, str.16.
[107] Kangrga, M., *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983, str. 134.

рационално-емоционално обележје знатно је израженије код моралне норме у односу на остала правила којима су регулисани друштвени односи. Морална обавеза је аутономног карактера, реч је о заповести коју адресат моралне дужности себи задаје и на одређени начин, сам на себе врши притисак да поступи у складу са истом. Вредност и снага аутономије моралне обавезе, огледа се у могућности човека да се понаша слободно, неприсиљено, потпуно сагласно са унутрашњом суштином воље.[108] Поменуту спремност добровољног повиновања унутрашњој заповести, поједини аутори виде као основ ефикасности поретка утемељеног на моралним правилима.[109] Дејство обавезе садржане у моралној норми је тренутног карактера, човек је свестан постојања исте чим се нађе у ситуацији у којој треба поступити на морално исправан начин.

Специфично обележје моралне норме несумњиво представља санкција којом је ово правило снабдевено. Грижа савести је санкција унутрашњег карактера, коју субјект, прекршилац моралне обавезе, сам себи изриче. У питању је сложена психичка појава сачињена од извесног броја различитих осећања попут стида, страха, гађења, презира према самом себи, самоосуде, потиштености.[110] Наведена санкција која свој ефекат остварује кроз сложену психичку појаву, наступа самим чином кршења моралне норме, потпуно независно од воље прекршиоца правила. Појава гриже савести, код моралног деликвента, није искључена ни касније, по протеку одређеног временског периода након учињеног моралног деликта. Међутим, интензитет њеног утицаја на моралног прекршиоца, највећи је непосредно након предузете радње којом се морални субјект разишао са индивидуалним моралним постулатима. Независно од става друштвене заједнице према предузетој радњи, суду сопствене савести, тешко је побећи. Није незамислива ситуација у којој појединац који је изложен снажној осуди сопствене савести због поступања на одређени начин, од стране друштва бива похваљен за исто (не)дело.

Морални суд, по мишљењу појединих аутора исказује морални став, а не тренутне емоције моралног субјекта.[111] Негативне емоције од којих је грижа савести несумњиво саткана, пратећи су елемент и логичан след исказаног анимозног моралног става према радњи која је од стране моралног субјекта предузета. Утицај савести, различит је код различитих индивидуа, обзиром да она није подједнако развијена код свих људи. Њен карактер и снага условљени су садржајем и квантитетом моралних норми усвојених од стране појединца.[112] Веома је важно нагласити да се утицај гриже савести не исцрпљује приликом самооцене већ извршених поступака. Напротив, чак и сећање на појаву негативних емоција којима је морални субјект, након учињеног деликта био обузет, подобно је да утиче на њега приликом доношења одлуке о будућим поступцима.

На овом месту, потребно је указати и на постојање одређених становишта, у оквиру којих је гранична линија између појаве гриже савести и моралне санкције, јасно повучена. Сходно овим теоријским погледима, санкција норме објективна је категорија, одређена објективним ауторитетом који стоји иза санкције, док појава гриже савести

---

[108] Николић, К., *Етика*, Књижаре Славија, Нови Сад, 1931, стр. 21.

[109] Amin, G., *The Correlation Between Law and Behaviour as Pillars of Human Society*, International Journal of Punishment and Sentencing, vol. 6, no. 3, 2010, p. 87, *доступно на*: *https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/acca0303-a76a-4653-af68-7553cebf60b5/content (приступ страници 28.12.2023.)*

[110] Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, стр. 117.

[111] Stojanović, S., *Savremena meta-etika*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, Beograd, 1970, str. 151.

[112] Стојановић, С., *Шта су то морал и етика*, Издавачко предузеће Рад, Београд, 1957, стр. 20-21.

унутар индивидуе представља просту психичку реакцију на кршење моралне норме.[113] Карактер специфичног правила унутрашњег ауторитета, који одликује моралну норму, а који до изражаја без сумње долази и у погледу санкције, наводи нас на закључак о неприхватљивости предметног гледишта.

У досадашњем делу текста, морал је у потпуности приказан као индивидуална појава. Иако није могуће порећи постојање мишљења према којима је то и једина страна ове значајне појаве, а која искључују сваки могући вид друштвеног утицаја на формирање морала односно његових саставних елемената – моралних норми, ипак треба нагласити да су бројнија супротна гледишта, на чију страну без сумње треба стати, а која не поричу друштвени карактер моралне појаве. Побројана обележја унутрашње обавезности као што су безусловност, самоцињност, тренутачност, унутрашњи притисак на самог себе и грижа савести као санкција, свакако нису једине одлике моралне норме. Ово важно друштвено правило карактеришу и извесна својства заједничка за друге друштвене норме. Наведена својства су спољашњег карактера, позиционирана изван субјекта, адресата обавезе из друштвене норме. Реч је о друштвеним санкцијама, односно мерама које друштво примењује према прекршиоцу друштвеног правила.

Свако друштвено правило одликује особена врста санкције која је социјалног карактера, док је морална норма у тој мери специфична, да је, поред гриже савести као унутрашње санкције, снабдевена и друштвеном санкцијом, као спољашњим извором обавезности. Као најзначајнија друштвена санкција упућена прекршиоцу моралне норме, наводи се морални презир усмерен према истом.[114] Морални презир представља специфичан суд вредности, на основу којег се прекршиоцу моралне норме негира морални субјективитет и пориче људскост за коју се претпостављало да као и сваки други човек поседује.[115]

За разлику од моралног презира, друга значајна морална санкција – морално гађење, не представља особити суд вредности, већ известан облик осећања непријатности, усмерен ка прекршиоцу моралне норме, а проузрокован претходно израженим моралним презиром. Неорганизована друштвена маса, према прекршиоцу моралне норме може применити и друге врсте санкција, по природи ближе осталим друштвеним нормама, а које могу бити усмерене према животу, телу или имовини прекршиоца моралне норме.

Као што је већ наведено, упркос специфичном карактеру који морал као скуп норми има, наведена правила усмерена су на регулисање понашања људи, услед чега, друштвени аспект ових правила не сме бити игнорисан. У том смислу, потребно је одредити и социолошки појам морала, односно појам морала као нарочите друштвене појаве. Уколико друштвену појаву схватимо као друштвени процес, односно вид повезаног деловања људи у оквиру друштвене целине, онда и морал као духовна појава, скуп норми, односно систематизовани скуп одређених значења, може имати карактер друштвене појаве.

Неспорно је да је морална норма егзистира у свести појединца, међутим и те како је могуће постојање исте и изван свести индивидуалног субјекта. Битисање моралне норме у друштву, омогућено је друштвеним процесом општења у оквиру којег људи размењују језичке исказе и на тај начин једни другима саопштавају садржину моралног

[113] Gams, A., *Nagon i norma: Putevi i bespuća kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1995, str. 65.
[114] Vuković, M., Voza, D., Vuković, A., *Poslovna etika*, Tehnički fakultet u Boru, Univerzitet u Beogradu, Bor, 2020, str. 14.
[115] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 119.

правила. У вези са тим, у социолошком смислу, морал представља укупност процеса општења међу појединцима у оквиру којег се помоћу различитих језичких исказа саопштава садржина моралне норме.[116]

III.2. Порекло и начин настанка моралних норми

Један од значајних критеријума на основу којег је могуће одвојити различите врсте друштвених норми свакако представља начин на који исте ступају у друштвени поредак. Правна норма представља стваралачки резултат организоване друштвене заједнице, док је обичајна производ спонтаног и стихијског деловања најчешће неорганизоване масе. Насупрот два поменута правила, чији настанак недвосмислено представља резултат активности друштва у одређеном облику, стварање моралне норме у знатно већој мери је специфичног карактера. Потребно је одговорити на питање, шта је основни узрок који у спрези са осталим чиниоцима доводи до тога да се правила понашања која усмеравају човека да чини добро и избегава зло, нађу у његовој свести.

Прецизан одговор на питање о настанку морала као скупа правила смештених у свести индивидуе, тешко је дати. Међутим, у теорији постоје одређена гледишта која теже да настанак наведене појаве припишу одређеним узроцима, па је нека од најзначајнијих међу њима потребно изложити и критички преиспитати. Поменута гледишта крећу се у два основна правца. Према првом, основни узрок настанка морала схваћен је метафизички, у облику одређених чињеница надискуственог карактера. Друга гледишта крећу се у оквирима емпиријског, а морал заснивају на искуствено проверљивим чињеницама. Полазна претпоставка, чију је сазнајну вредност потребно проверити, **као искључиви узрок настанка морала, односно појаве моралних правила у свести човека, види разлоге чисто антрополошког карактера, дакле факторе непосредно везане за људску природу**.

Међу теоријама према којима је основ морала схваћен метафизички, нема потпуног јединства, па се као две главне групе јављају верско-теолошке и објективно-идеалистичке.[117] Сходно верско-теолошком гледишту, морал је схваћен и представљен као скуп норми које су од Бога створене и задате људима, како би се њима руководили и без изузетака их примењивали. Објективно-идеалистичко схватање, иако метафизичког карактера, не сматра Бога творцем моралних правила, већ узрок морала види у постојању одређених идеалних вредности чијем откривању, али и потпуном остваривању човек треба да тежи.

Са научног аспекта, поменута метафизичка гледишта, као искуствено непроверена, свакако нису прихватљива. Међутим, потребно је поменути да ни сцијентистички приступ и давање апсолутне тачности научним исказима, такође није пожељан. Иако заговорници гледишта о надискуственим разлозима настанка морала нису у стању да њихово постојање егзактно утврде, потребно је нагласити да наука такође није у могућности да постојање истих емпиријски порекне, услед чега је вероватно најисправније да се према метафизичким теоријама заузме уздржан став.

Група гледишта, која основ настанка моралне норме везује за искуствено проверљиве чињенице, исти проналази у човеку, односно његовим особинама или

---

[116] Са социолошког аспекта посматрано, тежиште није на самом друштвеном правилу, већ на социјалним акцијама субјеката повезаних моралом. Процеси стварања, сазнавања, прихватања и примене моралних норми, непосредни су одраз интеракције друштвених субјеката и као такви, темељ морала у социолошком смислу. Марјановић, М., *Социолошки појам морала*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 46, бр. 4, 2012, стр. 63.

[117] Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, стр. 291.

одређеним стањима непосредно везаним за људску јединку, а на обележја најзначајнијих теоријских становишта ове врсте указао је Радомир Лукић.[118] Основна разлика између наведених гледишта своди се на чињеницу да ли поменуте теорије морал сматрају скупом правила урођених човеку или човека сматрају бићем са урођеном способношћу да ствара морална правила. Међу гледиштима која корен моралног правила везују за инстинкте својствене човеку, посебно се истиче Дарвиново еволуционистичко схватање. Морални смисао почива на темељима сексуалног, родитељског и инстинкта друштвености, еволуиралих код сисара уопште, а нарочито изражених код људи.[119] Поступање сходно инстинкту подобно је да код човека доведе до извесног осећаја задовољства. За трајније инстинкте карактеристично је да узрокују трајније осећаје задовољства. Инстинкт друштвености, Дарвин сврстава међу трајније инстинкте. Моралне акције, дакле, нису мотивисане личним интересом појединца, већ су управљене ка достизању опште корисних циљева.

Руковођен инстинктом друштвености, појединац поштује морална правила, предузима друштвено корисне радње, а као последица наведеног, код њега је присутан осећај мањег или већег задовољства. Слично је и са прекршајем моралне норме, па као последица истог, учињеног такође под утицајем одређеног инстинкта, наступа специфична морална санкција, грижа савести. Наведено гледиште има одређене слабости, које до изражаја долазе посебно када је реч о поменутој моралној санкцији. Заиста је тешко прихватити тврдњу према којој грижа савести наступа једино када појединац под утицајем краткотрајног инстинкта поступи противно инстинкту друштвености и прекрши моралну норму.

Попут инстинката и емоције које се код човека јављају, такође су сматране подобним да иницирају различите облике људског понашања. Тако појединац, под мање или више интензивним утицајем одређених осећања може предузети одређене поступке, који као резултат могу имати поштовање или прекршај друштвених правила понашања. Свака емоција код човека изазвана је одређеном животном ситуацијом. Поновно јављање одређене животне ситуације, код човека исходује појавом извесних, за ту ситуацију везаних емоција и осећања, које даље могу представљати узрок одређених облика људске активности. Међу најзначајније представнике наведеног гледишта спада Вестермарк.

Поједини аутори међу представнике ове теорије сврставају и Фројда, међутим, основни појмови помоћу којих објашњава узроке моралног поступања, код њега су полни нагон и нагон смрти. Дакле реч је о нагонима, па би свакако теоријски оправдано било сврстати га међу представнике инстинктивистичких теорија.[120] За Вестермарка, основни узрок моралног поступања представљају осећање одобравања и осуде, односно одређене подврсте наведених осећања, попут захвалности, љутње, беса.[121] Поменути аутор, одваја ове емоције од осталих, а због способности стварања концепта исправног и неисправног, односно доброг и лошег, назива их још и моралним осећањима.[122] Ситуација у којој је појединац својим актом причинио задовољство другом, код овог другог подобна је да изазове позитивна осећања попут захвалности, благонаклоности, а

[118] Видети: Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 294 - 324.

[119] Narvaez, D., *Are we losing it? Darwin's Moral Sense and the Importance of Early Experience,* p. 322. In: Joyce, R., (Ed.), The Routledge Handbook of Evolution and Philosophy, New York, 2017.

[120] Gams, A., *Frojd o društvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 12.

[121] Pipatti, O., *Morality Made Visible: Edward Westermarck's Moral and Social Theory*, Routledge - Taylor & Francis Group, London - New York, 2019, p. 37.

[122] Westermarck, E., *Ethical Relativity*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1932, p. 62.

у крајњем случају доведе и до моралног оправдавања учињених поступака. Насупрот томе, животна ситуација која се огледа у наношењу бола, штете или неког другог зла једној индивидуи од стране друге, као резултат има појаву негативних осећања попут љутње, беса и на самом крају моралне осуде наведеног чина. Недостатак Вестермаркове теорије огледа се у немогућности да поменуте емоције и осећања веже са дужностима поштовања моралне норме. Позивање на осуду или одобравање одређеног чина могу се јавити као последица, али не и као узроци моралне дужности код појединца.[123]

Представници рационализма покушали су да, узроке моралног деловања повежу са функционисањем људског разума. Премда, у оквиру овог разматрања, смештен међу представнике такозваног инстинктивистичког схватања, Чарлс Дарвин, у склопу својих теоријских поставки, није у потпуности искључио људски интелект и улогу истог у моралној сфери.[124] Ипак, утицај разума у погледу настанка и примене моралних норми тешко је сматрати суштинским. Сваку индивидуу одликује постојање одређених потреба и нагона. Неки од њих задовољавају се моралом, односно доследном применом моралних норми. Задатак разума као својеврсне способности сазнања, односно извођења закључака је управо у томе да идентификује наведене потребе, а затим да на основу постојећег искуства одреди морална правила применом којих би исте биле задовољене.

Иако на први поглед наведено гледиште делује прихватљиво, ипак, недостаци истог су евидентни. Морал као скуп правила која усмеравају појединца да чини добро и избегава зло, никако не може бити схваћен као средство за остваривање одређених потреба појединца. Идеални карактер који морал поседује, у сваком смислу надилази својство средства које му је у оквиру рационалистичке теорије приписано. Разум може имати одређени утицај на формирање морала, али вредносни карактер морала не дозвољава да такав утицај рационалног буде апсолутан. Све до сада изложено у вези антрополошких узрока настанка моралног правила, указује на неподобност теоријских становишта која су узета у обзир, да самостално дају задовољавајући одговор на постављено научно питање. У вези са тим и недвосмислена верификација постављене хипотезе о чисто антрополошком пореклу морала, суочена је са знатним тешкоћама. Ипак, пре давања коначног суда о садржинској вредности изречене тврдње, потребно је узети у обзир и друга емпиријски проверљива теоријска становишта.

Друга група гледишта узетих у разматрање, главну улогу у стварању моралне норме приписује људском друштву.[125] Наведена гледишта нису јединствена, а међу њима се јасно издвајају два основна схватања. Према првом, сврха морала, као и сваке друге друштвене појаве огледа се у одржавању постојања, односно опстанка друштва. Наведено становиште, обзиром на своје основно својство, названо је функционалистичким.[126] Заступника овог становишта има пуно. За Мертона, Парсонса и Диркема као значајне представнике функционализма заједничко је везивање смисла морала и моралне норме са опстанком друштвених заједница, односно целокупног друштва. Морални судови, од стране појединих функционалиста, приказани су као производи сложеног механизма који, у циљу опште добробити, координише поступцима и емоцијама индивидуа које се налазе у стању интеракције.[127] Мертон примећује да свака

[123] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 310.

[124] Wuketits, F., *Charles Darwin and Modern Moral Philosophy,* Ludus Vitalis, vol. 17, no. 32, 2009, p. 397, *доступно на*: https://ludus-vitalis.org/html/textos/32/32-24_wuketits.pdf *(приступ страници 30.12.2023.)*.

[125] Видети: Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 326 - 366.

[126] *Исто.*

[127] Smyth, N., *The function of Morality,* Philosophical studies, vol. 174, no. 5, 2017, p. 1128, *доступно на: https://philarchive.org/archive/SMYTFO (приступ страници 30.12.2023.)*.

друштвена група, на специфичан начин спаја особену лествицу жељених циљева, са моралним или институционалним регулисањем дозвољених, односно неопходних поступака за постизање истих.[128] Наведеним путем, морални регулатори попримају особену друштвену функцију. Различите друштвене појаве, на себи својствен начин обављају друштвену функцију.

Оно што је посебно занимљиво, јесте чињеница да и потпуно негативне појаве и акти, попут најтежих злочина или прељубе, имају одређену друштвену функцију. Сходно наведеном гледишту, функција истих је да, стављене у контекст моралних правила, у друштву изазову осуду и на тај начин учврсте јединство између индивидуа од којих је друштво сачињено. Постављањем колективних интереса испред индивидуалних, поштовањем система друштвених вредности, а сходно томе и доследном применом моралне норме, појединац даје свој допринос обезбеђивању друштвеног реда.[129]

Морална дистанца између индивидуе и друштва, суштински је фактор који друштво чини ауторитетом надређеним вољи појединаца од којих је исто сачињено.[130] Битан недостатак наведеног становишта огледа се у немогућности теорије да одговори на питање, шта се дешава са моралним правилом, након што исто оствари своју сврху на коју је претходно указано. Логична је претпоставка да свака појава која настаје са одређеним циљем, испуњењем истог губи свој даљи смисао и нестаје. Да ли је судбина моралне норме у оквиру друштвеног поретка истоветна? Функционалистичка теорија на наведено питање није дала јасан одговор.

Насупрот поменутом гледишту, у оквиру теорија које као главни узрочник настанка моралних правила виде људско друштво, присутно је и схватање према којем морална норма настаје као нужни и неизбежни продукт друштвеног деловања. У оквиру поменутих теоријских поставки, смисао моралног правила не исцрпљује се у служењу опстанку друштва. Морал се јавља као извесна нужност, неминовни производ непрекидног друштвеног деловања. У погледу самог начина настанка моралне норме, као производа друштвених активности, могуће је разликовати два опречна става.[131]

Први негира било какву активност појединаца при формирању моралних правила којима су односи између чланова друштва регулисани. Моралне норме се третирају као нужне, претходно дате и потпуно очигледне, а појединцима остаје да наведено увиде и своје поступке прилагоде предметним правилима. За разлику од наведеног, уочено је постојање гледишта у оквиру којих је људима ипак дато својство твораца моралних правила. Моралну норма не третира се као нешто претходно постојеће и дато самим стањем друштва, обзиром да наведени став клизи у метафизику и надискуствено. Човек јесте творац моралног правила. Чињеница живота у друштву и свакодневно ступање у различите врсте односа са другим појединцима, људе нагони да стварају правила којима ће наведени односи бити регулисани. У том смислу, појединац ствара разне врсте друштвених норми, међу којима значајно место заузимају и моралне. Морално правило се тако јавља као својеврстан резултат друштвене праксе, који се у различитим

---

[128] Merton, R., *Social Structure and Anomie*, American Sociological Review, vol. 3, no. 5, 1938, p. 673, *доступно на: https://www.csun.edu/~snk1966/Robert%20K%20Merton%20-%20Social%20Structure%20and%20Anomie%20Original%201938%20Version.pdf (приступ страници 03.01.2024.).*

[129] Johnson, B., *Functionalism in Modern Sociology: Understanding Talcott Parsons*, General Learning Press, New Yersey, 1975, p. 16.

[130] Durkheim, E., *Sociology and Philosophy*, Routledge – Taylor & Francis Group, New York, 2010, p. 28.

[131] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 328.

варијететима и усваја и преноси међу генерацијама.[132] Иако морал као духовни и културни појам, недвосмислено представља вид надградње дате друштвене основе, недостатак овог гледишта је у томе што из истог није могуће извести закључак о начину на који друштвена пракса ствара морал као резултат сопственог деловања.

Осврт на изложена теоријска становишта води закључку да, нити једно од наведених, није у стању да самостално понуди одговор на питање основа на којем морал, односно морална норма, као регулатор људског понашања, почива. Уколико гледишта о надискуственом основу, из разлога немогућности егзактне научне провере, остану по страни, као области у оквиру којих би требало потражити одговор на питање порекла моралног правила, остају да егзистирају, антрополошка и друштвена сфера. Постављена хипотеза о пореклу морала и моралних правила заснованом искључиво на особинама урођеним човеку, показала се као нетачна.

Чињеница да човек тек под окриљем људског друштва, остварујући различите односе са другим људима, истовремено изграђује и сопствену моралну свест, морал непобитно чини појавом друштвеног карактера. Међутим, својства наведене појаве, о којима је више речи било приликом излагања формалних обележја исте, указују и на лични карактер који, без дилеме, одликује морал. Претходно наведено, треба користити као смерницу, у циљу проналажења свеобухватног одговора на питање о настанку моралне норме, уз обавезно истовремено уважавање индивидуалног, али и друштвеног аспекта морала. У том смислу, као најпримереније, намеће се интегрално гледиште о комбинованом индивидуално-друштвеном основу моралне норме, присутно у домаћој теорији.

Човек, односно индивидуа, јавља се као први чинилац поменуте синтезе, чија се основна сврха састоји у разоткривању, целовитог одговора на питање настанка моралног правила. Као примарно, поставља се питање, која је то, човеку својствена особина, подобна да доведе до стварања морала, односно да у свести човека изазове настанак правила са којим ће исти ускладити сопствено понашање, а све у циљу досезања доброг и избегавања злог. Међу бројним одговорима, садржаним у различитим гледиштима о основу морала, као најисправнији, намеће се онај, који је у оквиру свог схватања изнео Радомир Лукић.[133]

Према становишту наведеног аутора, специфична људска особина, која сама по себи претпоставља и низ других са њом повезаних и од ње зависних особина човека, јесте његово стваралаштво.[134] Управо ову, суштинску одлику човека, поменути аутор сматра саставним елементом у индивидуално-друштвеној структури која карактерише сложени основ моралног правила. За њега је стваралаштво, непосредно везано за остварење одређене сврхе. Као важна сврха човекова, намеће се досезање различитих вредности. Вредности су бројне и различите, а човек их сходно одређеним критеријумима рангира. Дакле, појединац у сопственој свести, на бази индивидуалних критеријума, формира поредак вредности, које каснијим фактичким деловањем тежи да оствари.[135] Основна средства, која су му на располагању, на путу досезања вредности,

---

[132] Maluschke, G., *Validity of Moral Norms: Perspectives of Philosophy and Psychoanalysis*, Interamerican Journal of Psychology, vol. 41, no. 2, 2007, p. 207, *доступно на*: https://www.redalyc.org/pdf/284/28441211.pdf *(приступ страници 03.01.2024.).*

[133] Видети: Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, 366 – 390.

[134] *Исто*, стр. 367.

[135] Вредности без сумње представљају значајну психолошку категорију. У наведеном смислу, реч је о специфичним основама различитих понашања, али и циљевима ка чијем остваривању је дато понашање

јесу норме.[136] Како су вредности бројне и правила понашања која остваривању истих служе, бројна су и различита. Значај поменутих правила, утемељен је на вредности чијем остваривању треба да допринесу. Дакле, сходно наведеном, морално правило служи остваривању моралне вредности. До сада изнето, само је део одговора на питање о индивидуалном узроку настанка моралног правила. За потпуни одговор, као нужно, намеће се питање о врховној вредности. Тек сазнање о суштинској вредности, идеалу који представља основну сврху људског стваралаштва, може да разоткрије моралну норму као својеврсно средство у служби остваривања поменуте вредности.

Када је реч о суштинској вредности, поједини идеали се сами намећу. Тако, верски идеали руковођени човечијим трагањем за бесконачношћу или прагматичне вредности оличене у тежњи за одржањем земаљског живота, претендују да заузму место врховне моралне вредности. Тежња за одржањем живота, присутна је и код других живих бића, животиња на пример и као таква, не може бити сматрана врховном вредношћу у чијој служби бивствују морална правила. Верске вредности пак, оличене су у оквиру нечег светог. Свето, апсолутно или божанствено, нешто је што превазилази човека и чини га незнатним у додиру са истим. Тежећи нечему светом, односно бесконачном, човек не остварује себе, односно вредности које га одражавају као индивидуу, већ вредности које представљају одраз његове везе са божанством.

Ипак, моралне вредности су другачије, специфичнијег су карактера. Моралне вредности су типично људске, одраз су идентитета[137] човека, при чему се не говори о личном идентитету конкретне индивидуе, већ идентитету који човека разликује у односу на друга бића. Лукић са правом примећује да човек који изгуби лични идентитет, остаје човек, док индивидуа која изгуби људски идентитет, стиче својства неког нижег бића, потчовека.[138] Управо у наведеној вредности, људскости, специфичном обележју карактеристичном искључиво за човека, лежи и основ настанка моралног правила. Своју сврху, морална норма остварује служењем очувању људског идентитета. Категоричност, безусловност, односно потпуна обавезност моралне норме, управо се темељи на значају људскости, као врховне вредности човека и нужности досезања исте.

Појединац, дакле, примењујући моралну норму, тежи да очува сопствену људскост, да оствари вредност, али не неки спољашњи идеал, већ вредности које су дате у моралу самом. У том смислу, морал се јавља као последица стваралачког карактера који одликује човека. Он је продукт оне стране људског стваралаштва, у оквиру које, појединац гради себе сходно сопственом идеалу, односно гради себе као човека. Тежња остваривању моралног идеала, идеала човечности, путем моралних норми, заправо је тежња остваривању нечег задатог. Постављањем испред себе идеала човечности, појединац пристаје на улагање непрестаног напора, како би исти у сопственим поступцима био досегнут. Морална дужност заснована на моралном правилу, а усмерена

усмерено. Петровић, Н., Матијевић, А., *Друштвене вредности као предиктори перцепције односа Србије и Европске уније*, Политичка ревија, год. 60, бр. 2, 2019, стр. 164.

[136] Као део објективног социјалног поретка, друштвене норме, ширењем позитивних моралних вредности, односно потискивањем и кажњавањем негативних, врше функцију изражавања и одражавања моралних вредности датог друштва, односно специфичног средства које делује у циљу остваривања истих. Pavićević, O., Simeunović-Patić, B., *O negativnom društvenom junaku*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008, str. 76.

[137] У психолошком смислу, идентитет представља специфичан доживљај суштинске истоветности и континуираног трајања „ја“, током дужег временског периода, без обзира на евентуалне мане истог, у оквиру различитих периода и под утицајем различитих околности. Erikson Erik, *Identitet i životni ciklus*, prevod Dragojević, N., Hanak, N., Zavod za udžbenike Beograd, Beograd, 2008, str. 9.

[138] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 371.

остваривању моралног идеала, неретко је супротстављена различитим мотивима, присутним у свести човека, који се такође могу јавити као покретачи његовог понашања. Што је утицај наведених мотива, сукобљених са моралним идеалом човечности, интензивнији, то је већи напор који човек, као морални субјект треба да уложи, како би предметни идеал у својим поступцима остварио.

Управо у наведеним, ситуацијама конфликта између природног и културног, доследност моралним нормама и давање превласти истима у односу на оно нагонско, себично и у крајњем случају аморално, што људску природу непобитно краси, омогућава појединцу да се морално изгради, да се издигне изнад свих других бића руковођених инстиктима и нагонима, дакле да се оствари као човек. Из наведеног произилази закључак да морално правило не представља средство задовољавања основних људских потреба, а следствено томе и средство одржања живота. Тачније морална норма представља средство одржања специфичног облика људског живота, живота појединца као моралног бића, дакле његовог моралног живота.

Приказани антрополошки основ настанка моралног правила, темељење истог на особинама својственим искључиво човеку, добар је пут ка свеобухватном разоткривању узрока који моралну норму позиционира у свести човека. Међутим, наведени пут, само је делимично довршен и истом је неопходна надградња, како би одговор на почетно постављено питање био потпун. Поменуту надградњу, могуће је пронаћи у оквиру међусобне везе, односно релација успостављених између индивидуалних друштвених субјеката, дакле у склопу људског друштва. Индивидуални основ моралне норме, базирање исте на својствима човека, само је диспозиција његове моралности, која се остварује или не остварује, тек у заједници са другим субјектима. Везивање појединаца за улоге и дужности које корективно делују у односу на несавршену људску природу, одвија се под окриљем друштва.[139]

Човек се јавља као потенцијално морално биће, а тек повезаним деловањем са другим људима, у оквиру разних облика друштвених заједница, поменути потенцијал остварује или не остварује пуну примену у оквиру моралне изградње. Моралне норме неспорно јесу универзално важећа правила, али до њих се долази поступно, посредовањем инстанци попут породице, суседства, школе, али и кроз релације унутар сложенијих облика друштвеног повезивања.[140] Потпуну слику о себи као моралном субјекту, односно индивидуи која је поштовањем моралних правила досегла идеал човечности, појединац стиче, тек када себе посматра из угла другог. Овај вид самовредновања, односно оцене сопствених поступака, али стављене у контекст другог субјекта, могућ је једино у склопу друштва.[141] Стварање, развој и критичка процена најзначајнијих људских способности попут говора, мишљења или моралног поступања, остварује се управо кроз међусобне релације између друштвених субјеката. У томе и лежи друштвени разлог стварања и примене моралног правила. Прецизније речено, на томе почива његова друштвена база.

Лукић поново исправно примећује да и други друштвени чиниоци могу допринети стварању моралног правила, али да истовремено не значи да се могу сматрати његовим

---

[139] Prince, C., *Moral Foundation Theory and the Law,* Seattle University Law Review, vol. 33, no. 4, 2010, p. 1298, *доступно на*: https://digitalcommons.law.seattleu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1018&context=sulr *(приступ страници 04.01.2024.).*

[140] Sladeček, M., *Michael Walzer: Zajednica unutar područja pravde*, Filozofija i društvo, god. 18, br. 1, 2007, str. 106.

[141] Stajk, K., Mos, P., *Etika i studentski život*, prevod Ivković, I., Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 18.

суштинским основом.[142] Друштво, преко односа који се под његовим окриљем успостављају између људи, непобитно даје моралу предмет регулисања. Међутим, на наведени начин, друштво пружа предмет регулисања и другим врстама норми, попут правних или обичајних. Постављени циљ не представља проналажење друштвеног чиниоца који утиче на настанак морала уопште, већ чиниоца који морал ствара као специфичну друштвену појаву. У том смислу потребно је вратити се на део излагања о антрополошком основу и људском стваралаштву као специфичном узроку настанка моралног правила.

Дакле човек ствара морал да би служио вредности, ствара га као средство подобно да омогући досезање идеала. Утврђено је да је предметну вредност најпримереније означити као идеал човечности. Човек ствара морал да би служио сврси. Вредност, односно њено остваривање у делима човека је управо та сврха. На овом месту потребно је применити аналогију између човека и друштва, у погледу основа настанка моралне норме. Као што човек односно појединац има сопствене идеале, тако и друштво, као целина сачињена од појединаца, образује различите вредности које га красе. Морални идеал битна је вредност која егзистира у самој друштвеној сржи, дакле вредност на којој се друштво темељи.

Практичном остваривању друштвеног идеала служе морална правила постојећа у друштву, односно такозвани друштвени морал. Овакав систем моралних норми последица је међусобних релација које се у оквиру друштвене заједнице успостављају међу члановима исте. Наведене односе карактерише постављање одређених моралних захтева од стране друштвених субјеката и то како захтева који су уперени према спољашњости, односно према другим субјектима друштвених односа, тако и захтева које појединац упућује самом себи. Морални захтев који члан друштвене заједнице упућује себи, налази се у узајамном односу са захтевом који је од стране предметног субјекта упућен према другим члановима друштва. Рационална је претпоставка да друштвени субјект захтева према себи истоветно понашање од стране другог субјекта, односно понашање утемељено на истим моралним нормама, као што је и његово понашање према том другом друштвеном субјекту. Поштовањем моралних правила, односно доследном применом створеног друштвеног морала, члан заједнице врши притисак према осталим друштвеним субјектима да сопствене поступке управе према наведеним нормама. Он се истовремено и сам налази под снажним моралним притиском другог субјекта, односно читаве друштвене заједнице.

Уношењем моралних правила у релацију између чланова друштвене заједнице, наведени однос облачи морално одело и од простог друштвеног, трансформише се у сложени морални однос. Наведено, наравно, не подразумева нужни морални карактер сваког друштвеног односа. Морални карактер краси искључиво односе у оквиру којих учесници истог међусобно, дакле једни према другима поступају човечно, дакле као према људима. Наведено је вероватно лакше разумети уколико се као пример прикаже однос који појединац има према животињи. Са неутралног аспекта посматрана и наведена релација може одисати одређеним обележјима моралног карактера, те јој се као таквој могу приписати својства моралног односа.[143] Међутим, у питању је привид, обзиром да моралне норме које у ситуацијама наведене врсте примењује друштвени субјект, нису усмерене према предметној животињи која представља објект датог односа, већ се исте налазе у контексту моралних захтева, односно захтева за човечним

[142] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 379.
[143] Jovanović, M., *Laissez-faire ili intervencionizam: moralni status divljih životinja u divljini*, Filozofske studije, god. 33, br. 34, 2018, str. 15.

поступањем упућених од стране других људи, односно од стране целокупне друштвене заједнице. Претходно наведено, подобна је основа, за одређене свеобухватније закључке, у погледу настанка моралних правила, као норми човечног поступања.

Антрополошка својства човека чине га способним за стварање морала као својеврсног нормативног оквира који треба да послужи сврси, односно досезању вредности при практичном поступању. Ипак, смисао моралности оличен је у превазилажењу антрополошких дуалитета људске природе.[144] Човек који не претендује да оствари вредност, односно човек који не тежи идеалу и врлини, нема ни потребе за моралом, а сопствено понашање једноставно може да управи сходно другим врстама друштвених правила. Ипак, поменути аморални субјекти су реткост, односно мањина, а знатна већина оних обдарених моралном диспозицијом, ступањем у друштво, односно заснивањем односа са другим појединцима, користе своју стваралачку способност и креирају систем правила стављених у сврху чињења доброг и избегавања злог, или једноставније речено, стављених у сврху човечног поступања.

Додатни чинилац наведеног индивидуално-друштвеног стваралачког процеса, оличен је у обостраном, односно свестраном притиску између чланова друштва, да се аутономно створене моралне норме употпуне усвајањем моралних правила створених од стране других чланова друштвене заједнице. Управо наведена комбинација аутономног и хетерономног представља и најприкладнији, односно најпотпунији начин да се основ настанка моралне норме и морала као скупа правила човечног поступања, објасни и разуме.

Морална је норма аутономна творевина, појединац је ствара и сам себи поставља као водиљу практичног делања. Међутим, поред предметног захтева за човечним, морално исправним поступањем, установљеног самостално створеним моралним правилом, појединац се као друштвени субјект, истовремено налази и под притиском моралних захтева других појединаца, односно под притиском друштвеног моралног захтева снабдевеног друштвеном моралном санкцијом. У том смислу, аутономни карактер моралног правила поприма и одређене хетерономне црте, са којима у заједници чини свеобухватну целину.

III.3. Променљивост форме и садржине моралних правила

Интензивна социјална активност, непрекидно одвијање друштвених процеса и сложеност односа у које људи ступају, захтевају да правила којима су исти регулисани буду адекватна ступњу развоја на којем се људско понашање, као предмет нормативног регулисања, налази. Претходно речено се недвосмислено односи и на моралну норму, као значајну врсту регулатора друштвених односа. Промене моралног правила, као и промене сваке друге друштвене појаве испољавају се кроз мењање његових основних елемената. Ово се пре свега односи на промену садржине морала као скупа правила понашања људи. Међутим, могу ли се мењати и остали елементи, попут оних који чине формалну страну ове сложене друштвене појаве. Поред смера у којем се промене одвијају, битно обележје промене сваке друштвене појаве представља и обим мењања. На овом месту, како би се избегли потенцијални неспоразуми терминолошке природе потребно је учинити одређену напомену. Стварање и мењање друштвених правила

[144] Антрополошку природу човека, није могуће прихватити безизузетно предодређеном ка остваривању доброг, јер животна пракса је недвосмислен показатељ да човек може да дела у правцу чињења доброг, али и злог. У том смислу, од суштинског је значаја избор учињен од стране човека у погледу различитих видова конкретног делања, којима он заправо надилази антрополошку дуалност сопствене природе. Golubović, Z., *Principi moralnosti i princip slobode*, Filozofija i društvo, br. 21, 2003, str. 99.

представљају сличне процесе, који се према поседованим обележјима често могу и преклопити. Међутим, између њих је свакако могуће направити разграничење.[145]

Свака промена, па и она минимална, једва видљива, условљена је постојањем одређеног узрока. Промена одређене појаве може бити узрокована разлогом који се налази унутар исте или одређеним спољашњим, од промењене појаве, потпуно независним разлогом. Претходно речено важи и за моралне норме, па је друштво као главни спољашњи покретач промена, неопходно посматрати заједно са осталим узрочницима промена који се налазе у оквиру саме моралне норме. Различити су начини на који спољашњи чиниоци доводе до промена у оквиру моралних правила.

Људска активност, непрекидно стварање новог и константна потреба за новим свој одраз даје и у области морала. Норме од којих је морал сачињен део су шире целине, коју је могуће назвати друштвеним системом. Поменута скупина сачињена је од различитих елемената, а промена једног од саставних делова, неизбежно води и промени осталих, како би складност функционисања наведеног система била очувана. Спољашњи друштвени утицај, нужно је посматрати заједно са узроцима промена смештеним у самим елементима моралне норме. Једино таквим свеобухватним приступом, могуће је доћи до одговора на питање о чиниоцима који су подобни да својим својствима изазову промене у области друштвене појаве каква је морал.

Као што је већ поменуто, свака промена одређеног је интензитета и карактерише је одређени правац одвијања. У вези са тим, потребно је указати на обим и смер мењања формалних и садржинских обележја моралних правила. Промена облика моралне норме, подразумева мењање формалних елемената на којима почива предметно правило. Категоричност, безусловност и непосредност примене, као и грижа савести као специфична санкција, представљају најзначајније елементе форме. Променом поменутих елемената, морална норма остала би без својих суштинских обележја, а морал као појава сачињена од моралних норми, изгубио би сопствени идентитет. Уколико као санкција за поступање противно одређеном правилу не дође до појаве гриже савести код прекршиоца истог, односно уколико наведено правило само посредно и условно обавезује адресата, и те како је спорно да ли је у том случају наведено правило уопште могуће сматрати моралном нормом. Сходно томе, форма моралне норме, начелно представља њен стални и непроменљиви елемент. Међутим, чињеница непроменљивости форме у целини као фундаменталног обележја морала, не подразумева истовремено и одсуство било каквих промена у оквиру елемената из којих је сачињено морално правило.

Безусловност и непосредност примене, односно грижа савести као санкција не мењају своју суштину, међутим наведени елементи не остају имуни на промене које се огледају у јачању или слабљењу интензитета њиховог деловања. Јачање и слабљење формалних елемената моралне норме испољава се на различитим друштвеним нивоима, а поменуте промене могу бити дугорочне или краћег времена трајања. Промене овог типа уочљивије су на нивоу мањих друштвених заједница, у односу на раван целокупног друштва. Интензивни развој и напредак друштва може бити праћен истовременим развојем, односно јачањем моралних правила на којима друштво почива.

[145] Док стварање подразумева креацију нечег новог, за процес мењања је карактеристична релација са старим, већ постојећим, а затим на бази тога и стварање нечег новог. Независно од интензитета промене и чињенице да ли се постојеће замењује новим у мањем или већем обиму, одређени остатак старог ће увек, макар у минималној количини бити присутан.

Међутим, наведена тврдња није апсолутног карактера. О томе сведоче бројни примери из историје, где интензитет друштвеног развоја није био испраћен одговарајућим моралним прогресом. У одређеном смислу, могуће је рећи да су ослабљено дејство моралних правила и њихова недоследна примена, у комбинацији са другим узроцима фактичког карактера, били од значајног утицаја на убрзано пропадање различитих империја током историје. Као што се констатација о паралелном јачању друштва и моралних правила, не може прихватити безусловно, тако је и тврдња о истовременом друштвеном и моралном слабљењу релативног карактера. Можда и најбољи пример за то су ситуације, када је једна држава, као облик друштвене заједнице, у стању рата.[146] Док развој у сфери друштвених односа, у датом тренутку често није на високом ступњу, снага утицаја моралних правила под дејством наведених околности, може да досегне сопствени максимум.

Након формалних елемената, потребно је утврдити да ли је и садржински део моралног правила променљивог карактера. Да би се уопште могло говорити о мењању садржине моралне норме, неопходно је претходно утврдити у чему се иста састоји. У претходном делу текста указано је на тешкоће садржинског одређивања норми из којих је морал сачињен. Уколико садржину моралне норме посматрамо као садржину одређеног вредносног система, заснованог на критеријуму разликовања доброг и злог, као потпуно оправдано, поставља се питање, да ли је промена наведене садржине уопште замислива. Да ли нешто што се сматра добрим, увек и безусловно представља добро или наведено својство носи само у одређеном тренутку времена. Исто питање могуће је поставити и када је у питању зло које адресат моралног правила у својим поступцима тежи да избегне. Приликом потраге за одговором на наведено питање, садржину моралних правила потребно је сагледати кроз призму односа традиционалног и савременог друштва.

На овом месту, ипак, потребно је претходно учинити одређене напомене, у смислу традиционалног друштва и евентуалних садржинских специфичности морала у оквиру истог. Пажњу је најпре потребно усмерити ка моралној свести припадника традиционалног друштва, односно ступњу развитка на којем се иста налази у датом тренутку времена. Постоји ли уопште морална свест код друштвених субјеката, актера поменутог древног историјског раздобља. Како Леви-Брил примећује, начин размишљања припадника примитивне заједнице "предлогичног" је карактера, неретко је утемељен на представама о мистичном и као такав битно одступа у односу на начин размишљања припадника савременог друштва, заснован на логичним појмовима.[147]

Потпуно је основано питање постојања било каквих јасних моралних критеријума у свести ових друштвених субјеката, којима би њихово практично деловање било континуирано усмеравано. Поред тога, као што је већ наведено, регулацију друштвених односа у оквиру примитивних заједница, одликује нормативно јединство. Недиференцираност моралних правила у односу на обичаје и примитивно право, додатна је тешкоћа утврђивању садржине истих. Дакле, у оквиру целовитог нормативног "система", пажњу је потребно усмерити на оне регулаторе људског понашања

[146] Морал војске као форма друштвене свести којом је усмерено делање њених припадника у циљу очувања одређених вредности попут верности, храбрости и дисциплине, без сумње, до изражаја долази у стању рата. Примери из другог светског рата, несумњив су показатељ моралног утицаја на ток и коначни исход вођених борби. Borojević, B., *Moralno vaspitanje u armiji*, Vojno-izdavački zavod „Vojno delo", Beograd, 1954, str. 15-16.

[147] Јеж, З., Јоксић, И., *Морал и право у традиционалном и савременом друштву*, Култура полиса: часопис за неговање демократске политичке културе, год. 10, бр. 21, 2013, стр. 276.

непосредно упућене досезању вредности каква је човечност, односно на друштвена правила која свог адресата подстичу да чини добро и избегава зло.

Трагове моралности потребно је потражити у оквиру првих писаних правних извора. Интензивно патријархални карактер који краси одредбе Хамурабијевог законика[148], указује на одређене садржинске карактеристике тадашњег морала. Привилегован положај мушкарца у односу на жену, карактеристично је садржинско својство које прати морал велике већине древних источних цивилизација, уз одређене изузетке.[149] У том смислу, са моралног аспекта, потпуно прихватљиво је било различито третирати и санкционисати истоврсне прекршаје учињене од стране мушкараца и жена. Типичан пример наведеног је морални прекршај неверства, за који су жене, за разлику од мушкараца, на суров начин кажњаване.[150] Сходно правилима јединственог нормативног система, која су претежно имала морални карактер, доказана прељуба или чак постојање сумње да је исту учинила, жену је могло коштати живота. Истоврсни прекршај, односно сумња на извршење овог морално-правног нормативног деликта, тадашњем мушкарцу, напротив, не би донела ни приближно невоља.

Епоху античке Грчке и старог Рима одликује различит морални статус припадника различитих, дакле виших и нижих друштвених слојева. Третирање односа између господара и роба[151], морално исправном релацијом имовинског карактера, специфично је обележје које краси морал наведеног историјског раздобља. Неистоветан третман припадника различитих друштвених слојева и класа, на моралну осуду, не наилази ни у оквиру касније историјске епохе, познате као средњи век. Троделна подела на племство, свештенство и трећи слој, који је обухватао неслободне раднике и сељаштво, односно немогућност преласка припадника трећег слоја у неки од привилегована два, али и постојање инквизиционих судова, намењених обрачуну са неистомишљеницима описаног поретка, сходно владајућем моралу није наилазио на значајније осуде.

Историјско раздобље преласка из средњег у нови век, односно епоха трансформације традиционалног у савремено друштво, праћено је различитим конотацијама везаним за садржину моралних регулатора људског понашања. Ипак, тенденцију ка успостављању „праведнијег“ друштва, није могуће порећи. Наведеном су допринели и одређени историјски догађаји, а као најистакнутији пример, свакако би требало навести Француску револуцију из 1789. године. Донета на крилима поменуте револуције, Декларација права човека и грађанина[152] рефлексија је тадашњих моралних тенденција, које су од стране твораца исте вешто преточене у правне норме за које се и у данашње време може рећи да представљају темељ грађанског друштва.

На овом месту је потребно зауставити се са повратком у прошлост. Циљ претходног излагања, не представља упознавање са садржајем свих моралних норми којима је поступање друштвених субјеката усмеравано током историје. Имајући у виду обимност и разноврсност поменуте грађе, наведено практично није могуће, а за потребе овог научног истраживања, није ни нужно. Сврха извршеног повратка у прошлост усмерена је ка уочавању одређених садржинских специфичних моралних тенденција

[148] Oberški, J., *Socijalni položaj žene po Hamurabiju u odnosu prema Mojsijevu zakonu*, Bogoslovska smotra, god. 28, br. 3, 1940, str. 227.
[149] Avramović, S., *Opšta pravna istorija: stari i srednji vek*, Nomos, Beograd, 2004, str. 93-94.
[150] Jovanović, M., *Neka razmatranja o društvenom položaju žene od antičkog do buržoaskog društva*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 21, 1981, str. 355-356.
[151] Gams, A., *Biblija u svetlu društvenih borbi*, Beograd, 1970, str. 23.
[152] Jellinek, G., *The Declaration of the Rights of Man and of Citizens: A Contribution to Modern Constitutional History*, Henry Holt and Company, New York, 1901, p. 2.

карактеристичних за древна, традиционална друштва, али и стављање истих у контекст савременог моралног поретка.

На основу кратког историјског осврта на садржај моралних правила далеке и ближе прошлости, могуће је извући одређене закључке. Одређени морални заокрет није тешко уочити. Од потпуне негације индивидуализма карактеристичне за епоху традиционалних друштава и искључивог третирања појединца, као члана одређеног колективитета, рода, класе или слоја, којом је био условљен и морални третман истог, у сржи савремених моралних тенденција егзистирају индивидуалне потребе, које у односу на колективне имају непобитни примат. У том смислу, опречни морални став према одређеним поступцима, који прати различите историјске епохе, потпуно је очигледан. Међутим, да ли је ове супротности, оправдано безизузетно изједначавати са различитошћу у погледу садржине морала, односно норми од којих је исти састављен. Да ли се у предметном случају уопште ради о садржини моралних правила?

У делу текста који је посвећен појму морала, у одређивању садржинске стране истог, употребљен је појам добро. На предметном месту истовремено је и указано на специфични карактер који краси наведени појам и тешкоћу његовог одређивања путем генералне формулације. Може ли се овај појам, али и појам зло као његов опозит, ставити у контекст универзалног? Да ли је нешто што је добро, увек и безизузетно добро? Потврдан одговор на наведено питање води конфронтацији са садржинском променљивошћу, као својеврсном карактеристиком морала. Сходно наведеном, уколико је добро схваћено као универзална вредност, дакле, уколико је добро увек добро, а аналогно томе нешто што је морално добро и морално исправно, увек и безусловно такво, како онда објаснити историјски заокрет у погледу претходно изложених моралних тенденција.

Како је у једном тренутку времена, са моралног аспекта, потпуно исправно различито третирати истоветне поступке мушкараца и жена, односно посматрати однос између господара и робова као прихватљив имовински однос, док је у другом периоду историјског развоја, све претходно наведено, потпуно морално неприхватљиво и предмет је снажне моралне осуде. Чињеница непотпуно развијене моралне свести припадника традиционалног друштва, односно, протеком времена праћено подизање исте на виши развојни ступањ у оквиру савременог друштва, сама по себи није довољна да омогући рационално превазилажење настале теоријске конфузије. Попут ове, ни чињеница недовољне диференцираности моралних правила у односу на остале регулаторе, у наведеном контексту, није од пресудног значаја. Ипак, предметни проблем садржинске променљивости морала, није нерешив. Решење истог потребно је тражити у корену, односно, самом пореклу ове сложене појаве.

Комбиновани аутономно-хетерономни основ морала, индивидуално-друштвени узрок стварања моралних правила и смештања истих у свест појединца, подобан је да послужи као полазна основа теоријског разјашњења постојећих недоумица. Морал као појава има своју индивидуалну, али и друштвену страну. Човек ствара моралну норму, али је ствара у друштву, ступањем у различите облике односа са другим субјектима. Његова морална диспозиција, стваралачку реализацију доживљава кроз релацију међусобних захтева за моралним делањем које људи постављају у друштву.

Сврха моралне норме, створене на наведени начин јесте управо да омогући остваривање вредности. Насупрот тврдњама релативиста, ипак је неопходно

констатовати да постоје вредности важеће у свако доба и према свим људима.[153] Једну такву вредност[154], заједно са вредношћу слободе, несумњиво представља и човечност, врховно обележје људског идентитета. Оно што је човечно, трајно је и непроменљиво. Универзално је. Бити човек у односу према другом човеку, људски се опходити према другој индивидуи, исто је и у традиционалном и у савременом друштву. Јер саставне чиниоце и једне и друге историјске епохе, цивилизацијских раздобља обележена различитим развојним ступњем, представљају људи.

Посматране у ширем значењском смислу, вредности човечно и добро, представљају синониме. Човечно, добро, исправно, суштински су појмови веома сличног или готово истоветног значења. Следствено томе, попут човечног и њему сродни појам доброг одише универзалношћу. Више пута поменута, сврха морала јесте да служи вредности, њеном досезању у поступцима људи. Универзална вредност човечног, доброг, односно исправног, утиче на карактер правила које егзистира у служби њеног остваривања. Следствено томе, карактер моралног правила, као средства, битно је одређен карактером вредности којој исто служи, као својеврсног циља. Универзалним вредностима служе универзалне норме.[155] Дакле, морално је правило универзалне садржине. Наведена универзалност не потире његову индивидуалну и друштвену страну. Универзалност садржине моралне норме огледа се у томе, да иста без изузетка служи остваривању доброг у поступцима човека. Шта је добро, а шта зло, у одређеном тренутку времена и сходно конкретним околностима, може бити предмет различитих тумачења и схватања, а сходно томе и различитог вредновања. Међутим, наведено не подразумева истовремено и садржинске промене наведених појмова. Добро као нешто човечно, поштено и честито, увек је и увек ће бити садржински истоветно, као што ће и зло остати стално испуњено истоветном садржином. Наведена садржинска непроменљивост основних вредности неизбежно води закључку о материјалној универзалности правила, која свој смисао налазе у томе, да поменуте вредности свој живот остваре и у практичном човечијем делању.

III.4. Лични и социјални аспекти утицаја на морал

Из досадашњег дела текста посвећеног моралу, није тешко закључити да је реч о сложеној и вишезначној појави. Са једне стране, морал се изједначава са скупином норми смештених у свести појединца, које, руковођене критеријумима разликовања доброг и злог, усмеравају његово понашање. Правила ове врсте, обележје су индивидуе која их самостално усваја, те својевољно, сопствене поступке усклађује са њима. На тај начин схваћена, нормативност морала, унутрашње је природе, смештена у психичкој дубини и као таква, подложна искључиво контроли појединца у чијој свести предметна правила егзистирају. Индивидуа, на бази сопствених моралних начела, гради читаве моралне системе у које смешта моралне норме са којима сопствено понашање треба да усагласи. Појединац је спреман да наведена правила поштује и сопствено деловање

---

[153] Hazlitt, H., *The Foundations of Morality*, The Foundation for Economic Education, Inc., New York, 1998, p. 156.

[154] Природа вредности је специфична и она подразумева комбинацију субјективног и објективног. Као форма, вредност је објективног карактера и егзистира са захтевом да буде остварена, независно од било ког субјекта. Ипак, тај објективни облик потребно је испунити одређеним садржајем, а тај садржај је увек конкретне природе. Милановић, Ј., *Вредност као обавезујућа снага права – схватање Радомира Лукића*, Правни хоризонти, год. 5, бр. 5, 2022, стр. 123.

[155] Карактеристичан пример универзалне вредности у чијој служби дејствују универзалне норме, представља вредност слободе. Наведена вредност, остварива је искључиво у поретку у оквиру којег су друштвени односи регулисани правилима која се могу рационално оправдати, дакле правилима која представљају продукт слободног и аргументованог усаглашавања појединаца. Životić, M., *Aksiologija*, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 12.

усагласи са истима, јер је уверен у њихову исправност. Иако се ефекат понашања индивидуе сходно моралним правилима, остварује у спољашњој, видљивој социјалној сфери, поштовање и примена предметних правила, превасходно представља елемент односа појединца према себи самом.

Премда примена моралног правила, смештеног у свести човека, у његовој психичкој дубини, осликава његов однос према себи самом и наглашава унутрашња обележја морала, ипак сложени карактер морала као појаве, не дозвољава да његова спољашња, односно друштвена страна буде занемарена. Да ли је повезивање међу људима од утицаја на прихватање, односно доследну примену друштвених правила од стране појединаца? Ради проналажења одговора на ово питање, потребно је поћи од претпоставке **да је припадност одређеној друштвеној заједници, од значајног утицаја на прихватање и примену одређене врсте друштвених правила, при чему је, на овом месту превасходна пажња усмерена на друштвени аспект моралних норми**.

Потпуно је погрешно, на бази догматских претпоставки учињено универзализовање морала, свођење истог на појаву једне врсте и категоричко порицање различитих сфера моралног живота у оквиру истог друштвеног поретка.[156] Треба указати и на теоријска становишта према којима је смисао морала усмерен ка заједници, односно друштвеном животу.[157] Поред наведених, постоје и она радикалнија гледишта, која морал посматрају као специфичну нужност подређивања колективном поретку.[158] На поменуте теоријске ставове, надовезују се они који не споре чињеницу постојања јавног, односно колективног морала, али указују на значајне тешкоће његовог дефинисања. У смислу наведених становишта, колективни морал егзистира између апсолутног консензуса о томе шта је морално исправно, присутног у оквирима одређене заједнице, али и консензуса већине чланова одређеног колективитета, односно исказаног става просечног члана заједнице о морално ваљаном поступању.[159]

Јасну демаркациону линију између спољашњег, односно „конвенционалног морала“ дате друштвене заједнице и моралних принципа и идеала који усмеравају живот појединца, али које исти не дели са осталим субјектима, повлачи Херберт Харт.[160] Примарне обавезе моралних субјеката, поменути аутор везује за сферу прихваћеног, односно такозваног конвенционалног морала. О спољашњем, друштвеном утицају на формирање моралних правила од којих је морал као појава сачињен, већ је било речи приликом одређивања социолошког појма морала, али је наведено разматрање потребно додатно продубити и ставити у контекст односа морала као чиниоца личности појединца и морала који представља саставни део друштвених скупина. Диркем исправно примећује, да свако друштво, сходно ступњу сопственог развоја, поседује свој васпитни систем, који се појединцима који представљају његове чланове, намеће снагом којој је немогуће одупрети се.[161] Значајан аспект поменутог васпитног утицаја представља и

[156] Gurvitch, G., *Sociologija*, prevod Škiljan, A., Svete, V., Naprijed, Zagreb, 1963, str. 151.
[157] Tasić, Đ., *Rasprave iz filozofije i teorije prava*, Pravni fakultet u Beogradu, Dom kulture „Studentski grad“, Beograd, 1992, str. 156.
[158] Bahofen, J., *Prirodno pravo i istorijsko pravo*, Dosije, Beograd, 2008, str. 29.
[159] Baccarini, E., *Provedba morala putem zakona*, Politička misao, gol. 43, br. 3, 2006, str. 21.
[160] Трајковић, М., *Хартова критика моралних идеја*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 46, 2005, стр. 249.
[161] Dirkem, E., *Vaspitanje i sociologija*, prevod Dimitrijević, D., Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1981, str. 36.

утицај у сфери морала. Непрестана изложеност човека туђим судовима вредности, у друштвеним оквирима је несумњива.

Судове вредности може изрећи било ко, а исти, од стране других субјеката могу бити прихваћени или неприхваћени. Прихватањем моралног вредносног суда изреченог од стране другог, појединац почиње да га доживљава као властити, са истим се сједињује и осећа се обавезним да у сопственим поступцима оствари вредност њиме исказану.[162] Следствено томе, појединац, као чинилац различитих заједница, дакле различитих облика међуљудског повезивања, изложен је мање или више интензивном утицају у моралној сфери. Ефекти колективног утицаја на моралну сферу индивидуе, могу бити позитивни, али и изразито негативни.

Формирање индивидуалних моралних мерила изложено је снажном негативном спољашњем утицају код појединих припадника друштвених колективитета, чији је морал обележен малограђанским „вредностима“ попут себичњаштва, незајажљивости, лицемерства или бескрупулозности.[163] Ово не значи да, спољашњи утицај на морални развој индивидуе треба у негативном смислу апсолутизовати. Напротив, заједнице испуњене односима солидарности, искрености, поштења, човекољубља, подобне су да сопствене чланове претворе у честите моралне субјекте. Потребно је правити разлику између колективитета унутар којих се индивидуа етички развија и усваја постулате морално исправног делања.[164] Заједница људи ове врсте је пуно и исте су веома разноврсне. Ипак, на овом месту, потребно је поменути само неке од њих и то оне које представљају друштвену средину у оквиру које настаје и развија се одређени систем моралних правила, дакле средину у оквиру које одређени морал егзистира. Приликом идентификације заједница ове врсте, сврсисходно би било ослонити се на Лукићево гледиште, обзиром да је наведени аутор на прилично јасан начин издвојио специфичне форме људског повезивања, код којих је препознат мањи или већи степен утицаја на формирање и развој моралне свести и етичких ставова индивидуа.[165]

У одређеном, најширем смислу, сферу образовања и развоја засебног морала, може представљати човечанство. Наведена целина, састављена од свих људи, може имати карактер заједнице која ствара посебни морал. То значи да је код људи, у одређеним историјским раздобљима, присутан осећај моралне дужности према човечанству као целини, као заједници свих људи. Моралних норми које потпадају под општечовечански морал, нема пуно. Исте су углавном усмерене на поштовање једнакости међу свим људима, њиховог достојанства без обзира на пол, расу, вероисповест, националну припадност итд. Снага утицаја наведених правила није велика, посебно из разлога, што на овом нивоу, иста готово да нису праћена никаквом санкцијом. Ипак, код уског круга људи, наведена правила, представљају важећи, општеобавезни морал. Поменути

---

[162] Баста, Д., *Преображаји идеје права: Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду (1841-1941): хрестоматија*, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2012, стр. 472.

[163] Тонковић, С., *Малограђанштина и њен морал*, Издавачко предузеће Рад, Београд, 1957, стр. 28.

[164] Појам заједнице, поред дескриптивног контекста, без сумње у себи обухвата и интензивну вредносну конотацију. У том смислу повезивање између људи у релацији је са чиниоцима попут културе, колективног памћења и идентитета. Pavićević, O., Davidović, D., *Pojam zajednice – između uključenosti i isključenosti*, str. 217. U: Blagojević, M., Stevanović, Z., (Ur.), Prevencija kriminala i socijalnih devijacija – evropska i regionalna dobra praksa, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2013.

[165] Видети: Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, стр. 416 – 444.

идеалисти, поштовањем моралних правила на овом нивоу, заправо изражавају свој доживљај јединственог човечанства, као стварности.[166]

Чврша веза између понашања друштвених субјеката и моралних правила која наведено понашање регулишу, присутна је у бројним међудруштвеним заједницама, ужег карактера од човечанства. Односи између друштвених субјеката у наведеним облицима људског повезивања су бројнији, учесталији, него када је у питању општедруштвени ниво, односно сфера човечанства. У вези са тим, постојање посебних моралних норми, регулатора поменутих односа, јавља се као нужност. Наведени облици повезивања бројни су и разноврсни, па је на овом месту потребно поменути различите верске заједнице, политичке, расне, па и разне облике повезивања на географском нивоу.

Од побројаних међудруштвених заједница, потребно је издвојити цркву, као карактеристични облик једне верске заједнице. Одмах на почетку, у контексту морала и моралних правила, потребно је раздвојити цркву и веру, како би конфузија терминолошког карактера била избегнута. Док је вера својеврсни систем идеја и норми, црква представља друштвену заједницу, облик повезивања људи. Црква као друштвена заједница, такође ствара одређене норме, међутим, за разлику од верских која су идејног карактера, ова правила су, пре свега организационог типа. Своју улогу у јачању утицаја вере, црква, као заједница друштвених субјеката, верника, остварује путем сопствених разноврсних организационих мера, те применом санкција. Деловањем усмереним на учвршћивање вере црква истовремено утиче на практично остваривање верског морала, уколико је исти у оквиру верских правила садржан. Поред тога, обзиром на снагу утицаја који има, а који није занемарљив, црква као друштвена заједница, подобна је да створи и сопствена морална правила. Имајући у виду наведено, јасно је да црква представља значајну средину за образовање и развој моралних правила.

Тежња цркве да целовито утиче на развој морала, повезана је са чињеницом да бројни и веома значајни односи између људи представљају предмет регулисања моралних правила, услед чега би независни развој морала и његов потенцијални сукоб са верским нормама, са аспекта цркве, био веома опасан. Проглашавајући фундаменталне моралне заповести истовремено и верским, црква тежи да систематски створи сопствени морал и у највећој мери рашири утицај истог. Као санкције за прекршаје моралних правила која су на овај начин обојена верским обележјима, црква прописује самосталне, црквене санкције.[167] Поједине верске заједнице иду још даље, те своје деловање у области морала потпуно формализују, доношењем различитих моралних кодекса.

Интензитет утицаја цркве у области морала утемељен је на средствима вршења поменутог утицаја. Основно средство деловања представља вера, обзиром да је путем вере могуће снажно деловати на људе који следе идеје истом утемељене. Свој утицај на учвршћивање и развој морала црква врши и обављањем социјалне функције, образовањем верника, организовањем њиховог друштвеног живота на различите начине. Утицај цркве на развој морала, ипак је у одређеном смислу потребно релативизовати. Ово из разлога што су верске заједнице бројне и различите, па је и утицај истих на развој морала склон различитим варијацијама. Док најбројније верске заједнице, својство

[166] *Исто*, стр. 417.

[167] Специфични карактер црквених деликата и санкција је двојне природе, како у материјалном, тако и у процесном смислу. Са материјалног аспекта, у средишту пажње је морална и духовна обавеза поштовања црквених канона, док се процесна особеност огледа у надлежности црквених органа да воде поступак и изрекну санкцију. Mirić, F., *Crkvene krivice i kazne u Ustavu Srpske pravoslavne crkve*, Kom: časopis za religijske nauke, god. 10, br. 1, 2021, str. 74.

верских заповести дају општеприхваћеним моралним начелима, постоје и мање верске заједнице – секте, чији морални принципи и те како одступају од фундаменталних моралних правила.

Поред човечанства, као својеврсне сведруштвене скупине, односно цркве као примера међудруштвене заједнице, сферу подобну за настанак и егзистирање морала представљају и такозване потпуне друштвене заједнице. Реч је о колективитетима у оквиру којих су садржане све друштвене појаве карактеристичне за постојећи ступањ социјалног развоја, које чине да заједница те врсте може опстати и постојати потпуно самостално, без икаквог додира са другим таквим скупинама.[168] Сходно ступњу цивилизацијског развоја у оквиру различитих временских епоха, потпуне друштвене заједнице имале су различити облик. Првобитне потпуне заједнице, као што су родови и племена, замењене су савременијим облицима, попут народа, нација и држава. Са моралног аспекта, наведене скупине веома су важне, обзиром да самостално стварају систем сопствених моралних правила, један целовити позитивни морал. Друге облике друштвених заједница, како међудруштвене, тако и унутардруштвене, сходно односима који се у оквиру истих одвијају, карактерише постојање ужег моралног система.

Морална правила потпуне заједнице усмерена су на регулисање друштвених односа на нивоу друштва као целине. Други, многобројни односи мањег друштвеног значаја, у домену су моралне регулативе унутардруштвених заједница које улазе у састав једног потпуног друштва. Имајући у виду наведено, очигледно је да до одређеног преплитања приликом регулисања односа у друштву, може доћи. Са аспекта моралних правила, поменуто преклапање може се јавити кроз сагласно или противречно регулисање моралних односа од стране потпуне и делимичне друштвене заједнице. Није лако прецизно утврдити, који део моралног система представља творевину потпуног друштва, а који је продукт делимичних заједница. Смерницу за давање одговора на наведено питање треба тражити у друштвеним процесима који се одвијају у оквиру ових заједница и односима који у оквиру поменутих процеса настају. Процеси који се на ширем нивоу, односно на нивоу потпуног друштва одвијају као јединствени, захтевају обједињени систем моралне регулативе. Међутим, тешко је унапред, независно од конкретних друштвених околности, рећи, о којим врстама друштвених процеса је реч.

Различите врсте потпуних друштвених заједница одликује различити степен друштвене хомогености, а последично томе и различит степен чврстине изграђених моралних правила. Првобитне потпуне друштвене заједнице, као што су родови и племена, одликовао је већи степен хомогености између чланова, а сходно томе и чвршћи систем створених моралних правила. У оквиру народа и нације, савремених облика потпуних друштава, изражена је прилична хетерогеност у односима између чланова. Последица наведеног је нејединствени карактер и мања чврстина важећих моралних правила. Ипак, једну чињеницу никако не треба сметнути са ума. Народ, али и нација, носиоци су заједничке културе у оквиру датог потпуног друштва, дакле носиоци заједничких идеја и ставова.

Посебно је важно указати на улогу нације, обзиром да у модерно доба, највиши и најобухватнији облик колективног идентитета, представља управо национални идентитет.[169] На културне процесе постојеће у оквиру народа или нације надовезују се сви остали друштвени процеси, па се као нужност јавља постојање заједничких

[168] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 422.

[169] Цветковић, В., *Социологија: Основни проблеми појмови приступи*, Факултет цивилне одбране Универзитета у Београду, 2005, стр. 262.

моралних правила којима би односи између људи у оквиру поменутих процеса били уређени. Премда постоје и опречна мишљења[170], важно је приметити, да морал, као заједничко обележје народа или нације, не представља производ њихових биолошких особености, већ резултат деловања различитих услова друштвеног живота, постојећих у оквиру датог народа или нације. Промена поменутих услова, неретко води и променама у оквиру сфере морала.

Утицај државе као облика потпуне друштвене заједнице на формирање и развој засебних моралних правила изражен је у случају када се наведена друштвена творевина по сопственом обиму не поклапа са народом или нацијом. Два су карактеристична случаја у којима поклапања нема. Први случај подразумева да држава као друштвена заједница обухвата само један део народа или нације. У другом случају, већи број народа или нација потпада под окриље једне државе. Наведено значи да се у оквиру државе, јавља већи број потпуних друштвених заједница, те се правила која сачињавају моралне системе истих, налазе у одређеним конкурентским односима. Активност државе, усмерена је пре свега ка политичко-организационим процесима, односно процесима материјалне производње, док су процеси културе, у начелу резервисани за сферу народа и нације. Ову тврдњу не треба прихватити апсолутно и без изузетака, обзиром да се и у домену државе одвијају одређени културни процеси, али у мањем обиму, него што је случај са поменута два облика потпуног друштва.

Други вид утицаја државе у моралној сфери присутан је у случају њеног поклапања по обиму, са заједницама као што су народ и нација. У наведеној ситуацији, могуће је говорити о једној јединој потпуној друштвеној заједници, у оквиру које постоји засебан, целовити морални систем. Доминантни део морала, у том случају настаје на културним основама народа и нације, док је државни утицај мање изражен. Држава свој утицај може интензивирати, уплитањем у друштвени живот, па је у том смислу и са моралног аспекта могуће разликовати интервенционистичке и неинтервенционистичке државе. За неинтервенционистичке, либералне државе, карактеристичан је минимални степен мешања у друштвени живот и моралне односе. Као карактеристичан пример државног интервенционизма, могуће је указати на бројне тоталитаристичке државе, које су руковођене сопственим потребама тежиле тренутном и вештачком стварању новог морала. Ипак основни проблем државног утицаја на морал, односно стварање морала, односи се на средства којим држава располаже. Монопол физичке принуде који припада држави, у сфери морала никако не представља адекватно средство утицаја, јер је наметање морала силом веома тешко, готово немогуће.

У претходном делу текста указано је да хомогеност заједнице, односно степен блискости између чланова који је чине, значајно утиче на развој моралних правила, односно снагу моралног система у оквиру исте. У том смислу, интензитет утицаја целокупног човечанства, које одликује минимални степен међусобне повезаности друштвених субјеката, на јачање морала, као што је већ објашњено, није претерано велики. Народ, нација и држава, који такође представљају свеобухватне видове друштвеног повезивања, интензивније утичу на морал, у односу на човечанство, међутим ни тај утицај није мерљив са утицајем присутним у малим, унутардруштвеним заједницама, такозваним делимичним друштвима.[171] Ове колективитете, карактерише

[170] Морал једног народа, по Дворниковићевом мишљењу представља укупност заједничких и трајних црта карактера, дакле особену форму испољавања етичких обележја која су, у корену, свим људима заједничка. Рецић, С., *Морал Срба – стереотип или научна истина?*, Зборник радова Филозофског факултета, год. 43, бр. 2, 2013, стр. 341.
[171] Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, стр. 429.

мањи број чланова, који су истовремено међусобно, веома присно повезани. Близак однос присутан међу члановима, води стварању делимичне културе, карактеристичне за дату скупину.

На темељима посебне културе, друштвена група гради и развија сопствени морал. Поред посебних, скупини својствених моралних правила, ужа друштвена заједница може допринети усвајању и јачању општег морала, међу члановима који улазе у њен састав. Ипак, снагу моралног утицаја ужих, унутардруштвених скупина, не треба генерализовати. Оваквих заједница је пуно, а значај сваке од њих за развој морала никако није једнак. Међу овим облицима повезивања људи, није мали број оних које су са моралног аспекта потпуно безначајне. Краткотрајни облици повезивања, у оквиру којих нема присних веза између чланова скупине, нису подобни да значајније допринесу развоју моралног система, како на глобалном, тако и на ужем унутардруштвеном нивоу. Имајући у виду наведено, међу бројним облицима повезивања људи, потребно је издвојити оне, који су, сходно специфичним обележјима, подобни да изврше интензиван утицај на све моралне сфере, па је део текста који предстоји, посвећен најзначајнијим међу њима.

Пре самог осврта на конкретни морални утицај ужих друштвених заједница, потребно је указати и у наведени контекст сместити један занимљив теоријски поглед. Наиме, сходно Колберговом схватању, морални развој индивидуе, могуће је поделити у 3 фазе, претконвенционалну, конвенционалну и постконвенционалну.[172] У поменутим фазама, морално сазревање и разоткривање релације између сопственог и друштвеног морала се значајно разликује. Прва фаза, карактеристична је за детињство, односно морални развој детета млађег од девет година. Други ниво моралног сазревања карактеристичан је за доба адолесценције, док је постконвенционални ступањ моралног развоја присутан код лица старијих од двадесет година. Квантитативни и квалитативни аспекти утицаја различитих социјалних заједница на морал индивидуе током приказаних фаза, хетерогеног је карактера.

Највећи утицај на стварање и развој морала, од свих мањих, унутардруштвених заједница, има породица, као специфична заједница између људи, заснована на биолошким, правним, али и често веома интензивним емоционалним везама.[173] Два су кључна разлога овога. Пре свега, појединац под окриљем породице започиње свој живот, проводи своје детињство, те је у почетној фази моралног профилисања, под њеним интензивним утицајем. Други разлог тиче се степена блискости између друштвених субјеката који улазе у састав поменуте заједнице. Познато је да односи у породици, спадају међу најприсније, што се непобитно одражава и у сфери морала. Уколико се пажња усмери на први наведени разлог значајног утицаја породице у домену морала, најпре треба истаћи, да појединац није априорно морално биће, дакле није рођен као изграђен морални субјект. Оно што човека, од самог почетка краси, јесте способност да током одређеног времена, краћег или дужег, постане морално биће. Дакле, појединац поседује моралну диспозицију, потенцијал да се учењем и усвајањем морала, у потпуности изгради као морални субјект.

Основни задатак васпитања је, да појединца у потпуности припреми за искушења и изазове који га током живота очекују. У наведеном контексту потребно је посматрати

[172] Baek, H., *Childrens Moral Development Examined Through Kohlbergs Hypothetical Dilemmas and Fables*, London, 1999, p. 29.
[173] Scales, S., Potthast, A., Oravecz, L., *The Ethics of the Family*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2010, p. 3.

и процес моралног васпитања. Предметни поступак спознаје и усвајања моралних правила, готово без изузетака започиње у породици.[174] У оквиру наведене заједнице, појединац по први пут ступа у друштвене односе одређене врсте, регулисане друштвеним правилима. Он се, дакле, први пут сусреће са моралним нормама, спознаје садржину истих. Не треба спорити теоријске тврдње које у детињству виде кључну улогу за даљи развој индивидуе.[175] Наведене констатације потребно је ставити у контекст породичних односа постојећих у детињству индивидуе. Детињство у породици, испуњено љубављу, емоцијама, блискошћу и искреношћу, погодна је основа за каснији морални развој човека. Утицај породице на морални развој присутан је и у каснијем животном добу, код одраслих чланова који улазе у њен састав. Неретко, разлог због којег појединац тежи да у свом понашању избегне различите моралне прекршаје, јесте и страх од социјалне моралне санкције, којој би чланови његове породице, као њему блиска лица, били изложени.

Значај породице, као примарне друштвене заједнице чији је појединац члан, на усвајање и развој морала, непобитан је. Међутим, поменути значај, није гаранција позитивног утицаја породичне заједнице на морални развој индивидуе. Нису незамисливи случајеви у оквиру којих породица врши, у одређеном смислу штетан, утицај у моралној сфери. Један од примера наведеног, представљала би претерана оданост индивидуе сопственој породици, подобна да изазове снажан породични егоизам и чињење бројних моралних прекршаја у циљу задовољавања породичних интереса. Поред тога, односи у породици могу бити такви, да чланови, услед љубави или неких других осећања интензивно присутних, олако опраштају другим члановима учињене моралне прекршаје и на тај начин штетно утичу на њихов морални развој. Поремећени односи у оквиру наведене заједнице и недостатак адекватне комуникације на релацији родитељ – дете, за своју последицу неретко може имати снажне моралне аномалије.[176]

На крају излагања о утицају породице на морални развој, потребно је указати на одређене чињенице везане за савремену породицу. Односе у истој, ни приближно не карактерише присност између чланова, као у неким претходним ступњевима развоја породичне заједнице. Изложени константним изазовима савременог живота и непрестаној борби за обезбеђивање егзистенције, родитељи проводе недовољно времена са сопственом децом. Заједништво, љубав и блискост, подређени су обезбеђивању услова за задовољење егзистенцијалних потреба. Учестало цепање породичне заједнице, услед развода, односно разилажења родитеља, још једно је обележје савремене породице, које прилично негативно утиче на морални развој њених чланова, пре свега деце. Ипак, без обзира на указане аномалије, утицај породице на морални развој, у сваком смислу је незаменљив.

Уз породицу, значајни облик друштвене заједнице у оквиру које се образује систем моралних правила, свакако представља дечија скупина. Значај исте почива, пре свега на специфичним карактеристикама које је диференцирају у односу на породицу. Наведена заједница, најчешће је поприште првог сусрета детета са спољашњим светом. За разлику

---

[174] Fredricks, S., DiFronzo-Heitzer, N., *The Impact of Family on Ethical Decision Making by First-Generation and Non-First-Generation College Students Internationally*, Critical Questions in Education, vol. 13, no. 2, 2022, p. 79, *доступно на: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1369465.pdf (приступ страници 18.01.2024.)*.

[175] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 430.

[176] Hou, M., *The Impact of Parents on Adolescent Moral Development*, Journal of Education, Humanities and Social Sciences, vol. 8, 2023, p. 1180, *доступно на: https://drpress.org/ojs/index.php/EHSS/article/view/4447/4296 (приступ страници 18.01.2024.).*

од брижности и љубави присутних у породици, у оквиру дечије скупине, млади морални субјект подвргнут је објективном и претежно утилитарном поступању осталих чланова.[177] По први пут, појединац, млади субјект друштвених односа, принуђен је на самосталну заштиту сопствених интереса, на рачун туђих. Дакле, појединац се прикључује једном моралном поретку, са већ утврђеним моралним захтевима које треба испоштовати. Иако дечија игра и забава у оквиру скупина ове врсте, на први поглед делују наивно и потпуно безазлено, њихов утицај на морални развој је немерљив.

Лишена породичне заштите, у новонасталој борби за заштиту личних интереса, индивидуа се по први пут сусреће са сопственом слободом, али и одговорношћу и то одговорношћу за поштовање, у скупини доминантних моралних начела, са којима се постепено упознаје. Формирање сопствене одговорности, као специфичне свести о личном понашању, код младих друштвених субјеката, неретко се темељи на спознаји начина на који своје потребе задовољавају субјекти у ближем окружењу.[178] Утицај друштвених скупина ове врсте, на развој моралног субјекта, могуће је ставити у контекст моралног утицаја породице. На овом месту потребно је надовезати се на претходно изнету тврдњу о проблемима савремене породице. Непотпуни однос са члановима породице, дете тежи да надомести на други начин, односно на другом месту. У том смислу, млади друштвени субјект, дечију скупину види као уточиште и у циљу потпуног прихватања од стране чланова исте, често се покорава моралним правилима са којима се у оквиру поменутог колективитета сусреће.

Велики део периода своје младости, највећи број појединаца проведе у школи. Из наведеног разлога, њен утицај на морално обликовање друштвеног субјекта, не сме бити занемарен. Утицај на формирање моралних начела, током школовања, одвија се у два правца. Примарна је дужност школе, да објасни и прошири животно искуство, које је појединац стекао изван ове установе. Наведену улогу могуће је пренети и у сферу моралног живота, па је школовањем истовремено обухваћена систематизација и ширење моралног искуства стеченог изван школе. Литература сугерише да се морални развој одвија као резултат комбинованог деловања више фактора усмерених ка когнитивној и афективној сфери индивидуе, међу којима образовање заузима значајну позицију.[179]

Други правац школског утицаја на морални живот друштвеног субјекта, могуће је сагледати кроз однос између самих ученика, али и однос између наставног особља и ученика. Кроз поменуте односе, млади друштвени субјект усваја морално прихватљиве обрасце понашања, док се истовремено упознаје са садржином моралних санкција, потенцијално применљивих у случају кршења прихваћених моралних правила. У том смислу ваннаставни аспект моралног развоја током школовања подједнаког је, а неретко и већег значаја него његова формална страна.[180] Резултати појединих истраживања, показали су да морално окружење током школовања, неретко оставља далекосежне

---

[177] Лукић, *Социологија морала, нав. дело*, 433 – 434.

[178] Yalcin, V., *Moral Development in Early Childhood: Benevolence and Responsibility in the Context of Children's Perceptions and Reflections*, Educational Policy Analysis and Strategic Research, vol. 16, no. 4, 2021, p. 141, *доступно на*: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1328834.pdf *(приступ страници 20.01.2024.)*.

[179] Doyle, E., O'Flaherty, J., *The impact of education level and type of moral reasoning*, Irish Educational Studies, vol. 32, no. 3, 2013, p. 381, *доступно на*: https://ethicaldevelopment.ua.edu/uploads/8/4/9/8/84986096/_2013__the_impact_of_education_level_and_type_of_moral_reasoning.pdf *(приступ страници 20.01.2024.)*.

[180] Lindgren, E., Blount La Wanna, L., *Ethical Values in Education and Society*, Journal of Women's Entrepreneurship and Education, no. 1-2, 2011, p. 70, *доступно на*: http://ebooks.ien.bg.ac.rs/489/1/11_jwe_1-2_3.pdf *(приступ страници 22.01.2024.)*.

последице, када је у питању етички развој индивидуе.[181] За разлику од породице, а попут дечије скупине, појединац се у школи такође налази у објективној моралној ситуацији и мора бити свестан својих моралних дужности. Ипак, ситуација је мање екстремног карактера у односу на дечију скупину, под претпоставком да је надзор школе над моралним развојем учесника константан, па појединац није у потпуности препуштен самом себи.

Док је период младости појединаца обележен школским данима, одрасле индивидуе своје време претежно троше на обављање различитих делатности, како би себи и члановима породице обезбедили егзистенцијалне услове. Друштвени субјекти, обављајући послове исте врсте, повезују се са другим друштвеним субјектима. Припадници истоветних професија, поред тога што обављају исту врсту посла, изједначени су и у многим другим погледима. Наведено је од утицаја и на прихватање моралних норми које усмеравају понашање припадника одређених занимања. Морални аспект присутан у оквиру наведених заједница има две стране. Прва се тиче моралних односа између припадника одређеног занимања. Са друге стране, од великог је значаја и морални аспект односа појединца према самом занимању које обавља, односно према другим људима и друштву у целини. У том смислу, у оквиру одређених професија, постоје различити систематизовани морални кодекси којима је, до најситнијих детаља уређен морални аспект обављања одређеног занимања, однос између субјеката који занимање врше, као и однос према корисницима услуга припадника професије. Као карактеристичан пример, могуће је навести лекаре[182], али и припаднике адвокатске професије[183]. Постојање такозваног пословног морала, који се на овај начин развија, посебно је важно, у оквиру професија где је тачно обављање повереног посла од суштинског значаја, а природа посла је таква да спољашњој контроли не оставља пуно простора, па се морална свест припадника професије јавља као значајни вид гаранције.

Велики је број друштвених заједница које граде сопствене моралне системе и врше утицај на своје припаднике у сфери морала. Ове скупине су толико бројне, да их је на једном месту јако тешко све побројати. Из наведеног разлога, у претходном делу текста приказане су оне најзначајније, скупине које прате развојни пут индивидуе, од најмлађих дана, а затим и током каснијих животних фаза. На самом крају, потребно је поменути један, у смислу моралног утицаја, посебно занимљив облик друштвеног повезивања. У питању су мале друштвене заједнице, које, у оквиру друштвене целине, заузимају особен положај, што се последично рефлектује и на културу и морал у оквиру истих. Карактеристичне облике наведених заједница, поред верских секта, представља и такозвано „подземље“, сачињено од криминалаца, разбојника, скитница, проститутки.[184] Најприкладнији заједнички термин за ове облике друштвеног повезивања, био би маргиналне заједнице.[185]

---

[181] Safder, M., Hussain, A., *Relationship between Moral Atmosphere of School and Moral Development of Secondary School Students*, Bulletin of Education and Research, vol. 40, no. 3, 2018, p. 64, *доступно на*: /https://pu.edu.pk/images/journal/ier/PDF-FILES/4_40_3_18.pdf *(приступ страници 22.01.2024.)*.

[182] Кодекс медицинске етике Лекарске коморе Србије („Службени гласник РС“, бр. 104/2016).

[183] Кодекс професионалне етике адвоката („Службени гласник РС“, бр. 27/2012 и 159/2020 – одлука УС).

[184] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 444.

[185] Појам маргинална заједница, укупност је ознака групе људи чији вредносни систем, обрасци понашања, али и сам животни стил, одступају од општеприхваћених друштвених вредности, услед чега им је интеграција у социјалну средину, у мањој или већој мери отежана. Југовић, А., *Изван граница друштва: маргинализација, социјална искљученост и маргиналне групе*, Социјална мисао, год. 14, бр. 1, 2007, стр. 32.

Разлог за овај начин означавања наведених друштвених скупина, јесу, пре свега малобројне и слабе везе истих са друштвом као целином. Ипак, слаба веза са спољашњим делом друштва, узрок је чвршћег повезивања унутар саме уже заједнице. Наведено, свој одраз има и у сфери морала, па се доминантне моралне норме у оквиру ових друштвених скупина прилично разликују, у односу на глобално прихватљива морална правила. Одударање иде до те мере, да је морал ових маргиналних скупина, неретко означен као тешки неморал. Ипак, блиске везе и изражена солидарност између чланова, води ка строгој примени и дубокој усађености моралних норми у свести припадника наведених заједница. Уколико по страни остане садржински аспект моралних правила владајућих у наведеним скупинама, потребно је нагласити да, наведени друштвени субјекти, достижу ступањ моралног развоја, који у сфери морала на нивоу целокупног друштва, ни приближно не би могао бити достигнут.

Пре него што у центру истраживачког интересовања, морална норма, препусти своје место правној, сврсисходно би било направити краћи осврт на оно најзначајније што је теоријски обрађено и сазнато, а тиче се сложене друштвене појаве, какву недвосмислено представља морал. Како се реч морал у свакодневној конверзацији смешта у контексте различите врсте, у циљу избегавања терминолошке конфузије примарни задатак сведен је на одређена семантичка прецизирања, односно утврђивања разлике међу значењима која су придата речи морал. На темељу критеријума врсте појава обухваћених појмом морал, исти је одређен као скуп правила о понашању човека, док су вредности и саме људске радње којима се активност људске воље материјализује, остале изван појмовног оквира, постављеног на овај начин, а прилагођеног потребама овог истраживања.

И лаичком је оку јасно, да испред свих правила о понашању људи, није могуће приписати префикс морални, те се одређивање обима појава, обухваћених предметним значењем, наметнуло као нужно. Међу бројним правилима о понашању људи, моралним нормама су одређене оне којима је поступање човека усмерено у правцу чињења доброг, односно избегавања злог. Обзиром на сложени значењски карактер појмова добро и зло, садржинско детерминисање морала изазвало је значајне потешкоће. Насупрот томе, у формалном смислу, морал је путем специфичних спољашњих обележја попут самоцињности, безусловности, али и особене санкције оличене у појави гриже савести, одређен прилично прецизно.

Основу настанка моралне норме, дакле узроку појаве исте у свести човека, посвећен је значајни степен пажње, те су у циљу откривања и научног објашњавања истог, размотрена различита теоријска гледишта. Како је према оним метафизичким, дакле гледиштима утемељеним на надискуственим чињеницама, заузет неутралан став, целокупна пажња усмерена је ка становиштима базираним у оквирима емпиријског. Синтезом ставова представника антрополошког гледишта, која основ настанка моралних норми проналазе у одређеним човеку урођеним особинама, али и заступника гледишта која као искључивог творца моралних норми виде људско друштво, основ морала одређен је интегрално. Морална диспозиција човека, дакле његова антрополошки предодређена способност стварања моралних правила, своје отелотворење остварује тек у релацији истог са другим људима, дакле у оквиру људског друштва, па се у смислу основа морала, јединство између индивидуалног и друштвеног, намеће као нужно.

Интензивна социјална активност, односно динамични карактер друштвених односа, у средиште пажње довели су питање сталности, односно променљивости моралних норми као особених регулатора људског понашања. Спољашњи, односно

формални елементи морала, показали су се непроменљивим, али могућност евентуалних промена у оквиру ових чинилаца, није порекнута. Знатно сложенији случај представља питање садржинске променљивости морала, односно правила од којих је сачињен. Тешкоће са којима је скопчано одређивање садржине појма добро, као специфичне вредности, чијем остваривању морално правило служи, свој траг су оставиле и у сфери мењања садржине моралне норме, односно прилагођавања исте актуелним друштвеним околностима.

Унутрашњи карактер моралних правила није споран, односно чињеница да су норме од којих је морал сачињен смештене у свести човека, његовој психичкој дубини. На бази наведеног, заговарачи појединих гледишта морал су одредили као једноврсну, искључиво индивидуалну појаву, а моралним нормама ускратили могућност бивствовања у свакој другој сфери различитој од психе одређене индивидуе, из које је предметно морално правило и потекло. У циљу критичке провере оваквог става, примарно индивидуалне моралне норме, смештене су у друштвену димензију, у контекст различитих облика повезивања између људи, почев од најужих унутардруштвених заједница попут породице, дечије, школске или професионалне скупине, па све до потпуних облика друштвеног повезивања оличених у народу, нацији и држави, односно до целокупног човечанства, као најопштије форме људске заједнице.

Код сваке од наведених форми људског повезивања, утврђен је одређени степен утицаја на морално обликовање друштвених субјеката, али и могућност постојања система аутономних, за дату заједницу карактеристичних моралних правила, која морални субјект, припадник заједнице, својевољно прихвата и доживљава као сопствена, односно не усваја. Са тим у вези, постављену претпоставку, према којој је припадност одређеној друштвеној заједници од значајног утицаја на прихватање и примену одређених врста друштвених норми, посматрано у контексту моралних правила, без сумње је могуће верификовати као потпуно истиниту. Поред тога, потврђивањем могућности бивствовања правила од којих је морал сачињен и изван свести одређене индивидуе, потврђен је и њихов комплексни индивидуално-друштвени карактер, чиме је почетна фаза теоријске обраде наведене врсте правила људског понашања, заокружена. Наредни корак теоријског разматрања морала, подразумева довођење у везу истог са друштвеним правилима друге врсте, али је претходно неопходно упознати се и са карактерним обележјима правне норме, као треће значајне врсте теоријски обрађених регулатора људског понашања.

IV ПРАВНА НОРМА: ЗАПОВЕСТ О ПОНАШАЊУ ОСЛОЊЕНА НА ДРЖАВНИ МОНОПОЛ ФИЗИЧКЕ ПРИНУДЕ

IV.1. Појам правне норме

Дефинисање одређене појаве подразумева њено разграничење, односно проналажење разлике између ње и појава друге врсте, оних које су на другачији начин означене елементима језичког система. Неретко се човек, према појавама разне врсте, нађе у ситуацији, да их може препознати, али да није у стању да их истовремено и дефинише, односно да их појмовно одреди. Појединац, дакле, није у стању да одређивањем појма предметне појаве, истовремено усмери даљу употребу речи које се односе на ову појаву, али и да укаже на однос који, између феномена означеног наведеним појмом, постоји према појавама друге врсте. Пуно тога, од претходно изложеног, односи се и на право као својеврсну друштвену појаву, односно на правну норму као саставни елемент исте.

У контексту предмета научног истраживања, на овом месту, пажња је превасходно усмерена ка појмовном одређивању правне норме. У вези са тим, као кључно, поставља се питање, шта је правна норма? Приликом одређивања појма правне норме, потребно је придржавати се базичне теоријске претпоставке, да сви индивидуални случајеви појаве која представља предмет појмовног одређивања, у себи садрже својства која означава израз који се покушава дефинисати. У том смислу, теоријско одређивање правне норме, најсврсисходније је утемељити на генеричком појму, чији је карактер недвосмислен и у оквиру којег је могуће сврстати појаву која представља предмет појмовног одређивања. Као полазни, генерички појам, односно шири род појава, на овом месту, сам по себи, намеће се појам правило, односно правило понашања људи, под окриље којег је потребно сврстати и даље појмовно одредити, правне норме.

Посебну врсту правила којим је регулисано понашање људи у друштву представљају правне норме. Поглед на право, велике већине правних лаика, базиран је управо кроз призму овог правног чиниоца. У очима „обичног“ човека, право се јавља као својеврстан скуп састављен од норми, о чијој примени се, помоћу средстава која су јој на располагању, стара држава. Наведена перцепција није погрешна, јер се у основи права заиста налази норма. Реч је базичном елементу права - скупа сачињеног од правила понашања ове врсте, којима су друштвени односи у оквиру државе регулисани, а чија је примена обезбеђена монополом физичке принуде којим држава располаже.[186]

Како је реч о примарном чиниоцу права, правну норму није могуће разложити на мање деобне целине, а да њен јединствени правни карактер истовремено не буде изгубљен. Као и код осталих врста друштвених норми и у састав правне улазе диспозиција и санкција као алтернативна правила којима је понашање људи у конкретним друштвеним ситуацијама регулисано. Међутим, наведене елементе правне норме није могуће поистоветити са правом. Иако у себи садрже карактер нормативности, наведене заповести о понашању људи, својство правности стичу тек у оквиру правне норме и то везивањем за физичку принуду којом држава као организација располаже.

У том смислу, као својеврсна претпоставка постојања правних норми, јавља се егзистенција заједнице у којој постоје одређене заједничке потребе, али пре свега заједнице у оквиру које се образује спољни ауторитет подобан да у сваком тренутку времена, принудним путем обезбеди поштовање ове врсте друштвених правила.[187] Након што је државним монополом физичке принуде, обезбеђена примена захтева о понашању, који је садржан у одређеном друштвеном правилу, наведено друштвено правило постаје правно, а однос између субјеката који је регулисан истим, стиче својство правног односа. Из наведеног следи да се релација између правне норме и државе као гаранта њене примене јавља као значајно својство помоћу којег је могуће одредити предметно друштвено правило, али и диференцирати га у односу на друштвена правила друге врсте. Писана или усмена форма, рок трајања одређен друштвеном потребом за регулисањем односа, такође су значајна обележја овог регулатора људског понашања.

Садржина правне норме може бити испуњена заповестима истоветним онима од којих су сачињене обичајна или морална норма. Оно што правну норму издваја, јесте подобност да примена исте буде издејствована принудним путем, што код других друштвених правила није случај. Истинитост изнетих констатација о специфичним

[186] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 177.
[187] Гершић, Г., *Енциклопедија права*, Правни факултет у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011, стр. 148.

обележјима правне норме, потребно је проверити, а затим и теоријски заокружити детерминисањем појма правне норме.

Данашње схватање правне норме, резултат је исцрпне теоријске анализе, чији је предмет представљало наведено друштвено правило. Дуг временски период изучавања овог правила понашања, обележен је појавом различитих теоријских становишта о правној норми и њеној структури. Имајући у виду значај који ова теоријска гледишта и ставови имају за данашње поимање правне норме, нека од њих је неопходно изложити и указати на њихове основне карактеристике. Историјски ток анализе правних норми, враћа нас у доба античког Рима. За Цицерона, једног од најистакнутијих и најсвестранијих умова овог историјског раздобља, правне норме представљају заповести и забране усмерене на понашање људи.[188] Модестин, као последњи значајни представник епохе класичног римског права, ову врсту друштвених правила, посматра на сличан начин као и Цицерон и у њима види заповести, забране и допуштења одређених понашања, али и основ за кажњавање у одређеним ситуацијама.[189]

Изложени ставови о правној норми, представљају корен императивног схватања појма наведеног друштвеног правила. Џон Остин, један од зачетника идеје правног позитивизма, право је одредио као укупност команди о понашању, упућених од суверена и поткрепљених делотворним санкцијама.[190] У средишту императивног поимања правне норме налазе се заповест о понашању и претња принудом, као гарант остваривања упућене заповести.[191] Оваква заповест, израз је жеље субјекта који заповеда, али је за разлику од других видова изражавања воље, субјект према којем је упућена, дужан да јој се повинује, како би избегао излагање одређеном злу, које га неизбежно чека, уколико поступи противно упућеној заповести. Императивно схватање правне норме исту види као чисто реалну категорију, односно реалну психичко-вољну појаву, оличену у виду заповести о понашању друштвеног субјекта, праћену потенцијалном принудом.

Средином XVII века, анализирајући однос моралних и правних дужности, познати немачки правник Томазије, правну норму одредио је као правило које установљава дужности негативног карактера, у односу на друге људе.[192] Према наведеном гледишту, правна норма у себи садржи забрану одређеног поступања, односно заповест уздржавања од одређеног делања, које би на извесан начин могло да шкоди другим лицима.[193] У даљем излагању својих идеја, Томазије указује на спољашњи, принудни карактер који правна правила имају, односно истиче да се заповест уздржавања од примене, за друге шкодљивих поступака, спроводи принудно, односно потпуно независно од унутрашњег расположења субјекта којем је предметно правило упућено.

---

[188] Miller, F., *The Rule of Reason in Cicero's Philosophy of Law*, University of Queensland Law Journal, vol. 33, no. 2, 2014, p.321, *доступно на*: https://classic.austlii.edu.au/au/journals/UQLawJl/2014/19.pdf *(приступ страници 28.01.2024.)*.

[189] Kurtović, R., *Pravna norma i njen značaj*, Pravne teme, god. 3, broj 6, 2015, str. 144.

[190] Crowe, J., Agnew, L., *Legal Obligation and Social Norms*, Adelaide Law Review, vol. 41, no. 1, 2020, p. 219, *доступно на*: https://law.adelaide.edu.au/ua/media/1560/ALR_41%281%29_07_Crowe_Agnew_Web_v2.pdf *(приступ страници 28.01.2024.)*.

[191] Goodhart, A.L., *English Law and the Moral Law*, Stevens & Sons, London, 1953, p. 10.

[192] Tutunaru, M., Draghici, C., *General considerations regarding the history of the relations of law with morality, social action, human conduct and its normative regulation in a rule of law*, Journal of Law and Administrative Sciences, no. 17, 2022, p. 62, *доступно на*: https://jolas.ro/wp-content/uploads/2022/07/jolas17a7.pdf *(приступ страници 28.01.2024.).*

[193] Тарановски, *нав. дело*, стр. 104.

Иако се наведено становиште темељи на појединим оригиналним поставкама, исто, није могуће прихватити као исправно. Поменуто схватање правних правила, сувише је уско конципирано, пре свега у погледу понашања која представљају предмет правне регулативе. На овај начин, као предмет регулисања правних норми, обухваћен је само мали део људских радњи, а наведено правило стављено је у негативни контекст и изједначено са забраном људског деловања.

Функција права, сходно наведеном, искључиво је заштитног карактера. Дужностима установљеним правним правилима, о којима Томазије говори, веома је опасно придавати искључиво негативни карактер, јер није мали број људских радњи, којима су правне норме упућене, а које према својој природи никако не могу бити сврстане међу понашања ове врсте.[194] Правне дужности родитеља, послодавца, запосленог, ангажованог заступника и многе друге, немогуће је ограничити искључиво на уздржавање од шкодљивог, односно штетног деловања према другима. Чак ни уговор, као двострани правни посао, у оквиру којег уговорне стране правним правилима настоје да заштите сопствени положај у односу на другог уговарача и остваре еквивалент учињених узајамних давања, није искључиво усмерен на уздржавање од штетног деловања према другоме. Поред заштитне функције коју уговорна правила врше, смисао истих, насупрот изложеном теоријском становишту, има и своју корисну страну, оличену кроз омогућавање размене добара, односно услуга и остваривање циљева, односно задовољење потреба које појединац, без ступања у правно регулисани однос са другим, не би могао да оствари.

Значајан допринос подробној теоријској анализи правних норми, својим становиштем дао је Ханс Келзен. Реч је о најзначајнијем представнику такозване нормативистичке школе, чије теоријско схватање се темељи на нормативности која је у праву присутна, односно указивању на значају његове формалне стране. Излагањем сопствених идеја, Келзен је успео да изгради систем нормативне правне хијерархије и на истом утемељио своје правно разматрање. Овај аустријски правник, правну норму види као једну сложену категорију, као приказ одређеног требања, односно израз идеје да нешто треба да се догоди. Правна норма, према Келзеновом схватању, представља правило које изражава чињеницу да одређени субјект треба да се понаша на одређени начин.[195] Келзеново нормом исказано "треба", специфично је значење воље једног субјекта, управљено ка другом субјекту, односно, жељеном понашању од стране истог.[196] Наведена појава, идеалног је карактера и као таква, у потпуности је лишена реалних садржаја.[197] Карактер објективних значења, који поменути аутор приписује правним нормама, темељи се на базичном корену ових правила, који је према мишљењу Келзена, безизузетно објективне природе.[198]

Поменути објективитет, односно апсолутну инстанцу од које у основи потичу правна правила, наведени аутор не види у Богу, природи, држави или неком другом ентитету, већ исти одређује као специфичну категорију, такозвану основну норму. Келзенова основна норма представља фикцију, односно помоћно средство, које

---

[194] *Исто*, стр. 105.

[195] Kelsen, H., *General Theory of Law and State*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1949, p. 35.

[196] Kelsen, H., *General Theory of Norms*, Clarendon Press, Oxford, 1991, p. 2.

[197] Медар, С., *Структура правне норме по Хансу Келзену: један „другачији" поглед*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 38-39, 1998-1999, стр. 184.

[198] Stewart, I., *Closure and the Legal Norm: An Essay in Critique of Law*, Modern Law Review, vol. 50, no. 7, 1987, p. 909, *доступно на*: *https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1468-2230.1987.tb02588.x (приступ страници 28.01.2024.)*.

егзистира у служби мишљења и помаже му да оствари сврху, упркос ограничености датим материјалом.[199] Он не спори да су правни прописи створени људским делањем, међутим, акти човека припадају такозваном царству онога што „јесте“, док норме егзистирају изван наведеног и бивствују у сфери онога што „треба“.[200] Следствено томе, корен читавог поретка правних правила, Келзен проналази у објективној основној норми, дакле специфичној претпоставци, којом је са концептуалне тачке гледишта, омогућено постојање поретка правних правила.

Теоријска поставка поменутог аутора, темељи се на премиси да је искључиво право, дакле не одређене чињенице или вредности, снабдевено специфичном моћи правне креације. Келзен у томе види и најзначајнију посебност правне норме, специфично својство које исту одваја од других, сличних категорија. Правила понашања ове врсте, базирана на основној, али и на темељу исте установљеним нормама, саставни су елемент правног поретка. Правна правила, у одређеном аспекту, поменути аутор одређује и као специфичну друштвену технику вршења утицаја на појединце да се уздрже од аката насилног мешања у интересну сферу других појединаца, под претњом наступања санкције која подразумева овлашћење правне заједнице на слично насилно мешање у приватну сферу појединца, прекршиоца правила.[201]

Стављањем у изглед наступања санкције, која према схватању поменутог аутора представља основни елемент права, према прекршиоцу правила на којима поредак почива, правна норма обавља функцију основног гаранта опстанка поретка чији је саставни елемент. Санкционисање друштвених субјеката зависно је од испуњења одређених услова, а наведену зависност, сходно Келзену, потребно је изразити управо концептом „требања“.[202] Наведени аутор, правне норме, сместио је у посебну сферу, идеалну област „требања“, супротстављену сфери „бивања“, односно постојања у класичном смислу значења речи.[203]

Келзенова тврдња да правне норме не припадају овом свету, односно његово супротстављање реалне сфере постојања и идеалне области „требања“ у коју је сместио правне норме, повод су бројних полемика у теорији права. Поменути став, очигледан је израз тежњи овог аутора, да по сваку цену јасно разграничи „правно“, дакле оно што праву, односно нормама од којих је исто сачињено, даје посебан идентитет, од различитих „страних“ елемената.[204] Ипак, према исказаном ставу, није се могуће потпуно афирмативно поставити. Неспорно је да правна норма упућује на понашање одређене садржине, да казује оно што треба да буде. Идеалност садржаја предметног

---

[199] Трајковић, М., *О нормативности права Ханса Келзена*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 45, 2004, стр. 232.

[200] Дихотомију, односно јаз између „јесте“ и „треба“, Келзен везује за аутономију која одликује правне норме. По мишљењу поменутог аутора, правна правила постоје искључиво уколико су прописана другим правним нормама, па је у том смислу аутономија предметних правила обезбеђена чињеницом да се иста јављају као једине и нужне карике у ланцу стварања и важења права, који води до такозване основне норме. Raz, J., *Kelsen's Theory ofthe Basic Norm*,The American Journal of Jurisprudence, vol. 19, no. 1, 1974, p. 96, *доступно на*: https://academic.oup.com/ajj/article/19/1/94/182193 *(приступ страници 28.01.2024.)*.

[201] Summers, R., *The Tehnique Element in Law*, p. 735. In: Essays in Honor of Hans Kelsen Celebrating the 90th Anniversary of His Birth, California Law Review, Fred B. Rothman & Co., South Hackensack, 1971.

[202] Kelsen, *General Theory of Law and State*, *нав. дело*, стр. 45.

[203] Лукић, Р., *Нормативност права*, Анали Правног факултета у Београду, год. 39, бр. 1-3, 1991, стр. 197.

[204] Cohen, J., *The Political Element in Legal Theory: A Look at Kelsen's Pure Theory*, The Yale Law Journal, vol. 88, no. 1, 1978, p. 3, *доступно на*: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/15855/09_88YaleLJ1_November1978_.pdf?sequence=2&isAllowed=y *(приступ страници 28.01.2024.).*

правила, на овом месту није доведена у питање. Међутим, она као својеврсни језички исказ, у реалном свету, недвосмислено постоји.

Правна норма представља нешто што јесте, у супротном, иста не би ни била у стању да укаже на оно идеално, оно што треба да буде. Овај језички исказ, садржај људске психе, присутан је у реалном свету, у датом тренутку времена или у памћењу човека и као такав, упућује, наређује или овлашћује на понашање одређене садржине. Наведени нормативни став о људском понашању, односно „требање“ које правна норма успоставља, идеалног је карактера, али норма као језички исказ у оквиру којег је наведени став садржан, свакако то није. Прихватање поменутог Келзеновог става, представљало би недвосмислено стављање знака једнакости између правне норме и њене садржине, односно изједначавање норме као језичког исказа и онога што је предметном језичком творевином исказано. У том смислу, најцелисходније је свакако прихватити истовремено постојање две паралелне сфере, реалне области постојања и идеалне сфере „требања“, а правну норму посматрати као појаву која се својим обликом и садржајем истовремено протеже у обе наведене.

Насупрот Келзеновом поимању правне норме као појаве идеалног карактера, налазе се гледишта која, слично императивним теоријама, правну норму одређују као реалну појаву. Ипак, за разлику од заговорника императивног начина одређивања правне норме, који реални психичко-вољни карактер правне норме везују за заповести о понашању поткрепљене принудом, теорију права одликује постојање гледишта која правне норме везују за конкретне друштвене односе, дакле становишта која корен правних правила и основе правности налазе у интересном аспекту релација између људи. Сходно приступу одређивању права и правне норме као његовог саставног елемента, односно заснивању истих на темељу фактичког поступања, односно друштвених односа успостављених између људи, наведена теоријска гледишта обједињена су и означена као социолошка.

Јеринг је на учење о битним историјским потребама друштва, надовезао једну од својих дефиниција права, које је одредио као укупност животних погодаба између чланова друштва, које су обезбеђене спољашњом принудом, односно државном влашћу.[205] Одређена социолошка схватања права односно правне норме, попримила су екстремни облик, па се у оквиру истих, пориче било какав нормативни карактер поменутим правним појавама. Сходно поменутом радикалном социологизму, корен правности налази се у друштвеним односима, а иста је међу члановима друштва присутна, без обзира на чињеницу, да ли је обухваћена одређеном правном нормом или није.[206]

На оригиналан начин, правну норму дефинисао је Лав Петражицки, у оквиру излагања од којих је сачињена његова психолошка теорија права. Наведени аутор најпре успоставља релацију између обавеза и норми и наведени однос приказује као релацију између етичких емоционално-интелектуалних спојева и њихових пројекција. Петражицки указује на постојање две основне врсте обавеза. За прву врсту обавеза неопходно је постојање друштвеног субјекта различитог од обавезаног лица. Предметну обавезу, он је изједначио са потраживањем другог друштвеног субјекта, дакле са нечим што од обавезаног лица следује другом лицу, те овај од њега може да захтева да наведено испуни.

[205] Visković, N., *Pojam prava: Prilog integralnoj teoriji prava*, Logos, Split, 1981, str. 79.
[206] *Исто*, стр. 80.

Друга група обавеза, према наведеном схватању, потпуно је независна у односу на остала лица, исти нису у могућности да принудним путем издејствују њихово испуњење. Поступање по захтеву који представља предмет обавезе друге врсте, зависи искључиво од добре воље обавезаног лица. У контексту претходно наведеног, Петражицки је обавезе прве врсте одредио као правне, док су „слободне" обавезе, независне у односу на друге субјекте, приказане као моралне. Са предметним обавезама у релацији се налазе одговарајуће врсте друштвених норми. Правним обавезама одговарају правне норме. Петражицки је ова правила одредио као обавезно-захтевну, односно императивно-атрибутивну категорију, која, успостављајући обавезу једног субјекта према другом, истовремено конституише и потраживање овог другог субјекта према првом.[207]

Поменути аутор напомиње да језички облик правних правила у претежном броју ситуација одговара њиховом императивно-атрибутивном карактеру, па је у наведеном случају реч о потпуној, односно адекватној редакцији. Међутим, правна правила у одређеним случајевима може одликовати скраћена редакција, како императивна, која се састоји од упућивања на пасиву, тако и атрибутивна у оквиру које је истакнуто једино тражбено право једне стране, без навођења обавезе друге. Ипак, како наглашава овај аутор, облик језичке формулације правила, није од утицаја на императивно-атрибутивни карактер истог, те се у приказаним случајевима подразумева постојање права, односно потраживање једне стране, али и постојање обавезе на терет другог субјекта.[208]

Правну норму је потребно посматрати из две основне перспективе. За потпуније разумевање наведеног правила, исто је неопходно посматрати као нормативни исказ, али и као нормативни став. Спољашњу, односно формалну страну правне норме, могуће је приказати као својеврсни исказ, језичку творевину којом се износи одређена заповест о понашању људи. У писаној или усменој форми изражен, језички исказ, представља ништа друго до, упознавање адресата правила, на њима мање или више разумљив начин, са садржином конкретне правне норме. Садржину правне норме, која је изражена путем различитих језичких исказа, чини одређена мисао, нормативни став о људском понашању. Наведени став није објективне природе и не представља оно што је дато, што постоји, већ одређени мисаони став о требању, дакле став који људско понашање тежи да усмери у правцу жељеног деловања. Сходно наведеном, сврха правне норме, није да опише нешто се дешава, већ да пропише оно што треба да се деси.[209] У том смислу, тачна је Келзенова констатација о такозваном „требању" као садржини идеалног карактера која одликује правну норму.

Хетерономна природа наведеног правила подразумева да правна норма обавезује, независно од тога да ли је лични став адресата према заповести из наведеног правила афирмативан или негативан. Истинитост наведене констатације, ипак је нужно изложити провери, те ће важење, односно обавезност правне норме, као атрибути исте, представљати засебни предмет теоријског разматрања у тексту који предстоји. Знатно је повољнија ситуација у смислу примене правне норме, када је субјект друштвеног односа чије је понашање регулисано датом нормом, из сопственог убеђења сагласан са заповешћу која му је упућена. Међутим, ни различити видови несагласја и противљења адресата, нису од пресудног утицаја, јер је коначну примену правне норме принудним путем могуће издејствовати.

---

[207] Петражицки, Л., *Теорија права и морала*, превод Буњак, П., Цид, Подгорица, 1999, стр. 56.
[208] *Исто*, стр. 58.
[209] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 33.

Правна норма као регулатор друштвених, односно правних односа, на императиван начин врши расподелу међусобних права и обавеза, субјеката предметних односа. Наведена права и обавезе налазе се у односу корелације, па овлашћењима једног субјекта односа одговарају обавезе другог субјекта и обрнуто. Ни изоловани случајеви правних норми са диспозицијама које су искључиво овлашћујућег карактера, не могу да порекну својство императивности које поседује правна норма, као творевина сачињена од заповести одређене садржине.

Иако детаљно излагање о правној норми тек предстоји, оно до сада наведено, довољан је основ да се предметно уводно излагање заокружи одређивањем појма правног правила. За теоријски појам, а следствено томе и појам какав правна норма представља, могуће је рећи да представља својеврсни моменат мишљења, дакле специфичну мисао усмерену на предмет истраживања.[210] Сврха мисли ове врсте је да изрази суштину предмета научног истраживања, дакле оно што је у истом нужно. Правилно одређивање појма истраживачког предмета условљено је правилним и потпуним утврђивањем његовог садржаја и обима, дакле укупности нужних обележја од којих је исти сачињен.

Узимајући у обзир нужна обележја од којих је правна норма сачињена, исту је могуће одредити као језички исказану заповест о понашању људи, чија је крајња примена обезбеђена апаратом принуде којим располаже држава. На овај начин, о правној норми као предмету научног истраживања, изречена је суштина, оно што наведени појам одваја од других сродних појмова, које је такође могуће подвести под заједнички виши појам друштвеног правила. Појам правне норме утврђен на овај начин, оставља довољно простора, да се под његово окриље истовремено подведу императивни језички исказ о понашању људи, али и нормативни став, односно специфична мисао о људском понашању, који, употпуњени заштитом државног апарата принуде, представљају оригиналну творевину, различиту од других језички исказаних заповести о људском понашању. Нужни корак у теоријској обради правне норме је учињен, а дефинисањем исте, створена је основа за даље, продубљено разматрање, па је у том смислу, пажњу потребно усмерити ка структури овог друштвеног правила, односно саставним елементима од којих је исто сачињено.

IV.2. Структура правне норме

Незаобилазну фазу на путу свеобухватног теоријског разматрања појаве каква је правна норма, представља разлагање исте на чиниоце од којих је састављена, утврђивање њихових својстава, али и логичких, односно значењских веза, које су између њих, под окриљем правне норме, успостављене. Свој задатак регулатора друштвених односа, правне норме остварују тако што практичним радњама друштвених субјеката и фактичким околностима под којима се исте одвијају, придају специфична значења сопствених елемената, па је у наведеном контексту, значај теоријске обраде саставних чинилаца правне норме и међусобних релација у којима се исти налазе, несумњиво велики. Полазну тачку теоријског разматрања структуре правне норме, елемената од којих је сачињена, али и логичких релација које се међу њима јављају, свакако представља учење које је развио незаобилазни Ханс Келзен. Наведени аутор, међу првима је правну норму одредио као својеврсни условни, односно хипотетички суд са копулом „треба“. Логичка структура правне норме о којој говори Келзен, дводелне је природе и темељи се на формули:

[210] Поповић, *Општа теорија права: Књига I: Увод у теорију права (Онтогносеолошке претпоставке)*, *нав. дело*, стр. 87.

- ако **У** треба **П** –

Сходно наведеној логичкој конструкцији, у случају да наступи услов (У), треба да наступи и последица (П). Логичку структуру правне норме, поменути аутор, на наведени начин свео је на два саставна чиниоца, на деликт и санкцију. У оквиру Келзенове класификације на примарне и секундарне норме, деликт и санкција, повезани копулом „треба“, улазе у састав такозване примарне норме, односно, сходно становишту овог аутора, једине правне норме. Поменути значењски елементи, истовремено су му послужили и као основа за конструкцију секундарне норме, обзиром да је исту утемељио помоћу појма обавезе, који је логички извео из примарне норме. Бити обавезан на понашање одређене врсте, истовремено значи да акт противан предметној обавези представља деликт, односно испуњење услова за примену санкције.[211]

Изложена логичка конструкција, у теорији кривичног права прихваћена је у изворном облику. У грађанскоправној сфери, наведена шема такође је представљала основ логичког структурисања правне норме, али у делимично измењеном облику. Наиме, цивилисти, својство нормативних бића придају и правном овлашћењу, односно правној обавези. У том смислу, у састав примарне норме улазе чињенице које представљају услов за наступање последица оличених у правним овлашћењима, односно правним обавезама.[212] Секундарна норма, сходно наведеној логичкој конструкцији сачињена је од деликта, који представља повреду, односно непоступање према прописаној обавези и санкције, за чију примену, деликт представља неопходан услов.[213]

Масовно прихватање приказане логичке конструкције, како у теорији кривичног, тако и у области грађанског права, никако не подразумева да је иста без мана. Примарни и релативно лако уочљиви недостатак наведене логичке структуре, у Келзеновом иницијалном облику, али и у модификованој варијанти општеприхваћеној од стране цивилиста, огледа се у рушењу значењско-функционалног јединства које правну норму краси, њеним распарчавањем на примарну и секундарну. Изложено теоријско становиште, дакле, не говори о правној норми, иако Ханс Келзен, примарну норму сматра једином правом правном нормом, већ о правним нормама, као два различита и засебна облика предметне врсте друштвених правила. Уколико је смисао теоријског разматрања, да се на темељу генералне апстракције утврди логичка структура заједничка свим правним нормама, онда наведено теоријско гледиште, које само по себи разбија значењско-функционално јединство правног правила, не представља адекватну полазну тачку разматрања.

Подобнији основ за теоријско разматрање правне норме и утврђивање њеног стварног значења, у односу на исказану, значењски и функционално разједињену, дводелну логичку конструкцију, представља троделна, односно четвороделна структура правне норме, доминантно присутна у домаћој теорији права. Наведено становиште, примарно се јавило у совјетској теорији права[214], али је временом и у домаћим оквирима постало темељ теоријске анализе правне норме. Конструкција правне норме у оквиру

---

[211] Shivakumar, D., *The Pure Theory as Ideal Type: Defending Kelsen on the Basis of Weberian Methodology*, The Yale Law Journal, vol. 105, no. 5, 1996, p. 1385, *доступно на*: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/8946/49_105YaleLJ1383_March1996_.pdf?sequence=2 *(приступ страници 04.02.2024.).*

[212] Visković, *нав. дело*, стр. 176 - 177.

[213] *Исто*.

[214] Голунски, С. А., Строгович, М. С., *Теорија државе и права*, превод Недељковић, Б., Издање одбора за објављивање предавања на Правном факултету у Београду, Београд, 1946, стр. 218.

примарног облика наведеног становишта, базирана је на три основна чиниоца.[215] У оквиру истог, јасно је изражен хипотетички карактер који правну норму одликује, односно, на бази којег су успостављене логичке и значењске везе између њених саставних елемената. Правна норма, поред осталих, променљивих елемената садржи два стална, суштинска чиниоца. У питању су диспозиција и санкција. Наведени елементи заправо представљају захтеве, односно заповести о понашању субјеката који се нађу у чињеничној ситуацији на коју је потребно применити конкретну правну норму.

Заповест о понашању садржана у диспозицији правне норме, у алтернативном је односу према императиву садржаном у санкцији норме. Адресат правне норме ни у једном случају неће бити дужан да сопствено понашање усклади са захтевима садржаним у два основна елемента правне норме. Хипотетички карактер наведених правила подразумева да је друштвени субјект дужан да се наредби садржаној у норми, повинује тек када се испуне, нормом предвиђени, услови примене. Наведено подједнако важи како за диспозицију, тако и за санкцију. Услов за примену заповести из диспозиције описан је у оквиру елемента правне норме који је означен као претпоставка диспозиције. Наведени елемент није нормативног карактера већ представља чисту дескрипцију услова потребних за примену наредбе о понашању субјекта садржане у диспозицији. Санкција правне норме условног је карактера и то у двоструком смислу. Да би до примене правне санкције дошло, нужно је пре свега да се адресат правне норме нађе у чињеничној ситуацији описаној у претпоставци диспозиције, као и то да из одређених разлога не поступи по заповести садржаној у диспозицији правне норме. Описану троделну логичку структуру правне норме сачињену од претпоставке диспозиције (ПД), диспозиције (Д) и санкције (С), најподесније је изразити формулом:

- ако **ПД** треба **Д** или **С** –

Основни недостатак изложене троделне структуре правне норме везан је за релацију успостављену између елемената од којих је наведено друштвено правило сачињено. Наиме, овај облик логичке конструкције, не даје одговор на питање значењске релације између претпоставке диспозиције и диспозиције са једне стране и санкције, као алтернативног правила понашања, са друге стране. Из наведене формулације, није могуће недвосмислено утврдити разлог постојања и примене санкције, као засебног елемента правне норме. Ипак, предметна логичка нејасноћа, превазиђена је увођењем додатног елемента у логичку конструкцију правне норме. Непоступање адресата правне норме сходно заповести из диспозиције предметног правила, представља прекршај дате норме и факт испуњења услова за примену санкције.

Дакле, потенцијални прекршај, односно делање адресата друштвеног правила противно захтеву садржаном у његовој диспозицији, услов је за примену санкције, односно, четврти елемент у сложеној логичкој структури предметног друштвеног правила. У теорији права, уобичајен је случај да се наведени прекршај диспозиције и фактички услов за примену санкције, означава као претпоставка санкције. Увођењем овог чиниоца, превазиђена је значењска недоследност и нејасноћа релације диспозиција – санкција, па је на наведени начин логичка конструкција правне норме, заокружена, односно комплетирана. На овај начин формулисану четвороделну логичку структуру правног правила сачињену од претпоставке диспозиције (ПД), диспозиције (Д), претпоставке санкције (ПС) и санкције (С), најподесније је изразити формулом:

[215] Perić, B., *Struktura prava: 1. dio*, Liber, Zagreb, 1974, str. 15.

- ако **ПД** треба **Д** или ако **ПС** треба **С** –

Премда је наведено становиште преузело примат, који је до данашњих дана задржало у домаћој теорији права, ипак, гледишта појединих аутора, указују на то да у погледу става о логичкој структури правне норме, нема једногласности. Најинтензивнији приговори упућени изложеној конструкцији усмерени су ка појмовима од којих је, сходно наведеном гледишту, правна норма сачињена. Основни недостатак диспозиције и санкције као базичних чинилаца у структури правне норме, представља њихова нејасноћа, односно неподобност да, анализом логичких релација у којима се налазе, омогуће разоткривање значењског састава правне норме. Додатна конфузија појмовне природе, почива на чињеници истоветног терминолошког означавања диспозиције, односно санкције на једној страни, али и правне норме на другој. Наиме, како диспозиција и санкција представљају императиве, односно заповести о понашању адресата норме, сходно истакнутим приговорима, наведени елементи се повремено поистовећују са правним правилом чији су саставни део, чиме се појмовна збрка додатно усложњава.

Домаћа теорија права памти различите покушаје проналажења алтернативе доминантном схватању о четвороделној логичко – семантичкој структури правне норме, на овом месту пре свега треба поменути гледиште Николе Висковића, који је, инспирисан идејама Карлоса Косиа, логичко – семантичку структуру правне норме конструисао на основу већег броја саставних елемената.[216] Тенденција Карлоса Косиа, огледала се у истицању значаја понашања, нормом обавезаног субјекта, у први план, па у том смислу, логичко – семантичка структура правног правила, односно број и садржина елемената од којих је сачињена, битно одступа од претходно изложених гледишта.[217]

Косиова конструкција, поред семантичке измене, представља и логичку доградњу структуре правне норме, обзиром да се теоријска поставка о хипотетичком карактеру правне норме усложњава одређивањем исте као двоструког хипотетичког и једног дисјунктивног суда.[218] Први део правила усмерен је на примарно понашање обавезаног субјекта и подразумева испуњење правне дужности, док је у другом концептуализовано могуће понашање, оличено у одступању од нормом прописане правне дужности.[219] Инспирисан наведеним гледиштем, значењско – функционалну релацију у оквиру правне норме, Никола Висковић установио је између следећих саставних чинилаца. На првом месту налази се примарна хипотеза, односно условна чињенична ситуација, у случају чијег наступања, субјект обавезе, као други саставни елемент у структури правне норме, треба да изврши дужност чињења, односно нечињења према овлашћеном субјекту који се такође јавља као елемент структуре правне норме. У чиниоце логичко – семантичке структуре правне норме, Висковић сврстава дужност пасивног односно обавезаног субјекта на чињење, односно нечињење, али и овлашћење активног односно овлашћеног субјекта на предметно чињење односно нечињење. Објект обавезе чињења

---

[216] Visković, *нав. дело*, стр. 181.

[217] Mendez, R., *Sentido y estructura de la norma juridica*, Forum: Supplement to Acta Philosophica,vol. 5, no. 2, 2019, p. 899, *доступно на*: https://forum-phil.pusc.it/article/view/40/39 *(приступ страници 08.02.2024.)*.

[218] Hasanbegović, J., *Zablude o pravnoj normi: Logička struktura pravne norme*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2002, str. 11-12.

[219] Cracogna, D., *La Norma Juridica en la Teoria Ecologica del Derecho*, Estudios de derecho, vol. 57, no. 130, 1998, p. 239, *доступно на*: https://revistas.udea.edu.co/index.php/red/article/view/332285/20788196 *(приступ страници 08.02.2024.)*.

односно нечињења, такође представља саставни чинилац изложене теоријске конструкције.

Побројани елементи сврстани су у заокружену целину која, сходно наведеном гледишту, представља први хипотетички суд од којег се правна норма састоји. У састав другог хипотетичког суда, као базични чиниоци, сврстани су секундарна хипотеза, односно прекршај субјекта примарне обавезе, субјект санкције и обавеза истог да је изврши према прекршиоцу дужности чињења, односно нечињења садржаној у првом хипотетичком суду. Као саставни елемент другог хипотетичког суда, јавља се и објект присиле субјекта санкције.

Премда инспирисан Косиовим идејама, Висковић, у састав норме као двоструког хипотетичког суда не уноси друштвену заједницу као субјекта овлашћења у чијем интересу се санкција према прекршиоцу из примарног хипотетичког суда, врши.[220] Висковићеву логичко – семантичку конструкцију правне норме је најподобније приказати формулом којом је изложена релација између претходно поменутих саставних чинилаца - примарна хипотеза (Х1), обавезани субјект (С1), обавеза чињења или нечињења (ОБ), објект обавезе (О), субјект овлашћења (С2), овлашћење на чињење или нечињење (ОВ), прекршај примарне хипотезе ((П) – (не ОБ)), субјект санкције (С3), обавеза субјекта санкције (ОБ2), објект присиле субјекта санкције (ОП):

- „ако **Х1** треба **С1 ОБ О** и **С2 ОВ**, или, ако **П** (не-**ОБ**) треба **С3 ОБ2 ОП**“[221] -

Теоријским разматрањем приговора упућених четвороделној структури правне норме, али и истовременом анализом конструкције сачињене из више делова, као алтернативе истој, могуће је закључити да истакнути приговори нису основани, односно, да сложена структура, која у себи обухвата различите врсте овлашћених и обавезаних субјеката, заједно са њиховим овлашћењима и обавезама, није подобна да на адекватан начин разоткрије правну норму у значењској, односно логичкој релацији њених саставних елемената. Правна норма је духовна творевина, односно језички исказан садржај психе, усмерен ка понашању друштвених субјеката, односно ка регулацији истог. Норма је императив, заповест о понашању друштвених субјеката. Из наведеног следи, да нагласак, приликом конструисања логичко – семантичке структуре правне норме, треба да буде управо на поменутим заповестима о људском понашању, оличеним у диспозицији као примарном и санкцији као секундарном правилу.

Непобитна је чињеница, да наведени императиви јесу упућени друштвеним субјектима, да се то идеално „требање“, односи на овлашћења и обавезе човека. Ипак, наведено и даље не значи да предметног друштвеног субјекта треба сматрати саставним чиниоцем правне норме и то равноправним са заповешћу која му је упућена. У сврху проналажења теоријског објашњења појаве каква је правна норма, али и у циљу разумевања исте, нужни корак представља раздвајање предметног правила од субјеката којима је упућено. Норма је, дакле правило понашања, сачињено од два императива различите садржине који се, у оквиру предметне норме налазе у алтернативном односу. Логички најисправније, али и у сврху теоријског разумевања наведене појаве, најсврсисходније је, управо на наведеним темељима базирати логичко-семантичку структуру правног правила.

[220] Cossio, C., *La teoria Egologica del Derecho y el Concepto Juridico de Libertad*, Abeledo-Perrot, Buenos Aires, 1964, p. 333.
[221] Visković, *нав. дело*, стр. 181.

IV.2.1. Претпоставка диспозиције

Први од могућа два описна елемента који чини саставни део правне норме, а у оквиру којег је дескриптивним стилом изложена одређена ситуација чињеничне природе, назива се претпоставка диспозиције. Наведеним саставним чиниоцем правне норме, описана је одређена фактичка ситуација, дакле изложени су одређени чињенични услови који се морају остварити, да би адресат правне норме уопште био дужан да поступи по наредби садржаној у оквиру диспозиције.[222] Претпоставка диспозиције на непосредан начин указује на предмет регулисања правне норме, који је чињеничне природе. У оквиру наведеног елемента правне норме, изложена је потенцијална фактичка ситуација. Субјект који се у описаној ситуацији нађе, дужан је да своје понашање усклади са наредбом садржаном у диспозицији правне норме. Јасно изражену претпоставку диспозиције има општа правна норма која прописује, да је у ситуацији када суд изрекне раскид уговора о доживотном издржавању, прималац издржавања дужан да даваоцу издржавања да накнаду на име примљених давања и услуга.[223] Претпоставка диспозиције, формулисана на овај начин, као услов за примену заповести из диспозиције подразумева наступање чињенице раскида уговора од стране суда, али и чињенице да је давалац издржавања сходно уговору већ учинио одређена давања примаоцу. Субјект обавезе предметне правне норме је прималац издржавања, а наредба из диспозиције норме састоји се у давању накнаде за примљена давања и услуге.

Хипотеза диспозиције, поред замишљене, потенцијалне ситуације, као фактички услов за примену заповести из диспозиције, може да предвиди и постојећу, већ насталу ситуацију. Тако, појединачном правном нормом садржаном у пресуди могуће је утврдити да један субјект има право становања у одређеној непокретности, а да је други дужан да последице наведеног трпи. Очигледно је да се у примеру ове врсте претпоставка диспозиције односи на већ насталу чињеничну ситуацију, а да ће се адресат наведене појединачне норме, повиновати заповести из правила, тако што ће прихватити утврђено постојеће фактичко стање.

Чињенице које представљају садржину претпоставке диспозиције могуће је поделити у две основне групе. Прва група сачињена је од догађаја, за које је карактеристично да претежно не зависе од воље појединаца. Наведени догађаји могу бити природног карактера попут почетка или завршетка живота појединца или у виду одређених елементарних непогода, природних катастрофа и слично. Догађаји као садржина хипотезе диспозиције могу се јавити и у друштвеном облику. У контексту наведеног, важно је напоменути, да не представљају сви догађаји чињенични основ за примену одређене правне норме, већ само одређени, правно релевантни.[224] Људске радње, психичке или материјалне, као својеврсни продукт воље човека, такође могу представљати садржину хипотезе диспозиције. У оквиру претпоставке диспозиције, наведене радње јављају се као активно поступање субјекта, а могу бити исказане и у облику његовог пасивног држања.

---

[222] Голунски, Строгович, *нав. дело*, стр. 217.

[223] Закон о наслеђивању („Службени гласник РС“, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015), члан 201. став 2.

[224] У циљу разликовања правно релевантних догађаја од оних који то нису, потребно је указати на практичан пример. Чињеница да је земљотрес у морској дубини као карактеристични природни догађај изазвао појаву увећаних морских таласа, сама по себи не производи последице правног карактера. Међутим, чињеница да су земљотресом изазвани морски таласи причинили штету становништву у приобалном подручју, услов је за примену норме, односно обавезивање осигуравача, као адресата правне норме, да на адекватан начин обештети оштећено становништво.

У правној теорији присутно је становиште према коме претпоставка диспозиције не представља нужни елемент сваке правне норме. Дакле, према наведеном мишљењу, потребно је разграничити норме које се односе на замишљене, односно потенцијалне ситуације и норме које се односе на постојеће, већ наступиле ситуације. Прву групу норми представљају такозване условне норме и оне имају на недвосмислен начин исказану хипотезу диспозиције. Другу групу норми, према наведеном гледишту чине безусловне норме, код којих је у оквиру саме диспозиције описано одређено фактичко стање које је наступило, а које води примени наредбе из предметне норме.[225] Оваквом теоријском становишту приговорено је са више аспеката. Пре свега условност представља категорију логичке, а не временске природе. У наведеном случају се не ради о предикцији будућности, већ о језички исказаном односу у оквиру којег једна чињеница – догађај или људска радња, представља услов за настанак односно примену друге.[226]

Слично наведеном је и гледиште према којем је сврха хипотезе диспозиције правне норме, да из целокупног друштва издвоји два или више субјеката између којих ће, императивом садржаном у диспозицији норме, бити установљен одговарајући друштвени, односно правни однос. На овај начин исказан хипотетички однос, сходно наведеном гледишту, одлика је свих правних норми, које увек полазе од претпоставке да ће се одређени субјекти наћи у извесној фактичкој ситуацији, коју творац норме треба да регулише адекватном расподелом међусобних права и обавеза.[227] Између изложених опречних гледишта, са логичког аспекта прихватљивије је друго, обзиром да се, као што је већ наведено, у сржи правне норме, налази нормативни став о људском понашању, а такав мисаони став о требању, у сваком тренутку подразумева себи својствену условност, одређено „ако“.

IV.2.2. Диспозиција

Диспозиција правне норме представља елемент у оквиру којег је садржана заповест о понашању која је упућена њеном адресату. Реч је о примарном правилу понашања прописаном за субјекте друштвених односа. Субјект друштвеног односа који се нађе у чињеничној ситуацији описаној у оквиру хипотезе диспозиције, истовремено постаје адресат заповести садржане у диспозицији норме. У циљу утврђивања утицаја који заповест о понашању, има, у односу на друштвене субјекте, природу предметног императива, потребно је подробно теоријски размотрити. Друштвени односи, неретко су испуњени ситуацијама, у оквиру којих, једна страна у предметном односу, жели да исходује понашање одређене садржине, дакле чињење или нечињење другог учесника односа.

Своју намеру за издејствовање понашања другог друштвеног субјекта, учесник у друштвеном односу изразиће употребом посебног лингвистичког облика, који је познат и као заповедни начин, односно императив. „Иди!“, „Дођи!“, „Уради то!“, „Уздржи се од тога!“, само су неки од облика обраћања којим је изражена предметна жеља за одређеним поступањем другог. Зависно од конкретне друштвене ситуације, наведени језички исказ може попримити форму молбе, захтева, упозорења, наређења, односно наредбе о понашању. Садржина воље једне стране, исказана заповедним начином, ипак није довољна да, без изузетака проузрокује жељено понашање друге стране. Како би поменути императив био делотворан, исти мора бити праћен уверењем другог учесника

[225] Лукић, Кошутић, *нав. дело*, стр. 202.
[226] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 41.
[227] Тарановски, *нав. дело*, стр. 134.

друштвеног односа, да би његово евентуално оглушавање о изречену заповест, могло бити праћено, наступањем извесних, по њега, штетних последица.

Потенцијалне штетне последице, чије се наступање доводи у изглед, у случају непоступања сходно изреченој заповести, различите су према садржини, али и интензитету којим делују на адресата. Садржај и интензитет предметних последица, неретко је повезан са ауторитетом који стоји иза изречене заповести о понашању. Један од могућих ауторитета, који сопственим средствима, а у крајњем случају и физичком принудом, стоји иза изречених заповести о понашању, свакако је и држава. Увођењем државе, као својеврсног покровитеља и гаранта примене изреченог захтева о понашању, предметни императив се издиже изнад свакодневног односа друштвених субјеката и добија квалификовано својство елемента правне норме. На тај начин, постепено се прелази пут, од императивно исказаног садржаја воље појединца, до императивно исказаног садржаја опште воље, о чијој примени се стара држава. Имајући у виду претходно изложено, као непобитна, намеће се чињеница, да се у корену правне норме налази одређена заповест, захтев о понашању њеног адресата, који је у односу на друге императиве, квалификован чињеницом да се у позадини његове коначне примене налази државни ауторитет.

Наведени мисаони захтев, продукт умне активности појединаца, односно друштвених организација, упућен је човеку, као свесном бићу. Појединац је слободан да применом, како рационалних, тако и других вредносних критеријума, одлучи да ли ће у датој ситуацији своје поступке прилагодити заповести садржаној у оквиру диспозиције. Имајући у виду наведену слободу избора адресата норме, обавезност наведеног правила релативног је карактера, а његову примену, субјект обавезе може да избегне. Као неминовна последица поступања адресата норме противно императиву из диспозиције, али и хипотетичког карактера који правну норму краси, настаје његова дужност да своје понашање усклади са заповешћу садржаном у санкцији правне норме. Како је примена санкције правне норме у крајњем случају обезбеђена апаратом принуде којим држава располаже, обавезност наведене заповести је, за разлику од заповести из диспозиције, апсолутна. Ипак, на овом месту, потребно је имати у виду да је нормативна заповест упућена човеку који је рационално биће, па је оправдана претпоставка да је исти способан да схвати алтернативни карактер односа у коме се диспозиција и санкција налазе, односно да је свестан да ће у случају непоступања по диспозицији, неко од његових добара бити изложено примени санкције.

Слобода избора појединца у погледу заповести из диспозиције правне норме, иако постоји, ограниченог је домета. На овом месту, потребно је учинити једно појмовно прецизирање. Наиме, чињеница да се правна норма, али и диспозиција као њен саставни чинилац, сматрају заповестима о понашању људи, повод је за одређене теоријске приговоре. Међутим, на исте је могуће образложено одговорити, а као основни аргумент могуће је истаћи управо ово што је претходно изложено. Дакле, диспозиција јесте заповест и то примарни и релативни императив који се са санкцијом као секундарном и апсолутном наредбом налази у односу алтернативитета.[228] Императивни карактер није могуће оспорити ни правној норми, обзиром да иста управо сачињена од побројаних

[228] Алтернативни карактер релације између два нормативна елемента правног правила, подразумева да адресат правне норме никада неће бити дужан да поступи сходно садржини обе нормативне заповести. Поступањем у складу са примарним, у оквиру диспозиције садржаним, захтевом о понашању, адресат правне норме елиминише било какву потребу да сопствено понашање уподоби са санкцијом.

правила и као таква, она представља својеврсно јединство међусобно повезаних заповести чија је примена у оквиру одређеног правног поретка обезбеђена.

Заповести о понашању субјеката друштвених односа, многобројне су и различите, услед чега се и диспозиције, као елементи правне норме који садрже наведене императиве, међусобно могу прилично разликовати. Најпогоднији критеријум разврставања поменутих правила заснован је на суштинским обележјима која одређеним диспозицијама дају својство засебне врсте императива. Примарни критеријум расподеле полази од чињенице да правна норма представља својеврсни језички исказ, односно употребом људима разумљивих знакова, изражено правило о понашању у друштву. У вези са тим, заповест садржана у диспозицији норме може бити формулисана на различите начине. Сходно начину на који је наредба о понашању језички уобличена, диспозиције се деле на наређујуће, забрањујуће, овлашћујуће и индикативне.[229] Правна норма у оквиру које је наведено да је поверилац, који због неиспуњења дужникове обавезе раскида закључени уговор, дужан да без одлагања о томе обавести дужника, класичан је пример правила са наређујућом диспозицијом.[230] У поменутој општој правној норми субјект правног овлашћења је дужник, а исто се састоји у праву дужника да о раскиду уговора због неиспуњења буде обавештен без одлагања. Иако у предметном облигационоправном односу има својство повериоца, у контексту предметне опште правне норме и наређујуће диспозиције од које је иста сачињена, наведени субјект носилац је обавезе.

Норма из области радног права која прописује да послодавац не може да условљава заснивање радног односа претходним давањем изјаве о отказу уговора о раду од стране лица које конкурише за одређено радно место, правна је норма са диспозицијом забрањујућег карактера.[231] Као пример правила са овлашћујућом диспозицијом могуће је навести општу правну норму којом је прописано да оштећени има право да поднесе приговор против одлуке јавног тужиоца да не преузме кривично гоњење, односно против одлуке јавног тужиоца да одустане од истог.[232] Дакле, оштећени у одређеном кривичном поступку, као адресат ове правне норме, субјект је конкретног овлашћења, које може, али истовремено и није дужан да искористи.

Последњу врсту диспозиција категорисаних сходно начину на који су формулисане, представљају индикативне диспозиције. Ова врста правила, иако формулисана у дескриптивном облику, такође представља императив који су субјекти друштвених односа дужни да поштују. Општа правна норма која прописује да брак представља законом уређену заједницу живота жене и мушкарца, нити једном правном субјекту не намеће конкретну обавезу чињења односно нечињења[233]. Међутим, наведено не значи да ова правна норма не обавезује, напротив, иста се од стране свих друштвених субјеката мора поштовати и примењивати баш на начин на који је диспозицијом норме описано.

---

[229] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 200.

[230] Закон о облигационим односима („Службени лист СФРЈ“, бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, „Службени лист СРЈ, бр. 31/93, „Службени лист СЦГ“, бр. 1/2003 – Уставна повеља и „Службени гласник РС“, бр. 18/2020), члан 130.

[231] Закон о раду („Службени гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017 и 95/2018 – аутентично тумачење), члан 26. став 4.

[232] Законик о кривичном поступку („Службени гласник РС“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – одлука УС и 62/2021 – одлука УС), члан 50. став 1. тачка 6.

[233] Породични закон („Службени гласник РС“, бр. 18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015), члан 3. став 1.

Као наредни критеријум класификације диспозиција правне норме употребљен је степен одређености наведених правила. Полазна претпоставка је да сваки творац правне норме тежи да приликом њеног стварања постигне максимални степен одредивости, односно да диспозицијом и санкцијом, као примарним и секундарним правилом, понашање субјеката буде, на недвосмислен начин регулисано. Наведени задатак није лак, а творац норме сусреће се са препрекама објективног и субјективног карактера. Почетна отежавајућа околност на наведеном путу свакако се огледа у несавршености језика као владајућег знаковног система и средства изражавања, односно неподобности истог да на опште задовољавајући начин изрази богатство мисли узрокованих сложеним односима насталим у оквиру дате друштвене стварности. Препреке субјективног карактера везане су за индивидуалну неспособност конкретног творца одређене норме да на адекватан начин одговори у погледу захтева везаног за одредивост и прецизност правила које ствара.

Степен одређености, односно неодређености правила којима су регулисани друштвени односи, различит је међу правним нормама и веома зависи од природе односа који представљају предмет регулативе. Постоје друштвени односи, односно читаве области истих, код којих је пожељно да слобода субјеката при уређивању сопственог понашања буде већа. То истовремено значи да норма којом је однос наведене врсте регулисан, не треба да буде рестриктивног карактера, већ формулација исте треба да остави довољно простора адресатима, да на погодан начин ускладе сопствено понашање са предметним императивом. Поменута неодређеност приликом регулисања људског понашања, није пожељна за сваку област друштвеног живота. Док је у области приватног, а донекле и управног права, извесна неодређеност прихватљива, а у поменутом смислу чак и пожељна, кривичноправни односи, сходно сопственој природи и чињеници да неретко подразумевају озбиљна ограничења човекових слобода и права, захтевају максимални степен прецизности регулисања. У том смислу, диспозиције садржане у правним нормама којима су регулисани поменути односи могуће је поделити на оне са одређеним и диспозиције са неодређеним појмовима.

Правна норма која прописује да се условна осуда не може изрећи учиниоцу кривичног дела за које је прописана казна затвора у трајању од осам година или тежа казна, пример је норме са прецизно одређеном диспозицијом.[234] Пожељно је да у односима кривичноправне природе норме управо на наведени начин, у највећој могућој мери прецизно одређено регулишу понашање друштвених субјеката, међутим, то није у сваком тренутку једноставно остварити. Разлози објективне природе утичу на ствараоце правних норми да у исте неретко уносе и појмове који нису сасвим одређени.

Уколико би дословно свака норма била сачињена од потпуно одређених и прецизних појмова, број правила којима се регулишу друштвени односи био би толики, да њихови адресати објективно не би били у могућности да се са садржином већине упознају, што би неминовно довело до отежаног функционисања правног система. Управо из наведеног разлога, творци правних норми често, приликом уређивања односа који не захтевају апсолутну прецизност регулаторних правила, начином регулисања, остављају адресатима норми могућност да значење дате норме прилагоде конкретној ситуацији. Наравно, наведено никако не подразумева другу крајност и потпуну неразумљивост или бесмисленост диспозиција правних норми, обзиром да у таквим ситуацијама примена норме у пракси остане неизводљива.

[234] Кривични законик („Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019), члан 66. став 2.

Групу посебно важних, неодређених појмова садржаних у диспозицијама правних норми представљају правни стандарди. Садржина наведених појмова је променљива, а иста се мења сходно конкретној ситуацији на коју се примењује предметна норма. Значајно својство наведених појмова, представља чињеница, да иако своју садржину мењају зависно од конкретне животне ситуације, њихова суштина, ипак, остаје непромењена. Правна норма којом је прописано да се судија Уставног суда бира или именује међу истакнутим правницима који имају најмање четрдесет година живота и петнаест година искуства у правној струци, представља норму у оквиру чије диспозиције је употребљен правни стандард.[235] Док су у делу диспозиције наведене норме који се односи на године живота и радног искуства употребљени потпуно одређени појмови, појам истакнути правник карактеристичан је пример правног стандарда. Слично је и са појмовима доброг домаћина и доброг привредника садржаних у оквиру диспозиције норме којом је прописан степен пажње са којом је страна у облигационом односу дужна да поступа.[236] Позитивно својство норми са диспозицијама ове врсте представља то што је под исте могуће подвести бројне правне чињенице – догађаје и људске радње. Приговор наведеном начину регулисања друштвених односа огледа се у потенцијалној правној несигурности произашлој из превелике слободе субјеката да садржину норме прилагођавају конкретној друштвеној ситуацији. Ипак, уједначено тумачење наведених правила у пракси, како судова, тако и других органа који их примењују, погодно је средство за уклањање негативних ефеката примене ових норми.

Имајући у виду несумњиву специфичност која појам правног стандарда краси, његовој обради, потребно је посветити више пажње. Наведени институт, првобитно је представљао предмет интересовања америчке јуриспруденције, па је у том смислу могуће приметити, да је познати амерички теоретичар Роско Паунд, међу првима указао на улогу правних стандарда у регулисању друштвених односа. Поменути аутор, указао је на чињеницу постојања одређених мерила, различитих од правила, начела и појмова, на темељу којих право усмерава понашање друштвених субјеката.[237] Као основне одлике правних стандарда, Паунд истиче њихов релативни карактер водича за вредновање понашања и то превасходно посматран са аспекта места, времена и околности под којима се исти примењују.[238]

Поред тога, битан садржински супстрат правних стандарда, сходно схватању наведеног аутора, представља морални суд присутан у свести онога ко правни стандард примењује. Иако Паунд првобитно одваја правне стандарде од правила и придаје му својство *sui generis* регулатора људског понашања, наведени институт је ипак потребно сместити у род правила. Правило специфичних својстава, али упркос свему, ипак правило. Дакле, јасно је да је правни стандард неодвојив од дискреционе примене норми, односно дискреционе оцене околности које карактеришу индивидуални случај и сходно истој, избора одређеног начина поступања. Херберт Харт стандарде види као својеврсну нужност у сфери права, обзиром да је фактичка природа околности у којима примена права долази у обзир и те како променљива, услед чега није увек и са потпуном

---

[235] Устав Републике Србије („Службени гласник РС“, бр. 98/2006 и 115/2021), члан 172. став 5.

[236] Закон о облигационим односима, члан 18. став 1.

[237] McManaman, L., *The Legal Philosophy of Roscoe Pound*, The Catholic Lawyer, vol. 13, no. 2, 1967, p. 107, *доступно на*: *https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/tcl/article/1631/&path_info=01._The_Legal_Philosophy_of_Roscoe_Pound.pdf (приступ страници 16.02.2024.).*

[238] Pound, R., *The Ideal Element in Law*, Denver Law Review, vol. 10, no. 8, 1933, p. 229, *доступно на*: *https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6533&context=dlr (приступ страници 16.02.2024.).*

сигурношћу могуће унапред идентификовати све релевантне карактеристике случајева које је правним правилима потребно регулисати.[239]

У питању је својеврсно правило понашања, али истовремено и смерница за одлучивање, ономе ко предузето понашање са вредносног аспекта оцењује. У сржи правних стандарда, налазе се одређени вредносни критеријуми. Наведени институт би можда најприкладније било одредити као нормативни оквир који садржински треба испунити вредношћу. На ономе ко примењује норму која има карактер правног стандарда је да, сходно мерилима садржаним у истом, али и околностима конкретног случаја, одабере начин понашања подобан конкретној, односно реално датој фактичкој ситуацији. Као својеврсни практични пример правног стандарда, могуће је приказати стандард умерености и разумности телесног кажњавања деце, који је као мерило установљен у судској пракси Уједињеног Краљевства.

Основне смернице за оцену поступања одређеног друштвеног субјекта, сходно наведеном правном стандарду, представљају на првом месту околности конкретног случаја које је потребно ставити у контекст старости и физичког стања детета, трајања, као и интензитета задатих, односно претрпљених удараца. Сходно природи коју правни стандард као специфично регулаторно правило има, одређено понашање које има карактер физичког кажњавања детета, у исто време може бити оцењено и као дозвољена мера кориговања дечијег понашања, али и као правом забрањено злостављање детета.[240] Вредносна оцена предузетог понашања друштвеног субјекта, посматрана кроз призму околности конкретног случаја, али у исто време и стављена у контекст постојећих правних мерила, карактеристичан је пример попуњавања вредносним садржајем, нормативног оквира какав представља правни стандард.

Диспозицијом правне норме, понашање субјеката друштвених односа може бити регулисано на различите начине. Заповешћу садржаном у диспозицији, адресату норме може бити наложено једно јединствено понашање. Дакле, субјект друштвеног односа, дужан је да поступи по императиву који му је упућен, понашајући се на тачно одређен начин, сходно једносмисленом правилу садржаном у диспозицији. Уколико је правном нормом прописано да је лице, које проузрокује смрт другог лица, дужно да надокнади уобичајене трошкове сахране, код адресата заповести из наведене норме нема места било каквој дилеми по питању начина на који треба да поступи.[241] Диспозиције норми којима је понашање субјеката регулисано на овај начин, представљају категоричке диспозиције. За разлику од њих, није редак случај да творац правне норме, адресату исте пружи могућност избора између више понуђених понашања.

Диспозиција норме за предмет регулисања може имати две или више радњи наређених субјекту обавезе. Уколико би предузимањем било које од радњи чије му је извршење наложено, у целости испунио своју обавезу, за диспозицију предметне правне норме могло би се рећи да је алтернативног карактера. Код алтернативних диспозиција, слобода избора између више различитих понашања најчешће припада субјекту коме је заповест из наведеног правила упућена.[242] Грађанскоправна норма којом је прописано да је понуда прихваћена када понуђени пошаље ствар или плати цену, пример је правила са алтернативном диспозицијом, дакле норме која субјекта обавезе овлашћује на избор

[239] Summers, R., *Professor H.L.A. Hart's Concept of Law*, Duke Law Journal, no. 4, 1963, p. 633, *доступно на*: *https://core.ac.uk/download/pdf/62552269.pdf (приступ страници 22.02.2024.).*

[240] Симовић, Д., Симеуновић Патић, Б., *Физичко кажњавање у светлу права детета*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 76, 2017, стр. 324.

[241] Закон о облигационим односима, члан 193. став 1.

[242] Kulić, Kulić, *нав. дело,* стр. 115.

у погледу конкретног начина на који ће исту извршити.[243] Оно што је карактеристично за ову врсту норми, јесте одређени степен неизвесности у погледу избора понашања који постоји све до момента његовог непосредног предузимања од стране адресата норме. Ипак, извесно је да је субјект друштвеног односа регулисаног нормом са диспозицијом ове врсте, дужан да се у крајњем случају определи за одређено понашање и да је то једини начин да упућену заповест испуни.

Могућношћу избора о начину поступања у ситуацији регулисаној правном нормом, поред појединаца и друштвених организација као адресата наведених правила, диспозицијом правне норме могу бити снабдевени и органи власти чије је функционисање уређено предметним правилом. Диспозиција правне норме којом је државни орган овлашћен да изврши избор између два или више прописаних начина сходно којима треба да поступи, представља диспозицију која даје дискрециону власт. У питању је алтернативно овлашћење органа, да сопствену власт врши на начин, који је према његовој, у одређеном смислу слободној оцени, најцелисходнији.[244] Наведено никако не представља овлашћење органа да самовољно поступа и злоупотребљава могућност која му је на располагању.

Овлашћени орган је дужан да, приликом непосредног избора начина поступања, у виду има циљ који вршењем власти треба да оствари, дакле општедруштвени или специфични друштвени интерес. Руковођен разлозима целисходности, орган бира управо оно решење које најбоље одговара околностима конкретног случаја. Правна норма којом је суд овлашћен да, руковођен разлозима целисходности спроведе јединствени поступак против више лица окривљених за исти прекршај, представља правило са дискреционом диспозицијом.[245] Дакле орган у наведеном случају није дужан да изврши спајање наведених прекршајних поступака, али у случају да наведено оцени као најсврсисходније решење, на располагању му је дискреционо овлашћење да поступи на такав начин.

Творац правних норми може регулисати друштвене односе рестриктивно, прописивањем једног или више понашања које су субјекти друштвених односа дужни да примене. Приступ уређивању друштвених односа може бити и другачији. Субјекти предметних односа, могу од творца норми добити и одређени слободни простор када је уређивање сопствених односа у питању. Наведени простор слободе може бити толики, да субјекти односа уређених правном нормом, упркос постојању диспозиције којом је регулисано њихово понашање, исту могу заменити диспозицијом коју сами стварају. Правило које субјекте одређеног односа овлашћује да га замене другим правилом о понашању, назива се диспозитивна или заменљива диспозиција.[246] Примена наведеног правила зависна је искључиво од воље субјеката чије је понашање регулисано истим. Дакле, наведено правило биће примењено у оквиру одређеног друштвеног односа, само у случају да субјекти за сопствени однос нису предвидели нешто друго, на шта су диспозитивном диспозицијом били овлашћени.

---

[243] Закон о облигационим односима, члан 39. став 2.

[244] Vitanski, D., *Discretionary Powers of the Administration*, Journal of Process Management - New Technologies, International, vol. 3, no. 2, 2015, p. 27, *доступно на: https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2334-735X/2015/2334-735X1502027V.pdf (приступ страници 02.03.2024.)*.

[245] Закон о прекршајима („Службени гласник РС“, бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 – одлука УС, 91/2019, 91/2019 – др. закон и 112/2022 – одлука УС), члан 106. став 1.

[246] Vukadinović, G., Stepanov, R., *Teorija države i prava*, Futura, Novi Sad, 2003, str. 268.

IV.2.3. Претпоставка санкције

Један од могућих токова друштвеног односа регулисаног правног нормом, огледа се у добровољном поступању адресата правила према заповести из диспозиције норме која му је упућена. Субјект односа, правну норму добровољно може применити из убеђења у исправност исте, али и из страха од санкције, предвиђене у случају да добровољно поступање по норми изостане. Ипак, није мали број случајева у оквиру којих се обавезани субјект, без обзира на све околности, неће повиновати императиву којим је његово понашање у конкретној чињеничној ситуацији регулисано. Наведено поступање противно садржини диспозиције, односно непоступање сходно садржини исте представља прекршај, односно деликт.

Елемент правне норме у оквиру којег је описана људска радња, активна или пасивна, којом је прекршен императив из диспозиције, назива се претпоставка санкције. Овај чинилац правне норме није императивног карактера и у себи не садржи никакву заповест о понашању субјеката друштвеног односа регулисаног нормом. У питању је елемент који повезује примарно правило садржано у диспозицији, са секундарним, које представља предмет санкције. Као повезник између диспозиције и санкције, наведени чинилац гарант је потпуне и исправне примене права у друштвеној пракси. Примена санкције према лицу чије понашање није противно садржини диспозиције правне норме, односно изрицање санкције за понашање противно диспозицији, али понашање које није предузето, представља пример погрешне примене права у пракси. Како би наведене аномалије при практичној примени правила биле избегнуте, важно је да свака људска радња, активна или пасивна, која представља повреду правне норме, на ваљани начин буде утврђена, а сврха хипотезе санкције и јесте да одговори наведеном задатку.

Различитост правних норми, у оквиру којих су садржани императивни захтеви о чињењу или нечињењу, упућени друштвеним субјектима, неминовно води и постојању различитих деликата, као правно недопуштених понашања, односно, друштвено штетних поступака, супротних садржини заповести из правне норме. Иако се предметни облици противправног поступања, који истовремено представљају и услов за примену правне санкције, међусобно разликују према садржини радњи од којих су сачињени, својству друштвених односа којих се тичу, односно према степену штетног утицаја који према друштву последично проузрокују, наведене облике људског деловања одликују и одређене заједничке карактеристике. Различити су покушаји чињени у оквиру теорије права, да се заједничке карактеристике поменутих противправних радњи повежу и обухвате једним генусним појмом деликта. У контексту теоријске поставке на којој почива, као оригинално, намеће се гледиште Јакова Радишића, чија је суштина у синтетичком повезивању спољашњих обележја деликта са његовим унутрашњим јединством, оличеним у социјалној суштини која наведено противправно поступање карактерише.[247]

Теоријску обраду поменутог становишта, потребно је започети излагањем спољашњих обележја, која деликт, као радњу противну захтеву садржаном у диспозицији правне норме, карактеришу. Као примарну одлику деликта, Радишић истиче својство људске радње, које предметно поступање непобитно има. Наведена карактеристика деликта, темељи се на чињеници да, предмет регулисања правних норми представљају друштвени односи, дакле односи између људи. У том смислу, као

[247] Radišić, J., *Pravni delikt, pravna sankcija i pravna odgovornost*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 12, 1973, str. 62.

потенцијални прекршиоци заповести, садржаних у диспозицијама правних норми, јављају се разумни, односно, за расуђивање способни субјекти.

Полазна је претпоставка, да су сви људи, као адресати друштвених норми, способни за расуђивање. Међутим, у пракси није увек тако. Лица одређене старосне доби, као и лица изложена утицајима биолошко-психолошких фактора, понекад, нису у стању да схвате значај својих дела и управљају сопственим поступцима.[248] Питање деликтне способности ових друштвених субјеката, односно подобност радњи истих да доведу до примене санкције прописане правном нормом, детаљније ће бити обрађено у делу који је посвећен одговорности лица за учињене деликте.

На овом месту, као довољан, намеће се закључак, да се као извршиоци деликата, јављају људи. Као значајно обележје деликата Радишић истиче њихову видљивост, односно, спољашњи карактер који их одликује. Као опозит захтеву садржаном у диспозицији правне норме, јавља се људска радња, дакле одређено активно деловање. Деликт може представљати и одређено нечињење друштвеног субјекта и то искључиво у ситуацији када је адресату правне норме диспозицијом правила, наложено одређено поступање, које је изостало. Мисли и осећања, наведено теоријско становиште, исправно измешта изван деликтне сфере. Намере друштвених субјеката, које нису манифестоване путем споља видљивих људских радњи, са аспекта правне норме, у потпуности су ирелевантне. Образлажући наведени став, Радишић указује, да је сврха правних норми, као регулатора друштвених односа, да утичу на свест и вољу њихових учесника. Међутим, свест и воља субјеката који у друштвене односе ступају, саме по себи и независне од практичних радњи које представљају њихову манифестацију, никако се не могу сматрати противправним. Реч је о приватној сфери друштвеног субјекта, у коју, чак ни право, као регулатор његовог понашања, нема приступ.

Правне деликте, Радишић третира као понашања противна правилима којима се штите највеће друштвене вредности, па их у том смислу, сматра штетнијим од других облика деликтног поступања. Наведеним радњама повређују се правне норме, односно заповести у њима садржане. Иако у одређеним случајевима, може доћи до преклапања између правног и моралног деликта, поменута подударност није потпуна. Уколико одређени правни прекршаји уједно имају и морални карактер, истовремена подударност у обрнутом смеру, није случај без изузетака. Сходно теоријском одређивању права као минимума морала, о којем ће више речи бити у делу текста који предстоји, правну санкцију је потребно додати најтежим видовима моралних деликата. У супротном, радња која представља прекршај друштвене норме, остаје у домену морала и то у чистом облику. Неретко се у теорији ставља знак једнакости између деликта, као својеврсног поступања противног заповести садржаној у правној норми и појма противправности.[249]

На први поглед, заиста изгледа да је реч о два истоветна појма. За одређено поступање друштвеног субјекта, каже се да је противправно, када није сагласно важећој правној норми, дакле, када је супротно заповести о понашању која је нормом прописана. У наведеном поступању, недвосмислено је могуће уочити обележја деликта. Међутим, Радишић упозорава, да ситуација није тако једноставна, каквом се на први поглед чини. Поменути аутор напомиње, да сваки несклад између радње предузете од стране

[248] Стојановић, Д., Антић, О., *Увод у грађанско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004, стр. 151-152.

[249] Појму противправности је у теорији придато прилично широко значење. Наведени појам најчешће се односи на понашање друштвеног субјекта које противречи праву, дакле на радње које представљају негацију права. Радишић, Ј., *Противправност као засебан услов грађанске одговорности*, Анали Правног факултета у Београду, год. 49, бр. 1-4, 2001, стр. 541.

одређеног друштвеног субјекта и прописане правне норме, не чини аутоматски наведену радњу противправном. Он инсистира на императивном карактеру правне норме, правила исказаног у виду заповести или забране, као нужном услову одређивања људске радње противправном. Уколико правна норма не садржи заповест или забрану, већ својим адресатима препоручује одређено понашање, поступање истих противно диспозицији наведене норме, не би могло бити окарактерисано као противправно. Да ли је друштвени субјект, који није испоштовао законом прописану форму уговора, својим понашањем нанео ударац правном поретку? Изложено теоријско становиште наводи на одричан одговор на постављено питање, указујући на чињеницу да у оваквим поступцима друштвеног субјекта нису садржана противправна обележја.

Међу спољашња обележја, која карактеришу прекршај, као вид поступања друштвеног субјекта противно нормативној заповести, наведено теоријско гледиште, убраја и кривицу. У питању је субјективни елемент деликта, заснован на психичком односу који учинилац деликта има према извршеној радњи. Кроз психички однос према прекршају и његовој последици, учинилац заправо изражава негативан став према друштвеним интересима заштићеним правном нормом противно којој је поступио. Са теоријског аспекта, занимљива је релација која је успостављена између појмова кривице и противправности, као специфичних обележја деликтног понашања.

Кривица, као психички однос прекршиоца норме према учињеном деликту, подразумева противправност предузете радње. Код поступака друштвених субјеката који немају противправни карактер, постојање кривице лица које је радњу предузело, неће се ни јавити као предмет разматрања. Уколико се као пример наведе чињенична ситуација у којој је друштвени субјект поступио противно заповести садржаној у правној норми, али је исто учинио поступајући у крајњој нужди, противправност његовог акта свакако је искључена. У предметном случају, психички однос учиниоца према извршеној радњи, потпуно је ирелевантан. Премда се противправност јавља као својеврсна претпоставка кривице, наведене појмове је погрешно изједначавати. У том смислу, придавање кривици својства унутрашњег, психичког односа према противправној радњи, исправан је корак у ка разграничењу наведених појмова.

Поред изложених спољашњих обележја заједничких за све правне прекршаје, као значајно својство, подобно да обједини различите врсте деликтних радњи под јединствени појам, намеће се њихова социјална суштина. Ово обележје унутрашњег је карактера и указује на друштвену штетност предметних радњи, односно негативне последице које исте изазивају у односу на друштво као целину, али и на појединце као чланове друштва. Негативни ефекат прекршаја правних норми испољава се непосредно у оквиру друштвених односа регулисаних прекршеним правилима. Неке од њих, реално су видљиве, док се друге испољавају у апстрактној опасности за друштво и установљени поредак у оквиру истог.

Дезорганизација друштвених односа и дестабилизација поретка установљеног на правним нормама, неизоставна је последица деликтног поступања, чак и у ситуацијама када постојање реалне штете проузроковане правним деликтом, није могуће егзактно утврдити. Претходно наведено, управо се и јавља као главни разлог забрањености кршења правних норми. Правни деликт је забрањен због тога што је по друштво и његове чланове штетан. Дакле, наведена радња није штетна јер је забрањена, већ управо обрнуто. Штетност се у наведеном случају јавља као узрок забрањености радње, која се испољава као последица штетности. Са аспекта забрањености поступања противно правним нормама, Радишић је појмовно одредио правне деликте као вид скривљеног

неиспуњења правних обавеза принудно наметнутих од стране државе, односно добровољно предузетих од стране учиниоца деликта.[250]

Правни деликт, као понашање противно захтеву садржаном у диспозицији правне норме, нужна је претпоставка за примену санкције према друштвеном субјекту који је повредио примарну заповест садржану у диспозицији норме. Поменуту релацију између диспозиције и санкције, дакле однос између примарног и секундарног правила понашања упућеног адресату норме, са прекршајем као повезницом између истих, потребно је ставити у контекст, са теоријског аспекта, веома значајног појма. У питању је појам правне одговорности. Поједини аутори наведени појам третирају равноправно са осталим елементима структуре правног правила.[251] Овакав став је ипак екстреман, а правну одговорност је правилно посматрати у оквиру релације између деликта и правне санкције. Наведени појам, у свакодневном говору прилично често употребљаван, потребно је најпре терминолошки прецизирати.

Исправно поступа Дворкин, када на недвосмислен начин чини дистинкцију између одговорности као специфичне врлине човечјег поступања на одређени начин и одговорности, као особене категорије релационог карактера.[252] На овом месту, реч је о овом другом, релационом смислу одговорности, дакле о специфичној друштвеној категорији. Одговорни могу бити искључиво друштвени субјекти. Без тенденције да се на било који начин умањи значај различитих облика повезивања између људи, попут правних лица, на овом месту, пажња је, приоритетно усмерена на правну одговорност људи. Појам одговорности обично је везан за својеврсно "полагање рачуна", односно образлагање сопствених поступака другом субјекту и то поступака за које се сумња да нису сагласни са прописаним правилом понашања.[253] Ово је потребно допунити, додавањем одређених негативних последица, које одговорни прекршилац прописаног правила трпи. У најкраћем, појам одговорности заиста почива на поменутим компонентама. Међутим, како је реч о сложеном, а са аспекта теоријске обраде правне норме и веома значајном појму, истом је ипак нужно посветити више пажње.

Правна одговорност везана је за деликте, дакле за поступања друштвених субјеката противна правилима којима је њихово понашање регулисано. Правила којима је понашање друштвених субјеката регулисано, разноврсна су и бројна, па се и деликти као облици кршења наведених правила могу јавити у разним видовима. Кривична дела, грађански деликт проузроковања штете, прекршаји као и привредни преступи, само су неке од форми у којима се наведена противправна понашања могу јавити. Како је правна одговорност непосредно везана за деликт, односно противправну радњу која представља узрок исте, тако се и предметна одговорност субјеката за повреду прописаних правила може јавити у различитим видовима. Као последица наведеног, различите врсте одговорности, предмет су интересовања различитих правних дисциплина.

Имајући у виду предмет овог научног истраживања, превасходна интенција аутора усмерена је ка проналажењу заједничких карактеристика, на бази којих би се методом апстракције дошло и до појма правне одговорности, као неизоставне карике у поступку регулисања односа између друштвених субјеката путем правних норми. У наведеном правцу, управо је усмерено излагање у делу текста који предстоји, а чији централни

---

[250] Radišić, *Pravni delikt, pravna sankcija i pravna odgovornost*, *нав. дело*, стр. 65.
[251] Gams, A., *Društvena norma: Pojava – nastanak i značaj*, Savremena administracija, Beograd, 1990, str. 4-5.
[252] Dworkin, R., *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2011, p. 102.
[253] Jovanović, Lj., *Odgovornost i vrste odgovornosti u našem savremenom društvu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 12, 1973, str. 81.

предмет представља питање правне одговорности. О самој садржини појма правне одговорности, у правној теорији, гледишта нису усаглашена. Док га поједини аутори, у потпуности поистовећују са санкцијом упућеном прекршиоцу правне норме, други, наведено схватање карактеришу као превише упрошћено, а између поменута два појма праве одређену дистинкцију.[254] Без покушаја било каквог априорног доношења закључака о исправности једног или другог схватања, ипак је неизбежно истаћи да одређени теоријски аргументи иду у прилог гледишту које прави разлику између правне санкције и правне одговорности.

Санкција је правило понашања, секундарна заповест упућена адресату правне норме, прекршиоцу диспозиције. Дакле, реч је о правилу, којим је, прописана мера принуде коју треба применити према учиниоцу деликта. Санкцију је од правне одговорности, јасно разграничио Ханс Келзен. Појам правне одговорности, поменути аутор непосредно везује за појам правне обавезе, а између субјеката правне обавезе и правне одговорности, уочио је одређено поклапање.[255] Правну норму, у контексту правне обавезе, одговорности и санкције, посматра тако да иста имплицира обавезу усмерену према потенцијалном учиниоцу деликта, али и одговорност у погледу потенцијалног објекта санкције. Важно је напоменути да наведени аутор прави разлику између одговорности за психолошки квалификован деликт, дакле прекршај правне обавезе учињен уз постојање адекватне свести и воље учиниоца деликта, од одговорности за деликт учињен у одсуству истих. Први поменути вид одговорности темељи се на кривици, психичком односу према учињеној повреди правила и назива се субјективном одговорношћу, док је други облик правне одговорности, потпуно независан од стања свести учиниоца према последици деликтног понашања и представља такозвану објективну[256] одговорност, коју Келзен назива апсолутном одговорношћу.[257]

Психички однос прекршиоца правне норме према учињеној повреди правила, представља питање које додатно усложњава већ постојеће комплексне релације обухваћене појмом одговорности. Утемељење одговорности на елементу кривице, карактеристично пре свега за сферу кривичног права, са собом доноси нове теоријске дилеме. Да ли је, са терминолошког, али и садржинског аспекта прихватљиво, изједначавање кривице и одговорности? Прилично јасан одговор на наведено питање, могуће је пронаћи под окриљем схватања присутног у домаћој теорији кривичног права. Сходно поменутом гледишту, знака једнакости између кривице и одговорности, нема. Кривица је основ и услов одговорности, дакле она представља чинилац који води одговорности.[258] Овакав теоријски поглед на релацију кривица – одговорност, чини се прихватљивим. Поменуту релацију теоријски најприхватљивије је одредити као однос између саставног чиниоца једног деликта и исказане констатације да је деликт учињен. Психички однос субјекта према учињеном делу оличен у кривици, у контексту

[254] Radišić, *Pravni delikt, pravna sankcija i pravna odgovornost*, *нав. дело*, стр. 70.

[255] Медар, С., *Однос Келзенового и Живановићевог схватања одговорности: Једна обећавајућа паралела*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 89, 2020, стр. 106.

[256] Објективна одговорност, као облик одговорности засноване на узрочности, релативно је новијег датума, а њено увођење везује се за период индустријализације и пораста опасности од настанка нескривљених штета. Суштински чинилац објективне одговорности је узрочност, дакле релација између последице која је наступила и недозвољене радње. Салма, Ј., *Објективна одговорност у облигационом праву: домен примене у домаћем и упоредном праву*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 38, бр. 3, 2004, стр. 26.

[257] Медар, *Однос Келзенового и Живановићевог схватања одговорности: Једна обећавајућа паралела*, *нав. дело*, стр. 106.

[258] Stojanović, Z., *Krivično pravo: Opšti deo*, Pravna knjiga, Beograd, 2011, str. 141.

субјективне одговорности, представља нужни елемент, да би се исти могао сматрати одговорним за деликт, дакле, да би се могло констатовати да је одговоран за одређени, негативно вредновани поступак.

Принцип субјективне одговорности[259], доминантно прихваћен у кривичном праву, није и једини постојећи концепт усмерен на релацију између учиниоца и деликта који је учинио. Као што је већ поменуто, облик правне одговорности, који је од стране Келзена назван апсолутном одговорношћу, а који у себи не обухвата постојање психичког односа учиниоца према учињеном деликту, познат је и као принцип објективне одговорности. Наведени концепт доминантно је присутан у сфери грађанског права, али га ипак не треба ограничити на исту. У склопу поменутог система одговорности, непосредне радње одговорног субјекта, не представљају разлог због којег се исти сматра одговорним за деликт. Напротив, његово деловање није противно императивним захтевима о понашању, садржаним у правним нормама. Његова се одговорност темељи на другим разлозима, који су објективне природе.

Тако, домаће важеће право предвиђа случајеве одговорности родитеља за штету коју другом лицу проузрокује дете млађе од седам година, одговорност произвођача ствари са недостатком, односно одговорност имаоца опасне ствари.[260] Нити у једној од побројаних ситуација предвиђених важећом правном регулативом, непосредан психички однос према деликту, није прописан као услов, неопходан да би се одређено лице сматрало одговорним за исти. У извесним ситуацијама, делимично је, или чак у потпуности оправдано утврђивање одговорности појединих субјеката за одређене негативно вредноване радње, упркос чињеници изостанка њиховог непосредног психичког односа према наведеној радњи. Ипак, како је реч о прилично осетљивим релацијама, нужно је бити веома опрезан, како концепт одговорности независно од постојања кривице, не би био злоупотребљен и претворен у сопствени антипод. На граничној линији између субјективне и објективне одговорности, налази се институт командне одговорности[261], карактеристичан за међународно кривично право. Поједини примери из праксе, доказ су бројних злоупотреба приликом примене овог института, услед чега са доношењем коначног суда о природи и употребној вредности истог, треба бити веома опрезан.

Утврђивање околности везаних за учињени деликт, одређивање садржине конкретне санкције и њена непосредна примена, неки су од односа који би могли бити обухваћени појмом одговорности. У том смислу, одговорност се у праву испољава кроз односе три саставна чиниоца. На једној страни налази се прекршилац заповести садржане у диспозицији правне норме, а исти може бити означен и као објект одговорности. Насупрот истом, налази се субјект правне одговорности, страна у наведеном односу којој прекршилац правне норме одговара. Повезницу у односу две супротстављене стране, објекта и субјекта правне одговорности, представља деликт,

---

[259] Ђоровић, Е., *Принцип кривице као основ преиспитивања оправданости кривичних санкција у кривичном праву Србије*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 47, бр. 2, 2013, стр. 352.

[260] Vodinelić, V., *Građansko pravo: Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2017, str. 500.

[261] Командна одговорност, облик је одговорности за радње предузете од стране другог, потчињеног лица, којима је извршено одређено кривично дело. Јавља се у различитим видовима и фазама извршења, па је тако потребно издвојити одговорност за неспречавање, несузбијање, односно некажњавање дела које је извршио потчињени. Као одговорни субјект, јавља се превасходно војни, али је могуће да наведеним видом одговорности буде обухваћен и цивилни надређени. Ристивојевић, Б., *Цивилна одговорност за радње потчињеног (командна одговорност) пре усвајања Статута Међународног кривичног суда*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 39, бр. 3, 2005, стр. 96-97.

односно поступање противно садржини диспозиције правне норме, услед којег субјект одговорности утврђује околности под којима је исти учињен, одређује садржину санкције и исту реализује у пракси.

На основу до сада изложеног, могуће је закључити да, иако готово нераскидиво везана за санкцију, правна одговорност ипак ужива одређени степен самосталности, па је однос између ова два појма могуће приказати и као однос између суштине и форме. Остваривање, односно примена санкције према прекршиоцу правне норме, у предвиђеном поступку, основно је обележје правне одговорности, па је исту можда најприкладније одредити као подложност учиниоца деликта прописаној санкцији.

Додатни елемент правне одговорности, поред принуде, као атрибута примене санкције, према одређеним теоријским гледиштима, представља и друштвена осуда упућена прекршиоцу правне норме.[262] Ову тврдњу, ипак је потребно изложити критичкој провери. Када је реч о негативном ставу заједнице према деликту и његовом учиниоцу, важно је напоменути да наведеном елементу правне одговорности не може, односно логична је претпоставка да неће бити изложено поступање друштвеног субјекта у којем је свест, односно воља истог из одређеног разлога била искључена. Погодан пример наведеног свакако представља правна одговорност лица која су императив из правне норме прекршила под утицајем биолошко-психолошких аномалија којима су изложени.

Друштвени презир, као елемент правне одговорности, упућен од стране заједнице према наведеним лицима, недвосмислено ће изостати, односно, чак и да га буде, појавна сразмера биће незнатна. За разлику од тога, предметни поступак подложан је примени мере правне принуде, оличеној у мери безбедности медицинског карактера. У вези са тим, очигледно је да осуда прекршиоца правне норме, упућена од стране социјалне заједнице, не представља неизоставни елемент у структури појма правне одговорности, па би наведено теоријско разматрање појма правне одговорности требало закључити свођењем истог на односе усмерене на примену, односно реализацију правне санкције, али уз обавезно међусобно разграничење појма правне санкције од појма правне одговорности као подложности друштвеног субјекта примени исте.

IV.2.4. Санкција

Правила понашања којима су регулисани друштвени односи, бројна су и према сопственим својствима, често се веома разликују. Међутим, обележје које као својеврсна константа, прати регулаторе понашања људи у друштву, представља санкција ових норми. У питању је унапред прописани или искуством потврђени императив усмерен према субјекту који је својим активним деловањем или пасивним држањем прекршио одређену друштвену норму. Услед разноврсности друштвених односа и бројности норми којима су односи регулисани, санкције наведених правила такође су бројне и разнолике. Међу собом се разликују, најпре према врсти добара адресата санкције према којима је усмерена, интензитету којим на иста делује, али и према другим садржинским или формалним одликама које наведени императив красе. Важно обележје једне тачно одређене групе друштвених санкција представља њихова подобност да примена истих у крајњем случају буде издејствована путем апарата принуде којим држава располаже. Наведену групу санкција представљају санкције садржане у оквиру правних норми, дакле правне санкције.

Улога правне санкције у сфери регулисања друштвених односа, питање је, које је представљало предмет интересовања великог броја различитих аутора. У вези са тим,

[262] Radišić, J., *Obligaciono pravo*, Nolit, Beograd, 1979, str. 150.

бројна су и различита гледишта у оквиру којих су изложени ставови аутора, у погледу овог, са теоријског аспекта, веома важног питања. Услед квантитативне ограничености, а самим тим и практичне немогућности излагања својстава свих гледишта усмерених на улогу санкције, на овом месту је ипак неопходно упознати се са садржином најзначајнијих становишта. Поменута теоријска виђења, најпре је потребно међусобно разграничити, употребом адекватних класификационих критеријума.

Као први критеријум наведене врсте, подобан да раздвоји различита теоријска становишта, непобитно је својство везаности права за санкцију, односно, физичку принуду чије крајње остваривање гарантује држава. Један од најистакнутијих заговорника идеје, да везаност за санкцију представља есенцијално обележје права, свакако је Рудолф фон Јеринг. Карактер правности, наведени аутор придаје искључиво нормама које су установљене друштвом, али чија је примена обезбеђена монополом принуде којим држава располаже.[263] Присталице наведеног гледишта, као важно својство истичу реалну остваривост санкције, дакле њену стварну фактичку примену у поступку регулисања друштвених односа.

Као опозит наведеном схватању, егзистира теоријско становиште Ханса Келзена. У контексту његових основних правно-теоријских поставки, сходно којима, правна норма представља идеалну појаву, ослобођену било каквих реалних садржаја, нужно је посматрати и улогу правне санкције. Као што је, обрадом Келзенове дводелне структуре правне норме утврђено, санкција, за наведеног аутора представља битан елемент правне норме. Заједно са деликтом, као хипотетичким условом за примену исте, санкција чини примарну правну норму, која према Келзеновом схватању представља једину праву правну норму. Своју гарантну функцију, у сфери заштите, односно обезбеђивања опстанка правног поретка, правна норма врши помоћу санкције, односно стављањем у изглед њеног наступања према прекршиоцу правила на којима поредак почива.[264] Дакле, опстанак правног поретка, темељи се на чињеници постојања санкције као базичног елемента правне норме, али не и на стварној примени исте. Реална примена санкције у оквиру конкретних друштвених односа, са аспекта Келзеновог становишта, потпуно је ирелевантна и то је својеврсна константа која прати нормативни приступ овог аутора.

Између два изложена крајња става о примени санкције, односно везаности правне норме за физичку принуду чије спровођење гарантује држава, налази се и мешовито реалистичко-нормативно гледиште. Основно обележје поменутог теоријског приступа огледа се у смештању санкција под окриље поретка правних норми, односно, наглашавање поменуте припадности, као битног обележја правних санкција. Као значајни заговорник поменутог гледишта, истиче се Норберто Бобио, који правну санкцију третира конститутивним елементом права, при чему под правом сматра целовит нормативни систем какав је правни поредак.[265] Поменути аутор, дакле, истиче значај организованог и ефикасног остваривања санкције, при чему наведену заповест не сврстава под окриље сваке правне норме понаособ, већ у сферу правног поретка, као свеобухватног система.

На самом почетку излагања о овом елементу правне норме, потребно је поставити, са аспекта теоријске обраде, веома значајно питање. Садрже ли све правне норме санкцију, као свој темељни, незаобилазни елемент? Постоје ли правне норме без санкције, односно, имају ли таква правила уопште правни карактер? Са тим у вези, као

[263] Јеринг, Р., *Циљ у праву*, превод Живојиновић, Б., ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 146.
[264] Kelsen, *General Theory of Law and State*, *нав. дело*, стр. 45.
[265] Vukadinović, G., *Teorija države i prava II*, Novi Sad, 2005, str. 103.

радна хипотеза, која ће у предстојећем делу текста бити изложена критичкој провери, постављена је претпоставка сходно којој је **примена сваког правног правила обезбеђена правном санкцијом**. У сврху провере сазнајне вредности изречене тврдње, учињен је осврт ка теоријском гледишту које, поред правних норми које у себи обухватају санкцију, дозвољава и егзистенцију правних правила која нису неизоставно праћена санкцијом, у случају да буду прекршена од стране његовог адресата. Наведено схватање утемељено је на првобитно учињеном разграничењу између заповести садржаних у диспозицији правне норме.

Прву врсту правила чине налози категоричког карактера, који адресату норме не остављају ни најмањи део слободног простора, односно чији прекршај неминовно води примени санкције. Насупрот наведеним правилима, Јаков Радишић, као представник наведеног гледишта, дозвољава и постојање норми хипотетичног карактера, сходно којима су субјекти слободни да поступе или не поступе, али чије кршење, не води безусловно ка примени санкције, као својеврсној мери принуде према прекршиоцу. Као пример наведених правила, поменути аутор наводи различите норме грађанског материјалног и процесног права.

Уколико је правном нормом прописана обавезна форма одређеног правног посла, као услов његове пуноважности, односно уколико је одређеном процесном нормом, прописана обавеза предузимања радње у одређеном року, поступање адресата предметних правила, супротно налозима садржаним у истим, сходно наведеном гледишту, неће довести до примене санкције у правом смислу. Радишић истиче да, понашања која су у наведеним примерима захтевана од адресата правних норми, представљају радње које су у њиховом интересу, те кршење истих не представља правни деликт и као такво, не подлеже примени правне санкције. Сврха правне санкције, сходно схватању поменутог аутора јесте да, друштвене субјекте штити од штетног, односно незаконитог понашања других, али не и од њихових сопствених.

Проглашавање ништавим, одређеног акта, односно радње друштвеног субјекта, сходно изложеном теоријском становишту, не представља правну санкцију у њеном правом смислу. Проглашавање одређеног акта правно неважећим[266], не представља одређивање правне санкције према истом, већ је напротив, реч о својеврсном чину одбијања да се санкционишу последице којима су друштвени субјекти приликом стварања наведеног акта тежили.[267] Поменутом ненаступању намераваних последица правног акта, услед непоштовања законом прописаних услова приликом стварања истог, поједини аутори дају карактер такозваних непотпуних санкција. Ипак, наведени став, Радишић категорички пориче, обзиром да се исте не могу поистоветити са наступањем било каквог облика принуде обезбеђеног монополом физичке силе којим држава располаже.

Санкција ништавости одређеног правног акта, сходно наведеном гледишту, у обзир долази искључиво у случају да је предмет истог забрањен, услед чега, оно што је дато или обећано истим, принудним путем бива одузето у корист државе. Само стављање ван снаге правног акта, недопуњено принудном мером попут претходно наведене, није подобно да стекне својство правне санкције. Истицањем у први план

[266] Домаћа правна доктрина познаје две врсте неважећих правних послова, између којих је, путем интереса који се штите, установљена релативно прецизна гранична линија, па су исти подељени на апсолутно и релативно ништаве правне послове. Марић, Д., *Заблуда и правне последице заблуде*, Гласник Адвокатске коморе Војводине, год. 86, бр. 2, 2014, стр. 80.

[267] Radišić, *Pravni delikt, pravna sankcija i pravna odgovornost*, *нав. дело*, стр. 67.

категоричког карактера одређених правних обавеза, Радишић заправо тежи да раздвоји деликте, као облике кршења наведених заповести, услед којих је нужна реакција у виду државне принуде, од понашања која нису у складу са правом, али немају обележје деликта и као таква нису подобна да изазову правну санкцију.

Изложену теоријску поставку ипак није могуће безизузетно прихватити. Смештање правних санкција искључиво у контекст кршења нормативних заповести које подразумевају наступање одређеног вида принуде према прекршиоцу правила, чини се као превише рестриктиван приступ наведеном проблему. Ненаступање жељених последица одређеног правног посла, као санкција усмерена према правном акту, недвосмислено представља меру која на посредан начин погађа и учеснике истог. Наступање одређених процесних последица, услед непоштовања процесних правила, такође има карактер санкције уперене према одређеној радњи предузетој од стране друштвеног субјекта, премда иста не укључује примену било какве директне принуде према прекршиоцу правила. У том смислу, није прихватљив став да норма, којом је понашање одређене садржине од стране учесника правног посла или поступка прописано као услов пуноважности истог, представља правило које није снабдевено правном санкцијом. Утицај санкције усмерене према правном акту, односно радњи предузетој у одређеном правном поступку, а имајући у виду значај истог, у одређеним ситуацијама може бити и интензивнији, у односу на онај који би евентуално имала мера која подразумева непосредну принуду према прекршиоцу правила.

Осврт на изложено теоријско становиште, полазни је, али не и завршни истраживачки корак у процесу провере постављене хипотезе, сходно којој је свако правно правило снабдевено правном санкцијом. На основу приказаног гледишта, могуће је доћи до закључка да, поред правних правила чије су санкције непосредно управљене према друштвеним субјектима, као адресатима истих, постоје и норме снабдевене санкцијама управљеним према правним актима, дакле санкције којима никако не треба оспоравати правни карактер. Овде се, ипак, не треба зауставити. Одговор на постављено теоријско питање, још увек није у потпуности дат. Иако досадашње излагање води у смеру потврђивања постављене претпоставке, при изрицању коначног суда, потребно је бити веома обазрив. Природа правне норме и санкције као њеног саставног чиниоца, таква је, да захтева рестриктивни приступ при верификацији постављене хипотезе. Евентуално постојање било каквог изузетка, односно одступања у односу на изречену тврдњу, сматраће се подобним да сазнајну вредност исте доведу у питање.

Чини се да ипак није све речено у погледу односа између правне норме и њене санкције. Детаљни осврт на садржину појединих важећих домаћих прописа, пружа основу да се према постављеној претпоставци заузме коначан став. Поједине одредбе садржане у важећим домаћим прописима, можда су ипак у стању да доведу до другачијег закључка. Узмимо у обзир норме садржане у важећем Закону о јавном тужилаштву[268], којима је регулисано питање везано за подношење жалбе и одлучивање по истој против одлуке о избору на јавнотужилачку функцију:

„*Против одлуке о избору на јавнотужилачку функцију главног јавног тужиоца и јавног тужиоца кандидат може изјавити жалбу Уставном суду, која искључује право на подношење уставне жалбе, у року од 15 дана од дана објављивања одлуке у „Службеном гласнику Републике Србије*“.“

[268] Закон о јавном тужилаштву („Службени гласник РС“, бр. 10/2023), члан 93.

„ *Уставни суд је дужан да одлуку по жалби из става 1. овог члана донесе у року од 30 дана од дана истека рока за изјављивање жалбе*.“

Цитираним законским одредбама, утврђено је право кандидата за избор на јавнотужилачку функцију, да против одлуке о избору изјави жалбу Уставном суду. У императивном облику Уставном суду, као адресату норме, одређен је и рок у коме је дужан да одлучи о предметној жалби. Оно што закон није предвидео, тиче се ситуације у којој одлука Уставног суда по изјављеној жалби изостане. Која је правна последица у случају да оглушавања Уставног суда о претходно исказани нормативни императив? Одговор је да правне последице заправо и нема. Наведено правило, иако неспорног правног карактера, сачињено од категорички исказаног налога о безусловном начину поступања, није предвидело санкцију, односно правну последицу за случај да наређено поступање изостане. Истоветну правну последицу, односно изостанак правне последице, у случају непоступања по диспозицији норме, могуће је уочити и у одредбама важећег Закона о заштити права на суђење у разумном року[269]:

„ *Странка има право на жалбу ако је њен приговор одбијен или ако председник суда о њему не одлучи у року од два месеца од дана пријема приговора.*“

„ *Председник непосредно вишег суда дужан је да одлучи о жалби у року од 30 дана од пријема жалбе*.“

Попут претходно приказаног примера, ни одредбама другог цитираног правног прописа, није предвиђен никакав вид правне последице, којом би било санкционисано непоступање по императивном захтеву садржаном у диспозицији правне норме. Број важећих и обавезујућих аката у којима је садржан овај вид правних правила, није занемарљив. Иако их из практичних разлога, није могуће све таксативно побројати и засебно анализирати, сама чињеница њиховог неспорног постојања довољна је да на недвосмислен начин трасира сазнајни пут.

Приказани примери дакле, показују да, правне норме, без прописане правне санкције ипак постоје. У овом случају није реч о правилима, која сходно изложеном Радишићевом гледишту, не садрже правну санкцију у правом смислу речи, али истовремено подразумевају наступање одређених правних последица, у случају да поступање по захтеву из диспозиције изостане. Правне санкције, као специфичне последице, у случају непоступања адресата по налогу садржаном у диспозицији норме, уопште и нема. Правну норму из цитираног позитивноправног прописа, могуће је означити термином *lex imperfecta*, дакле као правно правило којим је наређен, односно забрањен одређени вид понашања, али без прописивања санкције за евентуално кршење наредбе, односно забране.[270] Правни карактер наведеног правила који није споран, али и чињеница непотпуности истог, односно изостанка прописане санкције упркос егзистирању императивног захтева усмереног према адресату норме, води недвосмисленом закључку о постојању правних правила чија примена није обезбеђена правном санкцијом, односно закључку да постављена хипотеза, није истинита.

Чињеница да примена ових правила може бити издејствована принудно, санкцијама правних норми даје карактер готово апсолутног важења. Кажемо готово

[269] Закон о заштити права на суђење у разумном року („Службени гласник РС“, бр. 40/2015 и 92/2023), члан 14. став 1. и члан 20. став 4.

[270] McGinn, T., *The Expressive Function of Law and the Lex Imperfecta*, Roman Legal Tradition, vol. 11, 2015, p. 27, *доступно на*: *https://romanlegaltradition.org/contents/2015/RLT11-MCGINN.PDF (приступ страници 12.03.2024.)*.

апсолутног, баш због чињенице да државни апарат принуде, у одређеним ситуацијама у практичном животу не функционише савршено, па обавезност санкције, чију примену треба да обезбеди, остане само релативна. Карактеристичан пример наведеног представља застарелост.[271] Под застарелошћу се подразумева протек одређеног временског периода, након којег, субјект одређеног овлашћења губи могућност да исто оствари принудним путем. Тако и правне санкције, које су увек, иницијално апсолутно обавезне, услед неактивног поступања субјеката овлашћених да издејствују њихово извршење, неретко могу остати непримењиве у пракси.

Санкција, као други императивни део правне норме, секундарно је правило понашања, које је са диспозицијом, као примарним императивом, повезано путем деликта, односно прекршаја описаног у хипотези санкције. Када је реч о природи наведеног елемента правне норме, потребно је указати на нормативну, али и материјалну страну коју наведени чинилац недвосмислено поседује. Нормативни део правне санкције садржан је у заповести о понашању упућеној субјекту друштвеног односа који није поступио сходно императиву садржаном у диспозицији правне норме. Секундарна заповест, на одређени начин усмерена је и ка органима надлежним да примене конкретну правну норму. Ови органи, дужни су да у прописаном поступку, утврде испуњеност чињеничних услова у оквиру, одређеног друштвеног односа, као и да, у случају њихове испуњености, изрекну и обезбеде примену санкције према прекршиоцу правне норме.

Материјална страна правне санкције подразумева непосредне активности усмерене на изрицање и извршење онога што је нормативним делом санкције наређено. Док конкретно деловање управљено ка изрицању правне санкције представља активност, пре свега надлежних органа, непосредно извршење прописане санкције и њено увођење у практични друштвени живот могуће је посматрати двојако. Прекршилац правне норме руковођен различитим побудама, може добровољно приступити извршењу изречене санкције. Друга могућа ситуација, огледа се у одсуству добровољности код прекршиоца правне норме, у погледу извршења санкције и нужности принудне реакције државног апарата, како би изречена санкција заиста била и примењена.

Сам начин извршења санкција, односно њиховог увођења у конкретне друштвене односе и те како је зависан од области друштвеног живота у оквиру које се санкција изриче, односно примењује. Кривичноправни односи, сходно сопственој природи захтевају интензивно ангажовање државе, како би санкција на правно ваљан начин била изречена и примењена. Насупрот томе, аутономија воље која одликује грађанскоправне односе, своје ефекте остварује и у области правне санкције. За субјекте друштвених односа грађанскоправне природе, најчешће се тек као секундарно, односно крајње решење јавља обраћање државном апарату принуде, у случају да добра воља остане изневерена.

Санкцију као заповест упућену прекршиоцу диспозиције једне правне норме карактерише мањи или већи степен одређености. Обзиром да је у питању императив који подразумева употребу средстава усмерених против различитих добара која припадају друштвеним субјектима, пожељно је да санкција буде што одређенија. Једно од

[271] Основ застарелости почива на пасивном држању, односно невршењу права у дужем временском периоду. Управо се време јавља као пресудни фактор да право, услед дугог невршења, престане. На тај начин, фактичко стање, по протеку одређеног временског периода, уподобљава се са правним стањем. Марковић, Л., *Грађанско право: општи део и стварно право*, Београд, 1912, стр. 262.

основних правних начела и озбиљна гаранција стабилног функционисања правног поретка представља принцип законитости. Исти подразумева да понашање које представља повреду правне норме и санкција за наведени деликт, морају бити унапред прописани. Одређену санкцију је могуће применити према прекршиоцу правне норме, једино под условом да је иста била претходно прописана као правило чија примена следи непоступању по заповести из диспозиције конкретне правне норме. Потпуна одређеност санкције, у општем је интересу. Такав начин регулисања друштвених односа, држави, као једном од твораца правних норми и субјекту који обезбеђује њихову примену, олакшава извршавање задатака које у оквиру правног поретка обавља.

Друштвеним субјектима такође је у интересу да санкције буду прецизно одређене. Уколико је санкција прецизно одређена, субјект унапред зна која је последица непоступања по заповести садржаној у диспозицији правне норме, дакле свестан је последица које ће примена секундарног правила понашања изазвати по добра која му припадају. На тај начин, унапред одређену санкцију, могуће је искористити као својеврсно средство утицаја и мотивације субјеката друштвених односа да своје поступке ипак ускладе са примарно прописаним правилом садржаним у диспозицији правне норме. Степен одређености, различит је међу разним врстама правних санкција.

Најпрецизније су одређене санкције које се састоје у изрицању новчане казне у фиксном износу. Учиниоцу је за прекршај неког од правила којима је регулисана безбедност саобраћаја, неретко могуће изрећи новчану казну одређену у фиксном износу.[272] Мањи степен одређености имају санкције прописане у одређеном распону. У наведеном случају, приликом изрицања санкције прописане на тај начин, овлашћени субјект се креће између минимума и максимума, у оквиру којих треба да одабере адекватну санкцију за прекршиоца норме.[273] Прописивање правних санкција не представља задатак који је у искључивој надлежности државе. Није редак случај, пре свега у грађанскоправним односима, да субјекти истих сами прописују санкцију за повреду правних норми које сами стварају. Улога државе у том случају је да обезбеди коначну примену санкције прописане на наведени начин, уколико субјекти односа не пристају да добровољно поступе по истој.

Правне санкције могуће је поделити применом различитих критеријума. Почетни критеријум поделе заснован је на степену одређености који карактерише наведена правила. Као што је већ наведено, санкције је могуће одредити у фиксном износу и тада се као врста санкције јавља новчана казна прописана за извршиоце одређених деликата. Новчану, али и казну која се састоји у лишавању слободе појединца, могуће је изрећи и у оквиру одређених казнених распона, између прописаног минимума и максимума. Наведене санкције одликује мањи степен одређености, а на наведено додатно утиче чињеница да субјект који је овлашћен да исте изрекне, у случају постојања одређених околности, има могућност да прекршиоцу правне норме изрекне санкцију блажу[274] од минимално прописане.

---

[272] Закон о безбедности саобраћаја на путевима („Службени гласник РС“, бр. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 – одлука УС, 55/2014, 96/2015 – др. закон, 9/2016 – одлука УС, 24/2018, 41/2018, 41/2018 – др. закон, 87/2018, 23/2019, 128/2020 – др. закон и 76/2023), члан 332а став 1.

[273] У кривичној пракси присутна је дилема у погледу казнених оквира, обзиром на превелику слободу остављену судовима приликом одмеравања казни за кривична дела санкционисана казнама прописаним у већем распону. У том смислу, предлози о извесном ограничавању судова у том погледу, нису реткост. Radulović, D., *Kazneni okviri (rasponi) u Krivičnom zakoniku Crne Gore i kaznena politika*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, god. 59, br. 2, 2021, str. 96.

[274] Стојановић, З., *Коментар Кривичног законика*, ЈП Службени гласник, Београд, 2021, стр. 288.

На одређеност прописаних санкција од утицаја је и чињеница да ли је предвиђена могућности истовременог изрицања више истоврсних санкција, односно кумулативног изрицања санкција различите врсте, на пример казне затвора и новчане казне. Поред кумулативног, није редак случај ни алтернативног прописивања санкција. У наведеном случају орган који је надлежан за изрицање санкције, има дискреционо овлашћење да између више понуђених врста санкција, одабере ону која ће представљати адекватну меру за учиниоца деликта. Избор одговарајуће санкције за прекршиоца правне норме зависи од тежине учињеног прекршаја. Поред начина и средстава којима је деликт учињен, на тежину истог недвосмислено утиче и друштвени значај, односно вредност добара која су деликтним поступањем повређена.

Осим друштвених добара и вредности, од чијег значаја зависи тежина учињеног деликта, као критеријум поделе правних санкција, потребно је имати у виду и добра која припадају прекршиоцу норме, а која се услед учињеног деликта налазе на одређени начин на удару правне санкције. Сходно врсти наведених добара, санкције могу бити имовинског карактера попут новчане казне у кривичноправним или накнаде штете у грађанскоправним односима. Под дејством санкције, поред имовине, могу се наћи и нека друга добра учиниоца деликта. Тако је казна затвора директно уперена против слободе као одређене вредности која припада сваком појединцу.

Санкција која на најстрожи начин погађа добра која припадају човеку, састоји се у одузимању живота истог. Смртна казна је у прошлости била веома заступљена као санкција, а када су у питању одређени деликти, сматрана је једином адекватном мером. Цивилизацијски развој довео је до промене колективног друштвеног става према наведеној санкцији, па је у великом броју држава забрањено изрицање исте.[275] Међутим, наведена санкција није у потпуности искорењена, а разлог томе пре свега лежи у друштвеној различитости, односно опречним ставовима које у погледу одређених друштвених вредности имају припадници различитих социјалних заједница.[276]

Уобичајен начин класификације правних санкција подразумева њихово сврставање сходно грани права у оквиру које се примењују. У том смислу потребно је направити разлику између кривичних санкција које су уперене против извршилаца кривичних дела, санкција за грађанске деликте, дисциплинских мера, као и прекршајних санкција. Наведена класификација ипак, условног је карактера пошто није редак случај да у оквиру разних грана права дође до примене истоврсних санкција. У том смислу, казна затвора као карактеристична кривична санкција, присутна је и у прекршајном праву, док новчана казна као вид имовинске санкције постоји у готово свим поменутим областима правних односа, па и у области грађанског права, обликована у виду накнаде штете. Правна санкција поред појединаца и група као субјеката друштвених односа, може бити уперена и према актима. Наведена санкција огледа се у стављању ван снаге

[275] Као пример ововременог става према примени санкције ове врсте, сврсисходно би било указати на поједине облике повезивања између држава и третман који смртна казна има у оквиру истих. Забрањеност смртне казне, један је од услова за чланство у међународној организацији као што је Савет Европе. Đorđević, Đ., Đorđević, M., *Ljudski život kao najviša vrednost i njegova ustavnopravna i krivičnopravna zaštita*, U: Nikolić, O., Čolović, V. (Ur.), Constitutio lex superior: Sećanje na profesora Pavla Nikolića, Beograd, 2021, str. 78.

[276] У кривичном законодавству држава попут Кине, САД-а, Ирана, Сирије, Јапана и Саудијске Арабије, смртна казна и даље опстаје као врста санкције. На територији Европе, ова врста санкције прописана је једино у Белорусији и то као изузетна санкција за посебно тешке злочине, а занимљив је податак да је белоруски председник, у периоду од 1994. до 2001, године, само три пута искористио могућност помиловања осуђених на смртну казну. Marić, T., *Smrtna kazna u XXI vijeku*, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Banja Luka, god. 13, br. 13, 2023, str. 99.

аката који су својим формалним или садржинским обележјима противни прописаним правним нормама. Изрицањем санкције уперене ка незаконитим актима, односно укидањем или поништавањем истих, овлашћени орган на посредан начин изриче санкцију доносиоцима незаконитог акта, а на одређени, опет посредан начин утиче и на понашање људи које је санкционисаним актом требало бити регулисано.[277]

IV.3. Врсте правних норми

Као и свака класификација, тако и она у области друштвених наука, представља комплексан, односно, истински сложен задатак. Вршење класификације, подразумева претходно појмовно одређивање појаве коју, сходно поседованим карактерним својствима, треба разврстати на одговарајући начин. Нужан предуслов класификовања одређене појаве, представља претходно упознавање исте са више различитих аспеката, односно разоткривање њене суштине и карактерних специфичности. Уобичајену препреку сваком покушају разврставања друштвених појава, представља њихов, сложени карактер и нераскидива повезаност са другим друштвеним појавама, а неретко и са појавама које нису друштвене природе. Предметне појаве, тешко је одвојити, односно разграничити, а последично томе и адекватно разврстати.

Додатну отежавајућу околност предметном задатку, недвосмислено представља друштвена динамика, односно покретљивост[278] којој су друштвене појаве, као објекти класификације, непрестано изложене. Савремено друштво непрестано се креће, а за комплетно сагледавање друштвених појава, као нужно се намеће и стављање истих у контекст учесталих промена, односно утврђивање свих праваца поменутог кретања којем је појава, која представља предмет теоријске обраде, изложена. За готово све претходно наведено, могуће је рећи да се истовремено односи и на правну норму, као један типичан облик друштвене појаве. Као регулатор друштвених односа, правна норма, под утицајем многобројних услова и околности, проузрокованих специфичношћу друштва, неретко поприма бројна и разноврсна обележја, што у коначном исходу, битно отежава њено свеобухватно теоријско сагледавање и разврставање. Ипак, начин за превазилажење изложених тешкоћа, непобитно постоји. Исти се темељи на унапред и јасно утврђеним критеријумима на бази којих се разврставање друштвених правила врши, а којима треба остати доследан до окончања класификације.

Разноврсност друштвених односа и бројност правних норми којима су регулисани, омогућава сврставање истих у бројне и различите групе. Критеријуми поделе су различити, а као полазна основа класификације употребљава се заповест садржана у диспозицији норме. Попут претходно извршене поделе диспозиција према начину на који је формулисана у њима садржана заповест, правне норме је сходно диспозицијама које садрже могуће поделити на наређујуће, забрањујуће, овлашћујуће и индикативне.[279] Поједина теоријска становишта у наведену поделу укључују и такозване дерогирајуће правне норме, правила чија се сврха састоји у укидању других правних норми.[280] Зависно од појавног облика, правне норме могу бити писане и неписане. Уколико је

[277] Поповић, М., *Прилози теорији права*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1997, стр. 63.

[278] Распад система феудалног друштва карактеристичног за Европу средњег века, уз експанзију модерног капитализма и система слободног тржишта, створили су услове за олакшану покретљивост појединаца и група, те је социјална динамика, несумњиво једно од главних обележја модерних друштава. Marinković, D., *Uvod u sociologiju: Osnovni pristupi i teme*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2008, str. 131.

[279] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 77.

[280] Valter, R., *Teorija prava Hansa Kelzena*, Dosije, Beograd, 1999, str. 24.

критеријум разграничења између наведених правила, њихова правна снага, наведену врсту друштвених правила могуће је поделити на норме више и норме ниже правне снаге. Сходно материји, односно врсти друштвених односа који представљају предмет регулисања, правне норме је могуће категорисати у више посебних скупина међу којима су најзначајније уставне, кривичноправне, грађанскоправне, управне и норме међународног права.

Правним нормама могуће је заснивати одређена права и обавезе, али и прописивати начин на који ће установљена права и обавезе бити остварени у пракси. У прву групу правила спадају материјалне норме, док другу скупину, сходно свом карактеру чине формална правила. Са становишта адресата норме, односно сходно начину на који је одређен субјект чије је понашање предметним друштвеним правилом регулисано, правне норме је могуће поделити на опште и појединачне.

Пре излагања основних одлика набројаних класификација, односно, пре распоређивања правних норми сходно критеријумима који су у домаћој теорији општеприхваћени, потребно је указати на једну, са теоријског аспекта посматрања правних норми, веома интересантну класификацију. У питању је подела регулатора понашања друштвених субјеката на примарне и секундарне правне норме. Предметна класификација, базирана је на критеријуму структуре правне норме, па је на темељу исте, правна норма одређена као примарно правило, непосредно усмерено на понашање друштвених субјеката, односно секундарно правило, које се не односи непосредно на деловање друштвеног актера, већ на примарну норму. На овај вид разврставања правних правила, у домаћој теорији права, указала је Сузана Медар, а као најзначајније заговорнике идеје о структуралној расподели, без сумње треба издвојити Ханса Келзена, Херберта Харта и Норберта Бобиа. Део текста који предстоји, посвећен је излагању основних теза предметне класификације, извршене од стране поменутих аутора, са критичким освртом на сваку од наведених.

Излагање основних обележја класификације правних норми на примарне и секундарне, прикладно је започети освртом на теоријско становиште Ханса Келзена. Приликом анализе логичко-семантичке структуре правне норме, већ је указано на двојну конструкцију предметног правила коју је поменути аутор широко популаризовао у оквиру теорије права. Сходно поменутом гледишту, поимање правне норме, утемељено је на два саставна елемента, на деликт и санкцију. Ова два елемента, од којих људска радња као први, има својство услова, а санкција карактер својеврсне последице, у оквиру правне норме повезани су копулом треба и чине такозвану примарну правну норму у Келзеновој класификацији.

Примарну правну норму, одређену на овај начин, Келзен сматра једином „правом“ правном нормом. Већ на први поглед се да уочити да поменуто схватање и класификовање правних норми, одудара од традиционалног схватања, према којем је примарном нормом прописано одговарајуће понашање друштвеног субјекта, док је секундарна корективног карактера и садржи санкцију, у случају да адресат примарног правила не поступи сходно истом. Насупрот томе, Келзен је у склопу примарне норме, обухватио деликт и санкцију, а управо из елемента санкције и извео правни карактер предметног правила.[281] Примарно правило, даје овлашћеном субјекту моћ, да у случају постојања чињеничних услова, наметне наступање предвиђене правне последице. Другу врсту правних правила, различиту од примарних, сходно схватању наведеног аутора, представљају секундарне правне норме. Келзен дозвољава могућност њиховог

[281] Медар, *Структура правне норме по Хансу Келзену: Један „другачији“ поглед*, *нав. дело*, стр. 184.

постојања, а исте темељи на појму обавезе, логичко-значењски произашлом из деликта и санкције садржаних у примарној норми.[282] Правна обавеза, према мишљењу наведеног аутора, не представља самосталну категорију, већ својеврстан логички извод из елемената примарне норме. У том смислу и секундарна норма, утемељена на правној обавези, потпуно је зависна од примарног правила.

За разлику од Ханса Келзена, у оквиру чијег гледишта, примарне правне норме имају апсолутни примат у односу на секундарна правила, теоријско становиште Херберта Харта, утемељено је на јединству, чије је постојање, између примарних и секундарних правних норми, уочио. Наведени аутор, ово јединство између правила одређује као битно својство права, његово специфично обележје, које га диференцира у односу на друге нормативне системе, попут моралног или обичајног. Примарне правне норме, сходно Хартовој класификацији, директно су усмерене на понашање друштвених субјеката, док се секундарне односе на примарна правила и то на аспекте њиховог важења, промене и санкционисања.[283]

Примарне норме, према наведеном гледишту, тековина су примитивне заједнице, а настанак секундарних правила симболизује и прелазак у епоху права. Секундарна правила одредио је као својеврсне одговоре на недостатке који одликују примарне норме. За разлику од примарних норми, које наметањем обавеза, директно утичу на понашање својих адресата, секундарне норме, како Харт наглашава, друштвеним субјектима дају моћ.[284] У том смислу, поменути аутор посебно наглашава значај такозваних правила важења, која међу секундарним правним нормама, заузимају значајну позицију. Смисао наведених правила је да реше проблем идентитета правног система, сврставајући друго правило под окриље истог, односно оспоравајући припадност другог правила предметном правном саставу.[285] Корен важења правних правила, Харт проналази у практичној прихваћености истих.

Другу значајну групу секундарних норми, сходно наведеној класификацији, представљају такозвана правила промене. Сврха наведених секундарних норми је да омогуће увођење нових примарних правила у правни поредак и то кроз укидање или модификацију постојећих.[286] На тај начин, превазилази се статични режим карактеристичан за примитивна правила, а правне норме уподобљавају се актуелним друштвеним потребама, односно, постојећем стању у сфери друштвених односа. Правила на темељу којих почивају овлашћења судија да донесе одлуку о повреди примарне правне норме у конкретном случају, али и да изврши надзор над применом санкције од стране субјеката овлашћених за реализацију исте, сходно Хартовој класификацији, представљају трећу групу секундарних норми, такозване норме о санкцији. На овом месту је потребно указати, да Харт није остао у потпуности доследан својој класификацији, односно начину на који је одредио секундарне норме, обзиром да је исте у својим каснијим излагањима свео на правила путем којих се друштвеним субјектима додељују одређена јавна или приватна овлашћења, услед чега је себе

[282] Visković, *нав. дело*, стр. 176.
[283] Медар, С., *Примарне и секундарне норме у теорији права Херберта Харта*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 29, 1989, стр. 284.
[284] Starr, W. C., *Law and Morality in H.L.A. Hart's Legal Philosophy*, Marquette Law Review, vol. 67, no. 4, 1984, p. 676, *доступно на*: *https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1941&context=mulr (приступ страници 18.03.2024.).*
[285] Coleman, J. L., *Negative and Positive Positivism*, The Journal of Legal Studies, vol. 11, no. 1, 1982, p. 139, *доступно на: https://www.jstor.org/stable/724159 (приступ страници 18.03.2024.).*
[286] Dajović, G., *Hartova teorija prava – osnovne crte*, Strani pravni život br. 3, 2011, str. 15.

изложио бројним критикама.[287] Ипак, за потребе теоријске обраде правних норми, која представља предмет овог научног истраживања и стављање исте у контекст поделе на примарне и секундарне, учињене од стране других аутора, Хартово схватање секундарних норми, као правила важења, промене и санкције, у складу је са структуром правне норме, као постављеним класификационим критеријумом.

Поред Херберта Харта, један од значајнијих представника аналитичке теорије права, свакако је и Норберто Бобио. Поменути аутор, такође је, као критеријум класификације правних норми, користио структуру наведених правила. Његово теоријско становиште веома је сложено, обзиром да подразумева обраду односа примарних и секундарних правила са више аспеката међу којима се посебно истичу временски, функционални и хијерархијски аспект. Својеврсно упориште свом теоријском гледишту, Бобио налази у Хартовој подели правних норми на примарне и секундарне, односно на критичкој анализи исте. Најрањивијим делом анализиране класификације, Бобио сматра Хартово схватање примарних норми као правила којима се установљавају обавезе, али и секундарних норми, као правила на којима почивају овлашћења.

Суштинском одликом секундарних норми, Бобио сматра чињеницу да се наведено правило одређује сходно његовом односу према некој другој норми из система правила којем исте припадају. Две су карактеристичне врсте секундарних правила, односно норми другог ступња, како их поменути аутор терминолошки одређује. Прву од наведене две групе, чине норме о санкцији, које представљају својеврсну реакцију на прекршај примарног правила. Другу врсту секундарних норми, сходно класификацији Норберта Бобиа, чине правила о стварању, односно производњи права. Поменути аутор, своју анализу односа примарних и секундарних норми, није ограничио на нормативни правни систем, већ је исту сместио у контекст свих нормативних система. Сходно начину на који нормативни системи остварују регулаторну функцију у сфери људског понашања, Бобио их је поделио на једноставне, полусложене и сложене системе.[288]

Једноставни нормативни системи, поред правила на бази којих се врши идентификација система, као својеврсних прелиминарних правила, садрже још и само норме примарног карактера. Полусложене системе, поред идентификационих и примарних норми, одликује присуство једне од две врсте секундарних правила на чије постојање је указао Бобио, дакле норме о санкцији или правила о производњи, односно стварању норми. Основни узрок увођења једне од врста секундарних норми у полусложени систем, Бобио види у неефикасности истог, тачније у његовој немогућности да своју функцију оствари искључивом реализацијом примарних норми. Увођењем норми о санкцији, правила првог степена чине се ефикаснијим, обзиром да исте овлашћеним надлежним субјектима омогућавају деловање, односно предузимање мера подобних да у највећој мери обезбеде поштовање примарних правила.

Сврха норми о производњи, односно стварању правила, унетих у нормативни систем, огледа се у деловању на примарне норме, односно, измену истих, како би биле прилагођене реално постојећим друштвеним односима и актуелним друштвеним потребама. Сложени нормативни систем, сходно схватању Норберта Бобиа, представља целовит нормативни систем, сачињен од идентификационих, примарних, али и обе врсте секундарних норми. У питању је најпотпунији облик нормативног регулисања односа

[287] Медар, *Примарне и секундарне норме у теорији права Херберта Харта*, *нав. дело*, стр. 285.
[288] Медар, С., *Примарне и секундарне норме код Норберта Бобиа*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 54, 2009, стр. 99.

успостављених између друштвених субјеката. Као карактеристичан пример сложеног нормативног система, Бобио наводи правни поредак, обзиром да исти, према схватању поменутог аутора, поред примарних, подразумева постојање и реализацију обе врсте секундарних норми.

Већ на први поглед, након изложених основних поставки на којима почива подела на примарне и секундарне норме извршена од стране три истакнута аутора, између појединих гледишта, уочљиве су сличности. Ту се пре свега имају у виду класификације извршене од стране Херберта Харта и Норберта Бобиа. Хартово одређивање права као јединственог система примарних и секундарних правила, аналогно је са Бобиовим схватањем правног поретка, као најпотпунијег нормативног система, сачињеног од идентификационих, примарних, али и обе врсте секундарних правила. Секундарне норме о санкцији, усмерене на примарну правну норму, срећу се у гледиштима обојице поменутих аутора, а између њих је такође могуће уочити одређене сличности. У функционалном смислу, Хартова секундарна правила промене и Бобиове норме о производњи, односно стварању права, такође су веома блиске. Основну разлику у гледиштима двојице поменутих аутора представљају Хартове секундарне норме о важењу.

Норберто Бобио, у оквиру своје анализе, на бази које је извршио класификацију правних норми, не предвиђа наведену врсту правила као подгрупу секундарних норми. Иако, са функционалног аспекта посматрана, правила које служе идентификацији нормативног система, имају одређене карактеристике Хартових норми о важењу, ипак прелиминарни карактер који их одликује, не дозвољава сврставање истих међу секундарне норме, односно, правила другог степена. На основу свега изнетог о класификацији заснованој на структуралном нормативном критеријуму, намеће се закључак да су разлике између теоријских становишта, како терминолошке, тако и суштинске природе. Прве наведене, последица су употребе различитих језичких термина за означавање истоветних појава, али и обрнуто, дакле продукт употребе истоветних назива приликом упућивања на значењски различите друштвене појаве. Насупрот, донекле безазлених терминолошких и техничких противречности, значајне, односно суштинске разлике између теоријских становишта, могуће је уочити тек након смештања изнетих идеја у контекст осталих теоријских постулата конкретног аутора. Тек на наведени начин, назире се теоријски смисао који предметни аутор даје појави коју обрађује, а што се као закључак разматрања Келзенових, Хартових и Бобиових ставова у погледу односа примарне и секундарне правне норме, недвосмислено намеће.

Након излагања познатих гледишта о овој специфичној подели правних норми, пажњу је потребно усмерити на традиционалну, а у домаћој теорији, али и пракси општеприхваћену класификацију наведене врсте друштвених правила. Правна пракса указује да међу бројним класификацијама, у контексту сложене структуре какву правни поредак представља, најзначајније место заузима управо подела норми заснована на критеријуму начина одређивања адресата правила и односа регулисаног правилом. Опште правне норме представљају правила у оквиру којих су заповести упућене неодређеном броју лица и усмерене на неодређени број ситуација. Наведена правила безличног су карактера и као таква могу се односити на све субјекте, односно све појединце, или на одређене групе субјеката, али у сваком случају без индивидуализације и персонализације адресата правила. Када је реч о случајевима регулисаним општом правном нормом, наведеним правилима уређене су унапред замишљене истоврсне ситуације, које својом неодређеношћу и апстрактношћу праној норми дају карактер општег правила понашања.

Општа правна норма примењује се у свим случајевима исте врсте, које је могуће подвести под опис садржан у хипотези диспозиције овог правила. Наведено значи да је општу правну норму могуће применити једанпут, више пута или чак ниједном. Чињеница да је одређена правна норма примењена једанпут, није од утицаја на питање њене општости. У том смислу, Слободан Јовановић напомиње да општост закона, као карактеристичне врсте опште правне норме, значи да исти не сме бити створен за један дати случај, али да чињеница да је наведена правна норма у пракси примењена само једанпут, није од значаја.[289]

У оквиру поделе на опште и појединачне правне норме, могуће је извршити и додатну класификацију, па се тако општа правна норма према опсегу сопствене примене јавља као универзално општа, делимично општа или као партикуларна.[290] Док је универзално општа правна норма усмерена на регулисање понашања свих грађана у оквиру одређеног државно-правног поретка, подручје примене делимично опште норме обухвата ужу групу субјеката сходно одређеним географским, старосним, полним или другим критеријумима. Важење партикуларне норме засновано је на примени географског критеријума и односи се на примену у оквиру ужих територијалних целина. Наведено правило може имати карактер опште правне норме и у том случају подразумева се њена обавезност за сва лица која се налазе на одређеном ужем територијалном подручју.

Појединачна правна норма резултат је процеса примене општег правила на конкретну, реално постојећу друштвену ситуацију. Настанак појединачне правне норме подразумева да се, општом правном нормом замишљени случај, остварио у пракси, услед чега је дошло до потребе за његовим регулисањем на конкретан начин. Сходно нижем хијерархијском положају који појединачна правна норма заузима у односу на општу, правило наведене врсте мора бити сагласно правилу које му је у хијерархији правних норми надређено. Појединачна правна норма садржана је у оквиру појединачног правног акта. Животне ситуације регулисане општим правним нормама, бројне су и у чињеничном погледу, веома разноврсне. Следствено томе и појединачни правни акти, као облици индивидуализације општих, односно садржаоци појединачних правних норми, међусобно се разликују. Међу наведеним, као четири примарна типа, издвајају се: указ, судска пресуда, управни акт и правни посао.[291] Правна норма садржана у оквиру указа, појединачног је карактера и везана је за конкретну животну ситуацију у оквиру које шеф државе врши неки од послова из припадајуће надлежности. Карактеристичан пример појединачне правне норме ове врсте, представља норма садржана у указу о помиловању. Предметном нормом, регулисан је конкретан правни однос, дакле шеф државе, индивидуализацијом општих правних норми, одлучује о праву на помиловање поименично одређеног лица и наведено указом претаче у појединачну правну норму.

Други значајан облих појединачних правних правила, представљају норме садржане у судским актима. У оквиру теоријске обраде наведеног питања, често се може наићи на употребу термина судска пресуда. Ипак, уколико се узме у обзир чињеница, да се судски поступак, како у мериторном, тако и у процесном смислу, не окончава искључиво доношењем пресуде, за означавање правног акта који садржи предметну врсту правне норме, прикладнија је употреба термина судски акт. Поменути

[289] Јовановић, С., *О држави: Основи једне правне теорије*, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011, стр. 251.
[290] Васић, Чавошки, *нав. дело*, стр. 79.
[291] Vukadinović, *Teorija države i prava II, нав. дело*, стр. 139.

појединачни правни акт има своју формалну и материјалну страну. У формалном смислу, у питању је акт донет од стране суда, по правилима, посебно прописаног, судског поступка. У материјалном смислу, наведени акт представља конкретизацију опште правне норме, односно њену примену на индивидуалан друштвени, односно правни однос. У том смислу, појединачном правном нормом, садржаном у судској пресуди или решењу, суд, као надлежни орган, у прописаном поступку, установљава конкретна правна овлашћења и правне обавезе странкама које у процедури учествују.

Уз појединачна правила понашања садржана у судским актима, недвосмислено најбројнији облик појединачних правних норми представљају оне садржане у управним актима. Формалне карактеристике управног акта, односно настанка ове врсте појединачних правила, везане су за надлежност за доношење истих, али и поступак у оквиру којег ове норме настају. Дакле реч је о појединачном правном акту, који је од стране управног органа донет према утврђеним правилима управног поступка. У садржинском смислу, наведени акт сачињен је од појединачне правне норме којом се адресату истог, од стране доносиоца акта, на ауторитативан начин намеће одређено понашања, за које постоји претпоставка, да од стране наведеног субјекта, у одсуству правила, не би било предузето.

Правна норма садржана у пореском решењу, карактеристичан је облик појединачног правила, где надлежни орган, по процедури управног поступка, на ауторитативан начин одређује понашање конкретног друштвеног субјекта, пореског обвезника. Из претходно изложеног, као јасан закључак, намеће се чињеница да појединачне правне норме садржане у судском и управном акту, представљају конкретизацију општих правних правила, односно њихову индивидуализацију руковођену околностима конкретног случаја. У гледиштима појединих домаћих аутора, могуће је уочити својеврсно диференцирање, када је реч о појединачним правним нормама, као видовима конкретизације општих правила. Наиме, сходно наведеном становишту, судски акт и појединачна норма у њему садржана, превасходно су облик конкретизације санкције, док се управним актом и правним послом, о којем ће у предстојећем делу текста бити речи, на ауторитативан или аутономан начин, конкретизује диспозиција општег правила.[292]

Посебну врсту појединачних правних норми представљају правила понашања садржана у оквиру правних послова. Правни посао, облик је правног акта у оквиру којег друштвени субјекти, на слободан начин, уз незаобилазно поштовање важећих законских оквира, заснивају, мењају или гасе сопствене правне односе. За разлику од претходно приказаних појединачних правних правила, која представљају ауторитативни вид регулисања људског понашања, правне норме садржане у оквиру правних послова, израз су аутономије воље друштвених субјеката који их стварају и који путем истих себе овлашћују, односно обавезују. Дакле, учешће државе у поступку стварања наведене врсте појединачних правних правила није неопходно, премда се и држава може јавити као субјект правног односа заснованог на основу одређеног правног посла.

Појединачне правне норме могу бити садржане у оквиру једностраних, али и двостраних правних послова, зависно од броја изјављених воља, нужних за настанак, односно пуноважност предметног појединачног правног акта. Завештање представља карактеристичан облик једностраног правног посла у оквиру којег, одређени друштвени субјект, изјавом воље, ствара појединачну норму којом су регулисана имовинско-правна питања у случају његове смрти. Двострани правни послови, могу се јавити као

[292] *Исто,* стр. 139-141.

једнострано или двострано обавезни. Стварањем двостраног правног посла, друштвени субјекти, заправо, сагласношћу сопствених воља, установљавају појединачну правну норму која, код једнострано обавезних послова попут уговора о поклону, једном од њих даје овлашћење, а другом намеће обавезу, или у случају двострано обавезних послова какав је уговор о купопродаји, истовремено заснива овлашћења и обавезе обема странама учесницама у односу.

На самом крају излагања о појединачним правним нормама, односно правним пословима као појединачним актима у оквиру којих су предметне норме садржане, потребно је осврнути се на питање слободе друштвених субјеката при стварању наведених правила, односно аката. Начелно, наведена врста појединачних норми темељи се на принципу слободе, односно на примени начела аутономије воље. Друштвени субјекти, слободни су да самостално доносе одлуку о ступању у одређени правни посао и сходно наведеном, слободно стварају, мењају или гасе правна овлашћења и обавезе. Ипак, предметна слобода није неограничена, како у формалном, тако и у садржинском смислу. Са формалног аспекта, принцип консензуалности[293] истиче се као доминантан, те за пуноважан настанак већине правних послова, није неопходно испуњење услова у погледу форме истих. Међутим, за пуноважност појединих, општим правним актима експлицитно одређених правних послова, као нужан предуслов, предвиђена је специфична форма.[294] Са друге стране и у садржинском смислу, друштвеним субјектима су постављене одређене границе у погледу појединачних норми које стварају путем правних послова. У том смислу, уз евентуално прописане услове у погледу форме, њихова пуноважност зависна је и од сагласности са важећим императивним прописима, моралом, односно јавним поретком.[295]

Надограђени облик изложене класификације, представља подела правних норми такође присутна у домаћој теорији права. У оквиру поменуте класификације, учињена је терминолошка разлика између појмова општи и апстрактан, односно појмова појединачни и конкретан, па је следствено томе извршена и подела правних правила.[296] Сходно наведеном схватању, правне норме је могуће поделити комбиновањем четири наведена својства која је одликују. У том смислу, као врсте правних правила јављају се правне норме које су истовремено опште и апстрактне, а под које потпада највећи број законских норми. Другу засебну врсту општих правних норми представљају правне норме које поред општости, у себи садрже и својство конкретности, дакле опште правне норме, чија примена долази у обзир у конкретној ситуацији. Као пример истих, могуће је навести, опште правне норме, које се односе на проглашавање ратног или ванредног стања, дакле општа правна правила која се примењују у конкретној ситуацији.[297]

Насупрот правилима чија је основна одлика општост, налазе се појединачна правна правила. Ипак, изложено теоријско становиште, својство појединачности обједињује са обележјима апстрактности и конкретности и сходно наведеном у оквир ове класификације уводи још две врсте правних норми. Прву врсту правила представљају појединачне правне норме које одликује одређени степен апстрактности.

---

[293] Суштина начела консензуалности огледа се у слободи правних субјеката у избору начина на који ће изразити сопствену вољу. Изузетак од поменутог принципа представљају формални правни послови, код којих је слобода у погледу начина изражавања воље, ограничена. Mijačić, M., *Prihvatanje ponude ćutanjem ponuđenog*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 17, 1977, str. 279.

[294] Закон о промету непокретности („Службени гласник РС“, бр. 93/2014 и 6/2015), члан 4.

[295] Закон о облигационим односима, члан 10. и члан 103.

[296] Vukadinović, *Teorija države i prava II, нав. дело*, стр. 115.

[297] Закон о одбрани („Службени гласник РС“, бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – др. закон, 104/2009 – др. закон, 10/2015 и 36/2018), члан 88. и члан 89.

Као пример наведеног правила, наводи се законска норма којом су регулисани услови за избор одређене особе у звање судије.[298] На самом крају, последњу врсту правних норми, сходно изложеној класификацији, представљају правне норме које у себи обједињују појединачни и конкретни карактер, а међу које је могуће убројати највећи број правила садржаних у појединачним правним актима попут судских аката, управних аката и правних послова.

Поред поделе на опште и појединачне правне норме, други критеријум разврставања ових правила, веома присутан у теорији и пракси, заснован је на степену одређености њихове диспозиције. Сходно наведеном критеријуму, правне норме је могуће поделити на категоричке и норме са релативно неодређеним диспозицијама. Иако је на разлоге неодређености диспозиција већ указано, потребно је поновити и нагласити да се исти јављају као разлози објективне и субјективне природе. Објективни разлози огледају се у несавршености језика као знаковног система којим треба изразити садржину правне норме. Индивидуална неумешност творца норме да у одређеним ситуацијама на адекватан начин адресатима правила укаже у чему се састоји императив са којим су дужни да своје поступке ускладе, субјективни је разлог неодређености ових регулатора. Као значајан разлог постојања норми са релативно неодређеним диспозицијама узима се и својство општости које велики број правних правила у себи садржи.

Заповест о понашању садржана у оквиру опште правне норме, односи се на истоврсна понашања предвиђена за неодређени број конкретних ситуација. Својства које такво правило поседује су заједничка за све замишљене случајеве у којима примена норме долази у обзир. Појединачне одлике наведених замишљених ситуација, у том смислу, остављене су по страни. Ипак наведене појединости, не смеју бити у потпуности занемарене. У крајњем случају, њих је потребно узети у обзир приликом непосредне примене општег правила. Уколико би се инсистирало на аутентичној и истоветној примени опште правне норме на ситуације које су у основи исте, али са бројним различитим појединостима, општа правна норма би на тај начин изгубила вредност једнакости, коју недвосмислено уводи захтевањем истоврсног поступања субјеката у једнаким ситуацијама.

Као једно од средстава за отклањање наведеног проблема, које правној техници стоји на располагању, истиче се доношење правних норми мањег степена општости, којима би већи број битних својстава појединачних ситуација био уважен. Наведена правила задржала би карактер општих правних норми и то партикуларног облика истих, индивидуална обележја конкретних случајева била би узета у обзир, а једнакост као смисао и врховна вредност била би очувана. Ипак и наведени поступак индивидуализације одликује присуство одређених тешкоћа.

Упркос одређеном степену индивидуализације уопштених, истоврсних ситуација и узимању у обзир појединих њима својствених обележја, творац норме није у могућности да у сваком тренутку води рачуна о одређеним непредвиђеним околностима које једну ситуацију регулисану општом правном нормом на недвосмислен начин издвајају од осталих. Уз поменуту тешкоћу, индивидуализацији наведеног типа могуће је приговорити и са техничке стране. Правне норме свакако представљају уређени систем правила понашања. Стварање великог броја партикуларних норми, општих правила, прилагођених одређеним околностима конкретног случаја, знатно би отежало

[298] Vukadinović, *Teorija države i prava II, нав. дело*, стр. 115.

систематизацију норми и на својеврстан начин унело конфузију у оквире правног поретка.

Када се све што је претходно наведено узме у обзир, могуће је закључити да диспозиција правне норме истовремено у себи треба да има својство делимичне неодређености, али и подобности прилагођавању околностима случаја.[299] Неодређеност извесног степена и подобност прилагођавању конкретним околностима ипак не представља обележје сваке правне норме. У том смислу, потребно је указати на постојање правила у оквиру којих је заповест о понашању субјеката формулисана појмовима који су у потпуности одређени и у оквиру примене којих је искључен сваки вид арбитрарности, односно могућности прилагођавања околностима конкретних случајева. Наведена правила називају се категоричким односно когентним правним нормама, а њихово постојање је у одређеним ситуацијама чак и пожељно, пре свега када предмет њиховог регулисања представљају друштвени односи који су осетљиве природе, попут кривичноправних, који не остављају простор за произвољност било какве врсте.

IV.4. Повезивање правних правила у оквиру правног поретка

Бројне и разноврсне правне норме, никако не треба посматрати као правила која су без икаквог реда и поретка разбацана по друштвеном простору. Између наведених правила постоји вишезначна веза, а као карактеристични облици у оквиру којих она долази до изражаја јављају се правни систем и правни поредак. Док је правни систем могуће означити као форму логичког повезивања између правних норми, правни поредак представља облик конкретног регулисања понашања друштвених субјеката правним нормама.[300] Правна норма свој друштвени живот започиње, остварује и завршава у оквиру правног поретка. Правни поредак је управо тај чинилац у оквиру којег се правна норма повезује са људским понашањем, дакле у оквиру којег правни императив добија егзистенцијални карактер.

Правни поредак, као део шире целине коју представља друштвени поредак, омогућава да правна норма оствари своју прагматску сврху. Два су основна елемента од којих је правни поредак сачињен. Његова фактичка страна сачињена је од разноврсних понашања друштвених субјеката сходно заповестима садржаним у правним нормама које егзистирају у оквиру правног поретка. Поред фактичког чиниоца израженог кроз различите видове људског понашања, правни поредак има и своју нормативну страну. У нормативни састав поменуте целине улазе различите врсте правних норми, као и правни акти у оквиру којих су ови заповести садржане.

Феномен хијерархијског односа правних правила и повезивања истих у оквиру система какав је правни поредак, стални је предмет интересовања у оквиру правне теорије. Упркос дуготрајном разматрању, значајнији теоријски закључци, у погледу наведеног питања, јављају се тек недавно, односно, временски посматрано, исти су везани за епоху не тако далеке прошлости. Значајнија сазнања и са аспекта теорије права, смислено објашњење наведеног феномена, превасходна је заслуга аустријског правника Меркла. Поменути аутор, формулисањем такозване теорије ступњева, правни поредак је приказао као систем правних норми, односно правних аката истоветне правне снаге, али

[299] Релативна неодређеност појединих правних правила, последица је објективне немогућности творца правних норми, да замисли све случајеве на које потенцијала примена исте долази у обзир. Следствено томе, свако правно правило има одређено значење само у погледу појединог конкретног случаја, док у односу на други, добија у одређеној мери другачије значење. Лукић, Р., *Право значење правне норме*, Анали Правног факултета у Београду, год. 8, бр. 3-4, 1960, стр. 258.

[300] Благојевић, С., *Увод у право*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 161.

различитих ступњева, међусобно повезаних зависношћу норми, односно аката нижих у односу на норме и акте виших ступњева.[301] Теоријску поставку наведеног становишта, Ханс Келзен је преузео и у измењеном облику изложио у оквиру такозване чисте теорије права. Ипак, на наведеном месту, примарна пажња усмерена је ка Меркловом становишту којим је постављен темељ теоријском објашњењу и разумевању сложеног феномена, какав хијерархијски однос правних правила у оквиру правног поретка, недвосмислено представља.

Смисао поменуте доктрине огледа се у релативизацији оштрих разлика и противречности присутних на релацији стварање - примена права, односно неравнотеже узроковане самим положајем норми различите врсте. По речима самог Келзена, Меркл је успео да релативизује оно што је давно постало апсолутно и на тај начин ублажи оштре противречности присутне у односу између опште и појединачне, односно апстрактне и конкретне правне норме.[302] Динамички карактер и специфичан значај форме настанка правила и њиховог међусобног повезивања, обележје је правног поретка којим је прожето целокупно Мерклово теоријско разматрање.[303]

Поменути аутор, своје становиште супротставио је статичком теоријском схватању, које корен јединства правних норми темељи на садржинској вези између истих, односно чињеници да је правни поредак сачињен из норми које су све до једне, међу собом повезане садржински. Дакле, правни поредак, сходно наведеном схватању, заснован је на правилима која је логички могуће извући из јединственог начела. Веза између апстрактних и конкретних правила остварује се кроз разраду апстрактних начела садржаних у апстрактним правилима, путем конкретних правних норми. Насупрот томе, Меркл у оквиру своје теорије ступњева, наглашава првенствени значај форме и негира аутоматски произлазак ниже правне норме из садржине више правне норме, а на бази чисте логичке дедукције.[304]

Доследном применом статичког принципа, стварање садржински различитих правних норми било би онемогућено. За разлику од тога, у оквиру динамичког схватања, творац норме, крећући се у садржинским границама постављеним вишом правном нормом, самостално одређује садржину нижег правила.[305] Сходно наведеном, правно својство поседује норма, установљена радњом, која је вишом правном нормом предвиђена као акт стварања нижег правног правила. Дакле, јединство правних норми није статичког карактера, оно не осликава однос између вишег и нижег правног правила дат једном заувек, већ се остварује сваким актом стварања нижег правила на бази оквира утврђених вишом правном нормом. Одређивањем начина, односно у склопу истог, надлежности и поступка настанка и оквирним одређивањем садржине ниже правне норме од стране више, право остварује улогу регулатора сопственог стварања.[306]

---

[301] Симовић, М., *О хијерархији правних норми*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 38/39, 1998-1999, стр. 151.

[302] Paulson, S. L., *How Merkl's Stufenbaulehre Informs Kelsen's Concept of Law*, Revus - Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law, no. 21, 2013, p. 31, *доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2425384 (приступ страници 28.03.2024.).*

[303] Bianco, G., *Testing the Stufenbau in International Financial Law*, Estudios de Deusto: Revista de la Universidad de Deusto, vol. 67, no. 1, 2019, p. 27, *доступно на: https://revista-estudios.revistas.deusto.es/article/view/1607/1955 (приступ страници 28.03.2024.).*

[304] Симовић, *нав. дело*, стр. 151.

[305] Zalewska, M., *The Metaphorical Aspect of Hans Kelsen's Pure Theory of Law*, Principia, vol. 65, 2018, p. 201, *доступно на: https://ejournals.eu/czasopismo/principia/artykul/the-metaphorical-aspect-of-hans-kelsens-pure-theory-of-law (приступ страници 28.03.2024.)*.

[306] Симовић, *нав. дело*, стр. 151-152.

Заснованост ниже правне норме на вишој, последица је хијерархијског односа подређености, односно надређености који између истих постоји, а који је Меркл приказао у теорији ступњева.

У контексту приказане релације између правила од којих је сачињен, ни правни поредак не може бити одређен као целина састављена од норми позиционираних у истој хијерархијској равни, већ као специфичан хијерархијски систем различитих ступњева правних норми. На врху хијерархијске лествице налази се највиша, основна норма, као предуслов настанка и важења свих нижих правила, али и њиховог међусобног повезивања, односно темељ остваривања јединства у оквиру целине какву правни поредак представља. Независно од позитивне стране, гледиште о ступњевитом хијерархијском ланцу правних правила, како у изворном Меркловом облику, тако и у Келзеновој варијанти, изложеној у оквиру чисте теорије права, суочено је са једним специфичним, али истовремено и веома значајним недостатком. Исти се огледа управо у основној норми, односно природи наведеног правила, на бази којег почива читав хијерархијски ланац правних норми. Иако од суштинског значаја за поредак правних норми, постојање и важење такозване основне правне норме, не представља ништа друго до својеврсну хипотетичку претпоставку, па је следствено томе и постојање, односно важење поретка, установљеног на бази исте, такође хипотетичког карактера.[307]

Сам појам поредак подразумева постојање одређеног реда, односно одређених принципа и правила према којима се врши повезивање правних норми под његовим окриљем. Основни принцип на којем је однос између норми у оквиру правног поретка заснован, представља начело хијерархије. Да би хијерархијско устројавање правила у оквиру правног поретка, уопште било могуће, неопходно је претходно формирање критеријума на основу којих је могуће прецизно утврдити позицију сваког правила.[308] У том смислу, правни поредак одликује степенасто рангирање елемената од којих сачињен, уз обавезну подређеност сваког елемента нижег ранга, чиниоцима који се у хијерархији налазе на вишем ступњу. Хијерархијски однос успостављен на овај начин очигледан је пре свега у релацији између општих и појединачних правних норми.

Опште правне норме, као правила којима је регулисано понашање субјеката у неодређеном броју замишљених, односно апстрактних ситуација, извор су из којег настају појединачне правне усмерене на регулисање понашања тачно одређених субјеката у конкретним ситуацијама. Сама чињеница да појединачне правне норме настају на основу општих, недвосмислено указује која од наведених врста правила на хијерархијској лествици заузима вишу позицију. У том смислу правна снага опште правне норме, као јачина правног утицаја који наведено правило врши односно трпи, већа је од правне снаге коју у себи има појединачна правна норма. Сходно сопственом хијерархијском положају и правној снази коју поседује, појединачна правна норма мора бити сагласна како у формалном, тако и у садржинском смислу са општом правном нормом.

На овом месту, потребно је указати и на једну специфичну ситуацију у погледу релације између опште и појединачне правне норме. Правна пракса као изузетак познаје и ситуације у оквиру којих одређени правни однос, није регулисан општом правном нормом. Наведена ситуација, у теорији и правној пракси позната је као већ помињани

[307] Croce, M., Salvatore, A., *The Legal Theory of Carl Schmitt*, Abingdon, 2013, p. 83.

[308] Митровић, Д., *Начела, облици, идеје, баштина из правне теорије*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1997, стр. 16.

случај правне празнине.[309] Основ за доношење појединачне правне норме у датом случају може да представља обичај или тумачење неке друге опште норме којом је регулисана ситуација по сопственим обележјима слична ситуацији за коју није прописано правило регулисања. Стварањем појединачне норме на наведени начин, не успоставља се директан вертикални хијерархијски однос између појединачне правне норме и опште норме на основу чијег тумачења је појединачна настала. Ипак и наведену ситуацију одликује одређени степен повезаности између појединачне норме и опште која је применљива на, по обележјима, сродан случај. Наведено значи, да иако нема строге хијерархије између две врсте поменутих правила, појединачна правна норма ипак не сме у потпуности да одступа од формалног и садржинског оквира установљеног општом нормом.

Нижи ранг на хијерархијској скали правних норми који појединачна норма има у односу на општу није тешко утврдити. Приликом повезивања правних норми у оквиру правног поретка својеврсни изазов може да представља међусобно рангирање већег броја општих правних норми које су различите садржине. Иако апстрактно регулисање неодређеног броја истоврсних ситуација, представља битно обележје свих општих правних норми, између наведених правила ипак постоје одређене разлике које се између осталог огледају и у количини правне снаге којом наведене норме располажу. Наведено значи да је и између општих правних норми потребно успостављање хијерархијског односа. Основни критеријум сходно коме опште правне норме заузимају позицију у поретку општих правила понашања, представља степен општости присутан при регулисању правних односа.

Нису све апстрактне правне норме подједнаког степена општости. Поједине међу њима на општији и апстрактнији начин регулишу друштвене односе, док су друге, иако опште правне норме, конкретније природе. Прва група норми садржана је у правним актима највеће правне снаге попут устава или закона, док је правне норме, које одликује нижи степен општости могуће наћи у општим актима мање правне снаге попут уредби и различитих правилника. Снага правног акта у оквиру којег су садржане и степен апстрактности при регулисању друштвених односа од пресудног је утицаја приликом повезивања различитих општих правних норми у оквиру правног поретка. У том смислу, норме садржане у општим актима мање правне снаге, које на конкретнији начин регулишу различите друштвене односе, хијерархијски су ниже од општих правних норми садржаних у правним актима веће правне снаге који су према предмету који регулишу уопштене, односно апстрактне. Неминовна последица тога огледа се у нужној сагласности нижих општих правних норми са вишим, односно у могућности да, нижа правна норма противна вишој општој правној норми, на прописни начин буде уклоњена из правног поретка.

---

[309] Правне празнине могуће је класификовати према различитим критеријумима. Међу бројним поделама, потребно је указати на разлику између истинских и техничких правних празнина, у оквиру којих, празнина постоји због недовољне техничке прецизности регулисања друштвеног односа правним правилом. Друга значајна подела односи се на праве правне празнине, у оквиру којих један део сложеног друштвеног односа није регулисан правном нормом и неправе правне празнине код којих целокупан сложени однос није регулисан правним правилом. Вукадиновић, Г., *Начела правног система*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 48, бр. 4, 2014, стр. 30.
Став по питању правних празнина, у теорији ипак није јединствен, а на овом месту је потребно указати и на постојање гледишта која из опсега правних празнина искључују односе који уопште нису регулисани, а у оквире истог сврстава искључиво правне односе који су уређени, али не у потпуности. Stefanović, Z., *Identifikacija pravnih praznina*, Pravni zapisi, god. 4, br. 1, 2013, str.8.

IV.5. Важење правних норми

Битно обележје друштвених правила, а самим тим и правне норме као једне од врста ових регулатора понашања, представља, у њима садржан захтев, односно тежња, да од стране адресата којима су упућени, буду и примењени. Наведени атрибут, који правне норме, као језички исказани садржаји психе, у себи носе, Радомир Лукић је одредио као однос исказа ове врсте према нечему другом, на шта се овакав исказ односи, а у оквиру којег односа, наведени језички исказ, на другу страну предметног односа делује на тачно одређени начин.[310] Једноставније речено, правна норма своје важење остварује кроз захтев да поступање друштвених субјеката буде усмерено садржином исте. Важење правног правила, дакле, оличено је у претензији истог да од стране субјеката друштвеног, односно правног односа, буде примењено. Иако правна норма претендује да буде примењена, а наведена тежња представља њено значајно обележје, ипак, између важења правне норме и њене примене није могуће ставити знак једнакости. Важење правног правила недвосмислено је усмерено на фактичко поступање субјеката по захтевима садржаним у оквиру истог, односно на његову примену, али га није могуће изједначити са применом, управо из разлога што правна норма важи и у случају да њена практична примена изостане. Имајући у виду наведено, а у циљу проналажења теоријског објашњења феномена важења правног правила, сврсисходније је, за почетак, пажњу усмерити ка обавезности норме, односно ка самој природи захтева за поступањем по важећем правном правилу, него ка конкретним фактичким актима друштвених субјеката, који би представљали задовољење наведеног захтева. Као важан корак у процесу разоткривања овог друштвеног, односно правног феномена, постављена је **хипотеза, према којој је важење правних правила непрекидно**. Сазнајну вредност истакнуте тврдње потребно је проверити заједно са осталим аспектима овог сложеног феномена, уз употребу већ постојећих теоријских погледа, везаних за истраживану појаву.

Феномену важења права као регулатора друштвених односа, а самим тим и правних норми као саставних елемената ове комплексне појаве, посебну пажњу посветио је Радомир Лукић. У гледиштима поменутог аутора, уочљива је вишестрана перцепција посматрања наведене појаве, али и покушај да се важењу права придају два, на први поглед различита смисла. На првом месту, јавља се правни облик важења правне норме, обележен формализмом. За разлику од друштвених правила друге врсте, важење правне норме има изражену формалну страну, која подразумева, његов унапред одређен почетак и престанак.[311] Ипак, поменути облик важења правне норме не треба доводити у везу са фактичким деловањем друштвених субјеката, са њиховим понашањем усклађеним са захтевима садржаним у диспозицији правне норме. На наведени начин Лукић указује на идеални карактер који, овај облик важења правне норме, у себи недвосмислено носи. Важење правне норме није зависно од чињенице појављивања исте у свести друштвених субјеката. Правно правило важи и када друштвени субјекти нису упознати са садржином истог, чак ни са чињеницом његовог постојања. На основу претходно наведеног, Лукић долази до закључка да је правно важење правне норме, барем као својеврсна фикција, непрекидно.[312]

Фактичка, односно реална страна важења правне норме, подразумева присуство исте у свести и актима друштвених субјеката. Наведени смисао важења правне норме

---

[310] Дајовић, Г., *Појам важења и обавезности права у теорији права Радомира Д. Лукића*, Анали Правног факултета у Београду, год 43, бр. 1-2, 1995, стр. 100.
[311] Лукић, *Нормативност права*, *нав. дело*, стр. 194.
[312] Дајовић, *нав. дело*, стр. 102.

различит је од његове идеалне стране. Са реалног аспекта, присуство правне норме у свести друштвеног субјекта, најчешће је оличено у виду одређеног става појединца према наведеном правилу. Дакле појединац је свестан да је његово понашање регулисано правилом. Свестан је да га правна норма обавезује. Ипак, свест о обавезности правне норме није увек присутна код појединца, па је у фактичком смислу, важење правне норме ограничено. На свест о обавезности правне норме, присутну код друштвеног субјекта, надовезује се његово понашање сагласно садржини захтева из норме којом је обавезан, односно непосредна примена правног правила. Сходно становишту Радомира Лукића, фактичка примена правне норме од утицаја је на реални аспект важења исте.

Иако између важења и примене правила нема истоветности, правна норма ипак не може да остане у потпуности имуна уколико фактичка примена изостане. Без обзира на чињеницу формалноправног важења, дуготрајно практично непримењивање, подобно је да правну норму учини реално неважећом. Наведену констатацију је, ипак потребно преиспитати. Правна норма као саставни чинилац права, чију превасходну сврху представља регулисање људског понашања, у значајном обиму губи сопствени смисао, уколико прописано поступање њених адресата изостане. На овом месту је, пре свега реч о непримењивању правила у дужем временском периоду и његовом утицају на важење норме. Правна норма, као језички исказ којим је изражен одређени психички садржај усмерен ка понашању људи, у наведеном случају постаје исказ без нормативности. Наведена Лукићева тврдња на одређени начин долази у конфронтацију са раније изложеним ставовима о непрекидном важењу правне норме, ослоњеним на идеална својства која наведена појава у себи носи. Поменуту противречност, наведени аутор је покушао да превазиђе, тако што је престанак важења, односно губитак нормативности услед непримењивања, ограничио и свео на одређено право, односно одређену норму, која након пређутног укидања бива замењена такође правом, односно правном нормом.[313]

У сфери важења правне норме, познато је теоријско становиште које је заузео Ханс Келзен. Поменути аутор, изједначио је постојање правне норме са важењем наведене врсте друштвених правила.[314] Уколико се појмови постојања и важења сместе у контекст уобичајеног значења речи, онда је несумњиво да поистовећивање предметних појмова, које је са аспекта права, односно правне норме, учинио Келзен, заврђује подробну анализу. Наведено схватање почива на идеји да правна норма представља правило понашања које је по самој својој суштини важеће, односно обавезујуће. Норма која је створена на начин прописан важећом вишом правном нормом, представља правило које истовремено постоји, важи и обавезује.[315] Обавезујућа снага правне норме, непосредно је одређена односом овог правила према другим, претходним и вишим правним нормама, на темељу којих је иста ступила у правни поредак.[316]

---

[313] Дајовић, *нав. дело*, стр. 103.

[314] Лукић, *Нормативност права*, *нав. дело*, стр. 195.

[315] Cohen, H., *Kelsen's Pure Theory of Law*, The Catholic Lawyer, vol. 26, no. 2, 1981, p. 150, *доступно на: https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/tcl/article/2087/&path_info=03._Kelsen_s_Pure_Theory_of_Law.pdf (приступ страници 02.04.2024.).*

[316] Covell, C., *The Defence of Natural Law: A Study of the Ideas of Law and Justice in the Writings of Lon L. Fuller, Michael Oakeshot, F.A. Hayek, Ronald Dworkin, and John Finnis*, St. Martin's Press, New York, 1992, p. 19.

Свако правно правило изнад себе има претходну, односно вишу правну норму, која прописује услове његове креације и правне обавезности. Поменути хијерархијски ланац окончава се већ поменутом "основном нормом". Како чињеницу важења правне норме изједначава са њеним постојањем, односно њеном суштинском карактеристиком, језичку конструкцију „важећа норма", поменути аутор сматра плеоназмом.[317] Неважеће правило, сходно наведеном гледишту, уопште и не може имати својство правне норме, па је за Келзена потпуно сувишно додавање атрибута „важећи" уз појам као што је правна норма. Приликом испитивања исправности поменутог теоријског становишта, потребно је, пре свега поћи од значења које употребљени термини у уобичајеном језику имају. Уз напомену да је сваки појединац начелно слободан да речима које користи придаје жељено значење, ипак је, у наведеном контексту, као полазну основу, најцелисходније узети, значење које речима даје уобичајени језик.

Полазећи од наведене језичке основе, релативно брзо је могуће доћи до закључка да између важења и постојања нема знака једнакости. Постојање одређене супстанције, између осталог и правне норме, подразумева да је иста ту, да егзистира, односно представља нешто што јесте, да је могуће сматрати елементом одређене целине, чиниоцем ширег система, односно, у случају правне норме, елементом правног поретка.[318] Постојање правног правила претходи важењу истог и представља његов нужни предуслов. Да би нешто важило, неопходно је да, као творевина одређених својстава, постоји. Почетак важења, а самим тим и чињеницу постојања правне норме, Ханс Келзен везује за моменат њеног ступања на снагу. Норма која није ступила на снагу, односно правило које још увек не важи, сходно наведеном гледишту, уопште и нема својство правне норме, већ представља својеврсни језички исказ који није могуће диференцирати у односу на друге исказе ненормативног карактера.[319] Наведени став, ипак се чини неприхватљивим.

Правна норма, као одређени духовни производ, језички исказан садржај психе, као творевина одређених карактеристика, специфичних својстава, постоји и оног момента, када је у смислу уобичајеног језика није могуће сматрати важећом. Важење правне норме подразумева њену обавезност, односно захтев или још прецизније речено, претензију исте да буде примењена од стране друштвених субјеката чије понашање тежи да регулише. Дакле, важење представља обележје правне норме, атрибут који наведену духовну творевину прати. Наведени атрибут, односно функција правне норме иде уз њено постојање, али га не представља. Чак и у случају да одређена правна норма није ступила на снагу, иста не губи својство квалификованог језичког исказа који је према специфичним карактерним обележјима могуће разликовати у односу на друге исказе ненормативне природе. Из наведеног јасно произилази да постојање као егзистенција супстанције каква је правна норма и важење као њено обележје, односно својеврсна функција, није могуће, а са теоријског аспектна ни пожељно, поистоветити.

Својеврсан вид надградње Келзенових поставки у сфери важења правних норми представља гледиште Херберта Харта. Специфичност ставова поменутог аутора, огледа се у томе, да исти представљају синтезу међусобно опречних нормативних и реалистичких схватања. У средишту Хартовог учења егзистира поставка о јединству примарних и секундарних правних норми. Основна обележја његове класификације

[317] Лукић, *Нормативност права*, *нав. дело*, стр. 195.
[318] *Исто*, стр. 196.
[319] Лукић, *Систем филозофије права, I. Филозофија II. Филозофија права, нав. дело*, стр. 466.

правних правила на примарна и секундарна, већ су изложена у претходном делу текста, чиме је постављен темељ за њихово смештање у контекст важења правне норме и разматрања са наведеног теоријског аспекта. Основ важења правне норме, Харт налази у испуњењу структуралних и функционалних услова правног система којем посматрано правило припада.[320] Дакле, правно правило и то примарно, важеће је, искључиво уколико су у постанку истог задовољени критеријуми стварања и промене правила, важећи у правном систему којем предметна норма припада. Наведено гледиште у приличној мери подсећа на претходно изложени Келзенов формални концепт, у оквиру којег важење правне норме почива на непосредно вишој норми, односно на доношењу исте на начин прописан вишим правним правилом. Улогу Келзенове "највише", односно основне правне норме, у контексту важења правног правила, у оквиру Хартовог гледишта, обавља такозвано правило признања важења, које као врховни критеријум важења, утврђује услове под којим одређена норма представља правно правило, а следствено томе и важи.

Примарна улога правила признања важења огледа се у идентификацији и рангирању конкретних правних извора, али и у конституисању крајњег извора нормативности права, наметањем правне дужности адресираним субјектима да своје понашање ускладе искључиво са правилима која испуњавају прописане критеријуме важења.[321] Наведене норме, ипак, не би требало поистовећивати. Најпре треба нагласити да, за разлику од Келзенове "основне норме", Хартова правила признања не представљају фикцију, односно епистемолошку претпоставку, већ је реч о истинским и ефективним позитивним правилима.[322] Насупрот Келзеновој основној норми која је чисто формалне природе, лишена реалних садржаја, Хартово правило признања важења у својој основи има друштвену, односно правну праксу.[323] Наиме, Келзенов критеријум обавезности одређене норме, заснован на чињеници да иста представља највише правило одређеног правног система, сходно Хартовом виђењу, није довољан. Поменути формално-нормативни критеријум, Харт надограђује уношењем друштвено реалних елемената, односно заснивањем обавезности правила признања важења, на прихватању и практичној примени од стране субјеката друштвених односа.[324] На поменути начин Харт врши синтезу између спољашње и унутрашње димензије, формално надограђује садржинским, а објективно субјективним.

Незаобилазни чинилац теоријског разматрања важења, као атрибута правне норме, свакако представља питање његовог основа. Због чега правна норма обавезује, односно, на чему се темељи захтев исте, да од стране друштвених субјеката буде примењена. Одговор на наведено питање треба потражити у сфери основа важења правног правила. У потрази за одговором на наведена питања, полазну тачку разматрања може

---

[320] Димитријевић, П., *Важење правне норме као сложени концепт*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 29, 1989, стр. 274.

[321] Spaak, T., *Kelsen and Hart on the Normativity of Law*. In: Wahlgren Peter (ed.), Perspectives on Jurisprudence: Essays in Honour of Jes Bjarup, 2005, p. 408.

[322] La Torre, M., *The Hierarchical Model and H. L. A. Hart's Concept of Law*, Revus - Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law, vol. 21, 2013, p. 151, *доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2425580 (приступ страници 04.04.2024.).*

[323] Petersen, N., *Customary Law Without Custom? Rules, Principles, and the Role of the State Practice in International Norm Creation*, American University International Law Review, vol. 23, no. 2, 2007, p. 300, *доступно на*: *https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/auilr/article/1021/&path_info=23_2_2.pdf (приступ страници 04.04.2024.).*

[324] Харт, Х., *Појам права*, превод Врањанац, Д., Дајовић, Г., Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2013, стр. 84.

представљати морална норма и основ важења исте. Као правило унутрашњег ауторитета, морална норма своје важење, односно обавезност, заснива на чињеници да је адресат усваја као своју, дакле као путоказ подобан да његове поступке усмери ка вредности коју претендује да оствари. Прихватањем одређеног идеала, односно вредности, друштвени субјект истовремено прихвата и норму која је у служби исте, правило чија је сврха да омогући досезање предметног идеала у поступцима човека. Наведени вид прихватања вредности, односно усвајања норме која датој вредности служи, представља аутономни основ важења норме, који превасходно одликује морална правила.

Насупрот моралном правилу, аутономно усвојеном од стране субјекта који жели да достигне одређену вредност, налази се правна норма са хетерономним основом обавезности. Под хетерономним основом обавезности, потребно је схватити обавезујућу снагу одређеног правила, наметнуту споља, потпуно независну од воље за његовим усвајањем присутне код адресата норме. Субјект способан да обезбеди примену правне норме, а који се најчешће поистовећује са државом, овлашћен је да осталим друштвеним субјектима, управо путем те норме нареди како да се понашају. Способност предметног субјекта да обезбеди поштовање наведеног правног правила, од стране осталих, други је назив за ефикасност његове примене, односно за ефикасност права.

О хетерономном основу важења правне норме, свој став изнео је Радомир Лукић. Поменути аутор, обавезност правног правила везује за његову ефикасност.[325] Он не пориче нужност претходног стварања одређеног правила, од стране овлашћеног субјекта, по поступку прописаном другом, односно вишом правном нормом. На тај начин, он прави недвосмислену разлику између постојања и важења правног правила. Свој поглед о хетерономном основу важења права, утемељеном на његовој ефикасности, односно постојању ауторитета овлашћеног да право пропише и обезбеди примену истог, Радомир Лукић је на одређени начин модификовао. Ефикасност права и даље је у средишту његовог обавезног важења, међутим, темељ поменуте ефикасности више није искључиво сведен на постојање ауторитета способног да обезбеди примену права. У поменуту сферу Лукић уводи и свест, односно одређене ставове друштвених субјеката којима су правне норме упућене. Уверење адресата правних норми у њихову праведност, корисност, исправност, дакле постојање свести о вредности правних норми основ је њихове ефикасности, готово једнако, а можда и више него способност овлашћеног ауторитета да употребом сопствених средстава издејствује примену права.[326]

Уколико се у обзир узме све до сада изнето, о проблему важења правне норме, могуће је донети одређене начелне закључке. Пре свега, реч је о значајном атрибуту правне норме, функцији исте, коју је неопходно разликовати од чињенице постојања, односно саме егзистенције наведене духовне творевине. Важење правног правила не треба поистовећивати ни са његовом фактичком применом, односно практичним поступањем друштвених субјеката према захтевима садржаним у језичком исказу какав представља правна норма. Наведени феномен треба посматрати у оквиру различитих сфера, као својеврсну синтезу идеалног важења духовне творевине какву правна норма представља, са реалним постојањем свести друштвених субјеката, да је у оквиру језичког исказа, којим је изражена правна норма, садржан захтев према којем су дужни да сопствено понашање прилагоде. Дакле важење правне норме, истовремено има

[325] Дајовић, *нав. дело*, стр. 105.
[326] *Исто*.

идеалну, али и реалну страну и једино интегрални приступ, уз истовремено уважавање оба смисла наведеног феномена, може допринети његовом целовитом разумевању.

Следствено томе и постављену хипотезу према којој се важење правног правила одликује непрекидношћу, треба релативизовати. Чињеница да је феномен важења правног правила могуће посматрати кроз два значајна аспекта, односно сместити у две различите сфере, одговор на постављено научно питање, чини знатно сложенијим. Посматрана са реалног аспекта, односно из угла друштвених субјеката који се јављају као адресати правне норме, теза о непрекидном важењу исте, чини се незамисливом. Насупрот томе, у идеалном смислу, посматрана као језички исказ специфичне садржине, правна норма заиста представља духовну творевину код које је присутна константна тежња за сопственом реализацијом и то кроз реалне поступке адресата којима је упућена. Тежња правног правила да кроз поступке својих адресата на специфичан начин оживи, ни на који начин се не може ограничавати чињеницом евентуалног постојања свести субјекта, да га одређено правило обавезује на понашање извесне садржине. Дакле у свом идеалном облику, у форми специфичне духовне творевине, правна норма, заиста важи без прекида. На основу наведеног, закључни суд о постављеној хипотези је подељен, са реалног аспекта, важење правне норме није могуће сматрати непрекидним, те је у том делу, постављена претпоставка одбачена као неистинита. Поред тога, важење правног правила, могуће је посматрати и у идеалном контексту, у оквиру којег је уочена непрекидна тенденција истог ка потпуној реализацији, па је у том смислу изречена тврдња о непрекидном важењу верификована.

У погледу основа важења правне норме, такође је важно све аспекте истог довести у везу и комбинованим приступом доћи до закључка. Сходно наведеном, основ важења правне норме превасходно је хетерономног карактера, дакле основ који потиче од спољашњег ауторитета. Међутим, наведена хетерономност сама по себи није подобна да искључи психички однос адресата правила према самој норми, односно њеној обавезности. Аутономни став друштвених субјеката да одређено правило представља продукт, на легитимним основама утемељеног поретка, да поседује специфичну вредност и да стога обавезује, уз снагу ауторитета који га је прописао, да обезбеди његову примену, битно доприноси ефикасности овог правила, а управо поменута ефикасност представља кључни чинилац на којем се важење правне норме темељи.

Наредни стадијум овог теоријског разматрања, подразумева посматрање три најзначајније врсте друштвених правила, чија су суштинска обележја претходно детаљно изложена, у међусобним релацијама. Ипак, пре него што целокупна пажња буде усмерена ка међусобним односима у којима се обичаји, моралне и правне норме налазе, потребно је осврнути се и у кратким цртама изложити оно најзначајније, што је кроз претходни део текста, о правној норми сазнато. На темељу суштинских обележја која правну норму одликују, а уз уважавање различитих теоријских становишта, почев од оних императивних, преко позитивистичких, социолошких, све до психолошких, иста је дефинисана као правило понашања људи, чија је крајња примена обезбеђена апаратом принуде којим држава располаже.

Након што је појам овог друштвеног правила, недвосмислено постављен, приступило се разматрању логичко-семантичке структуре, која одликује правну норму. У оквиру наведеног дела теоријске обраде, изложени су аргументи у прилог и против, у теорији доминантних гледишта о дводелној, троделној, четвороделној, односно структури правне норме која је сачињена из већег броја елемената. Наредни корак теоријског разматрања, подразумевао је експликативно-функционалну анализу правне норме, односно објективни процес растављања исте на саставне чиниоце, уз дескрипцију

истих, али и разматрање међусобних односа у којима се налазе, односно функције коју обављају у оквиру целине какву правна норма представља.

Након што су претпоставка диспозиције, диспозиција, хипотеза санкције и санкција, са свим особеностима које са собом носе, детаљно размотрени, приступило се покушају разврставања правних норми, односно њеној научној класификацији. Поред традиционалне поделе правних норми, сходно критеријумима општости, апстрактности, односно степену одређености њихових диспозиција, у претходном делу текста приказана је и једна оригинална класификација, заснована на критеријумима различитим од оних доминантних у домаћој теорији права. У питању је подела правних норми на примарне и секундарне, а у оквиру исте изложена су схватања Ханса Келзена, Херберта Харта и Норберта Бобиа, као најзначајнијих представника поменуте класификације. Теоријски дефинисана правна правила, након извршене класификације, смештена су у контекст два значајна правна феномена. Први се односи на хијерархију која између правних норми постоји, док је други усмерен на важење правних правила. На тај начин, са феноменолошког аспекта, учињен је покушај разоткривања међусобне релације правних правила, односно покушај давања научног објашњења комплексног феномена, какав важење правне норме без сумње представља.

Пре него што целокупна пажња буде усмерена ка међусобном односу друштвених правила, потребно је учинити осврт на две значајне претпоставке којима је прожета садржина и усмерен правац овог истраживања. У уводном делу текста, али и приликом почетног упознавања са друштвеним правилима, постављене су две значајне теоријске претпоставке. Прва је везана за хронолошки карактер појаве и примене различитих регулатора људског понашања и према истој, сваку епоху развоја људске заједнице одликује постојање одређених типова друштвених правила. Друга постављена хипотеза, тиче се начина настанка друштвених правила и сходно овој претпоставци, друштвене норме настају на различит начин, неке су последица стихијског деловања неорганизоване људске масе, док су друге резултат планског рада одређених друштвених заједница. Како је излагањем материје везане за правну норму, заокружено упознавање са природом и основним одликама три најзначајније врсте регулатора људског понашања, мишљења смо да је теоријска грађа размотрена у довољној мери да је о изложеним претпоставкама могуће извести закључни суд.

Хипотезу према којој сваку епоху развоја људске заједнице карактерише постојање одређених типова друштвених правила, могуће је потврдити, али само делимично. Учињени историјски осврт на развојни пут друштвених норми, без сумње представља повод за овакав закључак. Регулаторна доминација одређених норми заиста представља обележје одређених епоха развоја људске заједнице. Као карактеристичан пример, могуће је навести прелазак из примитивне епохе друштвеног развоја у његову савремену еру. Поменути еволутивни чин испраћен је и адекватном сменом у регулаторној сфери и то у односу између одлазећих обичаја и долазећих правних правила. Ипак утврђена чињеница недовољне диференцираности регулатора људског понашања у раним фазама друштвеног развоја, али и уочена нормативна испреплетаност карактеристична за савремено доба, значајан је изузетак, који онемогућава потпуну верификацију постављене претпоставке, те се умерени став према исказаној тврдњи, чини најприхватљивијим.

За разлику од првопоменуте теоријске претпоставке, хипотезу о различитом начину настанка друштвених правила, на темељу размотрене грађе, могуће је потврдити у потпуности. Утврђени неформални начин настанка обичаја и моралних правила, али и уочено постојање хијерархијски устројених и плански створених правних правила,

снажан су темељ заузимања потпуно афирмативног закључног става у погледу постављене претпоставке. Након учињеног осврта и заузимања закључног става у погледу две значајне хипотезе, пажњу је потребно усмерити ка међусобним релацијама постојећим између друштвених правила, а које представљају садржину текста који предстоји.

V ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА У МЕЂУСОБНИМ РЕЛАЦИЈАМА

V.1. Однос обичајне и моралне норме

Посматрањем друштвених норми, упознавањем њихових карактерних својстава, природе, односно логичке структуре коју ова правила имају, није тешко уочити, да иста у основи представљају одређену културну творевину, својеврсни производ људског духа. Поред правила понашања у друштву, у састав људског духа као целине, улазе и друге врсте културних творевина, попут вере, филозофије, уметности и науке. Наведене творевине налазе се у тесној међусобној вези, која се осликава кроз непрестани међусобни утицај који предметни културни продукти према другима врше, односно од других примају и трпе. Обзиром на бројност описаних културних творевина, веома их је тешко све узети у обзир и детаљно изложити све облике интензивног утицаја који је међу њима присутан. **Полазна је претпоставка, да су друштвене норме, упркос бројности и различитости, блиско повезане, односно да је дејство једних, зависно од прихватања и примене других врста друштвених правила.** У циљу провере истинитости изложене тврдње, пажњу је потребно усмерити ка међусобној релацији обичајне, моралне и правне норме, као најзначајнијим врстама правила, којим је понашање између људи регулисано.

Повратак у прошлост, односно, историјски осврт на древне фазе цивилизацијског развоја, указује на блиску повезаност између правила која данас представљају регулаторе најзначајнијих друштвених односа. Интеракција норми традиционалног друштва, креће се до те мере, да је у наведеној историјској епохи, систем нормативне регулације људског понашања готово јединствен, услед чега је веома тешко из истог издвојити особене врсте друштвених норми и одредити њихову специфичну природу. Свест припадника древне друштвене заједнице неретко је проткана садржајима ирационалног карактера. Одраз наведеног свакако је приметан и у међуљудским односима овог периода, али и друштвеним правилима која се јављају као регулатори поменутих односа. Најсликовитији показатељ поменутог нормативног јединства представљају први законици и свете књиге.[327] Ови списи, на одређени начин представљају обједињене кодексе религијске, обичајне, правне, као и моралне регулативе.

Као што је у делу излагања посвећеном моралу напоменуто, из несавршеног система нормативне регулације примарно је дошло до издвајања правних правила.

[327] Drino, Dž., *Drevno pravo*, Univerzitet u Zenici, Zenica, 2021, str. 7.

Наведени чин везује се за епоху каснијег периода развоја римског царства, када је правном императиву приписано различито својство у односу на верску заповест. Обичаји и морал остали су средства јединствене регулативе. Морално правило, као самостална норма савести, слободе, односно самосвести, везује се за каснију фазу цивилизацијског развитка. Независно од чињенице тачне временске сепарације различитих врста друштвених норми, њихово дуготрајно заједничко функционисање при регулисању људског понашања, проузроковало је специфичне последице. Заједничко нормативно порекло, али и јединствено регулисање људског понашања у дужем временском периоду, довели су до интензивног међусобног утицаја између, сада јасно диференцираних друштвених норми. Последице поменутог утицаја, потребно је подробно теоријски размотрити, услед чега је пажња овог дела научног истраживања, усмерена управо у наведеном правцу.

Морал као скуп, у свести појединца смештених правила о понашању, али истовремено и као за друштво важна духовна творевина, налази се под константним утицајем различитих друштвених чинилаца. Међу наведеним елементима друштвене структуре, који теже да морал потчине себи и дају му сопствени печат, свакако треба издвојити обичаје. Ова неписана правила понашања људи, настала дуготрајним и једнообразним понављањем одређеног понашања која су санкционисана од стране неорганизоване друштвене масе, неретко, као предмет регулисања имају односе, које и морална норма тежи да усмери у одређеном правцу. Из наведеног разлога, није незамисливо, да у конкретној друштвеној ситуацији, дође чак и до мешања наведене две врсте друштвених правила. Ипак, уколико две поменуте врсте норми посматрамо у специфичном значењу, разлике између њих су очигледне, а најзначајнија се огледа у основу обавезности наведених правила. За разлику од створене обичајне традиције и уверења да одређено правило понашања услед дуготрајне, истоврсне примене обавезује, морално правило карактерише присуство аутономне, безусловне и самообавезујуће снаге заокружене специфичном санкцијом.[328]

За одређене, традиционалне и дуго поштоване обичаје карактеристична је тежња за стицањем снаге моралног правила. Дакле наведене норме, претендују да, барем једним својим делом прерасту у морал. Као последица тога, у оквиру друштвене стварности може доћи до својеврсног преображаја друштвених појава, односно друштвених правила понашања као облика наведених појава. Трансформацију овог типа карактерише присуство одређених образаца по којима се иста одвија. У вези са тим, под преображајем друштвених норми, као својеврсних друштвених појава, подразумева се, трансформација унутрашњих, односно садржинских карактеристика, док спољашњи облик остаје непромењен. Тако ће, у случају преображаја обичајне норме у правцу морала, субјект друштвеног односа своје понашање ускладити са правилом које је по форми и даље обичајног карактера. Међутим, узрок примене, односно основ обавезности преображеног правила више неће бити исти. Традиционални карактер и дуготрајна примена наведеног правила, као основ обавезности, мењају се осећањем моралне дужности.

Наредно питање у контексту трансформације једне врсте друштвеног правила у друго, усмерено је на основ описане промене. Који је то узрок подобан да доведе до тога да субјекти друштвених односа одређеној норми дају нови смисао. Сама чињеница дуготрајности примене одређеног понашања регулисаног конкретним обичајем, не представља задовољавајуће објашњење у овом погледу, обзиром да се у моралне норме

[328] Mabbott, J. D., *Uvod u etiku*, prevod Spasić, A., Nolit, Beograd, 1981, str. 65.

трансформишу само одређена обичајна правила, док друга остају обичаји у свом класичном смислу. Дакле, доследна примена традиционалног правила и постојање осећаја узвишености пред истим услед његове старине, нису довољан разлог да наведено обичајно правило добије нову, самосталну снагу.

Традиционалним обележјима обичајног правила, потребно је додати и одређене друштвене околности које су довољне да доведу до настанка моралног правила одређене садржине. Наведене друштвене околности називају се моралним потребама, у случају чијег постојања у друштву, настанак моралне норме одређене садржине представља неминовност.[329] Дакле, у случају постојања моралне потребе, односно друштвене потребе за стварањем моралне норме одређене садржине, али и истовременог постојања сличне обичајне норме која на аналоган начин уређује друштвени однос у оквиру којег се морална потреба јавила, претварањем обичајног у морално правило, долази до значајне уштеде инвентивног напора од стране друштва, али и истовременог задовољења друштвеног нагона усмереног ка регулисању одређене животне ситуације.

Утицај је присутан и у супротном правцу. Није тешко уочити, како у контексту различитих друштвених ситуација, одређено обичајно правило делује према моралној норми. Наведено је можда најуочљивије у ситуацијама у којима између наведених правила долази до несклада. Ове две врсте друштвених правила, неретко датирају из релативно сличног периода, а често је и њихов настанак подстакнут сродним друштвеним потребама. У таквој ситуацији, начин на који предметна друштвена правила регулишу одређени однос, прилично је складан и не разликује се претерано између предметних правила. Ипак временом, услед деловања различитих друштвених околности, може доћи до потребе за садржинском променом морала, односно променом начина на који ове норме уређују конкретни друштвени однос.

Обичајне норме, као правила традиционалног карактера заснована на дуготрајној и једнообразној примени одређених понашања, насупрот томе, теже да задрже постојећи друштвени склад, а самим тим се супротстављају наведеним моралним тенденцијама и према истим делују спутавајуће. Исход наведеног сукоба моралног и обичајног правила, непосредно зависи од прилика у конкретној друштвеној заједници, односно од степена привржености чланова заједнице обичајним односно моралним правилима.[330] У случају да су обичајне норме дубоко укорењене у свест друштвених субјеката, припадника конкретне друштвене заједнице, промена обичајних правила, под утицајем нових моралних тенденција, одвијаће се теже. У том смислу, обичајно правило, као продукт својеврсне традиције, одржаће се на снази упркос томе што више не одговара постојећим друштвеним приликама.

Карактеристичан практични пример ситуације ове врсте представља мираз, обичај присутан приликом склапања брака, у оквиру којег породица невесте даје породици женика поклон који симболизује њено учешће у сношењу невестиних трошкова насталих у заједници са породицом женика. Док је поменута друштвена пракса раније била уобичајена, а на одређени начин и морално оправдана, морална схватања у погледу исте постепено су се променила. Појава овог типа, у савременом друштву неретко је схваћена као недостојанствена, противна слободи и једнакости и као таква предмет је

[329] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 485.

[330] Павићевић исправно примећује да је савремено друштво далеко од културне уједначености, па у том смислу није незамислива ситуација превласти одређених обичајних правила древног карактера у односу на савремене моралне тенденције, у оквиру одређених друштвених заједница. Pavićević, V., *Osnovi etike*, Kultura, Beograd, 1967, str. 148.

бројних моралних осуда. Дакле, морална норма, наведени друштвени однос више не уређује на досадашњи начин и као таква, супротстављена је традиционалном обичајном правилу. Исход наведеног сукоба, као што је већ поменуто, зависи пре свега од конкретних друштвених прилика. У руралним заједницама, са друштвеним односима претежно уређеним старинским и традиционалним правилима, нова морална схватања теже ће продрети, а древни обичаји остаће очувани без обзира на њихову супротност савременим друштвеним тенденцијама. Насупрот томе, развијене друштвене заједнице, лакше ће прихватити савремене моралне тежње и одупреће се утицају застареле праксе при уређивању конкретних друштвених односа.

V.2. Обичаји и правна правила

Релација обичајне и правне норме, као самосталних регулатора друштвених односа, одређена је утицајем бројних и различитих чинилаца. У циљу откривања поменутих чинилаца и њихове подробне анализе, важно је, пре свега, подсетити на основне разлике у погледу обележја која одликују предметна правила. Спонтани начин настанка и неформална санкција у рукама неорганизоване друштвене масе, битна су обележја сваког обичајног правила. Насупрот томе, правна норма, као плански створени друштвени продукт, чија је сврха да понашање људи усмерава ка остваривању одређених циљева и достизању специфичних вредности, обезбеђена је монополом физичке принуде којим располаже најзначајнија друштвена организација, држава. Побројана обележја наведених норми указују на чињеницу да се обичај, као правило понашања људи и регулатор друштвених односа, јавља, пре свега у контексту прошлог времена, односно, периода када је друштвени развој био на нижем ступњу. Интензивно повезивање чланова друштва, усавршавање друштвене организације и њено коначно уобличење у виду државе, своје последице оставило је и на пољу односа између друштвених норми.

Државна тежња за унификованим и централизованим регулисањем друштвених односа, за последицу је имала абдикацију обичајне норме у корист правне. Упркос чињеници да није успео да одговори регулаторним изазовима које је савремени друштвени поредак са собом донео, обичај као правило понашања, није у потпуности ишчезнуо из сфере друштвених односа. Док се у одређеним односима мањег друштвеног значаја, ово правило још увек јавља као примарни регулатор понашања, у областима односа које су за савремено друштво суштинске, наведена норма има споредну улогу и присутна је у различитим траговима. Један од карактеристичних трагова у којима се наведено правило, као регулатор људског понашања у данашње време јавља, јесте правни обичај.[331] Обичајем ове врсте регулисани су правни односи, дакле друштвени односи које је требало регулисати правном нормом, али је таква регулатива случајно или плански изостала. У том смислу, у оквиру наведеног института, преплићу се суштинска обележја обичајне и правне норме, а истим је у значајном смислу и одређен однос између ове две врсте друштвених правила.

Као што је већ наведено, предмет регулисања правног обичаја је правни однос, друштвени однос који је требао бити уређен правном нормом, међутим, у недостатку наведеног правила, регулисан је обичајем. Таква ситуација у пракси друштвених односа могућа је из два разлога. Први је везан за практичну немогућност права да на свеобухватан начин уреди деловање свих субјеката и одвијање свих ситуација у оквиру датог друштвеног поретка, па се у овом случају правни обичај јавља као потенцијално корективно средство за наведени пропуст. Други случај подразумева тенденцију права,

[331] Margetić, L., *Hrvatski pravni običaji*, Arhivski vjesnik, br. 37, 1994, str. 148.

да субјекте друштвених односа у одређеним ситуацијама свесно остави без своје заштите, односно да другим врстама друштвених правила, са одређеним циљем, препусти део регулаторног простора у оквиру друштвеног поретка.

Правни обичај на одређени начин представља гранични појам између обичајне и правне норме, односно између традиционалног и непланског регулисања друштвених односа са једне и систематизованог и хијерархијски устројеног са друге. Из наведеног разлога и чињенице преплитања обележја разних друштвених правила у оквиру ове врсте обичаја, потребно је учинити одређена језичка прецизирања. На првом месту, однос између права и обичаја, до изражаја долази приликом кодификације, односно позакоњења обичаја. Као што је у претходном делу текста наведено, овај поступак подразумева преношење садржине обичаја у закон, односно законик. У предметном случају није реч о правном обичају, односно обичајној норми која субјекте друштвеног односа обавезује самосталном снагом. Обичајна норма приликом позакоњења, у потпуности преузима облик и правну снагу закона, па је оно што субјекте друштвеног односа обавезује, заправо законска норма, док обичају остаје својство претходног извора, односно регулатора.

Другачија је ситуација у оквиру које је законом, односно другим општим правним актом, обичајној норми додељена улога регулатора одређеног друштвеног односа. Такав обичај, чија садржина није унапред одређена законском нормом, заштићен је правном санкцијом и обавезује као самостално правило, независно од норме којом му је регулаторни карактер утврђен. Различита је форма у којој закон или други општи правни акт упућује на обичајну норму као надлежну за уређивање одређеног друштвеног односа. Тако законском нормом, конкретни обичај може бити изричито одређен као регулатор извесног друштвеног односа. Није незамислива ни ситуација у оквиру које правним прописом није стриктно прописана примена обичајне норме, међутим субјекти друштвеног односа применом начела аутономије воље, свој међусобни однос могу да регулишу нормом обичајног карактера која није супротна важећим императивним прописима, моралу и јавном поретку.

Својеврсно преплитање правне и обичајне норме могуће је и у конкретним ситуацијама из друштвене праксе, карактеристичним по одсуству опште правне норме којом би одређени друштвени однос био регулисан, односно изостанку опште правне норме, на основу које би појединачна правна норма, као непосредни регулатор друштвеног односа, била донета. Наведена ситуација, позната је и као случај правне празнине, а обичајна норма може користити као средство попуњавања исте.[332] У пракси се разликују два карактеристична решења. Према првом, друштвени субјекти надлежни за поступање у предметном случају, дакле судови или други државни органи, насталу правну празнину дужни су да попуне применом одговарајућег обичаја. У наведеном случају, обичај постаје примарни регулатор конкретног друштвеног односа, његова снага изједначава се са снагом правне норме, а примену истог могуће је издејствовати принудним путем.

Другу ситуацију карактерише могућност, односно овлашћење надлежних субјеката да постојећу правну празнину попуне применом обичајне норме. Дакле поступајући субјект у предметном случају није дужан да примени обичај, али уколико се за примену истог определи, предметно обичајно правило биће снабдевено снагом истоветном правној норми којом би, да иста постоји, конкретни друштвени однос био

[332] Spalević, Ž., Marković, V., *Osnovi prava sa posebnim osvrtom na poslovno i turističko pravo*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2021, str. 12.

регулисан. Два поменута, карактеристична решења у случају постојања правне празнине, теоријски, али и у пракси нису спорна. Дакле, надлежни субјект, дужан је или овлашћен да у случају правне празнине примени обичајно правило. Међутим, у пракси друштвених односа, присутне су и ситуације које на својеврсан начин изазивају дилему. Наиме, поставља се питање, да ли субјект који регулише конкретни друштвени однос, овлашћен да на њега, у одсуству правне норме, примени обичајну, иако примена исте, законом или другим општим правним актом није предвиђена. Ову би дилему требало решити у корист обичајног правила и дозволити његову примену уколико би тиме конкретни друштвени однос био сврсисходно регулисан, а постојећа правна празнина адекватно попуњена. Наравно, да би примена обичајног правила у предметном случају била дозвољена, исто не сме бити супротно важећим императивним прописима и јавном поретку, односно мора испунити минималне услове који су за примену обичајног правила неопходни.

Посебну пажњу у оквиру теорије права изазвао је однос правних норми према такозваним *contra legem* обичајима, односно обичајним правилима која су закону, односно правној норми, супротстављена. Као што је у претходном делу текста поменуто, ово супротстављање може се јавити у два облика. Ситуација непримењивања одређеног правног правила, у одређеном, краћем или дужем временском периоду, заправо представља чин фактичког обеснаживања неефикасног, али формално и даље важећег правног правила. Овакво фактичко стање може бити праћено постепеним стварањем обичајног правила које је супротне садржине од важеће правне норме. По питању наведеног односа, свој суд је дала и теорија права. Факт непримењивања одређене правне норме, односно чињеница да иста не одговара више стварним друштвеним приликама и потребама, не представља довољан разлог да предметно правило буде по аутоматизму уклоњено из поретка правних норми.

Дакле правне норме које нису, на начин прописан хијерархијски вишом правном нормом, измењене или укинуте, егзистирају у правном поретку, без обзира на чињеницу да ли се заиста примењују или не. На тај начин, у сукобу између формално важеће, али фактички застареле правне норме и обичаја који одговара актуелним друштвеним приликама, легалистички позитивизам, у потпуности стаје на страну правног правила. Свако другачије решење, које би обичају супротном важећој правној норми дало правну снагу, а тиме и регулаторну превласт, само на бази тога што у датом тренутку више одговара постојећој друштвеној ситуацији, у правни поредак унело би пометњу и повредило принципе законитости, а пре свега правне сигурности.

Насупрот изложеном становишту позитивиста, представници историјске школе права[333], сукоб између правне и обичајне норме посматрају из другог угла. Обичајну, али и правну норму виде као својеврсне творевине проистекле из народног духа, а у сукобу између њих, стају на страну обичајног правила.[334] Обичај представља, сходно схватању припадника наведеног теоријског правца, непосредни израз народног духа, односно постојећих друштвених потреба. На тврдњу позитивиста, да би давање превласти обичајном правилу, у односу на важећу правну норму, у друштвено-правни

[333] Čulinović-Konstantinović, V., *Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća*, Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, god. 13-14, br. 6-7, 1984, str. 56-57.

[334] За Савињија и Пухту, најзначајније представнике историјске школе, која се крајем 18. и почетком 19. века појавила у правној теорији, право представља особен производ историје и као такво, специфичан је израз народног духа, а не продукт разума, односно исход слободног стваралачког делања законодавца Stojanović, D., *Istorijski razvoj građanskog prava i građanskopravne nauke*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 16, 1976, str. 87.

поредак унело конфузију, присталице историјске школе права одговарају аргументом да је исправно, а по сигурност у друштвеним односима свакако сврсисходно да друштвени субјекти у конкретним животним ситуацијама, уместо застарелих и у одређеном смислу заборављених правних правила, примењују одговарајуће обичајне норме.

Имајући у виду изложене аргументе оба „екстремна" становишта, питање односа између *contra legem* обичаја и правних норми садржаних у одредбама „заборављених" закона, потребно је посматрати са једног ширег аспекта. У том смислу, нужно је имати у виду одређени друштвено-правни поредак у оквиру којег се као елементи јављају конкретно правно и обичајно правило. Ова друштвена правила, као чиниоци датог друштвено-правног поретка, усмерена су на остваривање одређених вредности под његовим окриљем. Управо у поменутом вредносном контексту треба посматрати и однос између две супротстављене врсте друштвених правила. Фактичко уклањање превазиђене правне норме настале са циљем да омогући остваривање одређене вредности, из конкретног друштвено-правног поретка, у корист одређеног обичајног правила, биће прихватљиво једино у случају да је предметно обичајно правило подобно да установи нову, вишу вредност од оне чијем је досезању водило супротстављено правно правило.

На самом крају излагања о обичајима и њиховој релацији са моралним, односно правним нормама, потребно је осврнути се и на гледиште Густава Радбруха. Поменути аутор стоји на становишту да систематско разграничење наведених врста друштвених правила није могуће доследно спровести. По његовом мишљењу, право и морал као својеврсне друштвене појаве, културне творевине, односно регулатори људског понашања, налазе се на једној, док се обичаји налазе на потпуно другој страни. Њихову међусобну релацију, Радбрух посматра искључиво историјски, указујући на немогућност смештања обичаја у вредносни контекст карактеристичан за друге две врсте друштвених правила.

Право и морал су културне творевине, одређене идеалом, дакле специфичним вредносним садржајем. Идеја правде, када је реч о праву, односно идеал доброг као логичко-метафизичка одредница морала, вредности су, које предметним друштвеним нормама дају нужни карактер. Код обичајних правила, вредносна водиља ове врсте, по Радбруховом мишљењу, недостаје. Из наведеног разлога, релација право-морал на једној, са обичајима на другој страни, чисто је историјска. Радбрух обичаје, у историјском смислу, сматра претечом моралних и правних правила, али претечом која је у вредносном смислу празна, услед чега је принуђена да своју идеалну страну попуни садржајем позајмљеним од две претходно поменуте врсте друштвених норматива.[335]

V.3. Релација правне и моралне норме

Однос права и морала, а у оквиру наведеног односа и релација норми од којих су поменуте друштвене појаве сачињене омиљено је питање и предмет интересовања у оквиру различитих научних дисциплина, а пре свега етике и правне теорије. Становишта су бројна и опречна, а анализа поменутог односа усмерена је у три основна правца. Први се тиче утврђивања појмовних разлика између права и морала, док су преостала два аспекта усмерена на испитивање утицаја који правне норме имају према моралним, али и обрнуто, дакле, утицаја моралних правила у односу на правна. Појмовно разграничење између наведених правила, извршено је приликом утврђивања и излагања суштинских обележја, како правне, тако и моралне норме. На овом месту, потребно је указати на

[335] Радбрух, Г., *Филозофија права*, превод Гутеша, Д., Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2016, стр. 92.

одређене теоријске поставке усмерене на релацију ове две важне врсте друштвених правила. Гледишта о односу ове две појаве, али и норми од којих су исте сачињене, су бројна и различита. Поменута теоријска становишта крећу се између различитих крајности, од потпуног раздвајања наведених правила, све до њиховог поистовећивања у суштинским обележјима.

Кратак историјски осврт на различита схватања у сфери односа права и морала, требало би започети са филозофима старе Грчке. Премда, Сократ, а ни његови следбеници, попут Платона или Аристотела, не говоре непосредно о односу између ове две врсте друштвених норми, ипак, својим учењем о врлинама, етичким идеалима, успостављају темељ за даље теоријско разматрање људског делања, односно стављање истог у контекст различитих вредности и норми. Исправно, човечно, а самим тим и морално поступање, Сократ темељи на знању, односно на искуственој спознаји о томе шта је добро, а шта зло.[336] Онај ко јасно и недвосмислено утврди шта је добро, подобан је да у својим актима избегава зло. Насупрот етичког интелектуализма заступљеног у Сократовим идејама, стоји практично животно искуство, које јасно говори о томе да људи, упркос постојању искуствено утемељене свести о добром, у својим поступцима неретко прибегавају злом. Сократ на ово одговара тврдњом, да човек који греши, дакле онај који чини зло, наведено ради из једног јединог разлога, а он почива у погрешној искуственој спознаји о томе шта је добро.[337] Уверен у неприкосновеност људског ума, неисправно поступање ни на који начин не доводи у везу са нагонским или пак ирационалним. Упркос поседованим недостацима, Сократов етички интелектуализам има велики значај. Његовим учењем, заправо, постављен је темељ рационалне етике, а универзалне и непроменљиве вредности попут доброг, човечног, односно моралног поступања, смештене су у непосредни контекст људске природе.

Платон, по мишљењу многих, Сократов најдаровитији ученик, такође се бавио питањем моралних идеала, односно, досезањем врлина и вредности у људском делању. Разочарање у природне науке сведене на пуку релацију узрок - последица, односно немогућност да се њиховом применом спозна смисао света, нагони га да свој сазнајни пут гради у сфери идеја и вредности, дакле да разумским, превазиђе оно што је чулно и често само привидно истинито.[338] Његов приступ наведеном проблему, донекле је другачији од Сократовог, а врховну вредност, односно идеал праведности, поред индивидуалног, ставља и у шири контекст, у сферу заједнице, односно државе.

На полемички начин, Платон изражава сопствено виђење идеалне државе, оне која је подобна да обезбеди правду за све грађане, научи их врлини и омогући им да је у сопственим поступцима остваре. Платонова држава, у основи је заправо једна узвишена идеја и као таква потчињена је вишем моралном принципу, односно почива на њему.[339] Демократија, олигархија, аристократија, монархија или тиранија, за њега не представљају прихватљиве облике државног уређења, подобне да буду темељ истински праведног поретка између људи. Своје виђење идеалне државе Платон темељи на подели рада, па сходно томе, целокупну заједницу дели на сталеж произвођача, војника и

[336] На овај начин схваћена тежња ка достизању врлине, заправо је тежња ка знању, јер врлина је по његовом мишљењу јединствена и једнака је знању. Bošnjak, B., *Grčka filozofija: Od prvih početaka do Aristotela*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1982, str. 86.

[337] Fromm, E., *Čovjek za sebe: Istraživanje o psihologiji etike*, prevod Lisinski, H., Naprijed, Zagreb, 1980, str. 184.

[338] Kelsen, H., *Society and Nature. A Sociological Inquiry*, The University of Chicago Press, Chicago - Illinois, 1943, p. 232.

[339] Тркуља, Ј., Вучинић, М. (Прир.), *Савременици о Слободану Јовановићу*, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 160.

управљача.[340] Оваква сталешка подела извршена је прилично стриктно, а припадницима одређеног сталежа забрањено је мешање у послове другог. Произвођачи, дакле занатлије и земљорадници, раде и стицањем имовине убирају плодове свога рада. Насупрот њима, војници и управљачи, посвећени остваривању општег добра, не располажу сопственом имовином, већ живе на рачун државе. Припадност одређеном сталежу, није дата рођењем, већ је условљена поседованим талентом. У том смислу, посебно на значају добија поменута забрана мешања у активности другог сталежа.

Једино у оквиру државе уређене на овај начин, могуће је остварење интереса свих, а не интереса појединих на наштрб осталих. На овај начин утемељен поредак, Платон сматра друштвеним поретком оличеним праведношћу као врховном вредношћу. Попут Сократа и у Платоновом учењу присутни су елементи рационалне етике, а трагови исте нарочито су уочљиви у погледу његовог виђења управљача. Припадници наведеног сталежа, у вођењу државе, дакле управљању, које између осталог подразумева и доношење закона, морају се руководити рационалним критеријумима, дакле знањем стеченим о врлинама. То је једина гаранција, да ће закони донети од стране водећих, бити праведни, дакле да ће бити у интересу свих грађана, односно свих чланова државне заједнице.[341] На овај начин, већ у оквиру античке филозофске мисли успостављена је одређена релација између морала и права.

Платоново учење о праведним законима, онима који ће бити на добробит читаве заједнице, зачетак је идеје о моралном праву, праву које је у служби универзалне вредности, премда у датом историјском тренутку, још увек нема јасне границе између две наведене врсте друштвених норми. Иако ни Платонова визија идеалне државе није лишена мањкавости, пре свега услед одређених ауторитарних црта којима је обележена, ипак тежња изражена у оквиру исте, за остваривањем праведног поретка, односно поретка утемељеног на вредности, његове идеје чини веома значајним, а нарочито посматране са аспекта релације морала и права.

Излагање ставова истакнутих филозофа античке Грчке, о вредностима, врлинама, односно идеалима људског делања, требало би окончати осртом на Аристотелово учење. Поменути мислилац, предано се бавио питањима вредности попут правде, односно правичности, али и њиховим релацијама са моралом. Најпре, у погледу односа између правде и правичности, важно је указати на условно разграничење које је од стране истог учињено. Кажемо условно, пре свега из разлога што наведени филозоф правду и правичност не сматра опречним вредностима, већ различитим путевима досезања истоветне вредности у практичном људском делању. Пут правде је апстрактан и сходно томе, сваки конкретан случај неопходно је ставити у контекст и посматрати са аспекта опште норме. Насупрот томе, особеност је правичности, да у сваком конкретном случају тражи и гради сопствену законитост. Две су основне врсте правде између којих Аристотел прави разлику. Комутативна или коректива правда, утемељена на принципу апсолутне једнакости, чије остваривање подразумева поштовање закона сагласних са општим добром. Поред поменуте, као својеврсна вредност, у учењу наведеног филозофа, егзистира и такозвана дистрибутивна правда. Дистрибутивну правду, Аристотел посматра у контексту релације између појединаца, али и између појединаца и целокупне заједнице. Суштину дистрибутивне правде, свео је на учешће појединаца у друштвеним добрима, како материјалним, тако и духовним, попут угледа и части, сразмерно

[340] Вујић, М., *Философски радови*, Плато, Београд, 2003, стр. 206.

[341] Свестан опасности коју неједнакост сталежа са собом носи, Платон наглашава да закони не смеју бити такви да иду у искључиву корист једног рода, већ да омогуће благостање целе државе. Platon, *Država*, prevod Vilhar, A., Pavlović, B., Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 2002, str. 211.

индивидуалном доприносу учињеном заједници, односно функционисању и развоју друштва.[342]

Праведно поступање сходно поменута два принципа, у одређеним практичним ситуацијама, може бити обележено контрадикторношћу. Праведно поступање, са аспекта општег закона, односно општег добра, стављено у контекст односа између појединаца, односно у контекст дистрибутивне правде, у одређеним случајевима може бити оцењено као неправедно. Замислива је и обрнута ситуација, према којој је делање утемељено на постулатима дистрибутивне правде, односно поступање према другом на одређени начин, из убеђења да ће другоме такво поступање користити, са аспекта општег закона, такође може бити сматрано неправедним. У нужној релацији са праведним и правичним налази се и морално. Моралног човека, према Аристотелу, одликују особине попут практичне мудрости, али и адекватне способности просуђивања. Према његовом виђењу, суштинско остваривање вредности, досезање идеала не осликава се у рутинском праћењу прописаних правила, већ у одговорности појединца за деловање утемељено на властитој процени.

Аристотел говори о наклоности воље човека да поступа у складу са разумом. Врлина за њега представља специфичну проеретичку наклоност воље, која се у односу на дату индивидуу држи средине и то управо онако како би то разуман човек учинио.[343] Врлина човека, али и његов морал, темеље се управо на поменутој доброј вољи. Моралан човек, обдарен способношћу просуђивања, своје поступке ставља у контекст вредности и то како индивидуалних, дакле онога што је за њега у датом тренутку добро, тако и контекст општег доброг, односно универзалне вредности. У том смислу, пут остваривања врлине, води из два правца, моралног и рационалног. Задатак је моралног да одреди циљ, идеал, односно врховно добро, а посао рационалног је да за остваривање предметног циља, спозна прикладно средство. Следствено томе, морално делање, одабир и постизање одабраног идеала, у сфери је индивидуалног, па човек независно и слободно оптира, да ли ће у својим делима остварити врлину или порок.

У контексту излагања идеја које датирају из античке епохе, потребно је учинити једну напомену. Наиме, још у доба софиста родила се идеја о дуалитету права, односно схватање о истовременом постојању две врсте права и на њима утемељених поредака. Прву врсту представљало је такозвано „више“ право чије порекло, зависно од прихваћеног схватања, води од Бога или разумног реда који у природи егзистира.[344] Другу врсту права, још увек не издиференцираног, као самосталног регулатора друштвених односа, представљају норме створене од стране људи. Релација између два поретка, утемељена на правилима створеним од људи и нормама датим од Бога или природе, неретко карактерише међусобни несклад. Идеја о дуалитету права, али и последичном нескладу у оквиру истог, послужила је као инспирација многобројним мислиоцима за различите видове теоријског разматрања и објашњавања феномена природног права, његовог односа са позитивним, а у том контексту и релације између правних и моралних заповести.

Приказана становишта тројице, засигурно, најистакнутијих представника старогрчке филозофске мисли, могу послужити као основа даљег теоријског разматрања

[342] Veselinović, D., *Aristotelovo određenje pravde,* Glasnik Advokatske komore Vojvodine – časopis za pravnu teoriju i praksu, god. 89, br. 2, 2017, str. 85.
[343] Đakovac, A., *Upotreba i razvoj pojma προαίρεσις od Aristotela do Sv. Maksima Ispovednika*, Theoria, god. 58, br. 3, 2015, str. 71.
[344] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 411.

односа између морала и права. Наведене идеје представљају својеврстан путоказ теоријском разоткривању људских врлина и то не било којих, већ оних највиших, оних чији је карактер универзалан. Међутим, самом спознајом врсте и садржине вредности се не би требало задовољити. Потребно је ићи даље и у потпуности разоткрити практични вид остваривања ових идеала у оквиру људског понашања. Историјски ток развоја филозофске мисли води ка идејама најистакнутијег средњевековног мислиоца, светог Томе Аквинског. Етичко учење овог истакнутог филозофа темељи се на идејним поставкама античких мислилаца, превасходно Аристотела.[345] Сопствену етичку конструкцију гради на јединству разума и воље, али руковођен идејама интелектуализма, благу предност даје рационалном.

Људско понашање, према мишљењу поменутог филозофа, својеврсна је функција воље, међутим, он га одређује у границама разума.[346] Људску тежњу ка постизању среће, односно срећу човека као смисао поменуте тежње, Тома Аквински одређује другачије у односу на старогрчке мислиоце којима је био инспирисан.[347] Када је реч о моралу, он га смешта у сферу заповести и то превасходно теолошких императива. Човек који жели да у својим делима достигне морални идеал, дужан је да сопствену тежњу усмери ка савршенству у Богу оличеном. На овај начин Тома Аквински постепено, као засебан, издваја божански закон. Божији закон позитиван је и двојак, а садржан је у Старом и Новом завету. И људски је закон, као врста императива који наређује искључиво спољашња дела, позитиван. Аквински прави разлику између закона ове врсте и наглашава да је важење, односно примена истих на одређену групу људи, условљена друштвеном функцијом коју обављају.

Позитивном закону, како божанском, тако и људском, супротстављен је природни закон, смештен у свести човека. Природни закон рационалног је карактера. Свако дело, односно сваки чин човека, који се налази изван поретка разума, противан је и самој људској природи. Врлина доброг достижна је у делима човека, али и у његовој личности, када су она рационална, усаглашена са људским разумом. Зло, као непосредни опозит доброг, егзистира изван рационалног поретка. Дакле, сходно његовом схватању, разум је правило, заповест, односно императив, али и истовремени критеријум вредновања учињених дела. Као што је већ наведено, појам закона, разложен је на три дела, на божански, природни и људски. Божији је закон вечан, а свако биће у истом, на себи својствен начин остварује одређени удео, обзиром да исти представља чинилац путем којег се у људска бића умеће склоност, односно тежња ка одређеним циљевима и сврхама. Природни закон представља творевину разума. Међутим он се остварује, односно учествује у вечном божијем закону. Једино на тај начин, рационална творевина истовремено може да представља и душевну снагу. Трећи аспект целовитог појма закона, представља такозвани људски закон. Људска личност формулише сопствени закон, тако што у контексту сложених околности земаљског бивствовања, утврђује морални смисао сопственог делања.[348] Изведен је из природног закона и представља

[345] Bošnjak, B., *Filozofija od Aristotela do renesanse: I odabrani tekstovi filozofa*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1982, str. 107.

[346] Трајковић, М., *О свету права који почива на моралним вредностима*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 45, бр. 2, 2011, стр. 229.

[347] Попут Аристотелове и етика Томе Аквинског почива на сталној људској тежњи, ка постизању среће. За разлику од старогрчких мислилаца, срећа је у учењу Томе Аквинског изједначена са спознајом Бога, односно упознавањем основног узрока свега постојећег. Телесно уживање и материјално богатство, само су привид среће и задовољства.

[348] Elders, L. J., *Nature as the Basis of Moral Actions*, Sapientia, vol. 56, no. 210, 2001, p. 579, *доступно на: https://repositorio.uca.edu.ar/bitstream/123456789/12632/1/nature-baseis-moral.pdf*

рационални вид налажења појединачних одредби утемељених на императивима природног закона.

Природно право је оно што је људском бићу инхерентно, дакле нешто од њега неотуђиво, а људски закон је то специфично средство које треба да служи у циљу његовог потпуног остваривања и заштите.[349] Дакле, Тома Аквински, људски закон види као својеврсну дедукцију од општег ка појединачном. Вредност људског, појединачног закона, условљена је његовом саобразношћу општем, разумском, односно природном закону. Он признаје да поменута дедукција од општег ка појединачном, у одређеним случајевима може да изневери, услед чега људски закон остаје без моралне вредности и има карактер „изопаченог закона".[350] Укратко изложене филозофске идеје Томе Аквинског, заправо су покушај овог истакнутог мислиоца, да теолошке догме објасни рационалним путем. Истицање значаја разумског, односно рационалног у први план, стављање истог у вредносни контекст, одраз је његове тежње да докаже, да у правилима, од Бога датих, нема ничега ирационалног, односно разуму противног.

Период слабљења апсолутистичке монархије, праћен је снажним развојем науке, између осталог и друштвене, али и чином усвајања, односно интензивне примене емпиријске и рационалистичке методологије. Идеја природног права, као својеврсног идентитета, односно саобразности између права и морала, поново је оживела. Основа на којој истакнути мислиоци ове историјске епохе темеље своје теоријске поставке, рационалног је карактера. Теолошке поставке, о природном праву, као својеврсном божанском поретку, творевини од Бога датој, одбацују се беспоговорно.

Основна идеја о природном праву рационалног је карактера и почива на универзалној вредности, заједничкој свим људима, нечему од природе датом. Природна се права третирају, као права урођена човеку. Као једног од најистакнутијих представника природноправне мисли, свакако треба истаћи француског теоретичара Жан Жак Русоа. Овај заклети противник деспотизма, односно феудализма и њима изазване друштвене неједнакости, говори о такозваном природном стању, релацији између људи лишеној постојања приватне својине и државне власти. Такав, природни однос снага, није обележен неправдом. Напротив, тек међусобним повезивањем између људи и формирањем различитих друштвених заједница, јављају се и неједнакости.

Богатство, власт и моћ, по мишљењу овог теоретичара, уносе несклад у односе између људи. Слободу, једнакост, односно равноправност, види као права урођена људима, дакле као особене вредности које егзистирају изнад поретка уређеног позитивним правом. У циљу заштите, односно остваривања наведених природних права, слободни људи окупљени у оквирима демократског друштва, својевољно се покоравају вишој инстанци. Свака индивидуа, дакле, сопствену личност, ставља под окриље једне и јединствене опште воље.[351] Путем специфичног акта, такозваног друштвеног уговора, који народ закључује са сваким појединцем, дакле са самим собом, чланови друштва, одричу се сопствених права у корист целокупне заједнице.[352] Дакле покоравање

(приступ страници 12.04.2024.).

[349] Haule, R. R., *Some reflections on the Foundation of Human Rights – Are Human Rights an Alternative to Moral Values*, Max Planck Yearbook of United Nations Law, vol. 10, 2006, p. 371, *доступно на: https://www.mpil.de/files/pdf3/08_romuald1.pdf (приступ страници 12.04.2024.).*

[350] Трајковић, *О свету права који почива на моралним вредностима*, *нав. дело*, стр. 233.

[351] Collins, P. M., *Rousseau's Philosophy (or Philosophies?) of Education*, The Irish Journal of Education, vol. 10, no. 2, 1976, p. 71-72, *доступно на*: *https://www.erc.ie/documents/vol10chp5.pdf (приступ страници 12.04.2024.).*

[352] Vukadinović, G., *Žan Žak Ruso i prirodno pravo,* Visio mundi academic press, Novi Sad, 1993, str. 86.

политичком телу оличеном у целокупном друштву, испуњено је сврхом, а та сврха се превасходно састоји у практичној гаранцији природних права.

Покоравање вишој инстанци, не значи истовремено и потпуни губитак индивидуалне слободе сваког појединца, упркос постојању нових друштвених дужности и обавезујућих правила која из друштвеног уговора произилазе.[353] Основни природноправни принципи, испреплетани су различитим идеалима, па садржина права, схваћеног на овај начин, недвосмислено има и своју вредносну димензију. Одстрањивањем вредносне сфере из правне целине, садржина права своди се на пуку примену силе, од стране носилаца државне власти, те се према мишљењу представника природноправне теорије, у потпуности изврће и претвара у сопствену противречност. Следствено томе, природноправни принципи вредносни су путоказ настанку позитивноправних норми. На темељу апстрактних етичких основа, формулишу се правне норме, које служе остваривању одређене сврхе, која своју реализацију доживљава кроз конкретну примену наведених правних правила у пракси. Истовремено, наведена начела идеалног карактера, критеријум су валидности, на њима заснованих правних заповести.

Након изложених филозофских гледишта о врлини, односно релацији између вредности и норме, идеалног и нормативног, а у који контекст би требало сместити и однос морала и права, пажњу је потребно усмерити ка становиштима правних теоретичара у чијем се интересовању нашао наведени теоријски проблем. За разлику од мислилаца чије су идеје претходно изнете, а који релацију између вредности и норме, посматрају у склопу јединственог система нормативне регулације, приступ правних теоретичара наведеној материји је без сумње конкретнији. Ово пре свега из разлога вишег ступња међусобне диференцираности између различитих врста друштвених правила. Теоријска разматрања која ће бити приказана у предстојећем делу текста, јасно рефлектују став њихових твораца о релацији правне и моралне норме, као самосталних регулатора људског понашања, а чији су обриси видљиви у оквиру изложених филозофских расправа о врлинама, идеалима и практичном људском делању. Наведена правна становишта, различита су и бројна, па је међу њима, између екстремних која негирају било какву везу између морала и права, али и оних која морал сједињују са правом, могуће приметити и она умерена, у оквиру којих је релација између ове две врсте друштвених норми приказана уз истовремено уважавање постојећих разлика, али и сличности.

Гледишта која право и морал, односно норме на којима исти почивају, посматрају као две супротне творевине, темеље се на тврдњама о разнородности, односно разједињености ове две друштвене појаве. Поједина становишта која су заснована на тези да су право и морал разнородне појаве, заправо полазе негације нормативног карактера права. Карактер заповести о понашању, у оквиру наведеног схватања, чији је главни заговорник био Шејн, признаје се једино моралној норми, док се право третира као вид фактичког деловања државе, односно државне организације.[354] Поред поменутог гледишта, у оквиру којег се пориче нормативни карактер права, схватања о разнородности права и морала темеље се и на другим основама. На овом месту потребно

[353] Caporioni, G., *Rousseau's General Will*, Poliarchia, vol. 3, no. 5, 2015, p. 67, *доступно на*: *https://poliarchia.wsmip.uj.edu.pl/documents/123362602/1ef8e51d-eda9-40cd-af84-daa2f1eecd13 (приступ страници 12.04.2024.).*

[354] Тарановски, *нав. дело*, стр. 103.

је изложити основне идеје немачког правника Томазијеа, које се тичу основних правила људског понашања.

Сходно наводима поменутог аутора, сваки човек дужан је да у односима са другима, буде поштен, пристојан и правичан.[355] Императив поштења, у наведеном контексту подразумевао би да сваки човек према себи требао да буде онакав, какав жели да други буду према њему. Заповест о пристојности у позитивном смислу налаже друштвеном субјекту да према другима поступа онако како би желео да други поступају према њему. На крају, правило правичности, негативним стилом формулисано, забрањује појединцу да се према другима опходни на начин на који не жели да се други опходе према њему. Дужности формулисане на позитиван начин установљене су моралом и усмерене су на чињење доброг. Насупрот томе, у негативном облику установљена дужност поступања, односно уздржавања од одређених радњи према другима, спољашњег је карактера и сходно наведеном схватању, продукт је права. На овај начин, морална и правна норма, као императиви о понашању човека, разједињени су и раздељени на две стране. Изложена теоријска поставка овог аутора, дала је повод другим теоретичарима, попут Грундлинга, Ахенвала и Волфа, да концепт природног права граде потпуно одвојено од морала.[356] Наведени дуалистички поглед заправо полази од тога да сама људска природа има своју унутрашњу и спољашњу страну, те да унутрашњој одговарају позитивне моралне дужности човека уређене правилима морала, док спољашњу страну карактерише, на темељу правних норми установљено уздржавање од поступака штетних за друге.

Теорија права, поред већ изложених гледишта о разнородности и разједињености права и морала, односно правила на којима се исти темеље, познаје и друга мање или више сродна схватања. Док су Бентам и Остин разлику између права и морала темељили на релацији онога што јесте и онога што треба да буде, Грин, Грej и Холмс су на поменутој различитости у односу на морал, утемељили право као независно средство друштвене контроле.[357] У том смислу, веома је занимљива теоријска поставка Рудолфа Јеринга, који право и морал одваја на бази разнородности мотива за испуњење правних, односно моралних заповести. Као основног покретача сваке индивидуалне активности, наведени аутор види егоизам појединца. Иако подобан да омогући остваривање индивидуалних циљева, када су интереси шире друштвене заједнице у питању, наведени покретач човековог практичког деловања, није довољан. У контексту непобитне чињенице да егоизам индивидуе не може бити уклоњен, Јеринг решење види у прилагођавању егоизма присутног код појединаца, друштвено корисним циљевима. Најцелисходнија средства помоћу којих би наведено прилагођавање требало извршити, по његовом мишљењу су, у економском промету остварена награда и правом установљена принуда.[358] Насупрот практичког деловања индивидуе побуђеног егоистичким мотивима, Јеринг оставља простор и за област индивидуалног поступања заснованог на алтруистичким мотивима. У оквиру наведене сфере људског деловања, не постоји потреба за принудом или награђивањем, које би индивидуу навело да у конкретним животним ситуацијама предузима радње у заједничку корист. На наведени

[355] *Исто*, стр. 104.
[356] Стерија Поповић, Ј., *Природно право: Реторика*, Новинско издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 103.
[357] Трајковић, М., *Морални релативизам у англо-америчкој јуриспруденцији*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 50, 2007, стр. 145.
[358] Јеринг, *нав. дело*, стр. 55.

начин право и морал су на темељу побуда за предузимање конкретних практичких радњи разједињени и једно другом супротстављени.

Поред изложених гледишта која почивају на идеји о разнородности, односно разједињености правних и моралних норми, у оквиру теорије права, присутна су и схватања која не поричу постојање узајамне везе између њих. Значајан број критика усмерен је према дуалистичким гледиштима, која правна правила везују искључиво за спољашњи аспект људског понашања, а морална за унутрашњи.[359] Гледиште о релативном јединству и делимичном преклапању ове две врсте друштвених правила, на оригиналан начин изложио је Георг Јелинек у оквиру теорије о постојању етичког минимума у оквиру права. Полазну тачку његове теорије представља појам социјалне етике. Наведеним појмом, поменути аутор, обухватио је скуп правила упућених вољи појединца, чија примена треба да обезбеди остваривање основних услова друштвеног постојања и друштвеног развитка.[360] Како је као циљ примене моралних правила, поставио испуњење услова друштвеног опстанка и развитка, очигледно је да морал није схватио индивидуалистички, попут појединих аутора чија су гледишта претходно изложена.

Јелинек даље у сопствену теорију постепено уводи право, наводећи да управо правне норме представљају правила подобна да обезбеде трајну егзистенцију једног друштва.[361] На тај начин, право је, заједно са нормама од којих је сачињено, одређено као онај најужи, минимални део морала, чији циљ представља, обезбеђивање егзистенције конкретног друштва. Испуњење правних норми, као својеврсног гаранта друштвене егзистенције, подразумева минимално морално ангажовање, односно минималан морални напор. Ова последња тврдња, донекле је релативног карактера, јер зависно од сложености друштвених односа у оквиру одређене заједнице, различит је и обим оних етичких норми чије би испуњење гарантовало трајну егзистенцију дате заједнице. Из наведеног разлога, Јелинек тврди, да сваком посебном друштву, одговара тачно одређена размера егзистенцијално неопходних етичких правила, услед чега свако друштво, као својеврсни минимум наведених етичких норми, образује сопствено, позитивно право.

Употребом појма социјалне етике и везивањем истог за норме друштвене егзистенције и напретка, он негира унутрашњи и чисто духовни карактер моралних правила, који је у оквиру неких од претходно изнетих схватања, представљао основну разделну тачку у односу на право. Са друге стране, ни право не своди на чисто спољашње средство принуде, јер иако представља најужи, минимални део морала, право је и као такво подобно да се уздигне изнад спољашњег понашања. На критике оних који негирају везу између права и морала, а своју аргументацију заснивају на тврдњи да су бројна правна потраживања противречна моралним дужностима, Јелинек узвраћа констатацијом да је поменута противречност привидног карактера. На примеру правом уређеног односа између повериоца и дужника, он указује на својство етичког минимума које је приписано праву.[362] Наиме, поверилац наплаћује од дужника потраживање које према истом има на основу одређеног правног акта. У том смислу, исти не поступа

[359] Kelsen, H., *Essays in Legal and Moral Philosophy*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1973, p. 84.
[360] Тарановски, *нав. дело*, стр. 110.
[361] Sajama, S., *Von Wright, Law, and Morality*, Balkan Journal of Philosophy, vol. 6, no. 2, 2014, p. 84, *доступно на: https://www.pdcnet.org/C1257CEF0046A0DE/file/B8FF40A9806BEC54C1257D630046F810/$FILE/bjp_2014_0006_0002_0003_0008.pdf (приступ страници 15.04.2024.)*.
[362] Видети: Тарановски, *нав. дело*, стр. 114 – 115.

неморално, јер од дужника захтева оно што му припада. Можда би у етичком смислу исправније било да поверилац опрости дужнику дуг, међутим, то управо и јесте поента на коју Јелинек непрестано подсећа, а то је да право представља управо тај најужи део морала, етички минимум.

Релација између природноправног и позитивног смештена у контекст чинилаца целовите друштвене регулације, на оригиналан начин обрађена је од стране немачког правника и филозофа Густава Радбруха. Продукт теоријског разматрања нормативног, али истовремено и вредносног аспекта права, представља његова формула, према којој би у сукобу између правде и правне сигурности, предност требало дати позитивном праву, чак и у случају његове садржинске неправедности, односно несврсисходности, осим у случају да је мера противречности позитивног права према правди неподношљива, те је одступање закона, као вида „неисправног права", пред правдом нужно.[363] Гранична линија до које правна сигурност остварује примат, без сумње постоји и од стране Радбруха је јасно повучена. Позитивноправни акт у оквиру којег није ни учињен покушај досезања правде, не представља само акт са извесним недостатком, већ позитивно право без икакве правне природе. Радбрухова теза о односу између законског неправа и надзаконског права, одговор је на стриктну примену логике позитивизма и постојање правних система утемељених на неморалним, односно неправедним вредносним садржајима.[364]

Дословна примена, вредносно празних, али формално исправних правних правила, посебно у оквиру тоталитарних политичких поредака, довела је до катастрофалних практичних последица, оличених у лишењу живота великог броја невиних људи, односно у константном и грубом кршењу фундаменталних људских права. Приказана формула, заправо је модификовани вид предратних поставки овог аутора, утемељених на схватању права као особене стварности чија се суштина остварује у служењу вредности.[365] Првобитни нагласак на значају правне сигурности, као базичне вредности, у послератним излагањима, постепено прелази у корист правде. Иако неподобна да прецизно разграничи такозвано „законско неправо" и законе који упркос неваљаној садржини егзистирају у правном поретку, применом Радбрухове формуле могуће је разоткрити и из поретка друштвене регулативе изопштити законе код којих нема никакве тежње за правдом, дакле правила, која сходно његовом схватању, уопште и нису правне природе. У делу текста који предстоји, Радбрухову формулу би требало детаљније размотрити, а у контексту исте и вредносни смисао који право као својеврсни регулатор људског понашања, у себи носи.

Радбрух је право сматрао културним појмом, продуктом човека, односно људског стваралаштва. Наведена творевина, сходно његовом мишљењу, изразито је вредносног карактера. Као што је већ наглашено, у свом гледишту, он повезује стварност и вредност,

---

[363] Ћорић, Д., *Нови минути посвећени Радбруховој формули*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, 2011, год. 45, бр. 3, 2011, стр. 637.

[364] Позитивистички слоган „закон је закон", Радбрух везује за потенцијално прихватање као морално обавезујуће, норме у оквиру које су садржани апсолутно неправедни захтеви деспотског режима и одређује га као искривљену форму позитивизма, односно, терминологијом Алфа Роса речено, као такозвани квазипозитивизам. Carrio, G. R., *Professor Dworkin's Views on Legal Positivism*, Indiana Law Journal, vol. 55, no. 2, 1979, p. 217, *доступно на*: *https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3459&context=ilj* (*приступ страници 15.04.2024.*).

[365] Spaak, T., *Meta-ethics and Legal Theory: The Case of Gustav Radbruch*, Law and Philosophy, vol. 28, no. 3, 2009, pp. 267-268, *доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=923440 (приступ страници 15.04.2024.).*

а право третира као особену датост, чија је превасходна сврха да служи вредности.[366] Поменуту вредност, наведени аутор види у идеји права, коју начелно поистовећује са правдом.[367] Кажемо начелно, превасходно из разлога непотпуне могућности правде да самостално постави довољно снажан основ који би омогућио потпуно остваривање циљева који пред правом стоје. Правда, као правна идеја водиља, апсолутна је вредност и прокламује да са једнаким треба поступати једнако, док на неједнакост треба одговорити истом мером. Оно што правду спречава да праву самостално одреди правац остваривања сврхе, јесте немогућност исте да повуче прецизну, односно јасну границу и одреди, шта се у датом случају има сматрати једнаким, а шта неједнаким.

Сходно наведеном, као својеврсна допуна правде у вредносној сфери идеје права, јавља се његова сврсисходност. У питању је специфична релативистичка компонента, чији релативни карактер произлази из претензије ка индивидуализацији, која је у њеним оквирима, недвосмислено присутна. Следствено томе, није искључен ни потенцијални сукоб између наведених правних вредности, обзиром на усмереност правде ка општем и апсолутном, али и претензију сврсисходности ка индивидуализацији, односно конкретизацији.[368] Сврсисходност, самостално, али ни у комбинацији са правдом није подобна да одговори суштинском захтеву постављеном од стране идеје права, услед чега је Радбрух био принуђен, да наведени појам додатно садржински допуни и то увођењем правне сигурности, као врховне вредности.[369] Задатак правне сигурности, као особене допуне правде у оквиру вредности идеје права, до изражаја долази у ситуацијама у оквиру којих правда није способна да одговори на питање, шта је у датом случају праведно. У ситуацијама попут такве, превага у оквиру идеје права иде у корист правне сигурности, сходно чему, из чињенице постојања одређеног закона, поистовећене са моћи којом држава као творац истог располаже, односно коју, у циљу спровођења наведеног закона користи, проистиче и факт његовог важења.

Вредности којима је испуњена садржина права, начелно су непроменљивог карактера, у претежној мери отпорне на утицаје различитих изазова које друштвена стварност пред њих подмеће. Степен подложности спољашњим утицајима, пак није истоветан код свих вредности од којих је, сходно Радбруху, испуњена садржина права. Од поменутих материјалних чинилаца, најмање имун на спољашње утицаје, без сумње је елемент сврсисходности, о чему на несумњив начин сведоче и бројни практични примери које историја памти. Сврсисходност ропства и посматрање истог као односа специфичне економске нужности, недвосмислен је показатељ друштвено-политичке, али и одређене економске условљености, којом је обележен поменути чинилац идеје права. За разлику од сврсисходности, вредности попут правде и правне сигурности, начелно су неподложне поменутим утицајима и независно егзистирају у оквиру комплексног појма, какав идеја права представља. Ипак, ни поменута аутономност у односу на спољашње утицаје, која правду и правну сигурност краси, недовољна је да спречи међусобну конфронтацију између саставних чинилаца идеје права.

Међусобни сукоб елемената идеје права, посебно је изражен у оквиру Радбруховог позитивистички обојеног става, према којем је важност окончања одређеног спора,

[366] Радбрух, *нав. дело*, стр. 114.
[367] *Исто*, стр. 76.
[368] Leawoods, H., *Gustav Radbruch: An Extraordinary Legal Philosopher*, Washington University Journal of Law and Policy, vol. 2, no. 1, 2000, p. 493, *доступно на*: *https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1516&context=law_journal_law_policy (приступ страници 18.04.2024.)*.
[369] Ђорић, *нав. дело*, стр. 638.

судског поступка, претежнија у односу на његово праведно, односно сврсисходно окончање.[370] Следствено томе, у оквиру претходно изложеног става, који је могуће свести на тврдњу да је важније постојање било каквог поретка, макар исти био и неправедан, односно несврсихсодан, Радбрух је правној сигурности дао примат у односу на вредности правде и сврсисходности. На ову, могуће је надовезати и његову констатацију, према којој, у интересу правне сигурности, правно допуштеним, сматра важење правноснажне судске одлуке, садржински потпуно неисправне. Наведеним ставом, Радбрух се непосредно сукобљава са правдом, односно праведношћу као специфичном идејом водиљом права. Без обзира на несумњив значај који има правна сигурност, као особена правна вредност и темељ постојања правног поретка, претходно изложене ставове о премоћи исте у односу на правду, није могуће безусловно прихватити.

У том смислу и сам Радбрух извесним корекцијама настоји да успостави равнотежу између ових вредности којима је садржина права испуњена. Сходно наведеном, он у поменуту релацију уводи питање ретроактивности, односно њене забране. Ретроактивна примена права, руковођена интензивном потребом за достизањем правде, за Радбруха је била прихватљива у изузетним, односно екстремним ситуацијама неподношљиве противречности између правде и позитивног права. Карактеристичан пример наведеног представљају нирнбершки процеси у оквиру којих је нацистичким злочинцима суђено за недела, која су са формалног аспекта, потпуно била у складу са позитивним правом важећим у време када су предузета. Радбрухов однос према проблему ретроактивности, односно конфликту исте са правном сигурношћу, заправо је одраз својеврсног страха од позитивистичког поступања судија, односно доследног придржавања критеријума формалне исправности нацистичких прописа и ослобађања од одговорности злочинаца на основу наведеног.[371]

Премда је наведени аспект Радбрухове формуле, од стране одређених теоретичара оцењен као својеврстан атак на правну сигурност, претежни део теорије права наведено види као чин помирења и остваривања равнотеже између два суштинска елемента идеје права. Са овим другим обликом тумачења предметног дела Радбрухове формуле се ваља сложити, јер је постављање одређене границе правној сигурности и њеном безусловном поштовању науштрб правде, безизузетна практична нужност. Иако о конкретној релацији између права и морала, у оквиру излагања Радбрухових идеја, није било речи, становиште овог аутора, обележено интензивно вредносним садржајем, теоријски је, али и практично неодвојиво од поменутих друштвених појава, те је исте, при сваком виду разматрања, могуће ставити у контекст његове формуле.

У време доминације позитивизма у сфери правно-теоријске мисли, гледиште једног аутора, које у битном одступа од претежно заступљеног нормативистичког става, предмет је посебног интересовања у ширим научним круговима. У питању је Лон Фулер и концепт јуснатурализма, обележен одређеним специфичностима, битно различитим у односу на природноправне идеје које му претходе, а који наведени аутор у својим излагањима, интензивно актуелизује. Појам права, у оквиру Фулеровог гледишта,

---

[370] Bix, B., *Radbruch's Formula and Conceptual Analysis*, American Journal of Jurisprudence, vol. 56, no. 1, 2011, p. 47, *доступно на*: *https://scholarship.law.umn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1459&context=faculty_articles (приступ страници 18.04.2024.)*.

[371] Haldemann, F., *Gustav Radbruch vs Hans Kelsen: A Debate on Nazi Law*, Ratio Juris, vol. 18, no. 2, 2005, p. 165, *доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1680846 (приступ страници 18.04.2024.).*

снажно је проткан вредностима, а његова веза са моралом, присна је, готово до степена нераскидивости. Оригиналним поставкама, наведени аутор, тежи на сваки начин да одбаци принуду и формални карактер хијерархијске команде, као идентификационе карактеристике права, односно аката и норми кроз које је садржина истог исказана.[372]

Критикујући теоријско свођење права на хијерархијски устројени поредак, односно поредак принуде у чијем корену егзистира сила, наведени мислилац праву приступа са функционалног аспекта, посматрајући га као особену сврсисходну делатност, која, мотивисана и руковођена захтевима законитости и ефикасности, претендује да сопствене циљеве оствари.[373] Наведена, вредношћу прожета делатност, односно подухват, средишњи је елемент Фулеровог поимања права. У том смислу, његов пут ка постизању потпуне легалности, води преко морала, односно кроз удовољавање постављеним захтевима који су превасходно моралне садржине. У покушају свеобухватног разоткривања значења, која се у позадини оваквог теоријског одређења појма права, крију, пуну пажњу је потребно усмерити ка предметним, праву постављеним, захтевима моралности.

Узимајући у обзир сложену природу човека, те комплексни карактер праваца његовог деловања, односно сложеност релација које исти остварује са другим људима, Фулер моралу, као регулатору, односно показивачу смера људског делања, приступа вишезначно и одређује га дуалистички. Једна страна моралног императива темељи се на колективној потреби за очувањем друштвене заједнице, односно поретка односа успостављеног између људи. Поменутој друштвеној потреби одговара такозвани морал дужности. Овај вид људске моралности, темељи се на постојању, у одређеној мери, систематизованог скупа моралних императива, који на недвосмислен начин артикулишу појединачно делање, у правцу очувања елементарних друштвених вредности. Карактеристичан пример моралних императива ове врсте, представљају старозаветне божије заповести, које на недвосмислен начин усмеравају понашање припадника друштвене заједнице. Идеју за теоријско објашњење друге, односно унутрашње стране људске моралности, Фулер проналази у мислима античких филозофа, њиховим излагањима о понашању достојном човека. Наведене идеје, он смешта у контекст сопствених теоријских поставки, па у том смислу старогрчко учење о добру и злу, посматра и теоријски обликује кроз призму учења о моралним захтевима и моралним дужностима које обавезују човека.

У контекст моралних заповести, схваћених на наведени начин, Фулер надаље смешта право, супротстављајући се тиме, његовом позитивистичком схватању, утемељеном на оштром раздвајању од моралних императива. Срж теоријске концепције поменутог аутора, окарактерисане као специфични облик јуснатурализма, представља концепт унутрашње моралности права. Под унутрашњом моралношћу права, Фулер подразумева одређени легислативни квалитет истог, довољан да оправда његово наметање адресатима, односно обавезивање друштвених субјеката предметном врстом друштвених норми. Морални квалитет који се од права тражи, са аспекта његовог адресата, могуће је посматрати и као критеријум вредновања степена дужности друштвеног субјекта, да сопствено понашање усклади са захтевом садржаним у оквиру правног правила. Између унутрашње и такозване спољашње моралности, Фулер повлачи

[372] Dawkins K.E., *The Legal Philosophy of Lon L. Fuller: A Natural Law Perspective*, Otago Law Review, vol. 4, 1977, p. 68, *доступно на*: https://www.nzlii.org/nz/journals/OtaLawRw/1977/5.pdf *(приступ страници 23.04.2024.).*

[373] Будисављевић, С., *Принципи моралности у јуснатуралистичкој мисли Лона Фулера*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, год. 56, бр. 77, 2017, стр. 193.

јасну демаркациону линију. Спољашњу моралност смешта у контекст моралних захтева истакнутих од стране друштвене заједнице, односно целокупног друштва, па у смислу истих вреднује и правно регулисање односа између људи. Насупрот томе, у оквиру унутрашње моралности права, нагласак је на постизању оних квалитета правног акта, који би са моралног аспекта, оправдали прихватање датог акта, као средства регулације сопственог предмета.[374]

Говорећи о унутрашњој моралности права, Фулер је сопствену пажњу усмерио према страни тежње која карактерише дуалну моралну појаву. Поменути аутор критикује вредновање моралности права кроз критеријуме остварених дужности, како моралних, тако и правних. Он у први план истиче стваралачки карактер захтева унутрашње моралности, а следствено томе и очекивања усмерена ка творцима права да сопствену активност усмере ка постизању постављених циљева оличених у досезању таквог квалитета створеног правног акта, који би водио моралној прихватљивости истог. У Фулеровим идејама о моралној заснованости права, уочљиво је присуство принципа узајамности и то на релацији носилаца власти, које поистовећује са творцима права и грађана, као субјеката којима је, тако створено право, намењено.

Контроверзна Фулерова концепција унутрашње моралности права, није оставила равнодушним његове савременике, а можда најинтензивнији у изношењу критика усмерених према истој, био је Херберт Харт. Поменути аутор, у својим излагањима, одриче морални карактер, који као нужно својство Фулер приписује правним заповестима о понашању. Фулерова концепција, од стране Харта, стављена је у службу законитости, односно легалитета, као превасходне сврхе. Његова је констатација, да нема места поистовећивању, односно саобразности правног система са моралом, односно утемељивању дужности поштовања права на постојању моралних захтева о поштовању истог.[375] У прилог овим тврдњама иде и чињеница да је Харт, без обзира на потпуну супротност моралним принципима и универзалним друштвеним вредностима, злогласне нацистичке законе, стављао у контекст правила важења, о којима је било речи у претходном делу текста, као и да им је, у том смислу признавао карактер права.

Поставка морално исправног права, односно базична начела на којима се иста темељи, својеврсни је исход критичког става овог аутора, усмереног према учесталом кршењу интегритета закона од стране самог законодавца.[376] Параболом о "будаластом краљу" чије су *ad hoc* наредбе, у недовољној мери опште, објављене и јасне, али и подложне честим изменама и ретроактивној примени, наведени аутор тежи да укаже на фундаменталне принципе који чине процедуралну основу унутрашње моралности права.[377] Реч је о конститутивним елементима морално исправног права, услед чега, према становишту поменутог аутора, недостатак било којег од ових базичних начела, лишава право сопственог смисла, односно суштине.[378] Поменуте принципе потребно је таксативно побројати и хронолошки приказати, јер једино узети као целина, са

[374] *Исто*, стр. 195.
[375] Харт, Х., *Огледи из јурисприденције и филозофије*, превод Степановић Тодоровић, С., Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласника, Београд, 2015, стр. 370.
[376] Fuller, L. L., *Anatomy of the Law*, Frederick A. Praeger, New York, 1968, p. 23.
[377] Cassels, J., *Review: Lon Fuller: Liberalism and the Limits of Law*, The University of Toronto Law Journal, vol. 36, no. 3, 1986, p. 321, *доступно на*: *https://www.studocu.com/en-gb/document/queen-mary-university-of-london/jurisprudence-and-legal-theory/cassels-lon-fuller-liberalism-1986/85559662 (приступ страници 25.04.2024.).*
[378] Фулер, Л. Л., *Моралност права*, превод Митровић, С., Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за публикације, Београд, 2001, стр. 55-56.

процедуралног аспекта, а у контексту Фулерових замисли, праву дају својство унутрашње моралности.

Полазну тачку представља потреба за стварањем права, дакле постојање релација између друштвених субјеката, које претендују да буду адекватно уређене, односно правно регулисане. Друго темељно начело, на којем почива унутрашња моралност права, састоји се у обавези његове промулгације, односно чињења садржине истог доступном и познатом друштвеним субјектима од којих се очекује да сходно наведеним правилима поступе.[379] Са моралне тачке гледишта, било би потпуно неисправно, очекивати од неког да своје поступке усклади са одређеним правилом, чија му садржина уопште није ни позната. Следствено томе, још неморалније би било санкционисати оног ко је услед непознавања садржине, одређено правило прекршио.

На овом месту треба разликовати ситуацију између непознавања садржине норме која је била доступна адресату правила, од ситуације у којој правило није било обнародовано, те се друштвени субјект објективно није могао упознати са садржином истог. Упоредо са наведеним начелом, егзистирају и принципи јавности и разумљивости закона, односно забране доношења контрадикторних правних правила, као својеврсни *conditio sine qua non* доследне примене права. Забрану ретроактивне примене права, Фулер такође третира темељним чиниоцем унутрашње моралности истог. На самом крају, али не мање значајан од осталих, јесте и принцип сталности временског важења закона, односно тежња да се учестале промене прописа којима су регулисани односи између људи, сведу на најмању могућу меру. Поменути аутор не наводи директно којем би од наведених постулата требало дати предност у случају међусобног сукоба, али позива на свесно балансирање и препознавање потребе за прилагођавањем сваког од њих, заједничком циљу који се налази изнад свих, а оличен је у досезању такозване унутрашње моралности права.[380]

Без потребе за даљим и детаљним упуштањем у размере реакција које је Фулеров јуснатуралистички концепт изазвао у оквиру правне мисли, а које су у најблажем смислу речи бурне и контроверзне, у контексту предмета овог научног истраживања, потребно је критички се осврнути ка његовим идејама. Процедурална интеракција између права и морала, коју успоставља поменути аутор у оквиру свог природноправног концепта, неспорно је веома оригиналан начин довођења у везу ове две сложене појаве. Доследним придржавањем базичних начела, односно стварањем права у фактичким ситуацијама где је његово постојање нужно и то права чија је садржина друштвеним субјектима позната и довољно јасна, непобитно је погодна основа која његовим адресатима омогућава потпуно разумевање истог, а тиме и олакшава прилагођавање њихових поступака заповестима садржаним у нормама, на овај начин створеног права.

Очекивани исход примене права које одликује својство унутрашње моралности, огледа се у достизању високог ступња правне сигурности, али и владавине права у оквиру поретка сачињеног од правила ове врсте. Дакле, жељени и очекивани исход, односно превасходна сврха и смисао Фулеровог концепта унутрашње моралности права, представља достизање одређене вредности. Процедуралне захтеве, које поменути аутор сматра принципима моралности права, а његови критичари, простим условима

[379] Murphy, C., *Lon Fuller and the Moral Value of the Rule of Law*, Law and Philosophy, vol. 24, no. 3, 2005, p. 240, *доступно на*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1690025 *(приступ страници 25.04.2024.)*.

[380] Tucker, E. W., *The Morality of Law, by Lon L. Fuller*, Indiana Law Journal, vol. 40, no. 2, 1965, p. 275, *доступно на*: https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3571&context=ilj *(приступ страници 25.04.2024.)*.

конструисања законите регулативе, ипак није могуће посматрати изван вредносног контекста. Допринос истих постизању правне сигурности и владавине права, која непобитно представљају значајне правне вредности, чини их важним средством у служби идеала, а Фулеровом правном концепту, пружају карактер моралности.

На основу изложених теоријских поставки, могуће је извући одређене начелне закључке по питању односа права и морала, а пре свега у вези основних обележја која карактеришу ове две творевине, односно правила од којих су сачињени. Наведену релацију потребно је посматрати у ширем друштвеном контексту, обзиром да су обе појаве последица човековог бивствовања у заједници са другима, односно последица свега што се у оквиру наведене друштвене средине дешава. Поред неспорне везе која се тиче заједничког постанка права и морала, а на коју је претходно указано, веза између поменутих творевина присутна је и у погледу сврхе њиховог постојања. Коначни циљ примене како правне, тако и моралне норме испољава се кроз обезбеђивање услова нужних за трајну егзистенцију друштвене заједнице, односно услова неопходних за одговарајући друштвени развој. Иако правна и морална норма на различит начин доприносе остваривању поменутог циља, њихова веза у наведеном смислу не може бити оспорена.

Императивни карактер морала, који прописивањем једностраних дужности доприноси друштвеном одржању и развоју, не налази се у сукобу са правном заповешћу која је императивно-атрибутивног типа.[381] Док правне дужности представљају одраз моралних, правна потраживања присутна су искључиво у правном домену. Ипак, до мимоилажења између права и морала не мора нужно доћи ни када су потраживања у питању, је иста су од стране правних норми призната искључиво овлашћеним лицима, дакле, извршење наведених потраживања овлашћеним лицима не представља никакву правном нормом наметнуту дужност. На крају, овлашћени субјект се сопственог потраживања може и одрећи. У том смислу, без основа су априорне тврдње о генералном неморалном карактеру правних потраживања и на основу тога стављања права насупрот моралу. Крајњи циљ права и морала је истоветан, али приликом остваривања истог, право очигледно иде сопственим путем.

Различит је утицај који право, као скуп правила створених како би понашање људи било усмерено у правцу остваривања одређених циљева и досезања одређених вредности, врши према моралу, односно нормама од којих је исти сачињен. Када је реч о поменутом утицају, пре свега, треба указати на тежњу права да се у одређеном смислу поистовети са правилима морала. Наведено поистовећивање, тиче се пре свега примене правних норми, као правила на којима један правни поредак почива. Неспорна је чињеница да је примена поменутих правила у крајњем случају обезбеђена физичком принудом којом држава, као друштвена организација располаже.[382] Међутим, учестала употреба принуде, којом би била обезбеђена примена правних норми у оквиру конкретних друштвених односа, подобна је да код адресата наведених правила изазове неповољне реакције, које могу довести до настанка несагледивих негативних последица.

Наведене чињенице свесни су и властодршци, те је код истих непрестано присутна тежња да се правним правилима, пре свега оним на којима је државноправни поредак утемељен, истовремено прида ореол моралне вредности. Поменуто свакако не значи да се државна власт на тај начин одриче принуде као коначног средства подобног да

[381] Петражицки, *нав. дело*, стр. 50.
[382] Чавошки, К., *Увод у право I: Основни појмови и државни облици*, Издавачка кућа Драганић, Београд, 1999, стр. 22.

издејствује понашање друштвених субјеката према захтевима из правних норми. Принуда као средство, остаје на располагању, али услед моралног карактера који правна правила попримају, однос друштвених субјеката као адресата наведених норми према истима се мења у прилог добровољног поступања по поменутим заповестима. Успех државе, односно државне власти у покушају да правним правилима придају ореол моралне вредности, блиско је повезан са њеним основним карактеристикама. У том смислу, знатно је лакше уверити грађане, односно адресате правних правила у моралну исправност истих, у оквиру тоталитарне и интервенционистичке државе, него што је случај са грађанском и либералистичком, где је слобода друштвених субјеката знатно већа, а држава сама по себи представља нужно зло.[383]

Утицај права према моралу, односно нормама од којих је сачињен, могућ је и у другом облику. Поред тежње за поистовећивањем са моралом, у циљу избегавања принуде приликом примене правне норме, релација између ове две врсте друштвених правила има и своју другу страну. Морална норма, за разлику од правне, иза себе нема државу и монопол физичке принуде којим иста располаже, а који би гарантовао примену наведеног правила у конкретној друштвеној ситуацији. Примена моралне норме обезбеђена је моралном санкцијом, која зависно од околности конкретног случаја, неретко може бити потпуно неефикасна. У вези са тим, понекад је уочљива тенденција да одређена морална правила поприме правни карактер, односно да се створе правне норме садржински истоветне са моралним. На тај начин морално правило добило би правну санкцију, а понашање адресата дате норме, у крајњем случају било би под утицајем државног апарата принуде.

Позитивна страна наведеног заснована је на чињеници да снага моралног правила, његовим правним потврђивањем, недвосмислено постаје већа. Међутим, попут употребе државне принуде приликом примене правних норми и на овом месту је потребно бити обазрив. Адресати друштвених правила, како правних тако и моралних су друштвени субјекти, појединци и друштвене групе. Учестала употреба принуде, као што је већ поменуто, подобна је да код субјеката према којима се примењује, изазове различите реакције. Својеврсни отпор, револт или чак побуна, потенцијално могу представљати реакцију адресата друштвеног правила који је, у циљу примене истог, изложен различитим видовима принуде. На тај начин, иако формално ојачана, снага моралног правила, претвореног у правно, недвосмислено слаби. Увођењем „неморалног“ средства, какво државна принуда у одређеном смислу представља, у морални механизам, заснован на истанчаном поступању под утицајем савести моралног субјекта, настаје ризик од разарања поменутог механизма, односно од појаве схватања да је предметно морално правило, потврђено правом, заправо неморално.

Попут питања везаних за утицај права на морал, односно утицај правних норми на моралне, предмет честих расправа у оквиру теорије права представља и питање које се тиче супротног утицаја, односно утицаја који морална норма врши у односу на правну. Приликом анализе утицаја који морално правило врши према правном, основно становиште почива на поставци о узвишенијем карактеру који морална правила имају у односу на друге друштвене норме. Дакле, морална правила и на њима заснован морални поредак третира се као ранији, а пре свега виши поредак у односу на онај утемељен на правним нормама, чија је примена у крајњем случају обезбеђена физичком принудом којом располаже држава. У том смислу, право, правна норма као елементарни део и

[383] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 486.

основна јединица истог, следи за моралом и моралним правилима, са задатком да идеалним и префињеним моралним правилима, обезбеди практичну примену.

Уколико се под појам право подведе скуп правила санкционисаних од стране државе, а правни поредак представи као систем заснован на нормама наведене врсте, онда поставка о ранијем и узвишенијем карактеру морала, није спорна. У вези са тим, неспорно је да је приликом настајања правних правила, садржина истих оплемењена преузимањем садржине већ постојећих моралних норми. Међутим, претходно наведено никако не треба апсолутизовати, јер је значајан део правних правила настао потпуно независно од било каквог моралног усмеравања. Исто важи и за промене у оквиру права, односно каснију надградњу правних норми. Пракса је показала да се иста одвија како под утицајем морала и правила на којима исти почива, тако и мимо наведеног утицаја.

На бази претходно изложеног, јављају се нова питања усмерена на утицај морала на право, а тичу се суштинских елемената морала преузетих од стране права, било при настанку или приликом касније надградње. Одговор на наведена питања начелно потврђује тезу о приоритетном карактеру морала у односу на друга друштвена правила, а у конкретном случају и у односу на правне норме. Одређени императиви, заповести о понашању друштвених субјеката, заиста су претходно представљали садржину морала, да би касније добили правни облик и што је још значајније, правну санкцију. Императиви попут оних којим се друштвеним субјектима, као адресатима правила забрањује да краду, убијају, ступају у брак са сродницима, пре извршеног правног уобличења, били су део моралног поретка и представљали садржину искључиво моралних правила. Значај који наведене заповести о понашању у себи носе, узроковао је претакање истих у форму права и стицање својства принудно извршивог правила о понашању.

Међутим, релативни карактер утицаја морала на право и у наведеном случају долази до изражаја. Наиме, правни облик и санкцију нису добили сви, иницијално морални императиви о људском понашању. Неке друге, такође значајне заповести о понашању, попут дужности да се у односу према другима буде искрен, да се говори истина или да се у партнерском односу буде веран, остале су превсходно моралног карактера и у поменутом облику нису преузете од стране права. Дакле, својеврсно рангирање друштвених правила сходно значају који за опстанак друштва имају, пресудило је о томе који ће, иницијално морални императиви, добити правни облик и санкцију, а који ће остати искључиво у домену морала.

У смислу претходно наведеног, на овом месту је потребно поново указати на поменуту Јелинекову теорију о праву као „минимуму морала“ и у начелу је прихватити. Непобитно је да одређена друштвено неопходна правила, норме које се апсолутно морају поштовати како би друштво као такво опстало, представљају део заједничке садржине права и морала, док друга, за друштвену егзистенцију мање важна, остају у искључиво у моралном домену, а њихова примена и поштовање, остају у опсегу савести субјеката на чије су деловање предметна правила усмерена. Управо у том смислу и на наведени начин је најцелисходније посматрати утицај који морал и правила на којима је исти заснован, врше према праву.

Анализом утицаја морала на право, односно моралне на правну норму, окончано је разматрање међусобних релација, постојећих између различитих врста друштвених правила. У овом тренутку, пажњу је потребно усмерити ка хипотези постављеној у погледу односа постојећег између обрађених друштвених правила. Сходно наведеној претпоставци, друштвена правила, премда бројна и разноврсна, блиско су повезана, а

неретко је дејство једних зависно од прихватања и примене других. Сазнања о односима између регулатора људског понашања до којих смо дошли разматрањем релација обичајне, моралне и правне норме, подобна су основа за извођење закључног става у погледу изречене тврдње. На темељу наведеног, констатацију о блиској повезаности и међусобној условљености друштвених правила, могуће је верификовати као истиниту. Нормативно јединство у ранијим епохама развоја људске заједнице, али и присан однос у каснијим развојним фазама несумњив су показатељ блиске везе између анализираних регулатора. Позакоњење обичаја, попуњавање правних празнина овим неформалним регулаторима понашања, претензија обичаја и правних норми за стицањем снаге моралне норме, али и учестало вредновање моралне исправности правних норми, индикатори су који у додатној мери потврђују већ заузети афирмативни став у погледу наведеног.

Обзиром на обимност разматране теоријске грађе, кратка рекапитулација обрађеног, чини се веома сврсисходном. Почетни корак предметне анализе, подразумевао је повратак у прошлост, односно својеврстан историјски осврт на еволутивни развој нормативних система усмерених на регулацију људског понашања. Већ први учињени корак, указао је на специфично јединство постојеће између посматраних врста друштвених норми, односно на чињеницу, да у традиционалној епохи развоја људске заједнице, облик и садржина једне врсте регулатора људског понашања, није стриктно, односно прецизно одељена од других. Као последица наведеног, каснији развој ових норми, праћен је снажним утицајем, односно преплитањем са неким од друштвених правила друге врсте. Ово је посебно карактеристично за релацију између обичајне и моралне норме, па је као својеврсна константа, уочена тежња неформалних традиционалних обичајних правила, за прерастањем у морал, односно за стицањем снаге моралног правила.

Утицај је присутан и у супротном правцу, односно у смеру морала ка обичајима и оличен је у тенденцији моралног прекрајања, одређених схватања укорењених у свести друштвених субјеката. Релација правних норми са обичајним, одише одређеним специфичностима. Развојни пут неформалних обичајних правила и њихова абдикација у корист централизованог и унификованог права, указује на основни смер кретања односа између ова два нормативна система. Поред позакоњења, као својеврсног чина преузимања садржине обичајних правила, односно дословног преношења истих у правне акте, карактеристичан облик везе између обичаја и права представљају такозвани правни обичаји, односно обичајна правила којима су уређене друштвене ситуације које је требало уредити правном нормом, али је из одређеног разлога, постојање исте изостало. У контексту наведеног, у обзир су узете различите ситуације законског упућивања на примену обичајних правила, али и ситуације када се примени обичаја приступа и независно од правне норме као основа примене, односно чак и противно важећој правној норми.

Релација правне и моралне норме, односно права и морала као два система сачињена од ових правила, дугачак период времена представља предмет бројних и различитих теоријских разматрања и расправа, па је као таква погодно тло за настанак мноштва разноврсних гледишта. Поменута становишта крећу се у распону од оних екстремних која изричито поричу постојање било какве везе између ова два система правила, па све до гледишта која су у потпуности афирмативно постављена ка предметној релацији и везу између права и морала посматрају као својеврсну нужност. У циљу стварања комплетне слике о истраживачком предмету који је у овој фази усмерен ка релацији између правне и моралне норме, претходно је учињен својеврсни

осврт на гледишта неких од највећих мислилаца и њихове ставове о врлинама, односно етичким идеалима, чиме је постављен темељ даљег разматрања људског понашања, односно основа за стављање истог у контекст односа између правне и моралне норме.

Након тога, пажња је усмерена ка гледиштима правних теоретичара и то како оних који на темељу садржинске разнородности, дуалистичког погледа на људску природу, односно различитости мотива људског делања, поричу било какву релацију између правних и моралних правила, али и правних аутора међу којима поједини, руковођени функционалним разлозима поменуту везу третирају као својеврсну нужност, а право одређују као својеврсни етички минимум. Након извршене критичке оцене поменутих теоријских гледишта, однос права и морала, смештен је у контекст међусобног утицаја, па је указано на позитивну и негативну страну, тенденције права за поистовећивањем са моралом, али и тежње морала за надградњом, која је оличена у снабдевању наведене норме правном врстом санкције.

VI ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА И ПОНАШАЊЕ ЉУДИ

VI.1. Утицај друштвене норме на начин људског делања

У досадашњем делу истраживања, на несумњив начин је потврђена полазна претпоставка, према којој друштвени односи, као својеврсна форма понашања људи, односно начин њиховог међусобног повезивања током обављања друштвених процеса, представљају предмет регулисања друштвених правила. Поменути вид активности човека, намеће се као неизбежни предмет даљег теоријског интересовања. Без постојања тенденције да се у значајној мери пређе на терен психологије, људско понашање, као предмет нормативног регулисања, ипак је потребно подробније размотрити. Ову свесну и вољну делатност човека, сачињену од већег броја међусобно повезаних људских радњи, потребно је разложити на саставне чиниоце, утврдити основне узроке којима је иста у спољњем свету изазвана, а након тога се осврнути и на утицај друштвених норми којем је понашање човека изложено, односно којима је људска активност усмерена.

Људско понашање, односно делање човека, комплексан је скуп сачињен од већег броја свесних и вољних радњи[384], проистеклих из одређеног мотива, а усмерених ка остваривању постављеног, специфичног циља. Саставне чиниоце људског понашања представљају дакле, мотивима и циљевима усмерене, радње човека. Примарни задатак теоријског разматрања наведене људске активности, састоји се у разоткривању мотива на којима предузимање ових радњи, у спољњем свету, почива. У теорији нема јединственог става о томе шта заправо мотив представља, па се разједињена гледишта крећу између схватања истог као покретача људског делања, али и схватања мотива као својеврсне претензије ка остваривању одређених циљева. У том смислу, исти је можда најприкладније одредити интегрално, као синтезу узрока, показивача смера и степена интензитета људске активности.[385] Дакле, у питању је, на рационалним основама утемељена тежња ка остваривању одређеног циља, тежња која је подобна да човека подстакне на предузимање различитих радњи.

---

[384] Поступке од којих је сачињено понашање човека, могуће је разделити сходно различитим класификационим критеријумима. Слободни и присилни поступци, рутински и они чије предузимање захтева одређени напор, као и радње са краткорочним, односно дугорочним ефектима, представљају најучесталије и у пракси најчешће присутне начине човечјег делања. Krkač, K., *Rutina, moral i pragmatizam: Wittgensteinovska pragmatička etika*, Nacionalna i sveučilišna knjižarnica, Zagreb, 2006, str. 33.

[385] Јовановић, Љ., *Мотиви и одлучивање*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 25, 1985, стр. 41.

Иако на одређени начин представља унутрашњу слику циља који је манифестован споља, мотив сам по себи није изворни узрок људских активности. Овај покретач људског делања, изведеног је карактера, а сопствено постојање темељи на чиниоцу основнијег карактера, на људским потребама. Дакле, људске потребе представљају тај елементарни узрок, примарни разлог сваке активности човека. Објективне су природе и са мотивима успостављају однос између објективног и субјективног, јер је мотив управо онај субјективни одраз потребе, присутан у свести човека.

Формулисану свест о постојању одређене потребе, прати и креирање пута, односно проналажење начина, да иста у потпуности буде и задовољена. Свесно схваћена потреба, подобна да човека подстакне на акцију, на предузимање различитих радњи са циљем њеног задовољења, у начелу представља основни мотив људског делања. О људским потребама, већ је писано, па у том смислу треба подсетити на основни критеријум њихове класификације, према којем је превасходно потребно разликовати оне априорне, природно и претходно дате и оне секундарне, током живота стечене, дакле потребе које настају по задовољењу примарних. Биолошким, али и културним обележјима човека одређене су и његове потребе, па је тако међу најзначајније потребно сврстати потребе за храном и водом, физиолошке потребе, полне и материнске потребе, али и културне потребе за знањем, уметношћу, разонодом, богатством.

Упоредо са људским потребама, предмет разматрања представљају и код човека присутни инстинкти. Између инстинката и претходно поменутих урођених, примарних потреба има пуно сличности, па их је некада приликом практичне појаве, тешко разграничити. Ово, пре свега из разлога заједничког порекла, обзиром да инстинкти, као и биолошке потребе потичу из процеса присутних у људском организму, који организам човека чине активним, а познати су као нагони. Функционисање нагона, условљено је узроцима аутономног, али и хетерономног карактера.

Дејство нагона, показатељ је постојања несклада, односно одређеног степена неравнотеже у људском организму. Нагон се манифестује као специфична и нејасна тежња да се, у организму присутни недостатак, на неки начин надомести. Поменута нејасна тенденција, подобна је да човека покрене на одређену активност, а управо на овом месту долази до разилажења потреба и инстинката, као својеврсних продуката биолошких нагона. Гранична линија између две сродне категорије, утемељена је на фактору свести присутном код акција предузетих у циљу задовољења потреба, који у потпуности изостаје код инстинктивних радњи. За разлику од инстинктивних делатности, које нису свесно усмерене ка одређеном циљу, радње покренуте људским потребама, одликује контролисани карактер и јасна усмереност ка постизању недвосмислено постављеног циља. Поједини аутори, попут Бертранда Расела, у први план истичу значај који инстинкти имају у руковођењу људским понашањем. Поменути аутор, инстинкте види као основу човековог бића, а потискивање истих и њихово третирање као особене ниже и неважне појаве, сматра изузетно опасним.[386]

Ипак, погрешно би било везивати, већину мотива човековог делања, за њему урођене инстинкте. Иако је, у мањем обиму, људско понашање недвосмислено обележено урођеним, несвесним[387], односно инстинктивним, у претежном делу, оно

[386] Knjazeva, S., *Filozofija Bertranda Russella: Strasno traženje izvesnosti*, Naprijed, Zagreb, 1966, str. 96.

[387] Јунг одређује појам "несвесног" као чисто психолошку категорију и исти недвосмислено одваја од филозофског, односно метафизичког значења. У питању је генусни психолошки појам, који у себи обухвата све оне психолошке садржаје или процесе које није могуће одредити као свесне, односно везати за его човека на видљив начин. Hark, H., *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, prevod Jovanović, Z., Dereta, Beograd, 1998, str. 106.

ипак одише рационалношћу и јавља се као исход свесне тежње за задовољењем постојећих потреба. Заснованост на људским потребама, последично је од утицаја и на класификацију мотива који узрокују различите видове понашања човека. Како су људске потребе, као корен мотива, бројне и разноврсне, тако и мотиви људског делања, настали са циљем задовољења присутних потреба, могу бити веома разнолики.

Систематичну класификацију људских потреба, обзиром на њихову неограниченост, тешко је спровести. Следствено томе и мотиве људског делања је тешко прецизно класификовати. Ипак, полазећи од извесних заједничких обележја, која истовремено представљају одраз карактера потреба из којих су мотиви произашли, исте је могуће класификовати у неколико основних група, међу којима је потребно издвојити две основне категорије.[388] Органски мотиви попут глади, жеђи, полног и родитељског мотива, последица су основних физиолошких потреба присутних код човека, претежно проузрокованих радом жлезда са унутрашњим лучењем.[389] Наведене органске мотиве човечјег делања, карактерише постојање свести о нужности успостављања одређеног физиолошког баланса, али и истовремено постојање свести о начину, односно средствима погодним за задовољење поменуте органске потребе.

Ситуациони мотиви продукт су потреба проистеклих из стицаја околности, односно ситуација које настају независно од воље појединца код којег је предметни мотив присутан.[390] Потребе ове врсте неизбежно подстичу на одређену активност, а садржина исте зависна је од карактера саме ситуације којом су потреба, а последично и мотив, изазвани. Као карактеристични облик мотива ове врсте, јавља се мотив страха проузрокован ситуацијом у којој је угрожен опстанак, односно одређени интерес човека.

Значајна категорија, сачињена је од мотива насталих повратним дејством циља. У питању су такозвани изведени мотиви. Начин настанка човечјих мотива ове врсте, у одређеном смислу је специфичан. Наиме, остваривање циља којем је одређени мотив био устремљен, примарно води гашењу, односно нестанку предметног мотива. Ипак, могуће су и ситуације у оквиру којих остварени циљ повратно делује на свест човека, подстиче га на поновно делање, чиме се и сам претвара у својеврсни мотив. Карактеристичан пример изведеног мотива представља новац.[391] Као првобитни циљ човекове активности, којем је био усмерен мотив утемељен на задовољењу основних егзистенцијалних потреба, новац врло лако може повратно деловати на свест човека и услед стечене навике за зарађивањем и лагодним животом, постати мотив његовог даљег поступања. Изведене мотиве даље је могуће поделити на социјалне, који су усмерени на друштвену активност човека и његов однос са другим лицима, али и личне, везане за активности усмерене ка самој индивидуи.

Изузев радњи заснованих на инстинктима, којима је људско понашање у мањем обиму испуњено, преостали део активности човека, онај који је покренут на потребама укорењеним мотивима, свесног је и вољног карактера. Дакле, реч је превасходно о свесним активностима, премда интензитет свести код различитих врста људских радњи и од њих сачињеног понашања, може бити различитог степена. Ипак, чињеница да је реч

---

[388] Према пореклу, две су основне категорије мотива људског понашања, међу које је могуће сместити ове факторе којима је људско понашање подстакнуто, односно усмерено. Подела на урођене, примарне или биолошке са једне и стечене, секундарне или социјалне мотиве, представљај темељ даљег разврставања наведених узрочника човечјег поступања. Tubić, T., *Psihologija i sport*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Novi Sad, 2023, str. 142.

[389] Јовановић, *нав. дело*, стр. 42 – 43.

[390] *Исто*, стр. 46.

[391] *Исто*, стр. 47.

о свесним активностима, подразумева рационалну критичку оцену постојећих околности, која претходи доношењу одлуке о предузимању понашања на које је човек подстакнут различитим мотивима. Наведено значи да свакој људској радњи, узрокованој одређеним мотивима, претходи доношење одлуке о практичном извршењу исте. Одлука овог типа, заправо представља рационалну процену практичних могућности, односно немогућности, али и сврсисходности предузимања активности од којих је људска радња сачињена.

Рационална оцена мотива подразумева пропуштање кроз призму мерила критичке свести чињеница које су од значаја за предузимање одређене радње, а тичу се, пре свега, начина, времена, места, средстава, али и последица њеног извршења, односно неизвршења. У свести човека се одвија својеврсна борба различитих, а некада и потпуно супротстављених мотива. Неки од њих могу се, руковођени сопственим аргументима, противити извршењу радње, а други, који су према одређеној радњи управљени афирмативно, могу стремити предузимању различитих средстава и начина, односно последице планиране радње посматрати са опречних аспеката.

Прихватање одређеног става који егзистира у прилог извршењу, односно неизвршењу извесне радње, заправо представља победу конкретног мотива, односно одређене скупине мотива, над осталима, који су претендовали да људску активност одведу у другом правцу. Рационално прихватање одређеног мотива, односно његова победа над осталим мотивима, у борби чије поприште представља свест човека, оличено је доношењем одлуке о предузимању радње на коју мотив „победник“ подстиче. Уколико су прихватањем одређеног мотива, њему супротстављени мотиви неутралисани, одлука о предузимању планиране радње чврста је и јасна. У супротном, опстанак мотива супротних од оног доминантног, недвосмислено утиче на карактер донете одлуке, па иста одише нестабилношћу, односно колебљивошћу.

Све наведено указује на комплексност поступка доношења одлуке која претходи практичном делању човека. Поред критичке процене засноване на рационалним критеријумима, чин доношења одлуке о понашању одређене садржине има и своју сферу испуњену емоцијама.[392] Осећања такође могу представљати значајан фактор утицаја на одлуку о конкретном људском поступању.[393] Ипак, попут инстинката и осећања би у наведеном случају требало да остану у сенци свесног, односно разумског и да, сходно наведеном, изврше помоћни, односно допунски утицај на поступак рационалне оцене конкретних околности, који претходи практичном делању човека.

Карактеристичан пример тог допунског емоционалног утицаја, представља ситуација у којој се у свести човека води борба између два или више мотива подједнаке снаге, утемељена на особеним рационалним основама, који претендују да људско понашање одведу на дијаметрално различите стране. У ситуацији ове врсте, неретко превагу односи онај мотив чија је емоционална потпора интензивнија, дакле мотив који је снажније поткрепљен осећањима. У пракси људског поступања, замислива је и другачија ситуација, она у којој мање рационални мотив, али мотив са интензивном емоционалном потпором, односи превагу у односу на онај који је рационалнији, али са

[392] Као сложене психичке функције оличене у специфичном стању које човек поседује у односу на одређене субјекте, догађаје и појаве, емоције без сумње могу представљати факторе којима је узроковано или усмерено поступање индивидуе. Peković, M., *Psihijatrijska propedevtika*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2020, str. 90.

[393] Scott, R. E., *The Limits of Behavioral Theories of Law and Social Norms*, Virgina Law Review, vol. 86, 2000, p. 1606, *доступно на*: *https://typeset.io/pdf/the-limits-of-behavioral-theories-of-law-and-social-norms-11wzl4vm4d.pdf (приступ страници 02.05.2024.).*

аспекта осећања, мање или више индиферентан. Изузетну, али не и незамисливу ситуацију, представљају случајеви у којима је разум у потпуности подређен осећањима, а која неретко исходује понашањем које је ирационално и у мањој или већој мери неконтролисано.

Премда би се о мотивима људског понашања, њиховој заснованости на потребама човека, односно њиховој релацији са инстинктима и емоцијама, могло рећи још пуно тога, на овом месту би се ипак требало зауставити, како предметна анализа не би, нежељено прешла на терен неке друге научне дисциплине. Смисао овог кратког осврта на основне аспекте људског понашања, његове садржинске чиниоце, односно фазе које претходе непосредном предузимању поступака који су у спољашњости видљиви, јесте да послужи као специфичан увод у разматрање централног питања, оног које у овој истраживачкој фази представља примарни предмет интересовања. Следствено томе, као наставак на претходно изнето, теоријски потпуно логично и оправдано, намеће се питање улоге друштвених норми, односно утицаја који исте врше на понашање друштвених субјеката.

У предстојећем делу текста, друштвена правила попут обичајне, моралне и правне норме, потребно је сместити у контекст претходно изложених аспекта људског понашања и у том смислу стремити проналажењу одговора на питање њиховог конкретног утицаја на практично делање људи. Да ли друштвена норма представља искључиви разлог опредељења човека за одређени вид понашања? Да ли друштвена норма уопште представља разлог због којег појединац између различитих радњи, оптира да предузме неку од њих? Колико је од утицаја друштвени ауторитет који егзистира у позадини конкретног правила, за прихватање истог од стране субјекта који предметној норми подређује сопствено понашање. Проналажење одговора на наведена питања, недвосмислено ће употпунити досадашње теоријско разматрање друштвених правила, а самим тим и омогућити постепено комплетирање слике нормативног регулисања људског понашања, односно друштвених односа као специфичних облика истог.

Излагање из претходног дела, у оквиру којег је људско понашање разложено на саставне чиниоце, указало је на постојање извесног устаљеног тока, унутар човека присутних дешавања, који свој коначни исход добија кроз, споља манифестовано практично делање. Људским потребама узроковани, многобројни и различити мотиви, у свести човека воде интензивну међусобну борбу, чијим исходом је условљен даљи правац понашања конкретне индивидуе. Исход борбе мотива, који у одређеним случајевима могу бити додатно поткрепљени и емотивним садржајем, огледа се у доношењу коначне одлуке о практичној радњи коју треба предузети, а која му услед рационалног карактера који у претежној мери краси људско понашање, неизоставно претходи. Наведени след унутрашњих збивања која претходе споља видљивом понашању, поједини аутори, попут Раза, одређују као однос различитих врста разлога за практично делање.[394]

Сходно наведеном гледишту, у разлоге за делање првог реда спадају сви они разлози снабдевени сопственом снагом и сходно томе, подобни за надметање са другим разлозима практичног поступања.[395] Вредности, жеље и интереси, карактеристични су облици ове врсте делатних разлога. Разлози понашања другог реда подразумевају претходно постојање одређених разлога, услед којих ови, прво наведени, налажу

[394] Хаџи Стевић, Б., *Норма као искључујући разлог за делање*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, год. 60, бр. 91, 2021, стр. 247.
[395] *Исто*, стр. 246.

одређено чињење, односно уздржавање од чињења.[396] Међу које од наведене две категорије је пожељно сместити друштвене норме, односно правила понашања људи? Одговор на ово логично питање, ипак није тако једноставан, како на први поглед можда изгледа. Друштвена правила недвосмислено представљају разлог човечјег понашања. Друштвеним правилима испуњен систем, непобитно служи као снажно оружје у сукобу различитих мотива, односно унутрашњем надметању разлога практичног поступања. Са рационалног аспекта, снажну потпору мотиву за предузимање одређене радње, свакако представља усаглашеност исте са друштвеним правилом одређене снаге. Што је већа снага предметне норме, то је чвршћи аргумент у прилог мотива који је устремљен конкретном виду људског понашања.

Сагласност људског понашања важећем, општеприхваћеном друштвеном правилу, снажан је аргумент који у практичним ситуацијама доприноси примени управо тог понашања у односу на неко друго. У вези тим, као значајно, намеће се питање садржинског карактера правила којима је људско понашање уређено, дакле питање материјалне оправданости норми које усмеравају одлуку човека о конкретном практичном делању. Да ли појединац врши вредносну оцену одређене радње, чије му је предузимање одређеним правилом наложено? Да ли исправност, односно неисправност, оправданост или неоправданост понашања на одређени начин, представља предмет човечјег вредновања утемељеног на рационалним критеријумима? Као што је већ напоменуто, сагласност људске радње са одређеним, општеприхваћеним и важећим друштвеним правилом, снажан је аргумент који егзистира у прилог приоритетној примени дате радње у односу на неку другу. Међутим, да ли то унапред значи, да је понашање сагласно одређеној друштвеној норми без изузетка, са вредносног аспекта, потпуно исправно?

У сфери разлога људског понашања, оних који обитавају изван нормативних система, вредновање утемељено на садржинским критеријумима, уобичајена је појава.[397] У контексту наведеног, као пример садржински обележеног одлучивања, сврсисходно је размотрити хипотетички замишљену ситуацију, у оквиру које појединац тежи да донесе претходну одлуку о практичном делању. У његовој свести присутна је борба између опречних мотива. Са једне стране, узроковани потребом за разонодом, одређени мотиви усмеравају човека у правцу предузимања радњи које ће га релаксирати и пружити му задовољство, забаву, разбибригу. Насупрот овим, мотиви узроковани културном потребом за знањем, тежиће да људско понашање, науштрб разоноде, одведу у правцу учења, усавршавања, односно даљег стицања знања.

Опредељење за једну или другу групу мотива, може представљати резултат садржински, односно вредносно обојене критичке оцене истих. Дакле, могуће је да појединац, у циљу постизања школског успеха и стицања највише оцене, одлучи да је у конкретној ситуацији сврсисходније да учи уместо да се забавља. Оваква одлука, која непосредно претходи практичном делању, рационална је и у вредносном смислу прилично обојена. Садржина наведених радњи провучена је кроз вредносни критички филтер, те је на бази горе наведених, рационалних критеријума утврђено, да је у датом

[396] *Исто*.

[397] Вредносни садржаји без сумње утичу на људско понашање. По мишљењу појединих аутора, наведени утицај присутан је, како приликом избора начина, средстава и циљева делања, тако и при постављању критеријума путем којих људи рангирају интензитет жеља за поступањем на одређени начин. Pavlović, Z., *Psihologija vrednosti*, Institut za psihologiju, Beograd, 2021, str. 26.

случају, исправније, односно сврсисходније предузимање радње која подразумева улагање одређеног напора, али у перспективи потенцијално доноси и значајан резултат.

Претходни пример, јасно је показао, да је ван замишљене сфере утицаја друштвених правила, међусобна борба између мотива људског понашања, односно разлога практичног делања, у значајној мери садржински обележена, односно да је њихово вредновање, утемељено на рационалним критеријумима, од интензивног утицаја приликом коначног опредељења за неки од могућих. Да ли је ситуација истоветна и у домену радњи непосредно усмерених неком од друштвених норми? Пролазе ли кроз филтер вредносних критеријума понашања чији је основни разлог предузимања, управо њихова сагласност са друштвеним правилима? У потрази за одговором на наведена, али и друга значајна теоријска питања, као инспирација су искоришћене и анализи изложене неке од ситуација практичног људског делања, на темељу којих је утицај друштвених норми на понашање човека покушао да објасни Јозеф Раз, а на које указује Хаџи Стевић[398].

Као први практични пример, у обзир је могуће узети једну свакодневну животну ситуацију. У питању је уобичајена радња човека, у оквиру које исти управља моторним возилом. Сам начин управљања возилом, пак неретко је предмет унутрашње борбе различитих мотива, од којих једни, утемељени на разлозима ефикасности, претендују бржој вожњи, док други руковођени факторима безбедности, превагу дају споријој вожњи. Одлука о конкретном практичном делању, односно одлука о брзој и ефикасној или спорој и безбедној вожњи, условљена је исходом описане конфронтације мотива, дакле, зависна је од тога који ће мотив, односно група мотива у описаној борби, условно речено, да однесе победу. Већ на први поглед је уочљиво да коначна одлука о практичном понашању, дефинитивни избор радње која ће бити предузета, представља продукт одређеног вредновања. Дакле, пре него што је предузета, конкретна радња брзе или споре вожње, критички је процењена са аспекта ефикасности, безбедности, исправности, односно оправданости, дакле са садржинског, односно материјалног аспекта.

У циљу даљег разматрања, наведени пример из праксе, потребно је делимично модификовати и смештањем истоветне људске радње, дакле радње управљања моторним возилом, у контекст одређеног друштвеног правила, конкретно правне норме којом је регулисана брзина кретања возила на путу. Од адресата предметне правне норме, односно субјекта који у конкретној ситуацији управља моторним возилом, очекује се да сопствено понашање подреди захтеву садржаном у истој, без обзира на вредносни став који је према правилу, односно према конкретним ефектима истог, заузео. Следствено томе, потпуно независно од сопствене садржине, радња установљена важећим правним правилом, доминантан је разлог за практично делање појединца. Наведени пример, указује на чињеницу садржинске неутралности правних правила која у свести појединца долазе у сукоб са другим мотивима, односно разлозима практичног поступања. Како овакав закључак не би био преурањен, наведено питање потребно је подробније размотрити. Има ли места ширењу наведеног закључка и на остале врсте друштвених норми? Каква је ситуација са обичајном, а каква са моралном нормом? Пролазе ли радње уређене овим врстама друштвених правила кроз вредносне филтере установљене на садржинским критеријумима, или се њиховом спровођењу прибегава из једноставног разлога њихове сагласности са захтевом садржаним у обичајном, односно моралном правилу.

[398] Видети: Хаџи Стевић, *нав. дело*.

У циљу проналажења одговора на претходно постављена питања, најпре је потребно обратити пажњу на пример практичне примене једног специфичног обичајног правила. Иако је прилично екстремног карактера, обичај крвне освете може помоћи при разматрању садржинског аспекта обичајних правила, односно њиховог вредносног утицаја приликом доношења одлуке о усклађивању понашања друштвених субјеката са овом врстом друштвених правила. Радња крвне освете, коју намећу обичаји, још увек присутни, чак и међу нама блиским друштвеним заједницама, подразумева специфичан вид одмазде од стране породице лица које је лишено живота, а која је уперена према породици особе коју оштећени сматрају одговорним за смрт сопственог члана. Како сам чин освете није непосредно и искључиво уперен ка оном ко је одговоран за смрт оштећеног, реч је о специфичном облику колективизације кривице.[399] Иако наведена радња у свом крајњем фактичком облику подразумева лишавање живота одређеног лица, у традиционалном смислу, као чин очувања породичне части, она представља много више од пуког убиства.

Поједини аутори, крвну освету сматрају чак и корисном институцијом одржавања поретка међу мањим заједницама, која делује ширењем свести да увреда или убиство члана одређене заједнице, носи са собом, као неминовну последицу, радикалну реакцију његових ближњих.[400] Ипак, посматран ван света обичајних норми, чин крвне освете, односно радња лишавања живота другог лица, у контексту садржинских вредносних критеријума исправности, односно оправданости, ни на који начин се не може сматрати рационалним избором. Онај који је одлучио да на овај начин поступи и тако освети губитак свог ближњег, наведено чини под снажним нормативним утицајем прихваћеног обичаја. Он то чини јер сматра да је дужан да се повинује захтеву садржаном у обичајној норми. Искључиви разлог његовог будућег поступања представља обичајно правило. Потпуно независно од садржине коју има, а која је у рационалном смислу апсолутно неприхватљива, радња установљена важећим обичајем, од пресудног је утицаја за субјекта који се налази у наведеној фактичкој ситуацији.

Наведени пример допуњује закључак везан за начелну садржинску неутралност у сфери примене како правних, тако и обичајних правила, односно на одсуство садржинске релације између радње која се предузима и правила као специфичног разлога којим је предузимање дате радње наметнуто. Радња наложена правилом, обавезна је, без обзира на објективну вредност коју поседује, односно без обзира на чињеницу, да ли уопште и поседује одређену вредност. Оваква радња може бити обележена неисправношћу, неправдом, односно злом и као таква у потпуности одударати од осталих уверења постојећих у свести адресата правила. Међутим, радња наложена правилом има једно важно својство, подобно да надмаши сва претходно побројана садржинска обележја, она је обавезујућа. Наведено значи, да је њоме исказано оно што треба да буде, а не оно што фактички јесте или оно што је исправно, праведно, добро.[401]

На приказаним примерима радњи наложених правним и обичајним правилом, уочљива је својеврсна дискрепанција, односно специфични раскорак између

---

[399] Herco, M., *Krvna osveta i običajno pravo u Crnoj Gori i Albaniji*, Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, god. 5, br. 5, 2012, str. 242.

[400] Pavićević, *нав. дело*, стр. 145.

[401] Термин "добро" вредносног је карактера, дакле, семантички капацитет истог надилази искључиво дескриптивну примену. Поред описног својства, термин "добро" и прописивачку функцију усмерену ка људском понашању. Dobrijević, A., *Ka adekvatnoj moralnoj teoriji: Normativna etika Ričarda M. Hera*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 2006, str. 23.

нормативног као обавезујућег и вредносног, као нечег садржински обојеног. Од суштинског значаја за правило, како правно, тако и обичајно, јесте њихова обавезност. Важеће правило обавезује, без обзира на чињеницу евентуално поседованих садржинских квалитета. Служење вредностима без сумње треба да представља сврху норми, али њихова обавезност се не доводи у питање чак и када предметна сврха није до краја остварена. У борби између различитих мотива и разлога конкретног људског понашања, међу којима је значајан број садржински обележен, друштвена правила, снабдевена својством обавезности, неретко односе превагу и људско понашање воде у смеру сопственог циља.

Који је узрок примата који друштвено правило има у свести у појединца, у односу на остале разлоге понашања, који су усмерени ка радњама чија су садржинска својства подложна рационалној критичкој оцени. У потрази за одговором на наведено питање, пажњу је потребно усмерити ка месту са којег долази предметни нормативни императив, односно ка ауторитету који га адресатима намеће. Постојање ауторитета, који својим исказом уобличеним у форми обавезујућих правила, уређује понашање људи, неретко се, од стране адресата предметних норми, сматра исправним, чак и веома пожељним. Дакле, људи су спремни да сопствено понашање подреде норми, односно да исто ускладе са правилом, без испитивања његових садржинских квалитета, а превасходно на темељу чињенице да је иста донета од стране ауторитета.

На наведени начин, човек, приликом доношења одлуке о сопственом понашању, прихватањем правила, односно радње чије је предузимање наложено нормом, практично препушта вредносни избор сопствених радњи, ауторитету који је створио обавезујуће правило. Овде, наравно не треба бити искључив и потпуно елиминисати вредновање садржинских квалитета понашања наложених друштвеним правилима. Није мали број друштвених субјеката, а на које ћемо указати у примерима који следе, који упркос својству обавезности које краси одређену норму, ипак услед убеђености у садржинску неисправност наложеног понашања, нису спремни да се према истој управе.

Учестало је присутна претпоставка, да је ауторитет наметањем обавезујућег правила, заправо његовим адресатима прописао најисправнији могући начин понашања. Да ли радња, која је правилом прописана као обавезујући начин понашања заиста и представља његов најисправнији облик, за адресата норме, посматрано у контексту примене, готово да је ирелевантно, обзиром да је исти дужан да се повинује заповести изреченој од стране ауторитета. У том смислу, од примарног је значаја једно: радња, односно одређени начин људског понашања прописан је од стране ауторитета и као такав, обавезан је.

Као потпуно логично, на претходно исказано, надовезује се питање узрока потпуног поверења, односно потпуне уверености у исправност избора понашања који је учињен од стране ауторитета. Зашто је међу људима пожељно постојање више инстанце, за коју се претпоставља да ће рационалније од других расудити, а након тога и усмерити друге ка најисправнијем начину практичног понашања. Да ли је посреди уштеда времена које би од стране сваке индивидуе било утрошено на расуђивање које претходи практичном делању, или је можда у питању тежња да се вероватноћа погрешног расуђивања елиминише, односно сведе на најмању могућу меру? Поред наведеног и својеврсна координација у пракси људског понашања, која је тешко замислива без постојања одређеног ауторитета, аргумент је који оправдава поверење које људи имају према истом, односно заповестима, кроз правила изреченим од стране истог.[402] Да ли су

[402] Harašić, Ž., *Autoritet i sud*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 52, br. 2, 2015, str. 408.

претходно изнете чињенице саме по себи довољне да поткрепе потпуно поуздање друштвених субјеката у расуђивање ауторитета који изнад њих егзистира. Проналажење потпуног одговора на наведено питање захтева подробније разматрање релације коју појединац има према ауторитету који се изнад њега налази.

Свакодневни живот, обележен је бројним ситуацијама у којима се појединци, готово по аутоматизму, без икаквог критичког испитивања, позивају на различите ауторитете, а сопствене поступке усклађују са налозима изреченим од стране истих. Они, на наведени начин исказују покорност особеном ауторитету, а сопственом спремношћу да безизузетно поступају по његовим налозима, предметном ауторитету признају право да наређује и тиме усмерава понашање субјеката који се испод њега налазе. Имајући у виду снагу његових исказа, односно последице које се кроз практично поступање људи манифестују, веома је важно појмовно одредити ауторитет, односно одговорити на питање, о каквом субјекту, ентитету, односно појави је реч и због чега је исти овлашћен да сопственим налозима усмерава понашање других.

Схватања која под ауторитетом сматрају специфични капацитет, подобан да сопственим деловањем битно утиче, односно у крајњем исходу и мења нормативне ситуације других субјеката, чине се потпуно прихватљивим. У том смислу потребно је поменути схватање Џона Лукаса, у оквиру којег је, на крајње једноставан начин исказана суштина онога што наведени појам представља. Сходно наведеном гледишту, ауторитет је специфично својство субјекта чији исказ представља довољан разлог да понашање човека коме је упућен, крене и заврши у одређеном смеру.[403] Његов је исказ довољно снажан и као такав, у стању је да надјача друге, мотивима вођене разлоге људског делања. У чему је корен ове снаге коју искази изречени од стране ауторитета имају?

Наше је мишљење, да предметна снага која краси ауторитет, почива на његовом легитимитету. Поред карактера особеног својства везаног за појединце или групе, ауторитет је могуће схватити и као специфичан друштвени однос и то однос између носилаца ауторитета са једне и признавалаца истог, са друге стране.[404] Исказе ауторитета, уобличене кроз правила одређене врсте, људи, у начелу, прихватају својевољно. Дакле, они су уверени, не у конкретну садржинску исправност изречених исказа, којима је одређени вид поступања наложен, већ у исправност поретка у којем постоји узвишена инстанца подобна да у име свих осталих расуђује, а затим и на одлучујући начин утиче на њихово понашање. Ставови аутора по питању легитимности ауторитета, односно права одређеног субјекта да сопственим исказима кроји пут понашања других, међусобно се веома разликују.

Док су поједини аутори екстремног става према којем нико нема право да ауторитативним путем уређује поступке других, присутна су и умеренија гледишта, која исказе ауторитета третирају као својеврсне корисне савете упућене разним адресатима. У вези са тим, Хаџи Стевић указује на гледиште Јозефа Раза, који ауторитет, односно претензију права на ауторитет поима као специфичну услугу учињену људима, отелотворену кроз правилима створену могућност, да сопствено понашање усагласе са исправним резоном.[405] Следствено томе, исправни резон заправо представља равнотежу између, мотивима узрокованих, разлога за практично делање, а коју је рационалним одмеравањем, успоставио, а након тога и кроз обавезна упутства о понашању, исказао

[403] Raz, J., *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*, Oxford University Press, New York, 1979, p. 17.
[404] Врачар, С., *Ауторитет државно – правног поретка*, Анали Правног факултета у Београду, год. 33, бр. 5-6, 1985, стр. 548.
[405] Хаџи Стевић, *нав. дело*, стр. 254.

ауторитет. Под ауторитетом овог типа, Раз превасходно сматра правни ауторитет, односно највишу инстанцу која путем обавезујућих правних норми, легитимно усмерава понашање друштвених субјеката.

Изложени став о ауторитету који егзистира у служби грађана, који уместо њих обавља чин практичког расуђивања, а продукт истог сервира им у виду обавезујућих налога о понашању, уз сву оригиналност којом одише, поседује и одређене недостатке. У вези са тим, потребно је поменути и гледишта која указују на својеврсни парадокс који појава ауторитета, односно безгранично приклањање истом, представља. Наиме, човек потпуним предавањем ауторитету, жртвује сопствену рационалност, дакле, уступа је за расуђивање учињено од стране другог. Да ли је човеку својствено да сопствену судбину у потпуности препусти у руке другог, по цену да тог другог сматра и најрационалнијим могућим ентитетом.

На наведено питање, тешко је дати позитиван одговор. Једноставно, природи човека својствена је тежња за контролом и извесношћу. Човек претендује да све што је њему значајно, држи у сопственим рукама. Наведена претензија у појединим случајевима иде чак и у другу крајност.[406] Следствено томе, теза о потпуном, некритичком препуштању избору учињеном од стране ауторитета, чини се неспојивом са људском природом. Дуготрајна пракса људског понашања, показатељ је чињенице да друштвена правила, односно норме којима је регулисано понашање људи, имају приоритетан положај међу различитим разлозима којима је људско понашање непосредно управљено.

У претходном делу текста, учињен је покушај да се фаворизовани положај, који друштвене норме имају као разлози људског понашања, припише њиховом ауторитативном карактеру, односно чињеници да људи пожељним сматрају постојање одређеног спољашњег ауторитета, којем свесно препуштају да расуђује у њихово име, односно да за њихов рачун чини резонске изборе понашања, које им у форми обавезујућих заповести намеће. Иако су у прилог поменуте тезе дати одређени теоријски аргументи, иста не пружа потпун одговор на питање узрока приоритетности коју друштвене норме, као непосредни разлог људског понашања, имају.

Тезу о ауторитету који сопственим исказима уобличеним у форму правила, одлучујуће утиче на људско понашање, неопходно је допунити. У потрази за допуном, која би у комбинацији са већ изложеним, омогућила комплетан одговор на предметно питање, погрешно би било претерано се удаљавати од ауторитета, односно више инстанце која сопственим исказима утиче на људско деловање. Пракса људског понашања, показала је да постојање ентитета ове врсте, није могуће оспорити. Потребно је, дакле, продубити анализу, односно пронаћи додатне разлоге снажног, готово одлучујућег утицаја који норме наметнуте од стране ауторитета, имају на људе, као своје адресате. Наше је мишљење, да се одговор на наведено питање налази у самој природи правила, којим ауторитет усмерава људско понашање.

Без улажења у било какво вредновање садржинске исправности понашања наложених друштвеним нормама, пажњу је потребно усмерити ка саставним елементима из којих је сачињено правило којим су ови видови људског поступања регулисани. На овом месту је потребно напоменути, да је тренутна пажња превасходно

[406] Склоност појединца да негативно тумачи неизвесне будуће догађаје, односно да према њима реагује са анимозитетом, без обзира на степен вероватноће да се исти заиста и заврше негативним исходом, у медицини заузима посебно место и одређена је као нетолеранција на неизвесност. Mihić, Lj., *Savremene teorije psihopatologije: anksiozni poremećaji,* Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2019, str. 80.

усмерена ка правним и обичајним нормама као разлозима људског понашања. Обзиром, да је једна од почетних претпоставки предметног теоријског разматрања, утемељена на садржинској независности, односно неутралном односу према садржини регулаторних исказа, моралну норму, као правило специфичне садржине и њено својство разлога људског понашања, тренутно треба оставити по страни, а затим и засебно анализирати. Сходно томе, у средиште пажње, потребно је сместити чиниоце од којих су сачињени искази ауторитета упућени друштвеним субјектима, конкретно санкцију, као вид секундарне заповести упућене потенцијалном прекршиоцу наметнутог правила.

Као што је већ наведено, санкција представља секундарно правило, императив који се према заповести садржаној у диспозицији норме, налази у алтернативном односу. Уколико адресат одређене норме поступи по захтеву садржаном у диспозицији, као примарној заповести, потреба за применом санкције нестаје, односно иста уопште и не настаје. Овај елемент друштвених правила, у пракси је неретко схваћен као својеврсна казна, принудна мера ретрибутивног карактера, дакле специфичан облик одмазде према лицу које је поступило противно примарно прописаном правилу. Поред ретрибутивног, санкција може имати и васпитни карактер, чија је суштина у специфичном утицају на прекршиоца правила да убудуће не чини деликте, дакле да поновно постане узоран члан колективитета, али и утицају на остале чланове друштвене заједнице да се уздрже од радњи које представљају прекршај, од стране ауторитета, прописаног правила. У погледу начина на који се наведени циљ постиже санкцијама, став теорије није јединствен, па је у том смислу могуће разликовати гледишта која превентивну функцију санкција везују за њихово прописивање, од гледишта која су усмерена ка њиховој фактичкој примени.[407]

Дакле, у основи санкције егзистира одређена негативна последица према прекршиоцу правила, односно наступање одређеног зла према субјекту који сопствено делање не усклади са обавезујућом заповешћу, изреченом од стране ауторитета. Стављањем у изглед наступања санкције, потенцијални прекршилац норме се „застрашује“, а тиме и одвраћа од примене противправних радњи.[408] „Зло“, чије је наступање стављено у изглед прекршиоцу правила, разликује се према садржини и интензитету деловања. У вези са тим, добра прекршиоца норми, на веома разноврсне начине могу бити погођена друштвеним санкцијама. Од оних незнатних, попут различитих укора и опомена, преко оних којима је изложена имовина прекршиоца, па до оних најтежих које у одређеним случајевима подразумевају чак и лишавање живота прекршиоца правила. Поменуто зло, чије се наступање ставља у изглед адресату норме, у случају њеног непоштовања, један је од аргумената, који у комбинацији са већ набројаним, представља адекватну основу давања теоријског објашњења феномена приоритета који има друштвена норма као разлог понашања друштвених субјеката. Овде се заправо не мисли на поменуто зло само по себи, дакле на одређену негативну последицу којој је прекршилац норме изложен. Суштина је у односу адресата друштвеног правила, према потенцијалном наступању, по њега, негативних последица.

Полазећи од претпоставке да је човек разумно биће, односно да је способан да рационално процени ефекте сопственог деловања, међу њима и оне који су потенцијално штетни, као сасвим логична, намеће се претпоставка, да ће се исти, у међусобној борби између опречних разлога практичног понашања, определити за оне, чије прихватање

[407] Jovašević, D., Stevanović, Z., *Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2011, str. 66.
[408] Stojanović, Z., *Preventivna funkcija krivičnog prava*, Crimen, vol. 2, br. 1, 2011, str. 10.

није нужно скопчано са одређеним, по њега, мање или више негативним поледицама.[409] Уколико се вратимо на претходно употребљени пример правила о брзини кретања возила, видећемо да је санкција, чија је примена, у случају прекршаја истог стављена у изглед, разлог који је од значајног утицаја на одлуку појединца да сопствено понашање усклади са предметном нормом, односно да наведено правило прихвати као одлучујући разлог свог будућег понашања.

У том смислу, вредносни аспект радње наложене правилом, у начелу остаје ирелевантан, а оно што је од превасходног утицаја, за нормом обавезаног субјекта, јесте постојање свести код истог, да је заповест ауторитета садржана у правилу обавезујућа, али и свести да га свако понашање опречно захтеву садржаном у правилу, чини подложним примени, правилом прописане санкције. У контексту практичног примера, појединац ће се повиновати правној норми и прилагодити сопствени начин вожње, правилом прописаној брзини, како себе не би изложио, санкцији, чија је примена, као други елемент истоветног правила алтернативно предвиђена. Хипотетички, у датој ситуацији, правилом прописани начин вожње, за конкретног субјекта можда и не представља најсврсисходнији вид практичног понашања, али чињеница да га супротно деловање може изложити примени санкције, снажан је разлог да сопствено понашање усагласи са примарном заповешћу исказаном правилом.

Конкретна снага правила као разлога који непосредно утиче на понашање друштвених субјеката, зависна је и од фактичке снаге ауторитета који је правилом наметнуо одређено понашање као обавезно, дакле од реалне могућности истог, да на прописани начин санкционише субјекта који поступи супротно изреченој заповести.[410] Свест појединца о ауторитету који прописује правила, али нема реалних могућности да их доследно и спроведе, недвосмислено слаби регулаторни утицај ових норми, односно њихову фактичку снагу да из борбе са осталим разлозима који утичу на понашање човека изађу као победници.

Ипак, потпуно погрешан ефекат изазвало би претерано поједностављивање ове комплексне ситуације, односно заснивање целокупне примене друштвених норми на страху људи од санкција које су у њима садржане. Утицај страха, као специфичног стања узнемирености, односно забринутости, испуњеног интелектуалним садржајем, а проузрокованог постојањем одређене опасности[411], недвосмислено постоји и сфери примене друштвених правила, али третирање истог, искључивим разлогом поступања сходно нормативним заповестима, недопустиво је, како са теоријског, тако и са практичног аспекта. Људи, дакле примењују правила, сопствено понашање усклађују са њима, између осталог и у циљу свесног избегавања излагања санкцијама прописаних од стране ауторитета, али не и искључиво из наведеног разлога. Овај узрок приоритетне примене норми, узрок њихове премоћи над другим разлозима људског понашања, потребно је посматрати у комбинацији са другим чиниоцима, чији утицај у нормативном усмеравању људског понашања, никако не треба бити занемарен. Дакле, поменута свест о постојању и исправности поретка у којем узвишени ауторитет, у име осталих расуђује,

---

[409] Igrački, J., *Etičko – pravni aspekti kažnjavanja i kazne zatvora*, Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, god. 35, br. 1, 2016, str. 116.

[410] Fagan, J., Meares, T. L., *Punishment, Deterrence and Social Control: The Paradox of Punishment in Minority Communities*, Ohio State Journal of Criminal Law, vol. 6, no. 173, 2008, p. 181, *доступно на*: https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/97f8382e-8cb2-5352-9619-c4c04d754a24/content (*приступ страници 13.05.2024.*).

[411] Tomić, S., *Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića*, Temida, god. 23, br. 3, 2020, str. 372.

а затим им и налаже како да делају, обезбеђујући на тај начин координисано међуделовање унутар поретка, снажно утиче на субјекте, да сопствено понашање подреде установљеним правилима.

Људи су спремни да поштују норме, да сопствено понашање ускладе са њима, јер су свесни да предметна правила представљају продукт деловања онога ко је легитимно овлашћен да њихово понашање адекватно усмерава, али и да их, у случају непоштовања прописаног, на предвиђени начин, понекад и веома сурово, казни. Независно од чињенице да ли се у конкретном случају ради о ауторитету оличеном у облику државе, као што је случај код примене правних норми или о ауторитету који се манифестује као одређени облик спонтаног друштвеног повезивања, присутног код примене обичајних правила, од пресудног је значаја да ауторитет постоји, као и да су људи свесни његовог постојања. У том случају, друштвена правила, је заиста могуће сматрати доминантним разлозима, подобнима да у свести човека елиминишу мотиве који претендују да понашање човека одведу у правцу различитом од оног нормираног.

Специфични карактер моралних правила, одражава се и на сам поступак примене истих од стране њихових адресата. Уочљива је чињеница, да предметне норме, у начелу не представљају продукт деловања неког хетерономног ауторитета, чији би се ореол надвио над адресате истих и на њихово понашање, као независни спољашњи фактор, одлучујуће утицао. У питању су правила унутрашњег ауторитета, па у наведеном контексту и треба посматрати релацију између ових норми и њихових адресата. Као што је већ претходно утврђено, морална норма представља правило смештено у свести појединца, специфичну рационално-емоционалну, категоричку, односно безусловну заповест упућену сопственом адресату. Тренутног је дејства, а установљена је на темељу вредносне разлике између доброг и злог, односно исправног и неисправног, па следствено томе и усмерава понашање субјекта у чијој свести егзистира.

Дакле појединац, у чијој се свести одиграва борба између разлога који претендују да понашање истог одведу у опречним смеровима, оптирањем за радњу на коју га упућује морално правило, заправо покушава да самостално изврши најрационалнији избор и сопствено понашање учини исправним у највећој могућој мери. Основна разлика између моралних норми као разлога који на одлучујући начин утичу на понашање људи и хетерономних друштвених правила, утемељена је на чињеници изражене садржинске обојености радњи које морално правило тежи да наметне сопственом адресату, која код осталих врста друштвених правила, како је претходно наведено, у одређеној мери изостаје. За разлику од субјекта, који одлуку о сопственом понашању доноси на темељу правног правила, дакле рационалног расуђивања које је извршено од стране другог, према чијим садржинским ефектима примене неретко има неутралан став, појединац руковођен разлогом оличеним у моралној норми, заинтересован је за садржинске последице сопственог деловања, односно њихову вредносну димензију.

Као сликовити пример наведеног могуће је изложити једну реалну животну ситуацију, у којој појединац одлуку о свом понашању доноси под утицајем деловања моралне норме. Уколико човек, шетајући поред реке, спази другог човека који се истој тој реци дави, у његовој свести долази до борбе између различитих разлога којима је циљ да усмере даљи тог његовог понашања. Као један од поменутих разлога, може се јавити и морална норма. Уколико је, сходно аутономним моралним критеријумима, радња спасавања дављеника, оцењена као најисправнији вид понашања у датом тренутку, појединац ће, у случају да је морално правило надвладало остале разлоге понашања, своје практично делање усмерити у правцу пружања помоћи лицу које се у реци дави. На наведени пример, као потпуно логично, надовезује се питање садржине

критеријума на бази којих се у конкретној ситуацији врши процена моралне исправности практичног поступања. Одговор на ово питање директно је условљен садржином моралног правила. Међутим, као што је у делу текста посвећеном моралној норми већ установљено, утврђивање садржине једног моралног правила, све је, само не једноставан задатак.

Појмови, добро, исправно, човечно, којима је садржина морала одређена, универзалне су, али и прилично нејасне категорије, услед чега је садржинско вредновање одређене радње, са моралног аспекта, додатно отежано. Ипак појединац, ослоњен на основне постулате ових универзалних вредности, стављених у контекст актуелних друштвених услова и околности, располаже адекватним смерницама, сходно којим, сопствено понашање може усмерити у правцу доброг, исправног, односно човечног. Морални разлог конкретног делања, у оквиру којег, спасавање дављеника има примат у односу на сопствени осећај нелагоде проузрокован уласком у хладну воду, са аспекта човечности, односно хуманости, као специфичних моралних вредности, представљаће садржински исправну људску радњу.

Досадашња обрада моралних правила као разлога који врше утицај на понашање човека, односила се на искључиво унутрашњи садржај, дакле аутономно изграђен морални нормативни систем, који служи као критеријум вредносне оцене различитих понашања са аспекта њихове садржинске исправности. Поред ове, чисто индивидуалне стране, морал има и свој друштвени аспект, те се јавља као нормативни систем ужих или ширих скупина људи.[412] Овај скуп моралних норми, попут оних чисто индивидуалних, које представљају саставни део људске личности, такође може представљати значајан разлог човековог практичног делања. Појединац који током живота, барем део времена проведе као активни учесник друштвених односа у неком од облика људског повезивања, сопствено понашање, треба да прилагоди установљеним моралним кодексима групе. Следствено томе, у свести појединца, приликом доношења одлуке о предузимању одређене радње, могућа је колизија између његових индивидуалних моралних уверења, са моралним начелима доминантним у оквиру заједнице којој припада. Овај сукоб такође има карактер борбе између опречних разлога људског понашања, а конкретни морални постулат, као победник предметне борбе, представљаће темељ, на којем будуће практично понашање појединца, почива. Појединац је тај који је једини овлашћен да просуди, да ли је морална норма прихваћена од стране заједнице, прихватљива и са индивидуалног аспекта, да ли иста испуњава моралне критеријуме, аутономним путем установљене.

На овом месту, потребно је указати на још један значајан контекст утицаја моралног правила на људско делање. Реч је о моралној санкцији. Утицај исте, такође може представљати значајан фактор приликом доношења одлуке о прихватању неког од разлога будућег понашања. Као карактеристичан вид моралне санкције, у свести прекршиоца моралне норме, долази до појаве гриже савести. Овај облик самоосуђивања, оличен у појави скупине повезаних негативних емоција, испољених унутар човека, последица је тог унутрашњег карактера морала, односно чињенице да је њиме превасходно регулисан однос човека према самом себи. Ипак, друштвени карактер морала, на чије је постојање у претходном делу указано, неизбежно води и примени спољашњих моралних санкција, оличених у моралној осуди, моралном презиру, односно

[412] Најзначајнији део понашања појединца, остварује се у интеракцији са другима, у оквиру мањих или већих друштвених заједница, као специфичних облика људског повезивања. Породица, скупина у школи, професионална скупина, али и такозване маргиналне друштвене групе, само су неки од облика повезивања између људи, са чврсто формулисаним системом моралних правила.

извргавању руглу, стиду или сраму прекршиоца моралне норме, од стране припадника заједнице у оквиру које је установљен морални нормативни систем, који је од стране истог прекршен, а које понекад могу оставити и разорније последице на санкционисаног субјекта у односу на правне санкције.[413]

Садржином предузете људске радње, непосредно су условљене њене моралне последице, па се сходно томе, у свести појединца може јавити осећај гриже савести из разлога прихватања превласти колективног морала у односу на индивидуални. И обрнуто, психа појединца, може бити преплављена мноштвом негативних емоција, изазваних моралним презиром, односно осудом од стране чланова заједнице, чије је моралне принципе појединац прекршио. У том смислу, веома је важно да појединац има у виду све могуће моралне аспекте сопственог делања, како индивидуалне, тако и оне колективне и да на темељу њиховог балансираног одмеравања, донесе рационалну одлуку о својим будућим практичним поступцима.

Релација између права и морала, као једно од питања које је у оквиру филозофије и теорије права веома интензивно расправљано, своје обрисе несумњиво оставља у практичној сфери, дакле на пољу конкретног усмеравања људског понашања овим друштвеним правилима. Као разлози који људско понашање претендују да усмере, могу се јавити, како морална, тако и правна норма. У вези са тим, у склопу овог истраживања, постављена је хипотеза, сходно којој, **практична ситуација истовременог регулисања једног друштвеног односа, од стране друштвених правила различите врсте, не представља реткост**. На наведену претпоставку, надовезана је и критичкој провери изложена тврдња **да ће, у случају истовременог правног и моралног регулисања истоветног друштвеног односа на различит начин, адресат ових друштвених правила, поступити сходно налогу садржаном у правном правилу и то превасходно услед страха од могуће примене правне санкције**. Практичну ситуацију у којој понашање друштвеног субјекта, које представља доследну примену једног правила, неизбежно води ка прекршају другог, Ханс Келзен одређује као сукоб норми.[414] Конфронтацију између друштвених правила, како истоврсних, тако и оних различите врсте, у пракси људског понашања, никако не треба сматрати као својеврсну реткост. Којој од норми ће се појединац приклонити, али и из којих разлога ће оптирати да сопствено понашање усклади са једном од њих, у случају њихове међусобне колизије, сложено је питање, чији је одговор зависан од утицаја различитих фактора.

Сходно претходно утврђеном, појединац сопствено понашање усклађује са налогом садржаним у правној норми услед комбинованог утицаја већег броја различитих разлога. Најпре, реч је о правилу створеном од стране ауторитета, за којег, у свести појединца постоји претпоставка, да најисправније од свих друштвених субјекта расуђује, односно да је обдарен способношћу да на најбољи могући начин усмерава људско понашање, те да успешно координише људским међуделовањем. Поред тога, правно правило упућено адресату, поред диспозиције, као алтернативни вид понашања садржи и санкцију, која до изражаја долази у случају да субјект чије је понашање предметном нормом регулисано, из одређеног разлога одступи од захтева садржаног у диспозицији. Како примена санкције, по правилу изазива негативне ефекте на неком од

[413] Лукић, Р., *Савремени проблеми социологије морала*, Анали Правног факултета у Београду, год. 10, бр. 1-2, 1962, стр. 3.

[414] Vranes, E., *The Definition of "Norm Conflict" in International Law and Legal Theory*, The European Journal of International Law, vol. 17, no. 2, 2006, p. 402, *доступно на*: https://academic.oup.com/ejil/article/17/2/395/2756254 *(приступ страници 18.05.2024.).*

добара прекршиоца правне норме, исти има реалан интерес да поступањем сходно диспозицији, као примарној заповести, избегне санкционисање од стране ауторитета.

Морална норма пак, на себи својствен начин утиче на поступање свог адресата, а исти је превасходно утемељен на рационално - емоционалној претензији ка исправном практичном делању. У случају колизије ове две врсте друштвених правила, тешко је унапред дати неки универзалан одговор, који би био применљив у свакој конкретној животној ситуацији. Дакле, пуно тога зависи и од фактичких чинилаца, односно утицаја околности конкретног случаја, које могу битно допринети да једно од супротстављених правила однесе превагу и као одлучујући разлог, понашање појединца одведе у одређеном смеру. Примењени практични пример са дављеником у реци и лицем које се налази поред реке, а коме морална норма намеће дужност да помогне дављенику, могуће је употпунити додавањем правне норме и то норме којом је под претњом новчаног кажњавања забрањен улазак у реку. У предметном случају, дакле долази до колизије између обавезујуће правне норме са моралном, која, помагање дављенику третира јединим исправним понашањем у датој ситуацији. На који начин ће појединац, истовремени адресат правног и моралног правила поступити? Да ли ће, у намери да помогне дављенику, прекршити правну норму, којом је од стране легитимног ауторитета прописана забрана уласка у воду.

Претпоставимо да је реч о правном лаику, који не располаже сазнањима о институту крајње нужде[415], чија би примена дошла у обзир, у каснијем поступку утврђивања његове одговорности. Дакле, субјект је свестан да у случају уласка у воду, крши правну норму и потенцијално се излаже примени санкције. Међутим, предметни субјект, исто тако је свестан и својих моралних дужности у датој ситуацији, дакле чињенице да би пружање помоћи дављенику, са аспекта моралног правила, представљало исправни начин практичног делања, као и чињенице да би га евентуално огрешење о наведену моралну дужност, потенцијално изложило утицају гриже савести. Ова замишљена ситуација само је један од бројних случајева колизије различитих врста друштвених правила, која се у свести појединца боре за улогу доминантног разлога подобног да усмери његово понашање. Начин на који ће појединац у наведеној ситуацији поступити, фактичко је питање, непосредно зависно од његових личних обележја, али и утицаја других реалних друштвених околности, специфичних управо за предметни конкретни случај. Одређену правилност у одлучивању, односно универзални начин расуђивања и одлучивања у случају колизије правне и моралне норме које претендују да регулишу истоветни животни догађај, тешко је уочити и објаснити.

Иако наведена правна норма, нема априорно неморални карактер, већ је под утицајем стицаја конкретних животних околности дошла у конфронтацију са морално исправним практичним делањем, потребно је напоменути да пракса познаје случајеве обавезујућих правних правила, која у самој својој бити одударају од нечега што у очима већине изгледа као морално ваљано. Које ће правило у таквој ситуацији бити примењено као обавезујуће? У вези са тим, потребно је консултовати теорију правног позитивизма, која се у том погледу рачва у два опречна правца, у правцу ексклузивног и инклузивног позитивизма.[416]

---

[415] У корену института крајње нужде лежи конфликт и то конфликт између различитих интереса, који исходује жртвовањем једног од интереса изложених опасности. Субјект који поступа у стању крајње нужде повредом туђих оправданих интереса отклања опасност по сопствене оправдане интересе. Herceg Pakšić, B., *O preobražaju instituta krajnje nužde u kaznenom pravu - razvoj i (r)evolucija*, Harmonius, god. 8, br. 1, 2019, str. 167.

[416] Хаџи Стевић, *нав. дело*, стр. 258.

Присталице ексклузивног позитивистичког гледишта, става су да важење правне норме није условљено њеном моралном исправношћу. Критеријум идентификације и валидације правних правила, индиферентан је у односу на садржај истих, али је и те како условљен њиховим пореклом, односно процедуром настанка ових норми.[417] Следствено томе, правна норма створена од стране легитимног ауторитета, у прописаном поступку, обавезује сопствене адресате, премда садржина исте, може бити и потпуно неморална.[418] За разлику од тога, у оквиру инклузивног позитивизма, теза о одвојености права и морала, ублажена је и представљена као логичка, односно концептуална могућност, али уз уочљиву тенденцију остављања простора утицају моралне исправности правних правила и то, превасходно у сфери њиховог важења.

Иако је значај морала приликом практичне примене правних норми тешко оспорити, изједначавање моралности правних правила са њиховом обавезношћу, претерано је. У том смислу, могуће је разликовати случајеве практичне примене правних норми код којих је морални утицај знатан, од оних у оквиру којих исти потпуно изостаје. Наведену констатацију је могуће појаснити уз практични пример у оквиру којег се судија јавља као адресат, дужан да примени правну норму. Пред судијом, као адресатом заповести из правне норме којом је прописано да је уговор о купопродаји непокретности, у контексту форме, пуноважан уколико је солемнизован од стране јавног бележника, у погледу примене предметне норме, неће бити никаквих моралних дилема. Судска и уопште правна пракса познаје немали број правила, на чије је важење, морални утицај потпуно ирелевантан.

Међутим, пракса познаје и супротне примере, попут случаја у којем се као потенцијални наследник јавља лице које је оставиоца лишило живота, а правна норма о наведеној ситуацији не каже баш ништа. У датом случају, сходно гледишту присталица ексклузивног позитивизма, нема никаквих препрека да убица оставиоца наследи заоставштину и оствари корист сопственог неправа. Насупрот томе, инклузивисти[419] би предметну ситуацију сместили у морални контекст, а правну норму провукли кроз морални филтер, у циљу проналажења исправног решења.

Успостављање равнотеже између строгих позитивноправних ограничења и широке моралне дискреције, поједини аутори виде као најподеснији вид практичне примене норми, уз незаобилазно узимање у обзир актуелних фактичких околности.[420] Ипак, наведени практични пример, као и све до сада речено указује на тешкоћу проналажења универзалног и непобитним аргументима поткрепљеног одговора на питање релације моралних и правних правила као разлога који одлучујуће, односно доминантно усмеравају људско понашање. У том смислу, потребно је и непосредно се уверити у став друштвених субјеката изложених утицају правних, односно моралних правила, а након упознавања са мишљењем истих, стечена сазнања употребити у циљу доношења одговарајућих закључака.

---

[417] Dworkin, R., *The Model of Rules*, University of Chicago Law Review, vol. 35, no. 1, 1967, p. 17, *доступно на*: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/3028/The_Model_of_Rules.pdf?sequence=2 *(приступ страници 20.05.2024.).*

[418] Stepanović – Todorović, S., *Značenje i domet teze o razdvojenosti morala i prava*, Theoria, god. 47, br. 3-4, 2004 str. 68.

[419] Banović, D., *Razumijevanje i neki problemi koncepta pravne validnosti i pravne efikasnosti u pozitivnopravnim i sociološkopravnim teorijama*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 62, 2019, str. 22.

[420] Pound, R., *Justice according to Law*, Columbia Law Review, vol. 13, no. 8, 1913, p. 699, *доступно на*: https://www.jstor.org/stable/1110655?seq=1 *(приступ страници 22.05.2024.).*

Теоријске констатације, али и приказани практични примери недвосмислено указују на то, да друштвена правила остварују одређени утицај на практично понашање субјеката, који у реалним животним ситуацијама представљају адресате истих. Независно од чињенице, да ли је у конкретном случају реч о правној, моралној или пак обичајној норми, известан утицај на доношење одлуке о практичком понашању је непобитан. У том смислу, оно што се намеће као наредни предмет теоријског интересовања, усмерено је на интензитет утицаја који друштвене норме, као особену врсту разлога људског понашања, карактерише. Погрешно би било, људско понашање, које представља једну комплексну целину, свести на његову спољашњу манифестацију, која заправо представља финални продукт међусобног деловања различитих чинилаца.

Нагони, потребе, инстинкти и мотиви, саставни су елементи сложеног процеса, чији коначни исход је оличен у спољашњем, трећим лицима видљивом делању. Међу наведене чиниоце, свакако је потребно сврстати и друштвена правила, чији утицај на понашање друштвених субјеката није могуће оспорити. Ипак, оно што је спорно, тиче се мере, односно интензитета у којем друштвена правила, као регулатори људског понашања, заиста утичу на исто. Да ли је утицај друштвених норми одлучујући приликом доношења одлуке о конкретном поступању или је он једнак, односно чак и слабији од утицаја других присутних разлога? На наведено питање, тешко да је могуће пронаћи универзално прихватљив и апсолутно важећи одговор. Друштвена норма представља фактор утицаја на понашање човека, али за поменути утицај никако није оправдано, безизузетно тврдити да је одлучујући. Практични примери који следе, потврдиће или оповргнути изнету констатацију.

За почетак замислимо, у стварном животу могућу ситуацију, у којој се орган надлежан за упис права на непокретностима, може наћи. Под органом, односно субјектом који треба да предузме одређену радњу, сматра се лице запослено у оквиру истог, дакле субјект, који је у име истог овлашћен, односно надлежан да доноси обавезујуће одлуке. Претпоставимо даље, да је предмет поднетог захтева, упис права својине на непокретности, стечене на основу уговора о купопродаји, потврђеног од стране јавног бележника. Радње службеника органа надлежног за упис права на непокретностима, регулисане су одговарајућим законом, дакле општом правном нормом. Поступајући по поднетом захтеву, овлашћено лице претходно проверава формалну ваљаност истог. Замислимо да уз поднети захтев из наведеног примера, није приложен уговор о купопродаји непокретности, дакле исправа која представља основ стицања својине на предметној некретнини.

Руковођено разлогом делања оличеном у правној норми којом је регулисан поступак уписа права на некретнинама, овлашћено лице, доноси одлуку о одбацивању наведеног захтева.[421] Фактичка чињеница, да је формално неисправни захтев, поднет од стране самохране мајке четворо деце, чије стамбено питање није решено, можда би код овлашћеног лица изазвала одређене моралне дилеме, али формулација правне норме, применљиве на наведени случај, таква је да не оставља простора моралном или било каквом другачијем чињеничном балансирању. Дакле, правна норма ове садржине, у примеру ове врсте, непобитно представља одлучујући разлог понашања субјекта којем је упућена.

[421] Нити један други вид понашања службеника наведеног органа, у датој ситуацији не долази у обзир, те правна норма, у случају који је искоришћен као пример, заиста има својство одлучујућег разлога његовог практичног делања.

Животна пракса ипак није тако једнолична, услед чега, на темељу оваквог примера, није могуће извести неке универзалне закључке. Није мали број стварних животних ситуација у којима морална правила, као разлози којима је руковођено људско понашање, ипак однесу превагу у односу на важеће и обавезујуће правне норме. Подсетимо се примера у оквиру којег лице доноси одлуку о свом понашању, конкретно о начину, односно брзини којом ће управљати својим возилом. Замислимо, да у конкретној ситуацији, свог пријатеља, којем је неопходна хитна медицинска помоћ, превози у правцу болнице. Правна норма као регулатор понашања возача у саобраћају, потпуно је јасна. Истом је на недвосмислен начин прописана максимална брзина којом се возила на конкретној деоници пута могу кретати. Наведено правило, у датој ситуацији, јавља се као снажан разлог који претендује да утиче на понашање субјекта који се у истој нашао. Међутим, поменуто правно правило, у чињеничној ситуацији каква је наведена, не представља и једини могући разлог будућег понашања.

Предметна животна ситуација, снажно је обојена моралним садржајем. У том смислу појединац који вози болесног пријатеља, има реалну основу, да понашање којим би обавезујућа правна норма била прекршена, у сопственој свести сматра морално исправним. Дакле, морално правило, односно разлог делања утемељен на моралним критеријумима хуманости, човечности, односно људскости, у датој ситуацији, подобан је да надјача, од стране ауторитета наметнути, правно обавезујући вид понашања. Циљ ауторитета, приликом прописивања правно обавезујућег начина понашања, усмерен је на заштиту безбедности учесника у саобраћају. Моралном нормом вођено поступање, усмерено је на пружање неопходне помоћи угроженом лицу. Као разлози утицаја на одлуку о понашању, у свести појединца могу се јавити и друге моралне дилеме, као на пример дилема о моралној исправности поступка којим, у циљу пружања помоћи болесном пријатељу, угрожава безбедност, а сходно томе и животе осталих учесника у саобраћају.

Који од наведених разлога ће превагнути, дакле у ком правцу ће понашање појединца отићи, фактичко је питање, зависно од бројних реалних чинилаца и околности. Ипак, наведени пример поткрепљује тврдњу, према којој је тешко априорно заузети став о одређеној врсти друштвених правила, као разлогу који одлучујуће утиче на понашање човека. Правна, али и морална норма, често подједнако интензивно претендују да под своје окриље ставе понашање човека, а његову коначну одлуку, донету под утицајем предметних правила, тешко је са сигурношћу и независно од деловања фактичких чинилаца, предвидети.

Кроз претходни пример, приказана је конфронтација две различите врсте друштвених правила која се у исто време јављају као фактори утицаја на људско понашање. Поред ове чисто нормативне колизије руководећих разлога, могућа је појава сукоба нормативног са неким од других практичних разлога који такође претендују да одлучујуће утичу на понашање човека. У претходном делу текста, анализирани су фактори услед чијег деловања друштвено правило има примат у односу на друге разлоге људског поступања. Утврђено је да став адресата норме према садржинским ефектима примене правила, није од пресудног значаја, обзиром да норму одликује својство обавезности, те је исти дужан да јој се повинује и у ситуацијама када сматра да примена правила, најблаже речено, не представља најисправнији вид конкретног делања. Све ово је ипак потребно узети уз ограду, обзиром да није мали број примера практичне примене норми у оквиру којих адресати правила, руковођени критеријумима материјалне вредности, односно исправности нормом наложеног понашања, ипак нису спремни да се повинују налогу из исте.

Карактеристичан пример наведеног представља чињенична ситуација у којој родитељи доносе одлуку о вакцинацији своје деце.[422] Правна норма, којом је вакцинација, под претњом новчаног кажњавања, уз условљавање боравка детета у предшколским и школским установама, прописана као обавезна, недвосмислено је снажан разлог којим ауторитет тежи да понашање друштвених субјеката одведе у жељеном правцу.[423] Насупрот томе, сазнање родитеља о појединим нежељеним ефектима, које вакцинација код деце може произвести, такође је снажан разлог усмерен на њихово будуће понашање. И један и други разлог људског понашања, веома су снажни и усмерени су ка истом циљу, заштити здравља деце. Међутим, расуђивање учињено од стране ауторитета, а исказано кроз обавезујућу правну норму и самостално учињена рационална процена фактичке ситуације, премда иза себе имају истоветни циљ, не воде нужно ка јединственом, односно са оба разлога усаглашеном понашању.

У свести појединца, конкретно родитеља детета, које треба да буде вакцинисано, одвија се борба различитих мотива, који ће његово понашање одвести у једном од два могућа супротна правца, дакле у правцу императивном нормом наложене вакцинације, или у смеру избегавања исте, утемељеном на сазнањима родитеља о њеним штетним ефектима. Правна норма, у предметном случају, оличена у исказу ауторитета којим је под претњом кажњавања, наложена вакцинација деце, снажан је разлог за будуће понашање субјекта коме је упућена. Поменути разлог могуће је разложити на више саставних чинилаца, такозваних подразлога, од којих сваки на свој начин, утиче на појединца, односно, у наведеном случају родитеља, да поступи у складу са захтевом садржаним у правној норми. Овде је на првом месту потребно истаћи чињеницу легитимног постојања једне више инстанце, која у име других спроводи поступак расуђивања и усмерава ка резонском практичном деловању. У контексту поменутог примера, законодавац, руковођен ставовима стручњака, доноси процену да је у циљу заштите здравља деце, у датој ситуацији, неопходно изложити их вакцинацији, а наведену процену обликује у форму обавезујућег правила и сервира га родитељима који представљају адресате истог.

На одређени начин, он им заиста и чини услугу, јер их ослобађа обавезе самосталног процењивања о томе, какво би понашање у предметној ситуацији било у њиховом, то јест најбољем интересу њихове деце.[424] Наведена „услуга“ вишеструко је корисна, обзиром да већина родитеља не располаже потребним стручним знањем, на основу којег би донели адекватну одлуку о вакцинацији сопствене деце. Поред тога, предметно правило, родитељима као адресатима, није упућено у форми препоруке, већ у облику обавезујуће правне норме и као такво, предвиђа и одређену санкцију, у случају да примарна заповест садржана у истом, остане непримењена.

Постојање легитимног ауторитета који људима чини услугу, тако што уместо њих расуђује приликом доношења важних животних одлука и то ауторитета за којег се претпоставља да је рационалнији од осталих, снажно делује на свест друштвеног субјекта, да као одлучујући разлог својих будућих поступака прихвати правну норму исказану од стране поменуте, више инстанце. Поред тога и потенцијална могућност излагања санкцији прописаној правном нормом, односно свест о томе и страх од

[422] Хаџи Стевић, *нав. дело*, стр. 262 – 263.
[423] Закон о заштити становништва од заразних болести („Службени гласник РС“, бр. 15/2016, 68/2020 и 136/2020), члан 32.
[424] Хаџи Стевић, *нав. дело*, стр. 255.

наведеног, додатан је разлог усклађивања сопственог понашања са заповешћу наложеном путем норме.

Иако све наведено, правну норму чини снажним разлогом практичног делања, у предметном примеру иста ипак нема апсолутни карактер. Снажном нормативном разлогу понашања супротставља се подједнако снажни разлог оличен у људском разуму, односно чињеници да код појединих субјеката сопствено расуђивање, односно доношење одлуке на темељу индивидуалних рационалних критеријума има предност у односу на правилом наложено поступање, чак и по цену излагања штетним последицама, какве дејство санкције правне норме несумњиво представља. Следствено томе, друштвени субјект, односно родитељ, обавезујуће правило, замењује за сопствену процену материјалних, односно вредносних ефеката радње коју треба да предузме.

Резултати појединих истраживања указују на став родитеља по питању обавезне вакцинације деце који је у претежној мери афирмативан.[425] Оваква констатација ипак није апсолутног карактера, а број родитеља који нису безусловно спремни и вољни да се подвргну примени обавезујуће правне норме о вакцинацији, науштрб сопствене рационалне процене, није могуће окарактерисати статистичком грешком. У том смислу, уколико, на основу сазнања о штетним ефектима које вакцинација код деце изазива, родитељ оцени да је, у садржинском смислу исправније, да сопствено дете не изложи истој, он ће налог ауторитета као разлог поступања, подредити сопственом ставу, односно исходу сопственог расуђивања, спреман да се изложи санкцији, као специфичној цени за свесно одступање од прописаног правила.

Показатељ поменутог конфликта су и бројни случајеви из реалне животне праксе, који су свој коначни епилог добили пред највишим међународним правосудним инстанцама.[426] На темељу овог, као и претходних примера, могуће је потврдити закључак, да друштвене норме често имају значајну улогу при усмеравању понашања друштвених субјеката, али да утицај истих није могуће без изузетака третирати као одлучујући. У којој ситуацији ће одређено друштвено правило представљати искључиви разлог деловања његовог адресата у многоме зависи од природе предметног правила, али и мноштва услова и околности које су фактичког карактера, независно од којих је заиста тешко разматрати људско понашање у било ком контексту.

На темељу обрађене теоријске грађе, али и анализираних примера практичне примене друштвених норми, потребно је заузети став у погледу истинитости постављених хипотеза. Две се значајне теоријске претпоставке, у овом тренутку налазе у средишту истраживачког интересовања. Прву, сходно којој истовремено регулисање једног друштвеног односа, од стране друштвених правила различите врсте, не представља реткост, могуће је потврдити као потпуно истиниту, а претходно анализирани примери реалних животних ситуација у оквиру којих морално и правно правило воде равноправну борбу за регулаторну превласт, поуздан су ослонац закључка ове садржине.

Поред тога што су искоришћени као темељ за верификацију претходне хипотезе, примери практичне примене друштвених норми послужили су као показатељ снажне конкуренције и међусобне конфронтације моралних и правних правила. Са тим у вези,

[425] Jovanović, S., Škobo, B., Novaković, I., *Parents attitudes towards vaccines*, Opšta medicina, god. 25, br. 1-2, 2019, str. 26.

[426] Tošić, J., *Pitanje obavezne vakcinacije maloljetnika pred Evropskim sudom za ljudska prava – Poseban osvrt na presudu Vavřička i drugi protiv Češke*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli, god. 7, br. 2, 2021, str. 254-255.

постављену претпоставку о превласти приликом примене, коју правна правила остварују у односу на моралне норме и то услед страха адресата норми од излагања правној санкцији, није могуће потврдити у целости и безусловно. Наиме, перцепција посматрања морално правног односа варира између конкретних случајева и битно је условљена личним својствима индивидуе која у датим околностима треба да поступи сходно заповести садржаној у једном од два супротстављена правила.

Иако је утицај страха од излагања правној санкцији, приликом примене норми без сумње интензиван и подобан да одреди коначну одлуку адресата правила, анализирани пример обавезне вакцинације деце, показао је да утицај санкције, односно страха од санкције ипак не мора да буде одлучујући. Постојање субјеката вољних да остану доследни сопственим моралним уверењима, а истовремено спремних да сопствена добра изложе дејству правне санкције, није могуће оспорити. У том смислу, приликом коначне верификације предметне хипотезе о превласти правне норме, корисно је имати у виду и ставове самих адресата друштвених норми, уз напомену да ће исти бити исказани у склопу емпиријског сегмента ове научне обраде.

VI.2. Поступак примене правне и моралне норме

Након теоријског разматрања људског понашања, као специфичног скупа свесних и вољних активности, узрокованих потребама човека, а вођених различитим мотивима, односно након извршене анализе утицаја који друштвена правила имају на исто, пажњу је даље потребно усмерити ка самом процесу примене друштвених норми, за које је недвосмислено утврђено да, као регулатори, представљају одређени фактор утицаја на конкретне људске радње, дакле на понашање човека. Из до сада изложеног, дошли смо до закључка да је утицај друштвених норми на практично делање човека различит, те да је исти условљен дејством различитих фактичких околности. У одређеним случајевима, човек се понаша потпуно независно од постојећег друштвеног правила, док у другим, друштвена норма, односно налог садржан у истој, представља важан или чак одлучујући разлог његовог поступања. У овом тренутку, предмет нашег интересовања представљају управо те ситуације, у којима друштвена правила остварују утицај на људско понашање, односно случајеви у којима човек сопствене радње усклађује са заповестима садржаним у друштвеним правилима, дакле ситуације у којима човек примењује друштвене норме.

Реч је о поступку људског деловања, интелектуалног и физичког, у оквиру којег друштвена правила постају стварни чинилац усмеравања понашања субјеката друштвених односа.[427] У оквиру процеса примене друштвених норми, могуће је уочити и издвојити неколико фаза. На самом почетку, у циљу избора адекватног друштвеног правила, нужно је да одређени, било генерички било индивидуални друштвени однос, буде идентификован, као однос одређене врсте, дакле као правни, морални или однос између субјеката на који је потребно применити неко друго друштвено правило. Препознавање и одређивање природе конкретног друштвеног односа, претходи утврђивању чињенице постојања друштвених правила која на апстрактан или конкретан начин регулишу предметни друштвени однос. Наредни корак у процесу примене друштвеног правила, од посебног је значаја, обзиром да исти подразумева утврђивање значења предметне норме, дакле упознавање друштвених субјеката са диспозицијом и санкцијом које су у оквиру норме садржане. Након што је садржина правила откривена, субјект који приступа примени норме, има задатак да утврди чињенични склоп друштвеног односа чији је актер. Утврђивање садржинске, односно материјалне стране

[427] Visković, *нав. дело*, стр. 287.

друштвеног односа, нужан је предуслов увођења истог под окриље одговарајућег друштвеног правила.

Спољa видљиво фактичко понашање субјекта сходно захтеву садржаном у правилу, представља последњу фазу у поступку примене друштвене норме, фазу чији је смисао да обједини све претходно побројане кораке процеса примене. Материјални акти, односно људска понашања управљена друштвеним нормама, могу бити веома разноврсна. Основна подела, на активне и пасивне материјалне радње, односно на радње чињења и нечињења, темељи се на критеријуму самог начина на који је фактичко деловање предузето. У одређеним случајевима, пре свега када је реч о правним нормама, сама фаза примене друштвеног правила, уређена је у нормативном смислу. Наведено значи да и материјални акти имају свој облик и садржину.

У погледу облика, веома је важна идентификација субјекта који је дужан, односно овлашћен да изврши конкретну радњу и тиме материјализује прописано правило. Поред тога, важан је и начин на који ће обавезани, односно овлашћени субјект приступити примени норме. Степен формалне уређености поступка примене зависи од врсте правила које треба применити, али и садржине конкретног односа на који се правило примењује. Ипак, непредвидиве природне и друштвене околности, разни случајеви, као и индивидуалне људске особине, узрок су немогућности свеобухватног нормирања непосредног поступка примене друштвених правила.

У циљу потпунијег разумевања поступка регулисања односа између друштвених субјеката, односно чина примене друштвених правила у конкретним животним ситуацијама, најцелисходније је претходно изложени процес разложити на етапе у оквиру којих се исти одвија, а затим, након засебне анализе сваке од ових фаза, пажњу усмерити ка извођењу свеобухватног закључка о предметном поступку. Стадијуми конкретне примене друштвених правила, на први поглед делују веома сложено и указују на временски дугачак процес извршавања заповести садржаних у нормама. Међутим, то у пракси друштвених односа није увек случај.[428] Време је, ипак, релативан фактор у овом случају, а практична примена друштвених правила, зависно од конкретних околности, може се одвијати споро, али и веома брзо. У том смислу, део текста који предстоји, посвећен је поступку примене правне и моралне норме, као најзначајнијих и свакако најспецифичнијих врста друштвених правила, уз напомену да ће овај целовити поступак бити приказан кроз различите фазе од којих је сачињен.

Анализу процеса примене друштвених правила, разложену на етапе у којима се иста одвија, започећемо правном нормом, односно освртом на фазе од којих је поступак примене сачињен. Правна правила примењују сви друштвени субјекти, почев од правних лаика, у правном смислу потпуно неуких људи, па до лица којима бављење правном теоријом или праксом, представља животни позив. У том смислу, коначна примена правне норме може бити слабијег или јачег квалитета. Ипак, познавање права, само је један од фактора који утичу на крајњи исход којим је поступање по одређеној правној норми заокружено. У вези тога, никако не треба занемарити бројне природне и друштвене околности, као и индивидуална обележја субјекта примене, попут психичке припремљености истог за поступање по правном правилу. Упркос комплексном карактеру који недвосмислено поседују, различите радње које улазе у оквир поступка

[428] Сложеност поступка примене друштвених норми зависи, пре свега од сложености конкретног друштвеног односа, али и природе, односно својстава самог регулаторног правила, као и фактичких, предвидивих и непредвидивих околности и случаја.

примене правних норми, у начелу је могуће груписати према унапред утврђеном редоследу одвијања.

На самом почетку наведеног процеса, као и када је у питању примена осталих врста друштвених норми, од суштинског је значаја идентификовање конкретног односа између друштвених субјеката. Дакле, првенствено је потребно утврдити, да ли се у конкретном случају ради о правном односу или је у питању друштвени однос, у сврху чијег регулисања је потребно применити друштвену норму друге врсте. Након што је предметни друштвени однос окарактерисан као правни, као неопходна, јавља се потреба за сазнавањем правне норме чија примена у предметном односу између друштвених субјеката долази у обзир. Наведено сазнање представља такозвану нижу критику правне норме и своди се на недвосмислено утврђивање аутентичног текста правила чија примена је планирана у датом случају.[429] Иако на први поглед делује једноставан, поступак утврђивања тачног текста правне норме није безизузетно лак.

Различити су начини на које садржина правне норме, као својеврсног језичког исказа, може бити изражена. Утврђивање аутентичног текста опште правне норме, једноставније је у односу на поступак сазнавања појединачне правне норме. Опште правне норме, садржане су у општим правним актима, те је довољно да субјект, који жели да сазна садржину опште норме, исту пронађе у општем правном акту, објављеном у званичном службеном гласилу. Појединачне правне норме садржане су у оквиру појединачних правних аката. Исти су најчешће изражени у писаној форми, па у наведеном случају сазнавање садржине акта и у њему садржане норме, не представља превелику тешкоћу друштвеном субјекту. Међутим, нису незамисливе ситуације у оквиру којих се норма не налази у оквиру писаног правног акта, услед чега утврђивање садржине исте захтева употребу одређених помоћних средстава, попут узимања исказа од различитих друштвених субјеката.

Након што је аутентични текст правне норме утврђен, предметно правило неопходно је изложити вишој критици. Под наведеним, подразумева се утврђивање временског, територијалног и персоналног важења наведеног правног правила.[430] У том погледу, потребно је бити веома опрезан, обзиром да је динамично кретање друштвених односа праћено учесталом променом друштвених, а у оквиру истих и правних правила, па се неретко догађа да је норма, која је на целовит начин уређивала одређени друштвени однос, архивирана и у потпуности елиминисана из правног поретка. Питање важења једног правног правила, не треба ограничити на његов временски, територијални и персонални аспект.

Важење правне норме нужно је ставити и у контекст положаја који наведено правило заузима у хијерархији правних норми. Положај правне норме адекватан је њеној правној снази, односно интензитету правног утицаја који норма врши, односно трпи, у оквиру правног поретка. Ниже правне норме, обзиром на поседовану мању правну снагу, трпе правни утицај од стране виших и у том погледу морају бити сагласне вишим нормама. Правна снага правних норми, а самим тим и положај који у правном поретку заузимају, уско се везује за правни акт у оквиру којег је наведена норма садржана. Више правне норме, којима су на апстрактнији начин уређени правни односи већег

[429] Димитријевић, Симић, *нав. дело*, стр. 243.
[430] Митровић, Д., *Увод у право*, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011, стр. 276.

друштвеног значаја, садржане су у вишим правним актима. Насупрот томе, нижим правним нормама, на конкретнији начин су уређене различите области друштвеног живота, а исте су садржане у нижим правним актима.

Веома важан корак који следи, након што се друштвени субјект увери да је предметна правна норма важећа, представља утврђивање правог смисла наведеног правила. Право значење језичког исказа какав представља правна норма, утврђује се његовим тумачењем. Тумачење правне норме, сложени је поступак утврђивања правог значења правила чија је примена намеравана. У питању је подврста тумачења уопште, као специфичне делатности применом које се утврђује значење односно смисао појаве која је употребљена управо да би наведени смисао, односно значење били утврђени.[431] Иако само по себи не представља апсолутну гаранцију правилне примене норме, исправно спровођење поступка тумачења, полазна је основа друштвеним субјектима, да предметно правно правило примене сходно циљу и сврси зарад које је и настало. Имајући у виду изузетну комплексност поступка тумачења, али и велики значај истог за правилну примену правне норме, на овом месту је потребно указати на основна карактерна обележја истог и облике у којима се у правној теорији и пракси јавља.

Сваки друштвени субјект, јавља се као потенцијални тумач правне норме. Дужи временски период, доминантан је био став према којем је тумачење правне норме сматрано искључивом делатношћу државних органа, односно представника науке. Ипак, како се приватним лицима, као субјектима који примењују правне норме, не може оспорити право на тумачење правила, тумачења је према субјектима који утврђују право значење норми, могуће поделити на тумачење државних органа, приватних лица, као и на доктринирано тумачење. У оквиру државних органа који се јављају као тумачи правних норми, потребно је издвојити пре свега законодавни орган, чије тумачење треба да омогући утврђивање тачног смисла тумаченог правила и на тај начин битно олакша његову примену. Раније, овај облик тумачења, једини је сматран аутентичним видом тумачења права. Ипак, данас се аутентичним тумачењем сматра сваки вид тумачења од стране субјекта који је створио правило које представља предмет тумачења. Тумачење од стране недржавних субјеката, могуће је разврстати на тумачење предузето од стране приватних лица и научно, односно доктринирано тумачење.

Приватна лица, као тумачи правила, јављају се приликом примене норми. Као предмет њиховог тумачења могу се јавити, како норме које су ови субјекти сами створили, тако и норме створене од стране других државних и недржавних субјеката. Иако приватна лица, често не поседују потребна знања, како би, попут државних органа, утврдили прави смисао тумачених правила, ипак се тумачење од стране ових субјеката јавља као нужни корак који претходи непосредном чину примене правила. У контексту поделе на различите субјекте који тумаче правну норму, могуће је извршити још један вид разврставања. Реч је о класификацији на обавезујуће и необавезујуће тумачење.[432]

Поделу на различите врсте тумачења правних норми, могуће је извршити и сходно средствима употребљеним за проналажење правог значења правила које треба

[431] Lukić, R., *Tumačenje prava*, Savremena administracija, Beograd, 1961, str. 5.

[432] Ова подела, утемељена је на разликовању субјеката који утврђују право значење правног правила. По мишљењу одређених аутора, обавезујући карактер има тумачење извршено од стране надлежних носилаца правне власти, док је тумачење извршено од стране субјеката који утврђују значење норме како би сопствено понашање ускладили са истом, необавезујуће природе. Tomić, I., *Tumačenje, pravne praznine i načelo zakonitosti*, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, god. 1, br. 28, 2020, str. 110.

применити. Имајући у виду чињеницу да право, односно правна норма као његова основна јединица, представља језичким путем изражен психички садржај, као основно средство тумачења свих правних норми, јавља се језик. Правила, о којима је неопходно водити рачуна приликом језичког тумачења, везана су за све елементе језика, па је сходно наведеним правилима у оквиру ове врсте тумачења, могуће разликовати и одређене подврсте попут лексичког, граматичког, синтактичког и интерпункцијског тумачења.

Како би језичко тумачење правне норме било сврсисходно, поштовање одређених постулата је неопходно. У том смислу, језик у оквиру правне норме има исто значење као и у обичном говору. Посебно правно значење, језику треба дати, једино у случају да оно постоји у оквиру правне норме, односно уколико је исто одређено актима у оквиру којих је правна норма садржана. На самом крају, потребно је поменути важно правило језичког тумачења, према којем је прилично непожељно давање различитог значења језичким знацима у оквиру исте правне норме, па наведено треба избегавати, односно примењивати искључиво као изузетак.

Поред правила везаних за различите делове језика, овај вид тумачења правних норми могуће је разврстати и према другим критеријумима. Зависно од тога, да ли је речима дато уже или шире значење, језичко тумачење могуће је поделити на рестриктивно и екстензивно. Поделу је могуће извести и на основу чињенице везаности тумача за одређено значење које је тумаченом правилу већ дато. У том смислу, слободно тумачење подразумева утврђивање правог значења правне норме, без обзира њено постојеће језичко значење, односно, без обзира на језичку исправност или уопште језичку могућност значења одређеног правила.

Код везаног тумачења, право значење тумаченог правила проналази се у оквиру већ постојећег језичког. Разлика између субјективног и објективног језичког тумачења правне норме, заснована је на чињеници значења које речи којима је садржина тумаченог правила изражена, имају за творца правне норме, односно, стварног значења предметних речи. Зависно од значења које су речи које улазе у састав правне норме имале у моменту настанка правила и значења које имају у моменту тумачења, могуће је направити поделу на статичко и еволуционистичко тумачење. Циљ еволуционистичког тумачења, није да створи, односно промени право, већ да га прилагођавањем некадашњег и важећег значења речи, уклопи са новонасталим условима друштвеног живота.

Уз језик, друго значајно средство тумачења правних норми представља логика. Наведено средство тумачења, користи се упоредо са језиком, обзиром да језичко тумачење истовремено мора бити и логички исправно. Право представља систем правила, систем повезаних правних норми. Наведена целина логичке је природе, обзиром да правне норме уређују друштвене односе који сами по себи захтевају и изражавају друштвену стварност и логичност. Логичко тумачење користи се у две основне сврхе. Прва се своди на проверу исправности значења добијеног применом неког другог средства тумачења, док је друга усмерена на утврђивање новог значења, оног које применом осталих средстава тумачења није било доступно.[433] Попут језичког тумачења и у оквиру логичког је могуће разликовати посебне подврсте, па је у делу текста који предстоји потребно указати на њихове основне карактеристике.

[433] Димитријевић, Симић, *нав. дело*, стр. 271.

Основни облик логичког тумачења правних норми, представља тумачење по сличности, односно аналогија.[434] Наведени вид тумачења, примењује се у ситуацијама постојања правних празнина, односно постојања друштвених односа који нису регулисани правним нормама, а постоји државни и друштвени интерес да исти буду уређени. Наведени облик тумачења састоји се из више фаза. Прва је усмерена ка утврђивању постојања фактичких, односно чињеничних сличности између односа који је регулисан правном нормом и оног који није. Уколико је сличност између наведених односа неспорна, следећи корак представља утврђивање значења норме којом је регулисан случај сличан правно нерегулисаном. Утврђивањем наведеног значења истовремено се утврђује и значење правила које треба применити на случај који до наведеног момента није био правно регулисан. Иако се у одређеним ситуацијама јавља као нужност, теорија и пракса су према овом виду тумачења донекле резервисани и позивају на опрез, пре свега услед чињенице да се ситуација настале правне празнине не решава на основу опште, већ доношењем самосталне појединачне правне норме. Како наведени вид тумачења оставља простор за бројне злоупотребе и уношење несигурности у правни поредак, веома је важно утврдити законски интерес, такозвани *ratio legis* доношења норме којом је примарни случај регулисан, а затим и интерес примене исте на нерегулисани случај.

Други облик логичког тумачења карактеристичан за примену у случајевима постојања правних празнина представља *argumentum a contrario* тумачење или такозвани разлог супротности. Овим видом тумачења случај правне празнине решава се на тај начин што се на правно нерегулисани случај, примењује норма супротна од оне којом је сличан случај регулисан. Дакле, између две конкретне друштвене ситуације, постоји сличност, не и истоветност, те се услед тога на нерегулисану ситуацију примењује правна норма супротна од оне чија је примена предвиђена у регулисаном случају. Уколико је правном нормом којом је регулисан саобраћај забрањен улаз возилом у улицу из једног смера, док за други ништа конкретно није наведено, применом разлога супротности, могуће је доћи до закључка да се из смера, који забраном није обухваћен, може ући у предметну улицу.

Приликом употребе овог облика тумачења, потребан је опрез, јер исти у одређеним ситуацијама може довести до неуверљивих закључака.[435] Овај вид тумачења своју примену остварује и у једном, за функционисање правног поретка, веома важном односу између правила, у односу између опште и специјалне норме. Постојање изузетних случајева изискује посебна правила регулисања. Међутим, у ситуацији, у којој специјална норма није донета, тумачењем помоћу разлога супротности, на специјалан случај примењује се општа правна норма.

Поред аналогије и тумачења *argumentum a contrario*, логика као основно средство, користи се и у другим поступцима утврђивања правог значења правне норме. У том смислу потребно је поменути закључивање од већег на мање, односно закључивање од мањег на веће. *Argumentum a maiori ad minus*, односно закључивање од већег на мање подразумева извлачење закључка о постојању мањег, на основу већ утврђеног постојања

[434] Сам појам аналогија, могуће је одредити као облик резоновања приликом којег се на темељу опажене сличности између две ствари у погледу једног или више обележја, изводи закључак о сличности и у погледу неког другог непримећеног обележја. Đurđić, V., *Analogija kao metod tumačenja krivičnog i krivičnog procesnog prava*, Crimen, god. 54, br. 3, 2016, str. 110.
[435] Keršić, M., *Argument a contrario*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god.59, br. 2, 2022, str.296.

већег.[436] Уколико субјект на основу правне норме има већа права, применом овог вида тумачења, долази се до закључка да су таквом нормом истовремено обухваћена и мања права друштвеног субјекта. Дакле, ако је на основу правне норме, поверилац овлашћен да, у случају кашњења дужника, поред главног дуга наплати и камату, логички је релативно лако закључити, да је исти овлашћен да од дужника наплати и само главницу.

Готово истоветан поступак извођења закључка о правом значењу правне норме помоћу логике, представља и *argumentum a minori ad maius,* односно закључивање од мањег на веће.[437] Наравно, потребно је нагласити да се поступак тумачења ове врсте врши у супротном правцу у односу на претходно поменуто, па се применом истог долази до закључка да субјект који има мања права, који може мање, истовремено не може више. Дакле, закупац одређене непокретности има мања права у односу на њеног власника, па исту може да користи, али не и да у правном промету њоме располаже.

На овом месту важно је указати на још један логички постулат усмерен на тумачење правне норме. Овај логички принцип односи се на тумачење изузетака од правила. Основна начела логике, темеље се на уском тумачењу изузетака. Дакле, са сваким изузетком од општег правила, сходно природи коју има, потребно је бити веома опрезан и у конкретном случају, дати му значење уже у односу на значење правила од којег одступа. Обзиром да њихово таксативно набрајање, које би, у контексту правне сигурности било најцелисходније, није увек могуће, утврђивање изузетака неретко се врши тумачењем и упоређивањем правних норми. Субјект који тумачи ова правила, иста посматра као део систематизоване целине. Изузеци од правила, се у смислу наведеног јављају као фактори који својом појавом наведену хармонију и систематичност нарушавају, услед чега им тумачи правних норми неретко дају најуже значење.

Значење правне норме, могуће је утврђивати и са аспекта друштвених услова и околности постојећих у моменту настанка и развоја тумаченог правила. Правне норме, у одређеном смислу, творевине су историје и као такве, настају, развијају се и нестају под утицајем различитих друштвених околности. Непобитна је чињеница, да језички искази, а међу њима и правна норма као њихов специфичан облик, током времена, а под утицајем различитих друштвених услова и околности, мења своје значење. Облици тумачења који су већ поменути, језичко и логичко, али и они који нису, попут систематског, правну норму посматрају као већ насталу творевину, нешто што је дато, занемарујући друштвене услове у оквиру којих се процес развоја тумаченог правила одвијао. Задатак историјског тумачења је да, стављањем правне норме у историјски контекст, утврди утицај свих друштвених околности постојећих у моменту настанка и развоја тумаченог правила, те да сходно истом дође до правог значења које правило има.[438]

---

[436] Медар, С., *Опсег логике у тумачењу права*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 66, 2014, стр. 230-231.

[437] Kačer, H., Ivančić-Kačer, B., *O rješavanju antinomija i pravnih praznina (posebno) na primjeru odnosa Zakona o sportu i Zakona o obveznim odnosima*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 54, br. 2, 2017, str. 407-408.

[438] Стављање правног правила у историјски контекст, неретко има за циљ да се утврди њен *occasio legis*, односно друштвене околности, чије постојање у прошлости је послужило као разлог за доношење предметне правне норме. Joksić, I., *Tumačenje u krivičnom pravu*, Glasnik Advokatske komore Vojvodine – časopis za pravnu teoriju i praksu, god. 87, br. 6, 2015, str. 318.

Веза остварена између тумачене правне норме и других правних правила такође може послужити као показатељ њеног правог значења. Систематско тумачење има циљ да укаже на значење правног правила, на темељу релације коју исто остварује са другим правним нормама. Друштвени односи регулисани правним нормама, бројни су и према сопственом садржају веома различити. Ове многобројне активности друштвених субјеката, неретко се, према сродности, повезују у различите, мање или веће целине. Међутим, наведени чин повезивања, није карактеристичан само за деловања друштвених субјеката, већ и за правила којим су поменута понашања регулисана. У том смислу, правна норма, заузима одређено место у оквиру правног поретка и остварује везу одређене врсте са другим правним нормама, правилима која заузимају друге позиције у оквиру правног поретка, како унутрашњег, тако и међународног.[439]

Правне норме смештене су у оквиру правних аката. Врста акта у оквиру којег је правна норма садржана, може бити од утицаја, када је у питању њена веза са другим правним нормама. Ипак, оно што је значајније, када је у питању повезивање правних норми, јесте та унутрашња односно значењска релација која између тумачених правила постоји. Правила се повезују према смислу који имају, дакле уколико предмет тумачења представљају правила усмерена на регулисање друштвених односа одређене врсте, на пример односа родитеља и деце, за потпуно тумачење сврсисходно је повезивање свих правних норми којима су односи ове врсте регулисани, независно од аката у оквиру којих су исте смештене. Довођење у везу са другим правилима, нормама које регулишу истоветну област друштвених односа, подобно је средство тумачу да дође до правог значења норме коју жели да протумачи, а касније и примени.

На самом крају, потребно је указати и на обележја телеолошког тумачења правних норми. Наведени облик тумачења правила, усмерен је на његову сврху, односно циљ који творац норме истом жели да оствари. Наведени облик тумачења у себи садржи социолошке примесе, обзиром да је усмерено на откривање циља творца норме, који непобитно представља социолошки фактор.[440] Телеолошко или циљно тумачење, завршни је чин процеса утврђивања правог значења правне норме. На одређени начин, овај вид тумачења омогућава проверу потпуности и ваљаности спровођења свих претходно описаних облика тумачења правне норме. Свако правило настаје са одређеним циљем који у пракси треба да буде остварен. Задатак тумача је да са највећим степеном сигурности разоткрије наведени циљ, након чега ће примену правила усмерити остваривању предметног циља.

За норме створене од стране државе, као циљ, у најширем смислу, наводи се заштита државног интереса. Ипак, саму садржину државног интереса није увек лако утврдити и иста неретко зависи од разних, променљивих друштвених околности. Поред тога, држава, премда обезбеђује њихову примену, ипак не представља јединог творца правних норми. Други друштвени субјекти, како индивидуални, тако и колективни,

[439] На овом месту потребно је указати на праксу систематског тумачења правних правила примењену од стране Европског суда за људска права, који приликом доношења одлуке о предмету поступка, узима у обзир међународноправни оквир питања о којима одлучује. Đajić, S., *Mehanizmi defragmentacije međunarodnog prava: sistemsko tumačenje, evolutivno tumačenje i sudski aktivizam Evropskog suda za ljudska prava*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, god. 53, br. 2, 2019, str. 368.

[440] Поменути циљ представља објективну категорију, дакле у наведеном случају се не ради о неком замишљеном циљу творца норме, већ о друштвеном циљу, смештеном у контекст повољних и неповољних последица које у реалном животу могу бити проузроковане применом предметног правила. Митровић, Д., *Основи права*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2017, стр. 249-250.

такође теже да правним нормама регулишу односе у које ступају. У том смислу, приликом тумачења уопште, а пре свега приликом телеолошког тумачења правних норми и утврђивања циља којим је одређено значење самог правила, нужно је бити веома опрезан. У погледу редоследа употребе побројаних метода тумачења, потребно је нагласити да исти варира зависно од конкретне интерпретацијске праксе, уз неизоставно прожимање између различитих метода и интегрисану употребу значења добијених применом употребљених средстава тумачења.[441]

За утврђивање чињеничног склопа друштвеног односа, тј. чињеница које су од значаја приликом примене правних норми, друштвени субјекти користе различита средства и начине. У одређеним случајевима примене правних норми, субјект који правило примењује, у моменту примене располаже довољним степеном сазнања о чињеничној природи друштвеног односа. Ипак, у одређеним ситуацијама примене права, пре свега од стране судова и органа државне власти, садржина чињеница које је неопходно подвести под оквир правне норме, утврђује се помоћу доказа. Докази у најширем значењу представљају материјална средства или видове људског деловања, помоћу којих субјект који примењује правну норму, долази до сазнања о правно релевантним чињеницама.[442] Потпуно утврђено чињенично стање, као последица правилно изведеног поступка доказивања, поуздана је основа за исправну примену правне норме на конкретан друштвени однос.

Поделе доказа у теорији су бројне, а најважнија општа подела је на непосредне и посредне доказе. Критеријум наведене поделе заснован је на начину сазнања правно релевантних чињеница. Уколико се између субјекта који примењује право и самог сазнања јавља један или више посредника, доказивање је у наведеном случају посредног карактера. Пример посредних доказа карактеристичан је за формализоване поступке примене права, који као радње доказивања подразумевају саслушање сведока или вештачење. У наведеном случају, сведоци или вештаци, као извори сазнања, посредују између органа који правну норму примењује и самог чињеничног садржаја који треба утврдити. Увиђај, као доказна радња предузета од стране органа који примењује право, непосредног је карактера и омогућава директан увид овлашћеном субјекту у правно релевантне чињенице. Уз начин утврђивања чињеница значајних за примену права, подједнако је важна и њихова оцена од стране субјекта који право примењује. Савремено право карактерише принцип слободне оцене доказа, па субјект који доказе изводи и оцењује, наведено чини сходно слободном сопственом уверењу. У контексту оцене доказа, потребно је поменути начело материјалне истине, постојеће у различитим видовима судских поступака, а у данашње време доминантно у кривичној процедури.[443]

Иако је доказивање примарни начин утврђивања правно релевантних чињеница, потребно је поменути и одређене изузетке. Поједине чињенице, које су од значаја за примену правне норме, сматрају се истинитим, односно постојећим и без предузимања

---

[441] Harašić, Ž., *Viskovićeva teorija tumačenja u pravu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 48, br. 1, 2011, str. 65.

[442] Димитријевић, Симић, *нав. дело*, стр. 244.

[443] Материјална истина, у контексту кривичне процедуре, не подразумева вид апсолутне, филозофске истине. Овај вид поимања истине, релативног је карактера и као такав, не искључује могућност другачије спознаје о одређеном догађају који се одиграо у прошлости. Суштина овог принципа утврђивања истине, огледа се у одбацивању особених форми поступања, подобних да онемогуће, доведу у питање или отежају разоткривање догађаја који се у прошлости десио. Sijerčić Čolić, H., *Načelo materijalne istine u krivičnom postupku*, str. 187-188. U: Petrović, A., Jovanović, I. (Ur.), Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva, Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2012.

доказних радњи у циљу њихове верификације. На овом месту потребно је поменути правне претпоставке и фикције. Правно релевантне чињенице, које се иницијално сматрају тачним и чију истинитост није потребно потврђивати употребом доказа, називају се правне претпоставке. Наведене чињенице су бројне, а најцелисходније их је сврстати и класификовати према области друштвених односа у оквиру којих се јављају. Ипак једна општа подела ових чињеница, доминантна у теорији, не сме бити занемарена. У том смислу, правне претпоставке могуће је поделити на необориве, оне чију истинитост није могуће оспорити у доказном поступку и обориве, подложне доказивању.

За разлику од правних претпоставки, чије постојање није спорно, већ је пажња субјеката који право примењују усмерена на утврђивање њихове истинитости, пракса примене правних норми познаје и фикције, правно релевантне чињенице чије је постојање замишљено, иако у конкретном случају не постоје. Употреба фикција у сфери права, досеже чак до древног Рима, односно специфичних ситуација прихватања неистинитих процедуралних изјава од стране претора, у циљу ширења права одређених субјеката на правну заштиту изван предвиђеног обима.[444] Карактеристичан данашњи пример употребе ове правно релевантне чињенице представља фикција екстериторијалности дипломатских представништава, односно замишљање чињенице да територија на којој се налази дипломатско представништво једне државе, представља територију управо те државе, премда се географски налази на страној територији. Фикције спадају у ред необоривих претпоставки, дакле непобитно је реч о чињеницама које нису истините, али услед постојања одређеног интереса, њихово егзистирање се замишља.

Након утврђивања природе друштвеног односа, ниже и више критике правне норме, утврђивања њеног правог значења тумачењем, те утврђивања правно релевантних чињеница, субјект који примењује право прелази у завршну фазу процеса примене. Наведена фаза подразумева директно, односно непосредно понашање друштвеног субјекта према заповести садржаној у правној норми. Финализација процеса примене права огледа се у људском делању, различитим телесним радњама усмереним правним императивом. Поменуте људске радње могуће је класификовати према разним критеријумима и са аспекта различитих научних дисциплина. Ипак, у контексту предмета истраживања, односно регулисања друштвених односа правним нормама, ове облике људског деловања потребно је поделити на активне и пасивне, односно радње сагласне праву и оне које нису.

За разлику од аката у којима су садржане правне норме, материјални акти сами по себи не производе промене у правном поретку. Међутим, материјалне радње, односно акти, представљају реализацију правних, који без истих, не би били у стању да доживе практичну примену. Процес материјализације правних аката може бити мање или више формалан.[445] Док свакодневно поступање друштвених субјеката према заповестима садржаним у правним нормама, одликује минимално присуство форме, у ситуацијама у

[444] Knauer, N. J., *Legal Fictions and Juristic Truth*, St. Thomas Law Review, vol. 23, no. 1, 2010, p. 71, *доступно на*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1486228 *(приступ страници 28.05.2024.)*.

[445] Карактеристичан облик формално уређене материјализације правних аката представља извршни поступак. Реч је о законом уређеној процедури у оквиру које, поверилац принудним путем, уз употребу монопола силе којим држава располаже, реализује сопствена овлашћења из појединачних правних аката. Јакшић, А., *Грађанско процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2017, стр. 866.

оквиру којих државни органи примењују право, форма је у одређеној мери ипак присутна. Основна формална обележја односе се пре свега на надлежност, односно овлашћење субјекта да примени правну норму и поступак, односно процедуру материјализације правила. Већи степен сложености материјализације, изискује и сложенију форму, па су у ту сврху, у различитим областима примене права, образовани извршни поступци, као посебни формализовани поступци материјализације правних норми.

Попут осталих правила којима су регулисани друштвени односи и морална норма свој коначни ефекат остварује кроз понашање људи. Иако је поступање по моралним правилима неретко тренутног карактера и на одређени начин специфично, у оквиру истог су такође приметне процесне фазе које се тичу идентификације конкретног друштвеног односа као моралног, односно проналажења моралне норме чија примена, у потпуности одговара чињеничној ситуацији у којој се налази морални субјект. Поштовање моралних правила, подразумева поступање адресата наведених норми према захтевима садржаним у диспозицији, односно санкцији моралне норме. Појединац се током живота може наћи у различитим ситуацијама, које сходно својим карактеристикама, изискују одређене облике људске активности. Претерана је констатација према којој свака животна ситуација појединца нагони на морално исправно поступање.

На деловање сходно моралним правилима обавезан је појединац који се нађе у конкретној моралној ситуацији. Оваква ситуација, која представља нужни предуслов примене моралног правила, подразумева скуп односа између људи, у оквиру којег су поједини или сви учесници дужни да своје поступање прилагоде одређеним моралним нормама. Уколико се пође од универзалног карактера који се неретко везује за морал, оправдано се поставља питање, због чега свака друштвена ситуација није истовремено и морална, односно, због чега поступање сходно захтевима садржаним у моралним правилима није увек и општеобавезујуће. На наведено је донекле могуће одговорити констатацијом, да са друштвеног аспекта није безусловно потребно да свака појединачна ситуација представља предмет регулисања моралне норме, односно да се под примену истих подводе само они случајеви у којима је друштвено детерминисана потреба моралне регулативе. Ипак, предметна тврдња прихватљива је једино уколико се у оквиру моралних правила направи разлика између оних која на конкретан начин регулишу одређени друштвени однос и оних апстрактних, која самом моралном субјекту препуштају да у датом случају оцени шта је морално исправно. У том смислу, ситуације регулисане конкретном моралном нормом представљале би моралну ситуацију, док би оне за које нема конкретне норме и код којих је присутна слобода субјекта приликом моралне оцене сопствених поступака, остале, условно речено, морално нерегулисане.

Субјекти који се нађу у одређеној моралној ситуацији и чије понашање, сходно томе представља предмет регулисања моралних норми, називају се моралним субјектима. Ове адресате, пре свега дужности, садржаних у моралним нормама могуће је поделити у две основне врсте. Прву врсту субјеката моралних обавеза, а у одређеном смислу и овлашћења, представљају појединци. Поред индивидуа, као моралне субјекте могуће је одредити и различите колективитете као што су нације, народи, државе, али и ужи облици друштвеног повезивања попут породица, припадника одређених професија, друштвених класа и слојева.[446] И наведено разграничење треба условно примити, јер индивидуални морални субјективитет, као и носилац истог, део су шире целине, па се

[446] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 208.

као такви, преко различитих облика друштвеног повезивања простиру све до нивоа морала целокупног друштва.

Основно обележје сваког моралног субјекта, било инокосног или зборног, јесте поседовање моралне свести. У питању је способност субјеката моралне обавезе, да у датом тренутку схвати, да је сопствено понашање у моралној ситуацији дужан да подведе под оквире моралног правила.[447] Морално свесни субјект способан је да утврди садржину моралне норме, односно садржину обавеза и права смештених у истој. Неспорна је чињеница да нису сви људи подједнако морално свесни. Док је код одређених субјеката морална свест високо развијена и већег интензитета, код других је њено постојање једва приметно. Потребно је напоменути да постоје субјекти који услед узраста, односно старости или психичке болести, уопште и не поседују моралну свест. Још је екстремнији случај са психички урачунљивим субјектима, узраста подобног за стицање и развој моралне свести, који исту не поседују.

Елемент сваког моралног односа, као врсте друштвеног односа уређеног моралним правилом, карактерише постојање моралне обавезе на страни једног или више субјеката који у истом учествују. Наведена обавеза представља дужност адресата моралне норме, да се повинује захтевима садржаним у истој и своје понашање у потпуности усклади с предметним правилом. Како категоричност и безусловност представљају битна формална обележја сваког моралног правила, оправдано се намеће питање, да ли наведена својства одликују сваку обавезу моралног субјекта. Да ли одређене моралне ситуације дозвољавају одступање од моралне дужности, или би такво одступање неизбежно представљало морални прекршај?

Одговор на постављено питање, намеће се сам и зависан је од начина на који су морал, односно морална норма као елемент морала, схваћени. Уколико се моралу као појави припише карактер универзалности, а нормама које га чине, својство безусловности, несумњиво је и поштовање обавезе која произлази из наведених правила апсолутно и неизбежно. Као последица наведеног може доћи до сукоба дужности упућених адресату моралног правила. Није незамислива ситуација да је исти морални однос регулисан различитим моралним нормама. При томе свака од моралних норми може да обухвати моралну обавезу упућену адресату норме која је различите садржине од обавезе садржане у другој норми. На тај начин сукоб моралних дужности води слабљењу интензитета моралне свести присутне код моралних субјеката, у погледу одређених норми које се налазе у међусобном сукобу. Тешко је замисливо да појединац очува подједнаку моралну свест у погледу сукобљених моралних дужности, услед чега ће једна од сукобљених норми престати да важи у контексту датог, конкретног случаја.

Док се за моралну дужност може рећи да представља неизоставни елемент сваког односа између моралних субјеката, присуство и сврха моралног овлашћења је прилично спорна. За поједине ауторе, појам овлашћења у потпуности је неспојив са моралом. Сходно наведеном становишту, моралу су својствене само дужности и то у виду апсолутних, категоричних, неизбежних обавеза.[448] Уколико се пак прихвати гледиште о постојању моралног права, наведено овлашћење могуће је приказати као један вид очекивања да ће субјект моралне дужности исту испунити на начин на који је предвиђена моралном нормом. Овлашћење моралног субјекта може истовремено представљати и дужност истог да од субјекта моралне обавезе захтева испуњење. Наведено схватање

[447] Pavićević, O., *Otpornost i moralno delanje*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2016, str. 128.
[448] Петражицки, *нав. дело*, стр. 57.

моралног овлашћења као извесног права моралног субјекта, у знатној мери се разликује од начина на који је схваћено овлашћење које припада учеснику правног односа.[449] Док се титулар субјективног права, својственог правном односу, у сваком тренутку може одрећи, морални субјект дужан је да своје овлашћење врши и од супротне стране захтева, односно очекује испуњење моралне обавезе.

Свако понашање моралног субјекта противно диспозицији моралне норме представља морални прекршај. Моралних прекршаја је приличан број, а основни критеријум разликовања заснован је на вредности моралног добра које је повређено поступањем противном диспозицији моралне норме. Како поступање противно диспозицији правне норме такође представља прекршај који води примени заповести која је садржана у санкцији правне норме, на овом месту је потребно направити одређена разграничења. И прекршај моралне норме у највећем броју случајева води наступању гриже савести као специфичне моралне санкције. Међутим, наведена констатација није апсолутног карактера. Примена правне санкције обезбеђена је апаратом принуде којим држава располаже и потпуно је независна од става правног субјекта према правној норми. Када је морална норма и санкција исте у питању, ситуација је мало другачија. Грижа савести ће се код прекршиоца моралне норме јавити, једино у случају да је исти конкретну моралну норму усвојио. У супротном, сопствено понашање противно диспозицији моралне норме неће сматрати прекршајем, јер у датом случају себе и не третира субјектом предметне моралне дужности. У наведеном случају, као евентуална санкција упућена прекршиоцу моралне норме, јављају се морални презир и гађење, као видови спољашње, од стране друштва, упућене санкције.[450]

Након упознавања основних обележја обичајне, моралне и правне норме, али и осврта на релацију која између наведених регулатора постоји, пажња је усмерена ка динамичком аспекту поменутих правила, а иста су смештена у непосредни контекст људског понашања. Као својеврсни вид увода у теоријско разматрање питања примене друштвених норми, односно регулисања понашања људи путем истих, делање човека растављено је на основне компоненте, чија појединачна анализа је допринела ближем упознавању овог комплексног феномена сачињеног од великог броја свесних и вољних радњи, вођених особеним мотивима, а усмерених ка остваривању специфичног циља.

Утврђивањем улога које при практичној реализацији понашања обављају људске потребе, мотиви и инстинкти, постављен је темељ теоријског разматрања, чија је надградња извршена смештањем друштвених правила у наведени контекст. Друштвена норма као разлог понашања људи, посматрана је са више аспеката. Учињен је покушај проналажења научног објашњења феномена поштовања нормативних заповести од стране лица којима су упућене. Размотрена су различита гледишта, почев од оних која корен нормативне послушности друштвених субјеката, проналазе у ауторитету који ствара нормативне заповести, дакле у односу адресата норми према истом.

Поједина гледишта, у погледу предметног односа, указују на тенденцију заузимања релативно афирмативног става од стране друштвених субјеката, према поретку у оквиру којег постоји инстанца која у име осталих субјеката расуђује, а затим исход поменутог расуђивања, обликује у форми обавезујућих заповести које намеће људима. Поред наведених, указано је и на постојање гледишта, која спремност људи да

[449] Visković, *нав. дело*, стр. 198.
[450] Bracanović, T., *Normativna etika,* Institut za filozofiju, Zagreb, 2018, str. 13.

сопствено понашање ускладе са друштвеним правилима, објашњавају присуством страха од могућег наступања санкције, прописане у случају непоступања сходно налогу ауторитета садржаном у норми.

Док је садржински ефекат примене обавезујућег правног правила, посматрано кроз перцепцију његовог адресата, начелно мањег значаја, у погледу моралних норми, материјално-вредносни аспект поступања по заповести, има значајну улогу. У вези са тим, приказани су практични примери, замишљених животних ситуација, у оквиру којих су различите врсте друштвених правила, као разлози људског понашања, међусобно супротстављени, односно ситуација у којима су друштвеним правилима, приликом конкретног усмеравања људског делања, супротстављени разлози ненормативне природе. У контексту свега наведеног, начелни је закључак, да друштвена правила битно утичу на конкретно људско понашање, те да се зависно од постојећих околности и врсте правила чија примена долази у обзир, у одређеним ситуацијама јављају као искључујући разлог предузимања одређене људске радње, док су у другим присутни као фактори чији утицај, приликом практичног поступања, не би требало занемарити.

VII ПРАВИЛА ПОНАШАЊА ЉУДИ И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ

VII.1. Појам и основна обележја друштвене промене

Свако друштво, заједно са чиниоцима од којих је састављено, у сваком тренутку времена, трпи извесне промене. Од самог момента настанка, свет се налази у сталном процесу сопствене промене. У недостатку поменутих промена и сам развој света, односно људске цивилизације у оквиру истог, у потпуности би изостао. Промене су својеврсна друштвена нужност. Демографија, привреда, технологија, друштвено-политичке институције и култура, карактеристичне су сфере одвијања промена, али и особени чиниоци, подобни да, на себи својствен начин покрену процес друштвене трансформације.[451] Државе са малом популацијом и успореним демографским растом становништва, односно сиромашне државе са нестабилним економским и политичким институцијама, погодно су подручје за друштвену акцију усмерену у правцу трансформације постојећих друштвених прилика.[452]

Друштвена пракса познаје и друге узрочнике промена.[453] Поред проблема друштвене структуре, проучавање друштвених промена представља један од главних задатака социологије. Уместо свеобухватне социолошке анализе наведене друштвене појаве, у предстојећем делу наведеног рада, питање друштвене промене и њених појавних облика биће обрађено са становишта њиховог утицаја на правила понашања у друштву, односно, утицаја на обичајну, моралну и правну норму. Ипак, како би утицај социјалне динамике на настанак, мењање и нестанак друштвених норми, на најпотпунији начин био утврђен, најпре је нужно дати најосновније социолошко

[451] Healy, K., *Social Change: Mechanisms and Metaphors*, Princeton, 1998, p. 16.

[452] Gassebner, M., Gutmann, J., Voigt, S., *When to expect a coup d etat? An extreme bounds analysis of coup determinants*, Institute of Law and Economics Working Paper Series, no. 3, 2016, p. 15, *доступно на*: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/156099/1/ile-wp-2016-3.pdf *(приступ страници 05.06.2024.)*.

[453] Као значајне узрочнике промена, поједини аутори препознају чиниоце биолошког карактера, оличене у генерацијском сукобу између друштвених субјеката, односно критичном ставу млађих генерација према различитим аспектима друштвеног живота, установљеним од стране старијих, односно њиховој константној претензији ка промени истих. Suar, L., *Our Civil Society as an Instrument of Social Change*, Orissa review, vol. 68, no. 5, 2011, p. 62, *доступно на*: https://magazines.odisha.gov.in/Orissareview/2011/Dec/engpdf/62-67.pdf *(приступ страници 05.06.2024.)*.

објашњење ове појаве, односно у социолошком смислу извршити основну класификацију постојећих промена у друштву.

У најопштијем смислу, свака друштвена промена представља разлику између два стања друштвене структуре.[454] Реч је о више или мање сложеном процесу, временски одређеном, у оквиру којег се успостављају нови облици друштвених односа између појединаца и/или друштвених група. Онтолошки посматрано, друштво представља сложени скуп промена, али и процеса кретања, трансформација, акција и интеракција, дакле процеса константног настајања, али не и статичног постојања.[455] Следствено томе, онтолошка перспектива посматрања друштва усмерава ка динамичком приступу. Ипак, поглед ка друштвеним променама, у оквиру традиционалне и модерне социологије битно се разликује. Огист Конт, оснивач и најистакнутији представник традиционалне социологије, друштвене промене смешта у сферу друштвене динамике, од које изричито одваја друштвену статику.[456] Савремена социологија напротив, поменуто одвајање напушта, а друштвене појаве одређује као историјски потпуно инхерентне, следствено чему се и својство променљивости убраја у особено обележје структуре предметних појава. Анализу друштвених појава могуће је извршити, како са аспекта њихове егзистенције и функционисања, тако и са аспекта настанка, мењања и престанка. Социолошке класификације промена у оквиру друштвене структуре, бројне су и засноване на различитим критеријумима. Иако исте неће бити предмет подробне социолошке анализе, неопходно је ипак побројати најважније типове промена, односно, указати на суштинска обележја на којима предметне класификације почивају.

Основне критеријуме поделе друштвених промена представљају сфера наступања друштвене промене, затим квантитет, квалитет и вредности остварене приликом извршене промене[457]. Системски приступ, усмерен на анализу категоријалног апарата везаног за појам друштвене промене, прави разлику између промена које се дешавају унутар неког система, од промена самог тог система.[458] Поред тога, системски приступ разликује промене подсистема од којих су сачињене сложене друштвене структуре, промену границе између структура, односно границе између структуре и околине у којој је иста смештена, али и промену саме околине у којој је одређена друштвена структура позиционирана. У вези са овим је и подела друштвених промена на оне које се одвијају на макро, мезо и микро нивоу. Сходно квантитету, друштвене промене је могуће поделити на раст и опадање. Еволуција и инволуција, односно аномија типови су друштвених промена засновани на оствареном квалитету извршене промене. Трећи основни раздели критеријум заснован је на вредностима чије је досезање приликом спровођења дате промене установљено као циљ, односно сходно вредностима које су при конкретној друштвеној промени заиста и остварене. У том смислу социологија прави разлику између друштвеног прогреса и регреса, односно напредовања и назадовања у оквиру структуре друштва, изазваног одређеном друштвеном променом.[459]

---

[454] Митровић, Вуковић, *нав. дело*, стр. 259.

[455] Георгиевски, П., *Социологија као критика друштвене промене*, Годишњак за социологију, год. 4, бр. 4, 2008, стр. 142.

[456] Marinković, *нав. дело,* стр. 22.

[457] Lazić, M., *Pojam društvene promene: Osnovna teorijska shvatanja*, Sociološka luča, god. 2, br. 2, 2008, str. 4 – 5 .

[458] На темељу овог класификационог критеријума, друштвене промене је могуће поделити на промене појединачних елемената који чине структуру неког система, промену односа између појединачних елемената, али и функције коју у одређеном систему имају. Lazić, *нав. дело*, стр. 4.

[459] Strasser, H., Randall, S. C., *Introduction to theories of social change,* Vienna, 1974, str. 20.

Многобројна карактерна својства присутна код конкретних друштвених промена, подобан су критеријум различитих класификација, па је у том смислу потребно навести неке од њих. Сходно средствима примењеним приликом спровођења друштвених промена, могуће их је поделити на насилне и оне које су извршене мирним путем. Брзина одвијања друштвених промена њихово је значајно обележје, а сходно истој, промене је могуће поделити на оне које се одвијају постепено и оне извршене нагло. Како различите промене чине свакодневницу друштвеног живота, јасно је да нису све од подједнаког значаја за друштво. Последице изазване конкретном променом могу се разликовати и варирати од оних које су од суштинског друштвеног значаја преко мање битних, све до незнатних и неприметних последица. У том смислу промене које су подобне да у оквиру друштва изазову поменуте последице, могуће је поделити на коренште и небитне друштвене промене.

У најширем смислу схваћено, главног актера друштвених промена представља људско друштво. Ипак у оквиру наведене целине, могуће је издвојити бројне и различите облике повезивања појединаца који на себе преузимају улогу носилаца друштвених промена. Поменуте заједнице могу бити мање или више организоване, а у складу са тим и степен организованости спровођења друштвене промене може се разликовати. Према степену организованости, промене у области друштва могуће је поделити на планске и спонтане. Поред тога и улога појединаца у одређеним променама не сме бити занемарена. Деловање масе, вођено руком харизматичних ауторитета, у крајњем исходу може имати поступну интеграцију одређених вредности у доминантни друштвени поредак или чак револуционарно мењање истог.

Као што је већ наведено, ово, претежно социолошко питање, потребно је обрадити у обиму који је од значаја за предмет истраживања. У том смислу, између многобројних друштвених промена, потребно је одабрати оне које интензивно утичу на друштвене норме, а затим поменути утицај подвргнути детаљној анализи. Неспорно је да свака промена у сфери друштва изазива, макар и минималне последице по правила којима је регулисано понашање субјеката друштвених односа. Ипак, између бројних промена, две се, према интензитету утицаја на друштвена правила понашања, посебно истичу. У питању су еволутивне и револуционарне промене. Социолошка обележја поменутих промена, бројна су и сложена, али је исте, у контексту предмета истраживања, пре свега потребно довести у везу са правилима понашања људи у друштву и у том смислу анализирати.

VII.2. Утицај еволутивних промена на друштвене норме

Попут осталих друштвених појава, обичаји, морал и право, током свог постојања, односно од момента ступања у поредак друштвених односа, па све до тренутка нестанка из истог, доживљавају различите врсте промена. Одраз ових промена уочљив је у сфери правила од којих су поменуте друштвене појаве сачињене, дакле на нивоу обичајне, моралне и правне норме. Интензивни процес друштвеног мењања, своје последице, мање или веће, оставља и на правилима којима је регулисано понашање људи. Поменута друштвена динамика може бити усмерена у различитим правцима и са собом носити различите последице по друштвени поредак и елементе истог, који су предметном кретању изложени. Две су најзначајније врсте друштвених промена, чије се последице незаобилазно одражавају на обичаје, морал и право, односно правила понашања од којих су поменуте друштвене појаве сачињене. Реч је о еволутивним и револуционарним променама. У том смислу, ове облике друштвеног кретања, потребно је посматрати кроз призму установљеног предмета истраживања, дакле, пре свега у контексту утицаја истих, којем су обичајна, морална и правна правила изложена.

Еволуција, односно еволутивни тип промена у поретку друштвених норми, подразумева поступне, дуготрајне, односно промене засноване на пређутном компромису између постојећег и надолазећег поретка. Овај тип друштвених промена лаганог је интензитета и карактерише их дугачак период временског одвијања. Последње наведено, наравно, не треба схватити искључиво, обзиром да уз компромисе делатних снага које представљају главне носиоце ове друштвене промене, трансформација у одређеним областима друштвених односа, може бити бржа, односно интензивнијег карактера. Дуготрајност процеса одвијања промене, није пожељно априорно схватити у негативном контексту. Интензитет којим се правила понашања друштвених субјеката мењају, пре давања коначног суда, потребно је ставити у контекст сваког појединачног случаја. Околности појединачног случаја подобне су, да приликом давања крајње оцене, покажу, да ли је мала брзина којом се промена одвијала, обесмислила очекивани друштвени прогрес, или је поступност развојног процеса позитивно утицала да се стекну идеални друштвени услови, у којима би извршена промена остварила максимални ефекат.

Поред поступности и дуготрајног карактера на које је већ указано, еволутивне промене одликују се још једним значајним обележјем. Ова суштинска одлика предметне врсте друштвених промена подразумева поштовање постојећег, односно затеченог поретка друштвених правила. Било да је реч о обичајним, моралним или правним нормама, оне приликом еволуције, не бивају коренито уклоњене из поретка друштвених правила, већ се на бази истих поступно гради нови, унапређени поредак норми. Промене се у овом случају јављају као нужност, међутим, током целог свог трајања, развојни процес праћен је свешћу о потреби уравнотеженог одвијања и тежњом да се избегну сукоби са снагама које су створиле постојећи поредак норми. У вези са тим, за еволуцију се често у теорији каже да представља парцијалну промену затеченог стања, односно да се нови поредак друштвених правила ствара без драматичних промена, уз континуитет са постојећим правилима.[460] Наведену тврдњу ипак није пожељно узети у апсолутном смислу, занемарујући време као битан фактор током којег квантитет и квалитет учињених промена треба да дође до изражаја.

Основне појавне облике еволуције представљају реформа, државни удар и пуч.[461] Њих је, сходно обележјима оперативних средстава која су употребљена приликом спровођења саме друштвене промене, могуће поделити на ненасилне и оне чије извођење, са собом носи одређени степен силе. Реформа представља карактеристичну ненасилну форму еволуције, односно облик у оквиру којег до изражаја долази потпуни континуитет са поретком који се мења. Промена друштвених норми, одвија се на бази постојећих правила, која се постепено архивирају и елиминишу из поретка, али чији се допринос никако не доводи у питање. Предмет реформе, као основног облика еволуције, могу представљати различите области друштвених односа, а у оквиру тога и друштвених правила којима су ови односи регулисани.[462]

За разлику од реформе, као ненасилне форме еволуције, спровођење друга два облика ове друштвене промене, може укључити употребу насилних оперативних средстава. Дакле, у оквиру државног удара и пуча, конкретне промене у различитим

[460] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 45.
[461] *Исто*.
[462] Поступни развојни процес какав реформа представља, у себи обухвата широк спектар промена у области својинских односа, образовања, културе, привреде, безбедности, права, односно у некој другој области друштвеног живота, за коју је постоји свест о нужности да се достигнути степен развоја подигне на виши ниво.

областима друштвеног живота, такође су еволутивног карактера и одвијају се поступно и дуготрајно. Темељи затеченог поретка и у случају наведених форми еволуције не руше се аутоматски и одједном. Напротив, трансформација друштвених односа и правила којима су исти регулисани, предмет је промена које су као и у случају реформе, парцијалне и подразумевају стварање новог и савременијег поретка, утемељеног на основама оног већ постојећег, затеченог. Оно што државни удар и пуч, као облике еволуције, одваја од реформе, јесте чињеница да делатне снаге, које се јављају као главни носиоци друштвене промене, своје положаје у оквиру државног поретка, заузимају на противправан начин. У вези са тим, наведене форме еволуције, поред континуитета са постојећим поретком, на који је претходно указано, одликује и одређени степен дисконтинуитета, обзиром да, приликом заузимања положаја, односно преузимања власти, најчешће долази до кршења принципа забране насиља, на којем сваки савремени поредак почива. Специфичност ових облика еволуције присутна је и у погледу субјеката који се јављају као носиоци промене.[463] Спровођење промене путем пуча, неретко има и милитантну позадину, а као предводници истог могу се јавити војни чиновници различитог ранга.

Након излагања основних обележја еволуције и њених појавних облика, у контекст ове друштвене промене потребно је ставити правила којима је регулисано понашање људи. Предмет еволутивних промена представљају различите области друштвених односа, а у оквиру истих, под утицајем промена налазе се и правила којима су предметни односи регулисани. Непобитна је чињеница да друштвене промене имају одређени утицај на друштво као свој објект, односно да за собом, на истом, остављају одређене последице. Ипак, природа поменутог утицаја условљена је различитим факторима, попут величине, односно обима промене која је наступила, дела друштвеног система који је променом погођен и слично. По мишљењу појединих аутора, најсложенија сфера утицаја друштвене промене везана је за друштвене вредности и норме које служе остваривању истих.[464] Следствено томе, потребно је утврдити, какав је утицај који извршене еволутивне промене остављају на обичајну, моралну и правну норму, као најзначајније врсте друштвених правила понашања.

Обичајна норма продукт је неорганизоване друштвене масе, настала дуготрајним и једнообразним понављањем одређеног понашања, уз постепено укорењивање истог у свест друштвених субјеката. Формирање обичаја постепено је и дуготрајно и подразумева стабилне друштвене прилике које би омогућиле да се одређени начин деловања чврсто веже за свест и вољу друштвених субјеката. Као такав, обичај најчешће представља својеврсни кочиони фактор друштвеним променама које подразумевају учестало и веома интензивно смењивање друштвених односа. Посматрано са аспекта друштвене заједнице, у одређеним случајевима је чак и пожељно да конзервативни карактер обичаја на својеврсан начин заштити друштво од промена, јер не подразумева свака промена истовремени друштвени бољитак.

Уколико је понашање друштвених субјеката континуирано сагласно са владајућим нормама, међу које, у одређеним типовима људских заједница, спадају и обичајне,

[463] Сами актери који приликом заузимања позиција прибегавају насиљу, различити су, па су код државног удара најчешће у питању субјекти који се у оквиру постојећег државног апарата већ налазе на вишим функцијама, док се као носиоци пуча јављају субјекти који заузимају ниже положаје и функције. Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 46.
[464] Mcleish, J., *The Theory of Social Change: Four Views Considered*, London, 1969, p. 66.

извесно је да постоје предуслови за опстанак таквог нормативног поретка.[465] Ипак, у одређеним ситуацијама, понашање људи, дакле односи између истих одвијају се у том смеру, да се потреба за променом јавља као нужда, а обичај који јој се супротставља, опстаје у друштву, све док се променама установљени односи не устале. Устаљивање нових друштвених односа, подразумева и погодну друштвену ситуацију за настанак нових обичајних правила којима би предметни односи били регулисани. У том смислу, еволутивне промене, као поступне и парцијалне, погодније су за развој обичајних правила, него што је случај са наглим револуционарним променама. Када се услови друштвеног живота стабилизују, обичајна норма започиње свој развојни пут, улази у процес трансформације, подстакнут еволутивним променама друштвених односа. Наведени развојни процес, када је у питању правило ове врсте, може да траје јако дуго, па је временски фактор у наведеном случају релативног карактера. Ипак, обзиром на карактер еволутивних промена, на њихову парцијалност и поступност, дуготрајни процес установљавања нових обичаја на темељу постојећих савршено одговара, постепеној еволутивној трансформацији друштвених односа.

Утицај друштвене динамике на морал, односно скуп правила смештених у свести човека која га усмеравају да чини добро, односно избегава зло, могуће је посматрати са два аспекта. Морална норма, као што је већ наглашено, елемент је психе појединца, али истовремено и чинилац свести различитих колективитета. Друштво познаје мноштво, готово безброј различитих облика повезивања између његових чланова. Свака од поменутих заједница временом гради сопствени етички кодекс и на тај начин одређује какво понашање чланова је са аспекта колективног, односно групног морала исправно, а које није. Упоредо са моралом који се јавља као својеврсно обележје различитих друштвених колективитета, његов садржај присутан је у свести сваке индивидуе која заједно са осталима улази у састав поменутих друштвених заједница.

Без обзира на чињеницу да по одређеном основу представља члана различитих облика друштвеног повезивања, појединац је ипак слободан да поред постојећег групног морала, у својој психи изгради и сопствени систем моралних вредности, односно правила чије поштовање води остваривању поменутих вредности. Уколико сматра да је колективни етички кодекс прихватљив са аспекта његових моралних критеријума, сопствено понашање ускладиће са истим. Уколико пак његов став по питању колективног морала није афирмативан, водиљу његовог поступања, представљаће морална правила присутна искључиво у свести дате индивидуе. У контексту два поменута појавна облика моралних норми, групног и индивидуалног, потребно је посматрати и промене којима су ова правила, као регулатори различитих друштвених односа, изложена.

Морална правила сваког од различитих облика повезивања међу људима, представљају својеврсни вредносни систем. Тај вредносни систем налази се у стању непрестане изградње, усавршавања, односно трансформације, а иста се одвија под утицајем промена којима су односи између људи изложени. Поменути утицај је неизбежан јер, шта је друго морални систем, до скуп различитих правила којима је у етичком смислу регулисано понашање актера друштвених односа. Садржину ових правила, јако је тешко са сигурношћу и у потпуности утврдити. Она није константна, јер нешто што је за појединца или припаднике одређене друштвене групе, у једном тренутку времена морално, у некој другој временској епохи, више неће бити.

[465] Janković, A., *Društvena stvarnost posmatrana iz perspektive vrednosti*, Sociološka luča, god. 11, br. 2, 2017, str. 85.

Уколико се као пример узме однос између друштвених субјеката, људи, смештен у контекст вредности каква је слобода, врло лако се може уочити поменута подложност променама карактеристична за друштвене односе. У доба античке Грчке или старог Рима, са моралног аспекта, потпуно је прихватљиво било да се однос између две индивидуе, два човека, третира као однос између господара и роба, тј. као однос између човека и ствари. Иако је то данас, на тренутно достигнутом ступњу друштвеног развоја незамисливо, временски је дуг и у животној пракси веома тежак развојни пут кроз који је поменути однос између људи прошао. Ово указује на еволутивни карактер промене којој су наведени друштвени однос и правила којима је исти регулисан, били изложени. Парцијално, поступно и дуготрајно мењање, како колективне, тако и индивидуалне свести од моралног одобравања, па све до потпуне моралне осуде, чињенице да је човек у односу према другом човеку третиран као ствар. Управо наведени пример, показатељ је релативног карактера који има време када су у питању еволутивне промене у друштву. Без обзира на чињеницу да је трансформација наведеног односа, као и моралних правила којима је исти регулисан, трајала вековима, односно миленијумима, крајња последица која се огледа у моралној осуди сваког облика људског ропства, спроведеној еволутивној промени довољна је да обезбеди позитивну коначну оцену.

Ипак, једну важну чињеницу, не треба сметнути са ума, а то је, да сваки појединац представља индивидуу за себе. Различити облици повезивања појединаца такође представљају засебне колективитете, посматрано са аспекта постојања и примене сопствених нормативних и вредносних система. Оно што је неком морално исправно, другоме није. Упркос чињеници да је еволутивни пут релације између људи, из домена ропства, у сферу потпуне слободе, са колективног моралног аспекта, у потпуности исправан, не треба игнорисати чињеницу да постоје индивидуе, које у сопственој свести наведену промену нису прихватиле. Догађаји из ратовима обележене релативно блиске прошлости, можда су и најбољи показатељ тога, односно чињенице какав је морални став одређених индивидуа према слободи човека. Ово чак није искључиво везано за поменути друштвени однос који се тиче слободе људи. Предметни однос наведен је као пример, а исти је аналогно могуће применити и на еволутивни развојни пут и других области друштвеног живота.

Дакле, од самог свог постанка, људско друштво се мења, трансформишу се односи између друштвених субјеката, али и правила чија је сврха да исте регулишу. У том смислу и морал, односно норме од којих је исти сачињен, пролазе кроз развојне процесе различите врсте. Као резултат процеса развојног карактера, узрокованих друштвеном динамиком, може доћи и до опадања моралног поретка, односно његове „деморализације“.[466] Коначан исход спроведених промена у области морала свој одраз има у успостављеном етичком кодексу сходно којем би чланови одређене друштвене заједнице требало да управе своје поступке. Ипак, свака заједница, сачињена је од различитих индивидуа. Као самосталне индивидуе, ови појединци слободни су да насталу промену у области друштвених односа, тачније у њиховој моралној сфери, оцене сходно сопственим моралним критеријумима, односно да сами одлуче да ли ће своје поступке усагласити са новоствореним и колективно прихваћеним моралним уверењем.

[466] Деморализацију, као специфичан негативни исход интензивног процеса друштвене динамике, поједини аутори исправно одређују као престанак, односно укидање моралне функције друштвених улога, где посебно треба указати на улоге родитеља и наставника. Гавриловић, Д., Стјепановић Захаријевски, Д., *Традиционалне и модерне вредности у транзиционој Србији*, ТЕМЕ – часопис за друштвене науке, год. 36, бр. 3, 2012, стр. 1089.

Друштвене промене врше утицај и изазивају бројне последице у оквиру различитих области друштвеног живота. У вези са тим, свака промена остварује одређену дозу утицаја у области друштвеног живота коју представљају држава и право. Држава, као друштвена заједница, односно најсавршенији облик повезивања људи и право као скуп правила којима су регулисани друштвени односи у оквиру државе, заједно са осталим друштвеним појавама, од самог свог постанка, налазе се у сталном процесу развоја, те у оквиру истог опстају и трају. Посматрана у контексту друштвене динамике, правна норма се неретко доживљава као специфична сфера, постојећа између различитих друштвених противречности.[467] У том смислу промена, односно прилагођавање предметне врсте друштвених правила, актуелним друштвеним приликама, намеће се као својеврсна нужност. Трансформацију државно-правног поретка могуће је вршити како еволутивним, тако и револуционарним путем. На овом месту, потребно је, прво указати на основна обележја утицаја еволутивних промена на државно-правни поредак, односно, на систем правних норми на којима се предметни поредак темељи.

У контексту парцијалности, поступности и дуготрајности које, као што је већ напоменуто, карактеришу еволутивни развојни процес, потребно је посматрати и промене које настају на државно-правном подручју. Еволутивне промене могу бити праћене потпуним правним континуитетом између поретка који се мења и поретка који надолази. Дакле промена постојећег правног поретка, врши се у потпуности на основу и у складу са правним нормама на којима почива поредак који се мења. Наведена правила садрже одредбе, којима је предвиђен дозвољени начин њихове промене, а делатне снаге које се јављају као носиоци друштвених промена, у потпуности се придржавају ових норми. Карактеристичан облик еволуције у оквиру којег је присутан потпуни континуитет са правилима поретка који се мења, представља реформа.

Наведени облик еволутивних промена може да обухвати различите области друштвеног живота, а промене у готово свим или барем већини друштвених области, праћене су истовременом трансформацијом постојећег законодавства. Упоредо са економском, културном, образовном или безбедносном трансформацијом, одвија се процес правних промена. Овај поступак подразумева доношење читавог сета различитих прописа, почев од оних подзаконских који на хијерархијској лествици правних прописа заузимају ниже положаје, па све до различитих закона и законика са значајнијим предметом регулисања и већом правном снагом. Предметни прописи доносе се уз поштовање процедуре предвиђене нормама које се, услед промена које су наступиле, мењају. На тај начин, правни континуитет између два државно-правна поретка добија сопствени одраз у оквиру друштвене промене ове врсте.

Коришћењем затечених уставних и законских институција, не одриче се допринос поретку који се мења, већ се напротив исти уважава. Као својеврсну заоставштину затеченог правног поретка, носиоци друштвених промена, у нови поредак уносе све оно што одговара новонасталим друштвеним потребама. Обим норми подобних да надживе еволутивну промену која је у друштву наступила, зависан је од карактера саме промене у области друштвених односа. Драстичне промене друштвених односа, потенцијално са

[467] Правна норма истовремено представља моћно средство установљавања правде, али и извор бројних друштвених неједнакости, дакле снажно оружје за отпор угњетавању потчињених, али и сврсисходни инструмент очувања моћи у рукама владајућих. Cummings, S., *Empirical Studies of Law and Social Change: What is the field? What are the Questions?*, Wisconsin Law Review, no. 171, 2013, pp. 173-174, *доступно на*: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2239939 (приступ страници 12.06.2024.)*.

собом носе и обимније промене правних норми којима су исти регулисани, односно воде елиминацији већег броја постојећих правила из поретка.

Круну правне реформе, као облика еволуције у државно-правном делу друштвеног живота, свакако представља промена општег акта највеће правне снаге, дакле промена устава. За ваљано спровођење промене овог типа, нужна је испуњеност одређених услова. Најпре, неопходно је да друштвене прилике, односно услови друштвеног живота погодују једној тако крупној промени. Нужно је постојање колективне свести, најчешће исказане кроз усаглашене ставове актера који добро познају уставну материју, о томе да правила садржана у важећем уставу, више не одговарају степену развоја достигнутом у области друштвеног живота, односно, да му иста нису дорасла. У том случају, промена устава се намеће као нужност, а друштвени субјекти, носиоци промена, вољни су да приступе спровођењу наведеног у дело. Постојећи устав, делатне друштвене снаге мењају на тај начин што у потпуности поштују и примењују правила истог којим је регулисана процедура промене овог акта. У том смислу правни континуитет са затеченим поретком и уставом као његовим симболом, у целости долази до изражаја.

Типичан пример правног континуитета оствареног у оквиру еволутивне друштвене промене представљају правне реформе које су се у Републици Србији догодиле почетком 21. века. Након извршених промена на руководећим позицијама у земљи, приступило се спровођењу реформи у различитим областима друштвеног живота. Наведене промене подразумевале су трансформацију прописа у области правосуђа, својинских односа, организације управе, односно локалне самоуправе.[468] Поступак спровођења наведених реформи подразумевао је поштовање постојеће правне процедуре, дакле поштовање правила чијој се промени приступило. Процес поменутих правних реформи заокружен је доношењем новог Устава[469], 2006. године. Чињеница да је спроведени поступак доношења наведеног правног акта, од стане појединих аутора[470], оцењен као нагао и убрзан, предметној процедури ипак не одриче еволутивни карактер. Целокупни процес извршене правне реформе, чији завршни сегмент представља уставна промена, ипак је спроведен на такав начин, да поступност истог, никако није била усмерена на кочење друштвеног прогреса, који је на почетку овог века био у замаху, већ на сазревање друштвених околности, које би омогућиле да негативне последице спроведених промена, у потпуности буду елиминисане из поретка.

VII.3. Друштвена правила и револуционарне промене

Поред еволутивних промена, које су постепеног, дуготрајног и парцијалног карактера, трансформације у оквиру друштвеног поретка могу бити и знатно другачије, корените и потпуно радикалне. Промене у области друштвеног живота, којима се постојећи друштвени поредак мења суштински, из основа, уз потпуни раскид са затеченим тековинама, представљају револуционарне промене и значајан су пратилац људског друштва од момента његовог постанка. У очима појединих аутора, друштвена промена ове врсте, спољашњи је израз, односно кулминација нагомиланих тензија, присутних код појединаца и колективитета, узрокованих постојећом несразмером између потреба и очекивања са једне, односно постојећег ступња друштвеног развоја, са друге стране.[471] Наступање револуционарних промена, подразумева оштар раскид и потпуни дисконтинуитет са нормама којима су, трансформисани друштвени односи

[468] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 46.
[469] Устав Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 98/2006 и 115/2021).
[470] Марковић, Р., *Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед*, Анали Правног факултета у Београду, год. 54, бр. 2, 2006, стр. 5.
[471] Tilly, C., *Revolutions and Collective Violence*, Ann Arbor, 1973, p. 9.

били регулисани.[472] У погледу самог дисконтинуитета који се као последица радикалних промена јавља, уочљиво је одређено теоријско несагласје. Са једне стране, као главни критеријум за оцену континуитета, односно дисконтинуитета, узимана је законитост. Сходно овом гледишту, промене извршене у складу са важећом регулативом, обележје су континуитета.

Промене противправног карактера, односно радикална акција, спроведена без ослонца на постојећи правни оквир, суштинско је обележје дисконтинуитета. Поред наведеног, у теорији је присутно и гледиште које континуитету, односно дисконтинуитету додаје и фактичку ноту, те га смешта у контекст ефикасности.[473] У тврдњи да је и противправно стање подобно да постане законито, у случају да се новоуспостављени режим трајније устали, јасно је изражен став о превласти ефикасности над законитошћу, односно тенденција ка надмоћи фактичког над правним. Наведени став утемељен је на практичним примерима које бележи историја, а у којима се често дешавало да снаге које су изнеле друштвену промену, у циљу прибављања легитимитета сопствене владавине, макар привремено прихватају затечене прописе, чиме истовремено потврђују континуитет поретка изложеног промени.

Коренити и радикални карактер промене актуелних друштвених односа, којем носиоци револуције теже, последично угрожава значајне интересе многих друштвених група.[474] У вези са тим, посматрано из угла, револуцији изложених социјалних група, односно са аспекта друштвених правила која овом радикалном променом бивају елиминисана из поретка, револуција представља противправни и неморалан друштвени чин. Ипак, наведену констатацију, потребно је узети са извесним степеном резерве. Промена у оквиру друштвених односа, као крајња последица и није толико спорна. У највећем броју конкретних случајева наступања револуције, друштвене прилике су биле такве, да су се промене у области друштвеног живота јавиле као нужност.

Револуционарне промене, јављају се као специфичан одговор, реакција на институционалну, али и друге облике дисфункције, присутне у друштву.[475] Оно што је у овом случају спорно, јесте сам начин спровођења ове друштвене промене, који није заснован на правилима о промени поретка који се трансформише, те је из наведеног разлога са аспекта тих правила окарактерисан као потпуно нелегитиман. Јелинек примећује да снаге које претендују да кореницу промену свих сфера постојећег поретка изведу револуционарним путем, наведено теже да учине у убеђењу да су, неким вишим правом заиста и овлашћени на то, али да објективно посматрано, такво право и на њему утемељено овлашћење на овакво поступање, ипак не постоји.[476] Теоријска одређења револуције, иду и у другом правцу.[477] У контексту наведених схватања, потребно је

---

[472] Lukacs, G., *Etika i politika*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972, str. 29.

[473] Противправно стање изазвано спроведеном променом, стекло би законити карактер, уколико би нови режим успео да се одржи на власти. На тај начин фактичка ефикасност надвладала би законитост, а дисконтинуитета у класичном смислу не би ни било. Милојевић, М., *Континуитет и дисконтинуитет државног правног поретка*, Анали Правног факултета у Београду, год. 49, бр. 1-4, 2001, стр. 194.

[474] Сорокин, П., *Социологија*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1932, стр. 540.

[475] Yenicirak, H., *Identifying dimensions of revolutionary change and transformation: A reference framework for studies on revolutionary movements,* Uludag University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences, vol. 22, no. 41, 2021, p. 1155, *доступно на*: *https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1552729 (приступ страници 18.06.2024.)*.

[476] Јелинек, Г., *Борба старог са новим правом*, Издавачка кућа Плато, Београд, 1998, стр. 13.

[477] Штал под револуцијом не подразумева побуну, односно насиље народа уперено ка највишим властима, већ исту одређује као специфично политичко учење, као начин мишљења народа и установа јавног живота,

направити својеврсни баланс између промена у разним областима друштвеног живота које се јављају као нужност и начина спровођења предметних трансформација, који се у смислу постојећих друштвених правила чини нелегалним, односно нелегитимним.

Након извршене револуционарне промене, делатне снаге које се јављају као носиоци револуције, установљавају нови поредак у области друштвеног живота. Доношење нових прописа и установљавање колективног моралног схватања, прилагођеног новонасталим и трансформисаним друштвеним односима, битна су обележја периода који наступа непосредно након извршене револуције. У том смислу, креће ново рачунање времена у поретку друштвених односа, а правила којима су исти регулисани, започињу свој нови животни пут.[478] Поредак на тај начин установљен, неретко достиже знатно већи степен развоја у односу на замењени поредак друштвених односа. Француска револуција из 1789. године, можда је и најзначајнији показатељ доприноса једне друштвене промене квалитативном развоју друштва и то на глобалном нивоу. Фундаментални принципи на којима се темеље и функционишу данашњи пореци, настали су као тековина поменуте конкретне друштвене промене која је захватила најзначајније економске, друштвене и политичке структуре.[479]

Пракса друштвених односа познаје и револуције за чији је крајњи резултат упитно да ли може бити сматран каквом врстом друштвеног прогреса.[480] Када се све изнето узме у обзир, потребно је заузети донекле уздржан коначни став. Упркос нелегитимном карактеру начина на који се предметна друштвена промена спроводи, примери из праксе показали су да њене коначне последице могу бити, како штетне, тако и веома корисне по људско друштво. У том смислу, потребно је бити веома опрезан приликом давања коначног суда о овој врсти друштвене промене. За давање коначне оцене, можда су у конкретном смислу позваније неке друге науке, попут социологије, те је на овом месту потребно усмерити пажњу на однос друштвене промене ове врсте према конкретном предмету истраживања, односно ставити револуционарне промене искључиво у контекст друштвених норми.

Обичајне норме, као правила за чији настанак и развој се као неопходност траже стабилне друштвене прилике и одсуство драстичних и скоковитих трансформација у области друштвених односа, према револуционарним променама, никако нису афирмативно управљене. Развој обичаја захтева постепеност, дуготрајност, једнообразност у поступању, које воде укорењивању одређене заповести у свест и вољу друштвених субјеката. Револуција је напротив, сушта супротност свега наведеног, јер подразумева моментални и радикални раскид са свим тековинама затеченог поретка који је подвргнут промени. У том смислу, као значајно, поставља се питање, да ли је обичајно правило у стању да надживи једну револуционарну промену. Одговор на наведено питање тешко је уопштити, јер се примери из праксе друштвених односа међу собом веома разликују. Неспорно је да нису сва обичајна правила у стању да након спроведене

који није наметнут, већ је утемељен на разуму и вољи човека. Тадић, Љ., *Традиција и револуција*, Српска књижевна задруга, Београд, 1972, стр. 9-10.

[478] Симић, Ђорђевић, Матић, *нав. дело*, стр. 47.

[479] Goldstone, J., *Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory*, Annual Review of Political Science, vol. 4, 2001, pp. 142-143, *доступно на*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1531902 *(приступ страници 20.06.2024.).*

[480] Октобарска револуција којом је 1917. године била захваћена Русија, у вредносном погледу повод је опречних ставова. Док је бројни аутори третирају потпуном негацијом било каквог вида друштвеног прогреса, присутна су и мишљења која наведену друштвену промену сматрају зачетком преображаја међународних односа моћи. Вратуша, В. А., *Самир Амин: Октобарска револуција 1917, један век касније*, Социолошки преглед, год. 51, бр. 4, 2017, стр. 627.

револуције, остану нетакнута и наставе са дотадашњим егзистирањем у оквиру друштвеног поретка.

Под утицајем револуције друштвени односи се могу изменити до те мере, да обичај којим је одређени однос био примарно уређен, више не представља адекватно регулаторно правило, што води губитку значаја наведене норме и њеној елиминацији из поретка друштвених правила. Насупрот томе, последице промена у области одређених друштвених односа могу бити мањег интензитета, па се обичајна норма упркос револуцији може одржати као примарни регулатор ових односа. На крају, важно је подсетити, да револуционарна промена, у контексту друштвених правила понашања, може да представља и нови почетак. У том смислу, према овој врсти друштвене промене потребно је управити и обичајна правила. Носиоци револуционарне активности теже да, након извршене револуције, стабилизују друштвене прилике и усмере их у правцу мирног развоја. Наведено друштвено стање, је управо оно које погодује развоју обичаја, па тако и нова обичајна правила, адекватна новонасталим друштвеним односима, могу започети пут сопственог устаљивања.

Моралну револуцију, односно револуционарне промене у сфери моралних норми, потребно је посматрати као трансформацију основних моралних правила, дакле, норми којима је обезбеђено остваривање основних моралних вредности, али и самих вредности чијем досезању морална правила доприносе.[481] Како морал са својом индивидуалном и колективном страном, не представља савршено систематизовани скуп правила, промене у наведеној друштвеној сфери није могуће посматрати једнозначно. Морална норма усмерава људско понашање ка остваривању одређених вредности. Зависно од перспективе посматрања, наведене вредности могу бити сагласне, али и једна другој противречне. Промене моралних правила, настале као последица трансформације друштвених односа, потребно је посматрати из угла поменутих вредности, чије досезање морална правила треба да омогуће. У вези са тим, поставља се питање, да ли су и у ком обиму могуће промене у области морала, као последица револуције. Теоријска становишта у погледу одговора на наведено питање се разликују. Присталице морала као појаве која служи универзалним вредностима, негирају сваки могући вид промене вредности које улазе у састав истог, односно чијем би остваривању у пракси, требало да допринесу морална правила.

Са друге стране, налазе се заговорници мишљења да су револуционарне промене у сфери моралних правила ипак могуће. Овај вид трансформације приказују као промену значајних моралних правила која воде остваривању битних моралних вредности. Ипак, ни поменуто становиште, под револуцијом у области моралних односа и норми, не подразумева промене оних највиших вредности и њима адекватних правила. Највише вредности су константне, па су у том смислу променама подложне искључиво ниже вредности, дакле оне које на моралној скали заузимају нижи положај од основних моралних вредности. Историјски пример из домаће животне праксе подобан је да допринесе бољем разумевању наведеног питања. Средином прошлог века, друштвени односи на овдашњем простору били су изложени деловању снажних револуционарних промена. Социјалистичком револуцијом биле су обухваћене политичка, али и економска област друштвеног живота. Као последица поменуте друштвене промене, дошло је до измене постојећих схватања у погледу одређених важних друштвених, а у вези са тим и моралних вредности. Приватну својину, као значајну вредност, заменила је друштвена

[481] Лукић, *Социологија морала*, *нав. дело*, стр. 282.

својина.[482] Дакле социјално-економска и политичка револуција испраћена је променом схватања у погледу важних вредности. Поменуте вредности које су замениле своја места, на скали моралних вредности су ипак испод неких значајних, непроменљивих вредности. Тако се вредност својине налази изнад, било приватне, било друштвене својине и као таква није подложна променама изазваним револуционарним деловањем у области различитих друштвених односа.

Саму чињеницу променљивости схватања у погледу одређених моралних вредности потребно је узети са одређеном дозом резерве. Наиме, неспорно је да је услед економске и политичке социјалистичке револуције, морално вредновање приватне и друштвене својине измењено. Дакле, колективна социјалистичка морална свест, искључиви примат дала је друштвеној својини. Међутим, са ума никако не треба сметнути ону другу, индивидуалну страну морала. Јер појединац, независно од припадности одређеном социјалном колективитету, има способност да самостално просуди да ли новонастало морално схватање, проузроковано измењеним доживљајем одређеног друштвеног односа, задовољава његове личне моралне критеријуме. У контексту претходно наведеног, револуционарне промене у области моралних правила и вредности, у начелу треба прихватити као могуће, али је исте нужно релативизовати у двоструком смислу. Најпре у погледу вредности које су као такве погодне утицају револуционарних промена, а затим и у смислу односа између индивидуалне и колективне сфере доживљаја моралних вредности.

За разлику од обичајних и моралних правила, последице револуционарних промена, до изражаја најинтензивније долазе у поретку правних норми. Док је за обичаје и моралне норме донекле спорно да ли уопште могу бити под утицајем промена изазваних револуционарним деловањем, када су у питању правне норме, ситуација је у потпуности јасна. Економска и политичка, односно револуција у области других друштвених односа, свој печат оставља и на правној страни друштвеног поретка. Успешно окончање револуције, најчешће је праћено истовременим раскидом са важећом правном регулативом, па први наредни корак представља доношење новог устава, односно законских и подзаконских аката, прилагођених новонасталим друштвеним приликама. Битно обележје наведеног стваралачког процеса јесте дисконтинуитет у односу на постојећу правну регулативу.

На дисконтинуитет са старим правним поретком, изазван друштвеном променом какву представља револуција, указује Стеван Врачар.[483] Постојање континуитета државноправног поретка, поуздан је показатељ да револуције нема, да иста није извршена. И обрнуто, извођење револуције, означава крај континуитета којим је одређени државноправни поредак био праћен. У том смислу, револуцију, односно чињеницу да ли се иста десила или није, могуће је третирати и као специфични критеријум постојања континуитета у оквиру одређеног државноправног поретка.

---

[482] На темељу револуционарно установљених критеријума оцене друштвене вредности одређених добара, попут приватне својине на грађевинском земљишту, установа експропријације је од института чија је примена била изузетна и сматрана ударом на економске основе државног уређења, врло брзо постала легитимно средство у редовној употреби. Благојевић, Б., *Експропријација, право на стан и станбена изградња*, Анали Правног факултета у Београду, год. 9, бр. 4, 1961, стр. 381.

[483] Револуционарне промене, облик су квалитативне трансформације у сфери правног поретка. Целокупна револуција својеврсни је квалитативни преображај, а промене у домену правног поретка, његови саставни елементи. Дисконтинуитет правног поретка и револуција, без сумње су појаве које је тешко одвојити, како у логичком смислу, тако и са аспекта њихове практичне реализације. Врачар, С., *Револуција и дисконтинуитет државноправног поретка*, Анали Правног факултета у Београду, год. 9, бр. 4, 1961, стр. 425-426.

Неписано је правило, да постреволуционарни политички систем тражи конструисање новог поретка правних правила. Дакле револуционарне снаге, након успешно изведене друштвене промене претендују да ускладе правну регулативу са новонасталим друштвеним потребама.

Између стварања новог поретка правних правила и спровођења револуције уочљив је својеврсни паралелизам форми. Ипак, поменуту временску подударност, не треба третирати као поистовећивање ове две друштвене појаве. И даље је реч о две независне друштвене појаве, о два самостална појавна облика. Док револуција свој одраз даје у домену односа између носилаца политичке власти, дакле превасходно у сфери државе, њоме праћени дисконтинуитет, подједнако се одражава и на терену права. Дакле револуцијом праћени државноправни дисконтинуитет, не своди се на пуку насилну промену носилаца политичке власти, већ представља истовремени раскид са тековинама постојећег поретка правних норми, али и неизбежно стварање новог. Сходно наведеном, однос револуције и државноправног дисконтинуитета, могуће је посматрати и као релацију узрока и последице, јер револуција чије поприште представља држава, као своју неизбежну последицу има радикалне промене на терену права. Временска повезаност наступања револуције и државноправног дисконтинуитета, показатељ је њихове међусобне условљености, али не и истоветности.

Промена постојеће правне регулативе не врши се у складу са затеченим позитивним правом које се мења. Сваки правни поредак, у оквиру правних аката у којима су садржане норме највеће правне снаге, уређује поступак промене постојећих и доношења нових прописа. Дакле, процедура промене постојећих и доношења нових правних аката и у њима садржаних правних норми, предвиђена је за сва правила, почев од устава као општег акта највеће правне снаге, преко закона, па до подзаконских аката који на конкретан начин уређују разне врсте друштвених односа. Правне норме и правни акти у оквиру којих су исте садржане, хијерархијски су устројени према правној снази и степену општости у регулисању различитих друштвених односа.

Правне норме смештене у вишим актима, на општији, односно апстрактнији начин уређују различите животне ситуације. Ниже правне норме, конкретније су у регулисању друштвених односа и представљају својеврсну разраду хијерархијски виших општих правила. Потребно је поменути и појединачне норме, засноване на општим правилима, које на најнепосреднији начин регулишу односе између друштвених субјеката. У контексту поменутог хијерархијског распореда, врши се повезивање између правних норми у оквиру правног поретка. Тако је основ важења појединачне правне норме, опште правна норма, док се као основ важења ниже опште правне норме, јавља више опште правно правило. Наведени хијерархијски ланац протеже се до устава као акта у којем су садржане највише опште правне норме, односно норме највеће правне снаге.

Оштрим правним раскидом са затеченим поретком, односно, пре свега променом устава и на њему заснованих прописа, мимо прописане процедуре за промену истих, револуционарне снаге, носиоци наведене друштвене промене, прекидају хијерархијски ланац правних норми, на којем почива и темељи се целокупан правни поредак. У вези са тим, питање које се основано поставља, односи се на основ важења тог новог устава који револуционарне снаге уводе у поредак који граде. Претходно важећи устав, у случају игнорисања правила о промени овог правног акта, не може се сматрати основом настанка и важења овог новог, револуционарног устава.

Иницијални недостаци који карактеришу устав, као темељ новог, на крилима револуције зачетог поретка, свој одраз имају и на осталим актима и нормама тог новог

правног поретка. У контексту поменутог хијерархијског устројства правних норми и аката, спорно је дакле и питање ваљаности основа правног важења других општих, али и појединачних правних норми и аката. Манљивост почетне и главне карике, слаби целокупан хијерархијски ланац правних норми, услед чега револуционарне снаге теже да пронађу начин помоћу којег би наведени недостаци били елиминисани. Један од могућих начина, подразумевао би поистовећивање делатних снага које спроводе револуционарне промене, након којих доносе нови устав, са изворним, односно првим уставотворцем. Тиме би поменути друштвени актери располагали потпуном стваралачком влашћу, а основ важења тог новог, револуционарног устава, темељио би се на изворним овлашћењима која се налазе у рукама револуционара, творaца новог правног поретка.

Већ је речено да генерални став према револуцији, као облику друштвене промене није јединствен. Конотације у оквиру којих се ова значајна друштвена промена креће, веома се разликују.[484] Основаност аргумената, како у прилог, тако и против ове друштвене промене, се не може оспорити. У одређеним епохама друштвеног живота, промене се јављају као нужност, а револуционарне снаге, као једини актери, подобни да уклоне блокаде које цивилизацијском развоју постављају конзервативни фактори. Ипак, сам начин на који носиоци револуције, спроводе ову друштвену промену, неретко спречава стављање наведене промене у позитивни друштвени контекст. У наведеном смислу, ову друштвену промену потребно је посматрати и када су у питању правне норме, као базични елементи правног поретка. Иако актуелне друштвене прилике и новонастали друштвени односи, траже унапређена и њима адекватна регулаторна правила, ипак сам поступак стварања наведених норми изискује поштовање унапред прописане процедуре, што у условима револуционарног правног дисконтинуитета, никако није случај. Наведено, свакако представља разлог више, да се стваралачки допринос, револуционарне промене, када су правне норме у питању, прихвати са одређеном дозом резерве, односно да се исти у обзир узме зависно од околности сваког конкретног случаја.

У претходном делу текста положај друштвених норми размотрен је са аспекта друштвене динамике, дакле наведена правила стављена су у контекст незаобилазних промена присутних у оквиру друштвене стварности, односно промена саме друштвене стварности у којој бивствују. Поменуте промене појмовно су одређене, класификоване, а учињен је и покушај проналажења основних узрока који доводе до њиховог настанка. Након тога, од бројних и разноврсних друштвених промена, издвојене су оне које су у најближој вези са правилима понашања људи, дакле промене способне да на битан начин утичу на физиономију друштвених норми.

Темељна и поступна еволуција, са реформом као основним појавним обликом обележеним пуним континуитетом у односу на поредак који се мења, стављена је у контекст обичајне, моралне и правне норме, као најзначајнијих видова правила људског понашања. Док је за обичаје карактеристична одбојност према свим облицима промена, морал и право су и те како подложни интензивном утицају смењивања друштвених фактора и околности којима су окружени. Поред реформе, као облика еволуције

[484] Исправно примећује Јодер када каже да је револуција од стране знатног броја друштвених субјеката схваћена као нешто страховито, као највећа претња којој је модерна цивилизација изложена, али и да истовремено, у очима других, представља једини одсјај наде, подобан да друштво изведе из света таме, који се над истим надвио. Yoder, D., *Current Definitions of Revolution*, American Journal of Sociology, vol. 32, no. 3, 1926, p. 433, *доступно на*: *https://www.journals.uchicago.edu/doi/epdf/10.1086/214128 (приступ страници 28.06.2024.)*.

испуњеног континуитетом са поретком правила који се мења, друштвене норме стављене су и у контекст државног удара и пуча, насилних форми еволуције, које под одређеним околностима могу одисати дисконтинуитетом у односу на, променама изложени поредак.

Насупрот постепеним и парцијалним еволутивним променама, у оквиру друштвене стварности могу наступити и различите корените, односно радикалне промене, подведене под заједнички генерички појам – револуција. Обичаји као правила, традиционалног типа, дакле норме које претендују ка конзервацији односа које уређују, у директној су супротности са наглим и радикалним трансформацијама у оквиру друштвеног поретка, какве су без сумње револуционарне промене. Став морала и права по питању промена ове врсте, није јединствен и несумњиво је условљен углом посматрања. У том смислу, посматрано са аспекта правила која се на овај начин уклањају из поретка друштвених норми, револуција недвосмислено представља нелегалан, односно неморалан чин. Са друге стране, посматрано из угла нових правила, на којима друштвени актери, носиоци револуционарне промене, утемељују новостворени поредак, предметна промена представља моменат новог нормативног рачунања времена и смешта се у позитивни контекст.

Након овог краћег осврта на динамички аспект друштвених правила, односно након пропуштања истих кроз призму промена друштвене стварности, као доминантан, намеће се закључак о немогућности априорног заузимања става о позитивним или негативним ефектима утицаја одређене промене, на конкретно друштвено правило. Свака промена, са ефектима које носи, засебна је тема, па њене нормативне ефекте управо и треба посматрати на наведени начин, дакле индивидуално и изоловано, уз важну напомену да је временски фактор на овом месту релативног карактера, услед чега одређене промене, у старту оцењене као позитивне или негативне, након дужег времена, могу произвести бројне последице подобне да битно измене првобитни вредносни став, који је заузет према истој.

VIII РЕЗУЛТАТИ ЕМПИРИЈСКОГ ИСТРАЖИВАЊА

Осврт на различите аспекте друштвене динамике, односно смештање регулатора људског понашања у контекст друштвених промена, последња је фаза извршеног истраживачког процеса. Тематска целина у оквиру које је извршена анализа утицаја друштвених промена на правила понашања људи, представља последњи сегмент овог истраживања, али искључиво у теоријском смислу. Не оспоравајући значај теоријске обраде и онога што је путем исте сазнато, замисао аутора, ипак није да, спроведени истраживачки поступак остане искључиво у домену теоријског. Следствено томе, на постојећу теоријску основу, додата је емпиријска надградња. Емпиријски допринос сазнајном процесу, оличен је у добијеним резултатима статистичког истраживања, подобним да дају нову димензију погледа на поступак регулисања људског понашања путем друштвених правила. Након упознавања са основним карактерним обележјима друштвених правила, њихове класификације, анализе међусобних релација које између истих постоје, али и након теоријског разматрања практичног аспекта људског понашања, реалног утицаја друштвених норми на исто, посматраног кроз призму примене ових друштвених правила, у средиште интересовања ступили су адресати друштвених норми, односно субјекти чије понашање, дакле друштвени односи у које ступају, представљају предмет нормативног регулисања. Обједињени, као специфични

статистички скуп, адресати друштвених норми, исказали су мишљење о регулаторима сопственог понашања и утицају истих на конкретне људске поступке.

Упознавање са ставовима ових субјеката, изложеним у контексту одређених питања везаних за утицај друштвених правила, без сумње може бити сврсисходно и омогућити свеобухватно разумевање свега што је у досадашњем делу, у теоријском смислу сазнато. На овом месту је ипак, потребно поновити, да је сврха спроведеног статистичког истраживачког поступка, у допуни онога што је на темељу опсежне теоријске обраде већ утврђено. Допунски карактер, предметној статистичкој анализи припада превасходно због броја субјеката који су у оквиру исте, а у сврху овог научног истраживања, испитани. Иако број од две стотине анкетираних лица, квантитативно не представља потпуни основ за одређене далекосежне закључке и предикције, узимање у обзир ставова испитаних субјеката изузетно је значајно, обзиром да ће без сумње употпунити целокупну слику, која је о друштвеним правилима и регулисању друштвених односа, формирана на темељу досадашњег разматрања.

Постављени емпиријски циљ, несумњиво изискује адекватну методолошку потпору, услед чега су, приликом спровођења самог истраживања, доследно примењена правила на којима статистички метод почива. Иако нема времена, а ни претеране потребе за детаљним излагањем свих постулата статистичког метода који су употребљени, ипак је на одређене базичне методолошке смернице и имплементацију истих приликом спровођења истраживања, потребно обратити пажњу. Статистичка маса, односно статистички скуп, појмовно је одређен и сачињен од адресата друштвених норми и то искључиво физичких лица, дакле од људи. У погледу временског и просторног дефинисања статистичке масе, иста је ограничена на студенте, односно запослене који су 2022. године, дакле у време спровођења истраживања, похађали, односно били запослени на домаћој високошколској установи, у оквиру које је спроведено истраживање. Пол, старост и средина становања, основне су ознаке, или језиком статистике речено, номинална обележја адресата друштвених правила, као саставних чинилаца статистичког скупа. Методолошки устројен, овај емпиријски процес досезања сазнања, обухватио је три значајне етапе: фазу статистичког посматрања, рунду груписања прикупљених података и коначно статистичку анализу прибављеног материјала. Као начин прикупљања потребних података, односно средство прибављања обавештења о карактеристикама елемената статистичког скупа, употребљена је анкета. У циљу подстицања испитаника на давање што искренијих одговора на постављена питања, упитник је био анонимног карактера. Као што је већ наговештено, одговоре на питања везана за регулисање друштвених односа друштвеним нормама, дало је, укупно две стотине испитаника, студената и запослених на високошколској установи. Избор испитаника био је случајан, зависно од чињенице, ко се у периоду вршења испитивања налазио у школској установи, а истовремено је био вољан да учествује у истраживању.

Када је у питању полна структура испитаника, потребно је напоменути да је у спровођењу истраживања учествовало четрдесет пет мушкараца и стотину педесет пет припадница женског пола. Старосна доб учесника у истраживању креће се од осамнаест до четрдесет седам година. Када је реч о демографској структури испитаних лица, стотину двоје испитаника становници су градске средине, док је деведесет осам испитаника са сеоског подручја.

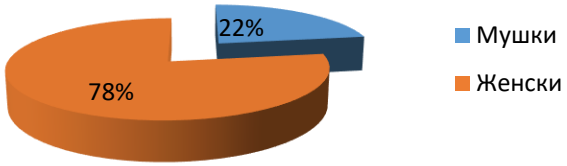

Графикон 1 - *процентуални приказ полне структуре испитаника*.

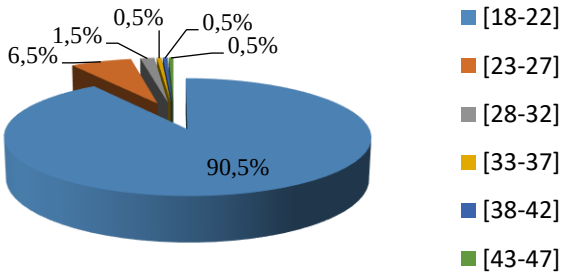

Графикон 2 – *процентуални приказ старосне структуре испитаника.*

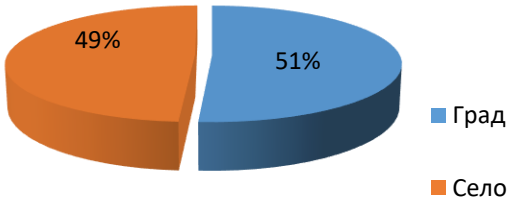

Графикон 3 – *процентуални приказ демографске структуре испитаника.*

Испитаницима који су учествовали у спровођењу истраживања изнете су следеће тврдње:

- Искреност, поштење, хуманост, солидарност и несебичност, моралне су врлине чијем достизању треба тежити без обзира на изазове и искушења свакодневног живота.

- Припадност одређеној друштвеној групи од пресудног је утицаја на формирање моралних схватања код појединца.
- У случају одступања у односу на моралне принципе заједнице којој појединац припада, предност треба дати сопственим моралним начелима.
- Сопствена уверења треба јавно испољити и онда када се разликују од моралних схватања која су доминантно заступљена у заједници којој појединац припада.
- Правни акти морају бити морално оправдани.
- У случају моралне неисправности правног акта, предност треба дати сопственим моралним правилима.
- Сматрам да појединац поштује правне прописе због уверења у њихову исправност и сврсисходност, а не због страха од санкције којом су снабдевени.
- Правне санкције интензивније делују на појединца од моралних санкција попут стида, срама и гриже савести.

О свакој од изнетих тврдњи, испитаник је могао да се изјасни заокруживањем једног од четири понуђена одговора:

- Уопште се не слажем
- Немам мишљење, не знам
- Делимично се слажем
- Потпуно се слажем

Пре упознавања са садржином ставова испитаника, потребно је учинити још нека методолошка појашњења. Приликом анализе исказаних ставова анкетираних субјеката, о изнетим констатацијама усмереним на одређене аспекте друштвених правила и поступак нормативног регулисања људског понашања, употребљена је такозвана Ликертова скала, односно скала збирног типа. Низ тврдњи које су изнете пред испитанике, усмерене су на различите аспекте одређеног става, у овом случају одређених питања везаних за моралну и правну норму, релацију која између истих постоји, као и за сферу примене ових правила на људско понашање. За сваку изнету тврдњу, испитаник изражава одређени степен слагања, који се у оквиру овог научног истраживања креће од потпуног неслагања, преко неутралног става израженог у недостатку мишљења, односно незнању, па све до потпуног слагања са исказаним тврдњама. Сваки одговор дат од стране испитаника је бодован, а укупан резултат, који исказује став испитаника према некој од тврдњи о којима су се изјашњавали, добија се сабирањем бодова који се односе на исту. Добијени резултат заправо исказује став испитаника према изреченим тврдњама, који је у одређеној мери позитиван, односно негативан.

У погледу тврдње да су искреност, поштење, хуманост, солидарност и несебичност, моралне врлине чијем достизању треба тежити без обзира на изазове и искушења свакодневног живота, испитаници су се изјаснили на начин приказан у графиконима број четири и број пет.

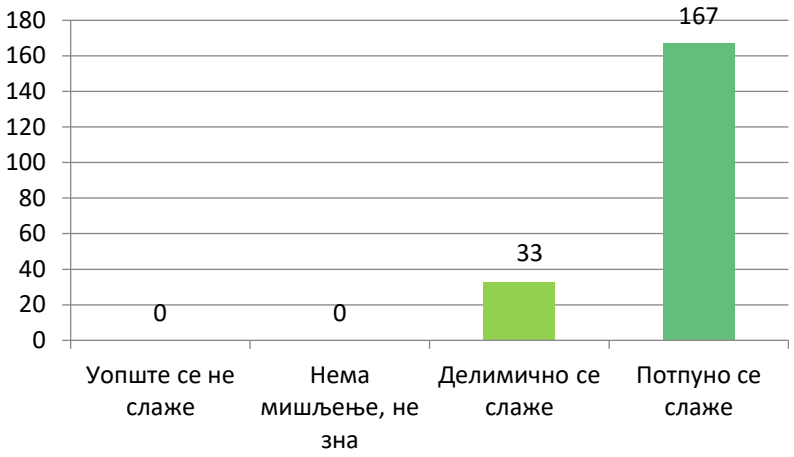

Графикон 4 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње да су искреност, поштење, хуманост, солидарност и несебичност, моралне су врлине чијем достизању треба тежити без обзира на изазове и искушења свакодневног живота.*

Графикон 5 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој су искреност, поштење, хуманост, солидарност и несебичност, моралне су врлине чијем достизању треба тежити без обзира на изазове и искушења свакодневног живота.*

Став испитаних учесника у истраживању, у погледу наведене тврдње у највећој мери је афирмативан, обзиром да је чак осамдесет четири процената испитаника изјавило да се у потпуности слаже са наведеном тврдњом, док је шеснаест посто испитаних изразило делимичну сагласност. Несагласних, односно испитаника који о наведеној тврдњи немају мишљење, није било. Смисао упознавања са мишљењем учесника у анкети, о евентуалном приоритету који досезање врлина као што су искреност, поштење, хуманост, солидарност и несебичност, има у односу на искушења свакодневног живота, непосредно је повезана са садржинским аспектом морала, односно утврђивањем садржине аутономних правила, која од човека као свог адресата захтевају исправно поступање. Већ је у делу текста посвећеном појму морала и моралних правила, указано на тешкоће са којима је скопчан покушај садржинског одређивања морала.

Садржинска неодређеност појма добро, онемогућава или знатно отежава садржинско одређивање морала, односно моралних правила од којих је сачињен. Следствено томе, одређивању морално исправног поступања, у садржинском контексту, могуће је приступити и утврђивањем суштинских обележја која улазе у састав појма добро. Искрено, поштено, хумано, солидарно и несебично поступање, несумњиво представљају врлине које је могуће подвести под заједнички плашт појма добро. Искреност и поштење, атрибути су људског понашања оличеног у отвореном и веродостојном исказивању сопствених осећања, ставова и мишљења. Исто тако, хуманост, солидарност, односно човекољубље, обележје је човека способног и вољног да другоме у свакој ситуацији помогне, те да са другим у тешким тренуцима саосећа, а да од наведеног, истовремено нема никакве користи. У питању је значајна људска врлина, која заједно са безграничном спремношћу дељења са другима израженом у несебичности, представља окосницу морално исправног поступања. Без обзира на то што је под појам доброг могуће подвести још мноштво других врлина усмерених на људско делање, ипак претходно побројаним врлинама несумњиво припада улога носилаца понашања које претендује да, са аспекта моралних критеријума, буде оцењено као исправно. У прилог наведеном егзистира и резултат спроведене анкете, односно, у великој већини изражен, потпуно афирмативни став према тврдњи да људско понашање, упркос искушењима и изазовима којима је у свакодневном животу изложено, ипак треба да буде обележено побројаним моралним врлинама.

У великој мери сагласни, испитаници су били са констатацијом да је припадност одређеној друштвеној групи од пресудног утицаја на формирање моралних схватања код појединца. За разлику од претходне тврдње, мали проценат испитаних учесника се са наведеном констатацијом уопште није сложио или о истој није имао мишљење. Тврдња наведене садржине непосредно је повезана са вишедимензионалним карактером који морал одликује, а на који је у претходном делу текста у више наврата указано. Дакле морал, као скуп аутономних правила смештених у људској свести, односно скуп норми блиско везаних за личност појединца, има и своју спољашњу, социјалну страну. Спољашњи утицај на настанак и развој морала, вишезначан је. Пре свега, потребно је подсетити на чињеницу да се морална правила не формирају, односно не развијају изван сфере објективно постојеће друштвене стварности. Дакле, иако је реч о унутрашњим правилима, о нормама аутономног ауторитета, на формирање истих, значајан утицај, а у одређеним ситуацијама и одлучујући, имају, управо они друштвени услови и околности, који су у датом тренутку реално постојећи. Човек се не рађа као априорно морално биће. Он се исправном делању током живота учи. Како највећи део свог живота, појединац проведе у одређеном облику заједнице са другим људима, најинтензивнији утицај на његово морално васпитање, односно на формирање критеријума разликовања морално исправног од оног понашања које то не представља, одвија се управо у оквиру ових облика међуљудског повезивања. Испитаници су са наведеним у претежној мери сагласни, а резултат њихових одговора приказан је у графиконима који следе.

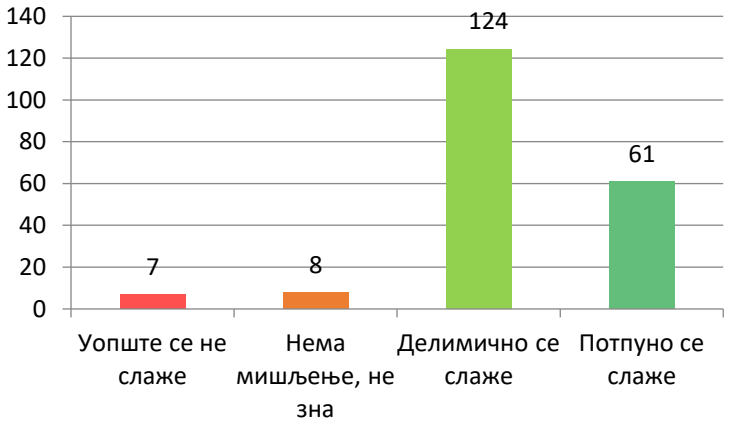

Графикон 6 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње да је припадност одређеној друштвеној групи од пресудног утицаја на формирање моралних схватања код појединца.*

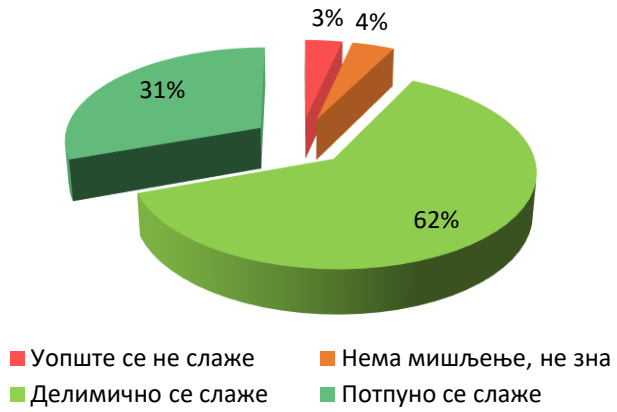

Графикон 7 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње да је припадност одређеној друштвеној групи од пресудног утицаја на формирање моралних схватања код појединца.*

На претходно изложену констатацију, о томе да припадност одређеној заједници одлучујуће утиче на формирање и развој моралних ставова и схватања појединца, надовезали смо тврдњу према којој, сопствена морална начела имају предност у односу на моралне принципе одређене заједнице, у случају међусобног одступања. Као што је већ наведено, човек као друштвено биће, временски значајан део свог живота, проведе у заједници са другим људима. Битна регулаторна улога у поменутим колективитетима, несумњиво припада и моралним правилима. Под утицајем друштвених околности, а као одраз друштвене стварности, у оквиру различитих облика људских заједница, развијају се специфични нормативно - вредносни системи, који са моралног аспекта, усмеравају понашање припадника ових скупина. Дакле, особена морална начела, намећу се као доминантна у оквиру конкретних облика људског повезивања, а на припадницима истих је да их усвоје и сопствено понашање према њима ускладе.

У основи морала, као скупа правила којима је на одређени начин уређено људско понашање, лежи идеја слободе, аутономности. Субјект који се сходно моралним правилима понаша, самостално их усваја, слободно одлучује, да ли одређена радња задовољава критеријум моралне исправности који је сам себи поставио. Међутим, поменута слобода има своје границе. Као што је већ поменуто, различите друштвене заједнице располажу сопственим оквиром моралних правила, којима су односи у оквиру истих уређени, па се од субјеката који се налазе под њиховим окриљем захтева да ове норме усвоје и примењују као општеобавезне. У датим околностима, може доћи до конфронтације моралних принципа једне индивидуе, са моралним правилима владајућим у групи којој иста припада. Сваки учињени избор, са собом носи и одређене консеквенце, а у контексту моралних правила, оне могу бити специфичне и огледати се у појави различитих моралних санкција. Када се све наведено стави у контекст реалних животних околности и практичног поступања у оквиру истих, јасно је да избор између сопствених моралних начела и моралних правила владајућих у оквиру одређене заједнице, за члана исте не представља ни мало једноставан задатак. Ипак, тачно половина испитаника делимично се сагласила са тврдњом да сопственим моралним начелима, у датом случају треба дати предност. Када се на то дода двадесет девет процената анкетираних лица са наведеном констатацијом потпуно сагласних, долазимо до закључка да, владајући став међу испитаницима иде у прилог надређености индивидуалних над колективним моралним нормама.

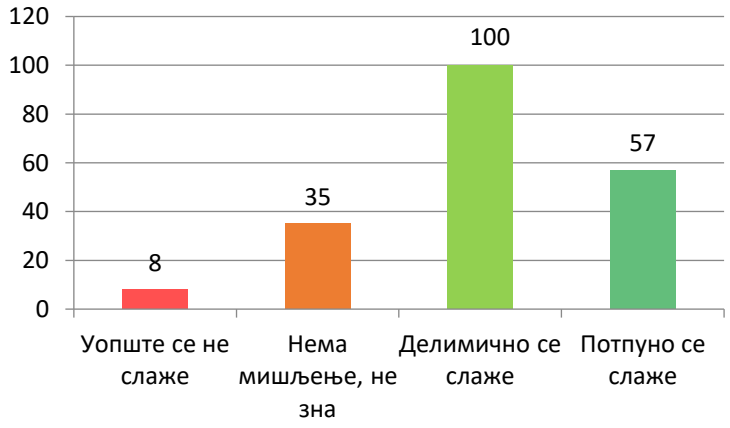

Графикон 8 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње према којој, у случају одступања у односу на моралне принципе заједнице којој појединац припада, предност треба дати сопственим моралним начелима.*

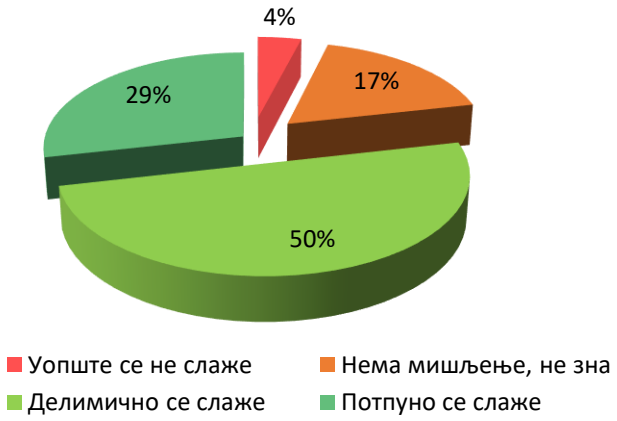

Графикон 9 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој, у случају одступања у односу на моралне принципе заједнице којој појединац припада, предност треба дати сопственим моралним начелима.*

У непосредној вези са претходно изложеном констатацијом, о надређености сопствених моралних уверења, у односу на моралне норме општеприхваћене од стране одређене друштвене заједнице, јесте и тврдња која се тиче јавног испољавања индивидуалних моралних ставова. У претходном делу текста је указано на вишезначност која карактерише морал, односно на могуће истовремено постојање различитих система моралних правила адресираних ка истом моралном субјекту, дакле лицу од којег се захтева да своје понашање усклади са наведеним императивима. У том смислу, под утицајем различитих друштвених околности, сукоб између индивидуалних моралних схватања, са моралним ставовима доминантно присутним у оквиру одређених колективитета, понекад је неизбежан. На друштвеном субјекту, припаднику датог колективитета је могућност избора између, оданости сопственим моралним вредносним мерилима или, наштрб тога, повиновању колективним моралним заповестима. Изјашњавајући се о наведеном, испитаници су, о надмоћи сопствених над колективним моралним правилима, кроз потпуну или делимичну сагласност, исказали прилично афирмативан став.

У вези са тим, као логично, поставља се питање њихове спремности, да у предметним ситуацијама несагласности индивидуалног и заједничког морала, јавно искажу сопствене моралне ставове. Спремношћу да јавно изрази сопствени став у контексту садржине владајућег моралног схватања, појединац се излаже ризику моралне осуде од стране осталих чланова заједнице, којима је владајућа норма прихватљива. Изјашњавајући се о наведеном, испитаници су снажну подршку дали тврдњи да сопствена уверења треба јавно испољити и онда када се разликују од моралних схватања која су доминантно заступљена у заједници којој појединац припада. Број од деведесет потпуно сагласних и деведесет троје делимично сагласних, у коначном збиру даје деведесет два процента испитаника, чији је став према наведеној тврдњи афирмативан. Следствено томе, став је велике већине испитаника, да сопствено уверење треба јавно испољити, без обзира на чињеницу, да исто одудара од моралних схватања доминантно прихваћених у оквиру одређене заједнице. Међу испитаницима је било оних који са наведеном тврдњом нису сагласни, односно оних који о истој немају мишљење, али је

њихов укупан проценат од осам посто, у коначном збиру незнатан у односу на оне који су се са констатацијом сагласили, као што се може и видети у графиконима број десет и број једанаест.

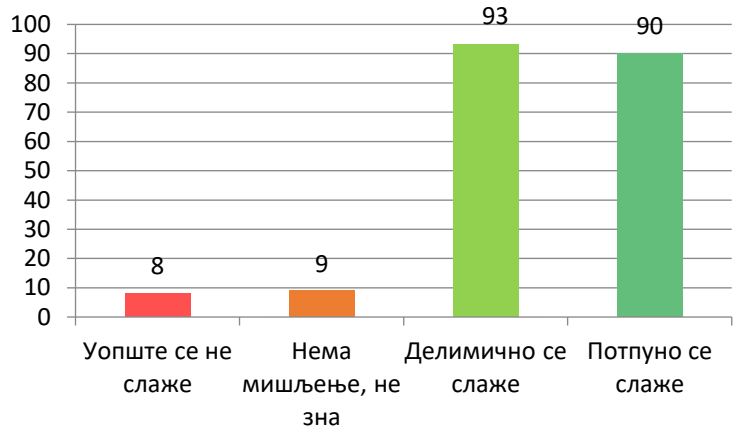

Графикон 10 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње према којој, сопствена уверења треба јавно испољити и онда када се разликују од моралних схватања која су доминантно заступљена у заједници којој појединац припада.*

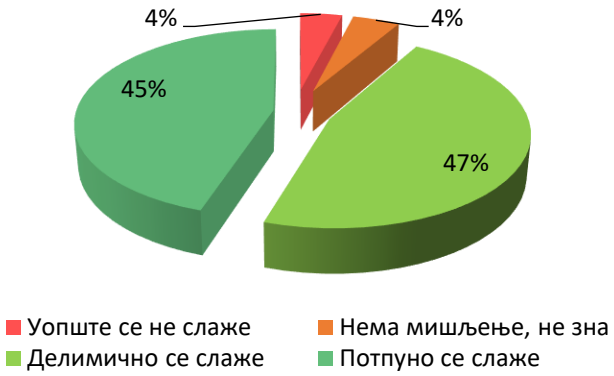

Графикон 11 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој, сопствена уверења треба јавно испољити и онда када се разликују од моралних схватања која су доминантно заступљена у заједници којој појединац припада.*

Однос права и морала, као једно од најзначајнијих питања, не само у оквиру теорије права, већ и у сфери етике, али и других научних дисциплина, своје место пронашло је и у склопу нашег теоријског разматрања. Како је основни предмет овог научног истраживања усмерен на теоријску обраду друштвених правила са свим поседованим својствима и специфичним релацијама у којима се налазе, однос између правне и моралне норме, логично се наметнуо као један предмета статистичке анализе постојеће у оквиру датог истраживања. Пред испитаницима се нашла тврдња о релацији између две врсте друштвених правила, о којој су своја гледишта, кроз обимну научну

грађу изразили бројни истакнути умови правне теорије, етике и филозофије. Морају ли правни акти бити морално оправдани?

Увидом у ставове испитаника изнете на констатацију да је морална оправданост права неопходна, могуће је закључити да исти нису искључиво позитивистички, односно чисто формалноправно оријентисани. Шездесет процената испитаних лица, изразило је потпуну сагласност са наведеном тврдњом. Уколико се на то додају и одговори двадесет седам процената испитаних, који су изјавили да су са тврдњом о нужној моралној исправности права, делимично сагласни, свеобухватни став испитаника, дат на предметну констатацију, могуће је оценити као афирмативан. Један проценат потпуно несагласних, односно, дванаест посто испитаника, који о наведеном нису заузели став, није довољан да поменути закључак доведе у питање.

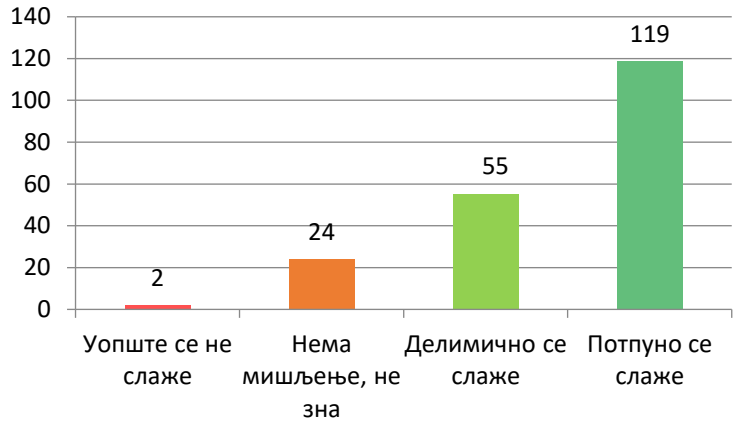

Графикон 12 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње према којој правни акти морају бити морално оправдани.*

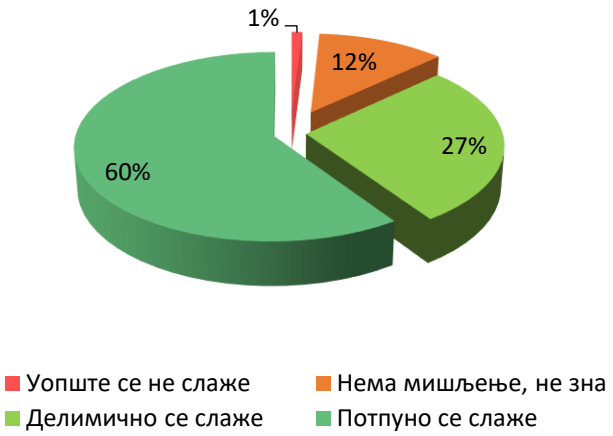

Графикон 13 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој, правни акти морају бити морално оправдани.*

Из одговора испитаника исказаних у контексту претходне констатације, могуће је наговести њихово мишљење у погледу тврдње која следи. Као што је већ наведено, велика већина испитаних, сагласила се, превасходно у потпуности, а затим и делимично са тврдњом да је морална оправданост правних аката нужна. Међутим, да ли су људи

заиста спремни да остану доследни сопственим уверењима до самог краја, чак и када то са собом неизбежно носи одређене консеквенце? Да ли су људи спремни да одступе од практичне примене правног правила, за које сматрају да не задовољава моралне критеријуме установљене у њиховој свести? Да ли је у ситуацији међусобног конфликта, исправније предност дати правној сигурности и у том смислу применити закон који одступа од индивидуалних, односно заједничких моралних принципа, или следити сопствене критеријуме морално исправног понашања и оглушити се о примену таквог правног прописа? Неморалне правне норме у пракси нису реткост, при чему акте, у којима су садржане предметне одредбе, са аспекта формалне исправности, ни на који начин није могуће оспорити.

Формална исправност једног акта, не подразумева истовремено и његову садржинску ваљаност, односно исправност истог у смислу вредносних критеријума моралног карактера. Које су карактеристике од претежног значаја субјектима који, сопствено понашање треба да ускладе са овим правилима? Изјашњавајући се у наведеном контексту, двадесет осам процената испитаних лица, потпуно су се сагласили са констатацијом да индивидуалне моралне норме имају предност у случају моралне неисправности правних правила. Још већи проценат је оних који су делимично сагласни са наведеном тврдњом, четрдесет четири посто анкетираних. Ипак, у односу на претходну, са овом, блиско повезану констатацију, приметан је мањи број потпуно сагласних испитаника и то у корист оних који су са изложеном тврдњом исказали делимичну сагласност. Такође, у односу на претходну констатацију, приметан је и већи проценат субјеката који се са наведеном тврдњом у потпуности нису сагласили, односно оних који о истој нису имали никакво мишљење. Следствено томе, чини нам се, да је став испитаника у погледу практичног одступања од морално „неваљаних“ правних правила, иако претежно афирмативан, ипак у односу на претходну, по садржини блиску констатацију, знатно блажи.

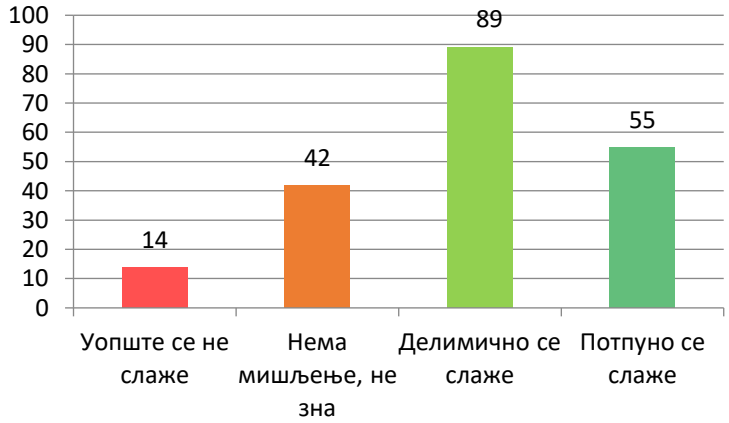

Графикон 14 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње према којој, предност треба дати сопственим моралним правилима, у случају моралне неисправности правног акта.*

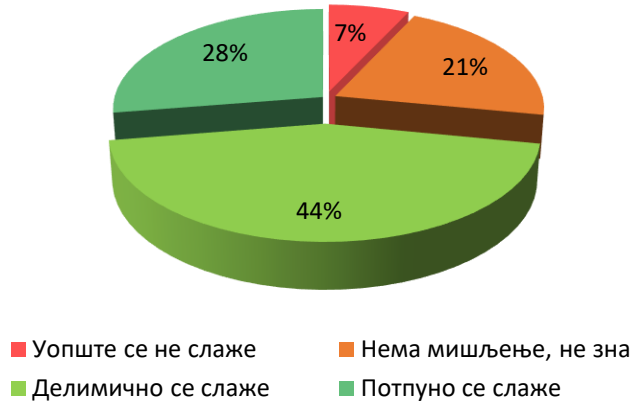

Графикон 15 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој, предност треба дати сопственим моралним правилима, у случају моралне неисправности правног акта.*

Разматрајући утицај друштвених правила на људско понашање, односно анализирајући значај који друштвене норме имају, као разлози предузимања практичних радњи, закључили смо да заповести садржане у правним правилима, битно утичу на одлуку о будућем понашању њихових адресата. У том смислу, правне норме се неретко налазе у надређеном положају у односу на друге мотиве практичног делања, оне који претендују да људско понашање одведу у смеру различитом, од оног садржаног у нормативној заповести. Због чега људи сопствено понашање усклађују са захтевима садржаним у правним нормама? Да ли се исти упуштају у критичку оцену садржине заповести, које су им од стране ауторитета, кроз правно правило наметнуте? Да ли су људи априорно убеђени у расуђивачке способности ауторитета, односно рационалност избора обавезујућих понашања садржаних у правном правилу? Постоје ли субјекти, који правно правило примењују независно од разматрања потенцијалних садржинских ефеката примене истог, из једноставног разлога, зато што је обавезујуће. Какав је утицај правне санкције, као секундарне заповести, садржане у правној норми, на доношење одлуке њеног адресата о доследној примени правила? Да ли се као доминантни разлог поступања по захтеву садржаном у правној норми, јавља уверење субјекта који правило примењује, у исправност истог, или се иза доследне примене правних правила крије страх њихових адресата од санкција које су наведеним правилима прописане?

У потрази за одговором на претходно побројана питања, пред испитанике је изнета тврдња да појединац поштује правне прописе због уверења у њихову исправност и сврсисходност, а не услед страха од санкције којом су исти снабдевени. Одговори испитаника изнети у погледу наведене констатације, показали су углавном афирмативан став, односно претежну, али не и потпуну сагласност са истим. Највећи број, четрдесет процената анкетираних лица, изразили су делимичну сагласност са наведеном констатацијом, док је тридесет и три посто испитаника, у потпуности сагласно са наведеним. Поред тога, не треба занемарити ни тридесет троје испитаника који са наведеном констатацијом уопште нису сагласни, а који представљају шеснаест процената, укупног броја анкетираних лица. Овакав статистички исход спроведене анкете, недвосмислено указује на примат који садржински ефекти примене одређене

правне норме имају за адресата исте, у односу на његов страх од евентуалног излагања правној санкцији.

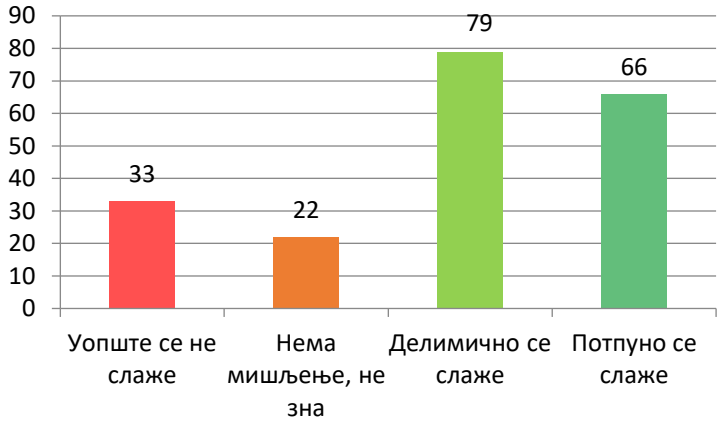

Графикон 16 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње према којој, појединац поштује правне прописе због уверења у њихову исправност и сврсисходност, а не због страха од санкције којом су снабдевени.*

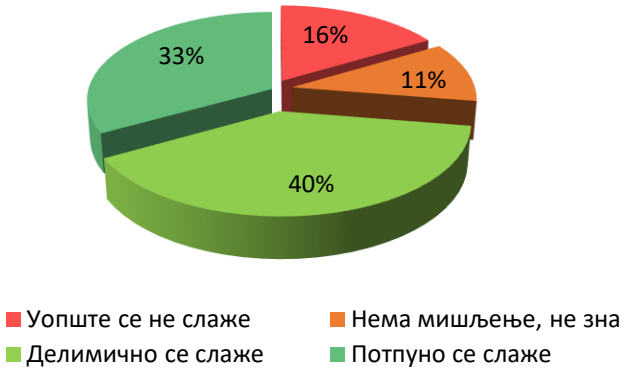

Графикон 17 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој, појединац поштује правне прописе због уверења у њихову исправност и сврсисходност, а не због страха од санкције којом су снабдевени.*

Норме којима су регулисани односи између друштвених субјеката, представљају комплексне творевине. Наведене духовне творевине сачињене су од специфичних заповести о понашању субјеката којима су упућене и то не о томе како јесте, већ о ономе како треба. Предметне заповести, код различитих врста друштвених правила, јављају се у различитим облицима. У том смислу, правну норму одликује постојање две врсте заповести о понашању, које се налазе у алтернативном односу, односно чија је примена међусобно условљена. Примарну заповест, односно првобитно правило о понашању, упућено адресату правне норме представља диспозиција. У случају прекршаја диспозиције од стране адресата правне норме, исти подлеже примени секундарне заповести, садржане у правној санкцији. Наведено правило понашања, неретко се

доживљава и као принудна мера, специфичан вид одмазде усмерен ка неком од добара које припада прекршиоцу диспозиције. Поред тога, правна санкција може имати и васпитни карактер и као таква утицати на прекршиоца диспозиције, али и друга лица, да убудуће, сопствено понашање ускладе са обавезујућим нормама.

Попут правних и прекршај моралних норми уобичајено је праћен наступањем специфичне санкције. За разлику од правних, које погађају човекова добра попут имовине, слободе, телесног интегритета, а у екстремним случајевима и његов живот, моралне санкције усмерене су ка психи прекршиоца моралног правила, оне до изражаја долазе у оквиру односа који морални деликвент има према себи самом. Карактеристична санкција везана за прекршај моралне норме, јавља се у виду гриже савести, односно сложене психичке појаве сачињене од разноврсних, али по правилу негативних емоција попут стида, срама, осећаја гађења према самом себи, самоосуде, односно потиштености. У ширем смислу, као моралне, могуће је класификовати и одређене санкције спољашњег карактера, испољене кроз презир, односно осуду, упућену прекршиоцу моралног правила, од стране припадника заједнице у оквиру које је наведено морално правило прихваћено као обавезујуће. Премда морална санкција није, попут правне усмерена ка неком од спољашњости видљивих добара човека, њен утицај на прекршиоца моралног правила може бити прилично интензиван, а зависно од личних карактеристика, понекада и интензивнији у односу на дејство правне санкције.

Након краћег подсећања на одређена карактерна обележја санкција правне и моралне норме, пажњу је потребно усмерити ка практичним ефектима њихове примене. Претпоставка је, да је интензитет којим санкције утичу на адресата друштвеног правила, различит, зависно од конкретне врсте друштвене норме. У циљу упознавања са садржином става који имају о интензитету утицаја различитих врста санкција друштвених норми, пред испитанике је изнета тврдња да правне санкције интензивније делују на појединца од оних моралних, оличених у виду стида, срама и појаве гриже савести. Када говоримо о утицају различитих санкција, важно је напоменути, да се под истим подразумева, како ретрибутивни, тако и васпитни утицај, дакле утицај на субјекте који су већ учинили прекршај одређеног друштвеног правила, али и утицај на понашање других лица, која услед страха од примене санкције претендују да избегну прекршај друштвене норме.

Премда је наше мишљење да је дејство моралних санкција веома интензивно, а неретко и интензивније од утицаја правних санкција, испитани субјекти ипак нису оваквог става. По мишљењу четрдесет пет процената анкетираних, утицај правних санкција је интензивнији у односу на дејство моралних, а са таквом тврдњом су у потпуности сагласни. Значајан је број и оних који су са поменутом констатацијом делимично сагласни, чак тридесет четири процената испитаних лица. Следствено томе, према изнетој тврдњи, афирмативан став изразио је укупан проценат од седамдесет девет посто испитаних. Међу испитаницима је било и оних који нису сагласни, односно оних који о изнетој тврдњи немају мишљење, али је њихов проценат у односу на испитанике који су изразили сагласност, незнатан.

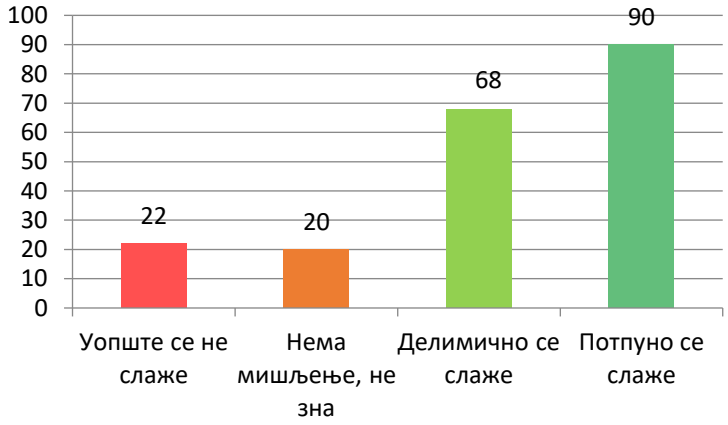

Графикон 18 – *графички приказ дистрибуције одговора у погледу тврдње према којој, правне санкције интензивније делују на појединца од моралних санкција попут стида, срама и гриже савести.*

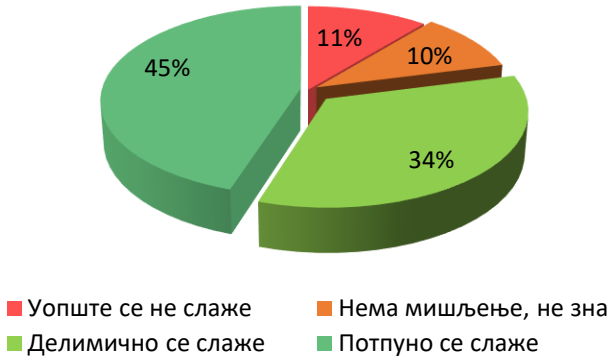

Графикон 19 – *процентуални приказ одговора добијених у погледу тврдње према којој, правне санкције интензивније делују на појединца од моралних санкција попут стида, срама и гриже савести.*

Оценом ставова испитаника исказаних у погледу интензитета деловања санкција различитих друштвених норми, емпиријски део истраживачког поступка је окончан, а добијени резултати стављени су у контекст теоријски већ утврђеног. Исказани и статистички обрађени ставови испитаника, као субјеката друштвених односа, а самим тим и непосредних адресата друштвених правила различите врсте, омогућиће поглед из додатне перспективе на различита питања међусобних релација друштвених норми, појединих чинилаца од којих су састављене, али и њихове практичне примене на конкретно људско понашање. Искуствена сазнања, на непосредан начин добијена од адресата друштвених правила и то у погледу основних вредности, које ове индивидуе у својим актима теже да достигну, али и друштвених норми које их на том путу усмеравају, потребно је ставити у контекст већ постављене теоријске основе и

посматрати као специфично јединство приликом доношења завршних судова. Иако закључно излагање тек предстоји, на овом је месту могуће истаћи да добијени резултати емпиријског истраживања, уз уочена мања одступања, у великој мери потврђују оно што је већ теоријски обрађено и утврђено, а самим тим и доношење завршних судова о предмету истраживања, чине значајно лакшим.

IX ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Након што су различити сегменти поступка регулисања друштвених односа, детаљно изложени и брижљиво размотрени у оквиру засебних логички устројених тематских целина, време је за предузимање завршног корака у оквиру овог истраживања. У склопу истог, резултате, до којих се дошло разматрањем истраживаних појава, потребно је сагледати, оценити и у оквиру закључка, као најсложенијег облика логичке форме мишљења, изложити. Посебну пажњу, потребно је усмерити ка постављеним хипотезама, дакле специфичним мисаоно-теоријским корацима учињеним ка достизању новог сазнања, чија је истинитост са различитих аспеката проверавана. Важну напомену, на овом месту, потребно је учинити и у погледу методолошког оквира, употребљеног при обради материје, али и оног који је потребно користити приликом извођења коначних судова о предмету овог истраживања. Водећа замисао утемељена је на својеврсном интегралном приступу решавању постављених научних проблема, односно комбинацији различитих метода проналажења и провере научног објашњења, које се као логични исход спроведеног истраживачког поступка, јавља.

Специфично дијалектичко јединство на релацији опште-посебно, остварено је комбинованом применом метода апстракције и конкретизације, односно генерализације и специјализације, као саставних елемената аналитичко-синтетичког метода, којим је испраћен целокупни развојни ток предметне теоријске обраде. На наведени начин, омогућено је да се на темељу посебно сазнатог, мисаоно издвоји оно што је опште, значајно, односно суштински важно, али уз истовремено схватање, односно разумевање и оног специфичног и индивидуално значајног у саставу самог општег. Теоријски методолошки оквир, употпуњен је емпиријским сегментом, који ће без сумње послужити као корисно средство додатне провере истинитости онога што је теоријском обрадом сазнато.

Сходно утврђеној методолошкој основи, а у циљу обезбеђивања максималне прегледности и систематичности излагања материје, потребно је најпре укратко приказати резултате добијене поступком провере истинитости постављених хипотеза, а затим исте детаљно образложити и интерпретирати. Са тим у вези, најпре констатујемо да је општа хипотеза, према којој, неопходно средство регулације људског понашања, усклађивања међуљудских односа и усаглашавања сукобљених интереса представљају друштвене норме, **у потпуности потврђена као истинита.**

Спроведеном теоријско-емпиријском обрадом, у погледу посебних хипотеза, утврђено је следеће:

1) Сваку епоху развоја људске заједнице одликује постојање одређених типова друштвених правила. **Хипотеза потврђена делимично.**

2) Друштвене норме настају на различит начин, неке су последица стихијског деловања неорганизоване људске масе, док су друге резултат планског рада одређених друштвених заједница. **Хипотеза потврђена у целости.**

3) Порекло морала и моралних правила као саставних чинилаца истог, чисто је антрополошког карактера. **Хипотеза није потврђена.**

4) Припадност одређеној друштвеној заједници од значајног је утицаја на прихватање и примену одређених врста друштвених норми од стране друштвених субјеката. **Хипотеза потврђена у целости.**

5) Примена сваког правног правила обезбеђена је правном санкцијом. **Хипотеза није потврђена.**

6) Важење правне норме је непрекидно. **Хипотеза потврђена делимично.**

7) Иако су друштвена правила бројна и различита, ове норме су блиско повезане, а неретко је дејство једних зависно од прихватања и примене других. **Хипотеза потврђена у целости.**

8) Правила којима су регулисани друштвени односи, бројна су и разноврсна, а није ретка ситуација да истоветни друштвени однос буде регулисан различитим врстама друштвених норми. **Хипотеза потврђена у целости.**

9) У случају да је исти друштвени однос регулисан правном и моралном нормом на различит начин, адресат наведених правила, услед страха од могућег излагања утицају правне санкције, предност даје примени правне норме. **Хипотеза потврђена делимично.**

Редослед исказивања завршних мисли, целисходно је уподобити са хронологијом излагања тематских целина којима је закључно разматрање посвећено. У вези наведеног, потребно је напоменути да исказивање резултата добијених у поступку провере постављених хипотеза, не прати редослед којим су исте побројане, већ претходно устројени хронолошки ток излагања обрађене материје. У фокус истраживачке пажње потребно је сместити најзначајније резултате добијене теоријско-искуственим истраживачким поступком, а затим их сажети у оквиру закључног суда, којим би спроведени истраживачки поступак био на адекватан начин заокружен. Имајући у виду чињеницу да закључак, као завршни научни суд, несумњиво представља најкомплекснију логичку форму мишљења, приликом извођења истог на темељу једног или више претходно постојећих судова, потребно је бити веома опрезан. Као смернице конзистентном завршном излагању материје, послужиће научне хипотезе, чијом верификацијом, је и сам истраживачки пут, на недвосмислен начин трасиран. Са тим у вези, на почетку ове завршне фазе истраживачког процеса, пажњу је потребно усмерити ка основној хипотези која је у сазнајне сврхе постављена, односно чија је научна верификација примарно извршена.

Полазна претпоставка, чија верификација представља први корак предметног истраживачког поступка релационог је карактера и усмерена је на постојећи однос између људског понашања и друштвених правила као основних регулатора истог. **Сходно овој почетној хипотези, неопходно средство регулације људског понашања, усклађивања међуљудских односа и усаглашавања сукобљених интереса представљају друштвене норме**. Смисао, на овај начин конципиране полазне претпоставке, одређен је односом постојећим између понашања друштвених субјеката и правила којима је исто регулисано. Немогућност потпуне верификације истинитости

изречене тврдње, обесмислила би даљи ток истраживачког рада на тему регулисања људског понашања путем друштвених норми и потенцијално усмерила истраживачку пажњу ка другим регулаторним механизмима.

У циљу провере изнете констатације, друштвени однос је најпре појмовно одређен, као форма међусобног повезивања појединаца и/или група и то специфични облик повезивања истих, док обављајући друштвене процесе међусобно делују једни на друге, односно док заједнички делују ка природи, друштву или себи самим. Након тога су у обзир узети саставни чиниоци структуре од којих је друштвено деловање, као предмет нормативне регулативе, сачињено. Као основни елементи ове комплексне целине, идентификовани су: актери, предмет, средства, циљ, интереси и вредности, односно идеали којима је друштвено деловање осмишљено. Међу поменутим чиниоцима, сходно поседованим обележјима, посебну истраживачку пажњу привукли су интереси човека, као карактеристични практични облици људских потреба, којима је одређен правац друштвеног деловања. Оно што је посебно важно, а утврђено је у погледу људских интереса, односи се на различите објективне могућности њиховог остваривања, али и ограничен карактер добара којима је реализација значајног броја интереса одређена. Претходно наведено је значајно из тог разлога што поменута ограниченост пожељних добара, односно неједнаке могућности реализације интереса потенцијално могу представљати повод сукоба међу друштвеним актерима, који се могу јавити у знатним размерама и са прилично интензивним последицама. На темељу наведеног, закључено је да друштвено деловање може бити обележено сарадњом, али и интензивним сукобима, услед чега се постојање регулаторног средства, подобног да поменуте релације усмери и усклади, односно да сукобљене интересе усагласи, јавља као нужност.

Да ли такав инструмент постоји и уколико заиста постоји, које је средство у питању? Наше је мишљење да регулаторна творевина ове врсте без сумње постоји, те да је иста оличена у друштвеним нормама. Смештањем у контекст других регулатора људског понашања, чије је постојање на несумњив начин утврђено, закључено је да друштвене норме представљају основни инструмент подобан да људско понашање усмери у жељеном правцу. Премда се ни верским, односно техничким правилима не може негирати својство регулатора људског понашања, ипак односе уређене овом врстом норми није могуће подвести под појам претходно утврђених друштвених односа који изискују нормативну регулативу. Односе појединца према Богу, дакле релације одређене појмом светости, али и односе индивидуе према одређеним техничким знањима и продуктима таквих знања, као карактеристичне релације регулисане верским и техничким нормама, није могуће сматрати друштвеним односима у претходно утврђеном, ужем значењу. Имајући у виду наведено, друштвене норме, као специфичне духовне творевине, различите од објективне стварности у којој се јављају, преостају као основна средства подобна да људско понашање усмере у жељеном правцу, да потребама вођено понашање људи ускладе, али и да настале сукобе интереса усагласе. **Дакле полазна хипотеза о друштвеним нормама, као основним регулаторима људског понашања је потврђена, чиме је започети пут разматрања ове друштвене појаве, добио свој даљи истраживачки правац.**

Након што је на несумњив начин утврђена значајна регулаторна улога друштвених правила, а иста јасно разграничена у односу на сличне друштвене појаве, приступило се класификацији друштвених норми, дакле подели обима њиховог појма, на обиме нижих појмова који су истим обухваћени. Уз незаобилазну примену већ поменутих постулата у погледу избора класификационих критеријума, извршено је разврставање друштвених правила према санкцији, али и на темељу разликовања друштвених снага које стварају,

односно примењују ове норме. **Са тим у вези, као посебна претпоставка, чија је сазнајна вредност изложена провери, изречена је тврдња према којој је начин настанка друштвених правила различит, дакле поједине норме представљају последицу стихијског деловања неорганизоване масе, док се друга правила јављају као резултат планског рада одређених друштвених заједница.** Извршеном поделом на правила створена, односно примењена од стране неорганизованог друштва и норме у чијем настанку и примени учествују ентитети са јасно подељеним улогама и задацима, заправо је усмерен даљи ток разматрања регулатора људског понашања. У прву групу правила, неформалног карактера настанка и примене, смештене су обичајне и моралне норме, док је организовани вид стварања и реализације обележје правних норми. У непосредној вези са класификацијом извршеном на овај начин, егзистира хипотеза којом је претпостављена специфична корелација између цивилизацијског развоја и настанка, односно примене одређене врсте друштвених норми. **Дакле, критичкој провери изложена је тврдња сходно којој сваку епоху развоја људске заједнице одликује постојање правила за њу карактеристичних.** За доношење коначног суда о истинитости ове две постављене хипотезе, потребно је претходно се упознати са сазнањима стеченим научним разматрањем три најзначајније врсте друштвених правила, односно обичајне, моралне и правне норме.

Од три побројане врсте друштвених норми, примарно су се, као предмет научне обраде нашла обичајна правила. Подробним теоријским разматрањем, продубљено је постојеће, а истовремено су стечена и нова сазнања о овим продуктима традиције и културе. Ипак, на овом месту потребно је укратко се осврнути на оно најзначајније што карактерише ову врсту друштвених правила, а затим и учинити покушај давања завршног суда везаног за обичајне норме. Обрадом теоријске грађе посвећене овој врсти регулатора људског понашања, обичаји су одређени као неписана правила настала дуготрајним понављањем специфичног понашања од стране припадника одређене друштвене заједнице, које је праћено постепеним формирањем свести о њиховој обавезности. Наведена врста друштвених норми своје постојање не темељи на ауторитету законодавца, односно носиоца неке друге власти, већ управо на континуираном поступању и спонтаном прихватању наведеног начина поступања као обавезујућег. Да би појединац сопствену свест уверио у исправност одређеног начина делања, потребно је време. У вези са тим, улога временског фактора приликом формирања обичаја, односно укорењивања истих у свест њихових адресата, од великог је значаја.

Обичајне норме, реликт су прошлости, друштвени регулатори чији је врхунац примене везан за древне и примитивне облике људског повезивања. Историјски цивилизацијски развој, усавршавање облика друштвеног организовања и територијална централизација, несумњиво представљају факторе који су допринели постепеној абдикацији обичаја у корист неких других врста друштвених правила, пре свега, у корист правних норми. У вези са тим и релација између ове две врсте правила, анализирана је са више различитих аспеката. На темељу извршеног разматрања, о релацији између обичаја и права, односно савременој регулаторној улози обичајних норми, могуће је извести одређене закључне судове. Позакоњење обичаја, односно њихова кодификација, представља први вид додира ових неформалних правила са правом. Наведени чин подразумева преношење садржине обичајних правила под окриље законске норме, дакле у формом омеђени правни оквир. На овај начин настало правило, по форми и садржини правног је карактера, те у том смислу и обавезује, док обичај у предметној релацији задржава својство претходног извора.

Законско упућивање на обичаје, односно примену истих у случају постајања одређених правних празнина, други је вид нормативне релације обичаји – право. У описаним ситуацијама, субјект који је надлежан да примени правну норму, у недостатку исте, овлашћен је, или чак дужан, да сопствено понашање усклади са обичајем који је попримио правну снагу. Правне празнине потенцијално могу проузроковати још један вид релације између обичајних и правних правила. Реч је о такозваној *praeter legem* примени обичаја. У ситуацијама ове врсте, примена обичајних правила није изричито предвиђена као начин попуњавања правних празнина, али иста није изричито ни забрањена. Оцена прикладности примене обичаја у оваквим практичним ситуацијама, зависна је од природе друштвеног, односно правног поретка у оквиру којег обичајно правило треба да изврши наведени задатак, уз нужну усаглашеност предметног обичајног правила са владајућим моралом, императивним законским прописима и начелима јавног поретка.

Трећи вид сусрета обичаја са правом, карактеристичан је за чињеничне ситуације, у оквиру којих, упркос томе што су регулисане важећим правним нормама, постоји тенденција обичаја за преузимањем регулаторног примата. Дакле реч је о ситуацијама специфичне конфронтације обичаја према важећем праву. Овакав однос обичаја и права, могуће је описати и као фактичко супротстављање оном што је формално важеће и обавезујуће. Поред фактичког непримењивања важеће правне норме у дужем временском периоду као својеврсни вид устаљеног пасивног држања, обичајно супротстављање важећем праву могуће је и у активном облику, односно дуготрајним и једнообразним делањем противним постојећем правном правилу. Осврtом на различита теоријска гледишта у погледу обичаја супротстављених важећем праву, закључили смо да став теорије није јединствен, али да аргументе утемељене на идеји правне сигурности, који се противе стављању ван снаге правних правила, без поштовања прописане процедуре, ипак треба прихватити као исправне.

Осврт на обичајна правила потребно је закључити и заокружити. Развојни пут обичајних норми, прожет је бројним изазовима са којима су се друштвена правила ове врсте сусретала, током дугог периода цивилизацијске трансформације. Од норми чије порекло досеже до односа у оквиру примитивних људских заједница, па све до правила чија примена долази у обзир у данашњем, савременом друштву, прећен је дугачак развојни пут, који је у оквиру овог истраживања у сажетом облику изложен. Следствено томе, тенденција пада практичног значаја норми ове врсте, са изузетком трговачких, међународних и донекле уставних обичаја, у оквиру правне сфере, у данашње време, не представља изненађење. Ипак, доношење закључка наведене садржине могуће је уз опрез и ограничавање важења истог, баш како је и наведено, стриктно на правни аспект. У ширем, друштвеном контексту, обичаји, као оригинални продукт традиције и културе, и даље су од велике важности. Управо у наведеном контексту је и потребно посматрати обичаје, дакле превасходно као устаљене традиционалне видове фактичког делања, који поседују повремену тенденцију ка излету у правну сферу, али чији правни значај у данашње време није претерано велики.

Другу врсту неформалних регулатора друштвених односа, обрађених у оквиру предметног истраживања, представљају моралне норме. Наведена правила, саставни су чинилац сложене друштвене појаве какву представља морал. Предметна појава егзистира у оквиру три различите, али међусобно повезане димензије, фактичке, вредносне и нормативне. Без жеље за умањивањем значаја две првопоменуте моралне сфере, примарни предмет интересовања у оквиру наведеног рада усмерен је ка нормативном аспекту морала, те је у претходном делу извршена подробна анализа истог.

Следствено томе, хронолошким редоследом излагања, примарно је извршено појмовно одређивање моралних правила уз испитивање метафизичких и емпиријских узрока настанка истих. Тешкоће садржинског детерминисања ове сложене друштвене појаве, узроковане немогућношћу прецизног утврђивања значења појмова добро и зло, потрагу за проналажењем појма морала усмериле су у правцу формалних обележја истог. Безусловност, самоцилност, тренутачност дејства, односно специфична санкција оличена у појави гриже савести, ознаке су са потпуно јасним значењем, подобне да моралну норму разграниче у односу на било које друго правило понашања.

Проблем порекла моралних норми, као специфичних регулатора присутних у свести појединца, којима је понашање истог усмерено у правцу чињења доброг и избегавања злог, значајно је питање којем је посвећена пуна истраживачка пажња. **Са тим у вези, хипотеза према којој је морал, односно норме од којих је сачињен, искључиво антрополошког порекла, стављена је под критичку проверу.** За разлику од обичајних и правних правила, чији је основ примене хетерономног карактера, моралне норме аутономне су природе, блиско везане за личност индивидуе чије понашање регулишу. У складу са наведеним, претпостављени основ постојања моралних правила, тражен је унутар човека, односно особина које исти поседује. Брижљивим разматрањем различитих теоријских становишта, у оквиру којих је основ настанка моралних правила везиван за инстинкте, емоције или разум човека, исти ипак није пронађен. Из наведеног разлога, истраживачки поступак усмерен је ка теоријским гледиштима која корен моралне обавезности темеље на људском друштву. Како задовољавајући одговор није пронађен нити у једном од поменутих гледишта, применом продуктивне синтезе, мисаоним путем створен је интегрални поглед на питање порекла моралних правила, који превазилази постојеће теоријске ставове. Корен присуства моралних норми у свести човека, утемељен је на садејству чинилаца антрополошког, али и друштвеног карактера. Човек јесте биће са моралном предиспозицијом, али је остваривање исте могуће искључиво у друштву, дакле у интеракцији са другим људима. **Као логична последица оваквог закључног суда, долази до обарања постављене хипотезе о искључивом антрополошком пореклу моралних правила, дакле наведену тврдњу није могуће верификовати као истиниту.**

У покушају свеобухватног разматрања појаве какву морал као скуп специфичних правила о понашању представља, поред статичке стране, у истраживачком фокусу нашли су се и динамички елементи морала. У вези са тим, учињен је покушај проналажења одговора на питање променљивости моралних правила, како у формалном тако и у садржинском смислу. Предметно разматрање послужило је као теоријска основа за извођење одређених закључних судова, чије излагање предстоји. У погледу формалне сталности, односно променљивости моралних правила, потребно је заузети умерен закључни став. Премда, изузимање, односно замена неког од спољашњих обележја моралног правила, води ка губитку његовог карактера моралне норме, промене у оквиру самих елемената форме нису незамисливе. Тако је интензитет деловања ових базичних елемената моралног правила променљиве природе, а бројни практични примери које историја човечанства нуди, можда су и најбољи показатељ наведеног.

Разматрање садржинских аспеката промене морала, такође, није могуће окончати доношењем недвосмисленог закључка. Ово пре свега из разлога недовољне прецизности садржинских моралних одредница, односно појмова добро и зло на темељу којих су морална правила одређена у материјалном смислу. Да ли је добро увек добро, а зло увек зло? Одговором на наведено питање условљен је и одговор на питање садржинске променљивости моралних императива. У циљу проналажења предметног одговора,

извршен је својеврсни историјско - компаративни осврт на моралне поретке различитих епоха, са посебним акцентом на садржинске специфичности у односу између традиционалног и савременог. Чињеница да се нешто што је у прошлости било морално, у данашње време сматра потпуно неморалним, води закључку о променљивости морала у садржинском смислу. Ипак, са доношењем закључка ове врсте потребно је бити опрезан. Сопствену сврху, морал остварује служећи вредностима и то не било којим, већ врховним, универзалним вредностима. Искреност, поштење, хуманост, солидарност и несебичност имају карактер универзалних врлина, чијем досезању морални субјект треба да тежи без обзира на искушења која пред њега ставља свакодневница. Ова констатација, стављена је и у контекст емпиријске провере, а доминантно афирмативан став према изреченој тврдњи, заузео је велики проценат анкетираних испитаника. Универзалне вредности овог типа, несумњиво утичу на карактер правила које егзистира у служби њиховог остваривања. Сврха је универзалних норми да служе универзалним вредностима. Шта је добро, а шта зло, у одређеном тренутку времена и сходно утицају фактичких околности, може бити предмет различитих тумачења и схватања, односно различитог моралног вредновања. Међутим, наведено не значи, да је променом перцепције гледања на одређени друштвени однос, морална норма којом је дати однос уређен, променила своју садржину. Добро као нешто човечно и честито, увек је и увек ће бити садржински истоветно, као што ће и зло остати безизузетно испуњено истоветном садржином.

Морал, као скуп норми смештених у свести индивидуе, са задатком да понашање исте усмеравају ка досезању одређених идеала, несумњиво је у блиској вези са самом личношћу, односно личним карактеристикама дате индивидуе. Ипак, наведено не значи да је морална правила потребно и уопште могуће посматрати искључиво у индивидуалном контексту. Комбиновани антрополошко – друштвени основ настанка моралних правила, опомиње, да социјални аспект наведених норми не сме бити занемарен. У вези са тим, а у циљу свеобухватне анализе истраживачког предмета, морална правила су смештена у друштвени контекст и то почев од сфере ужих друштвених заједница, закључно са васколиким човечанством као најширом димензијом стварања и примене ових императива. **Хипотеза сходно којој је припадност одређеној друштвеној заједници, од значајног утицаја на прихватање и примену одређене врсте друштвених правила, уз посебан акценат на моралне норме, изложена је критичкој провери.** Упркос снажно израженом унутрашњем карактеру, односно својству аутономне норме о понашању, самостално усвојене од стране индивидуе, морално правило, одликује и поседовање друштвене стране.

Човек је друштвено биће, највећи део свог живота, проведе ступајући у различите врсте односа са другим друштвеним субјектима. Наведени односи настају и одвијају се под окриљем различитих заједница, као специфичних облика повезивања између друштвених субјеката. Почев од породице, у оквиру које започиње свој живот, преко дечије и школске скупине, односно професионалне заједнице, па све до ширих облика повезивања, појединац је изложен колективном моралном утицају одређене садржине. Применом сопствених вредносних критеријума, индивидуа самостално и слободно одлучује, да ли је колективни морал, доминантан у заједници чији је члан, прихватљив и сходно томе га усваја као сопствени или одбацује. Слобода приликом доношења одлуке о усаглашавању сопственог понашања са колективним моралним мерилима исправности, само је условна, јер појединац као припадник заједнице чије је моралне норме свесно одбацио као неприхватљиве, мора да буде спреман на консеквенце које врло изгледно након тога следе. Половина субјеката испитаних у склопу емпиријског сегмента овог истраживања, исказала је делимичну сагласност са тврдњом да у случају

колизије индивидуалних моралних уверења са колективно прихваћеним моралом, предност треба дати сопственим моралним начелима. Бивствовање моралних правила у односу између индивидуалног и колективног, чини се неспорним. **У вези са тим, постављену претпоставку према којој припадност одређеној друштвеној заједници, битно утиче на прихватање одређене врсте друштвених правила, посматрано са аспекта моралних норми, могуће је сматрати верификованом.** Постављена хипотеза и извршена теоријска верификација, изложене су и додатној емпиријској провери. Са тврдњом, према којој припадност одређеној заједници одлучујуће утиче на формирање и развој моралних ставова и схватања појединца, потпуну или делимичну сагласност исказало је преко деведесет процената анкетираних субјеката, чиме је претходно изведени закључак и у искуственом смислу потврђен.

Након закључног разматрања два неформална облика нормативне регулативе, време је за завршни осврт на сазнања стечена у погледу формалног вида уређивања друштвених односа, дакле, време је да у средиште пажње дођу истраживачки резултати везани за правну норму. Сходно регулаторном значају, али и сложеном карактеру који наведену врсту норми краси, овим регулаторима људског понашања посвећено је највише пажње у оквиру предметне научне обраде. Правне норме размотрене су са више аспеката, а применом различитих научних метода, учињен је покушај свеобухватног разоткривања комплексне друштвене појаве, какву ова правила људског понашања, несумњиво представљају. На овом месту, потребно је осврнути се на најзначајнија сазнања, до којих се дошло обрадом обимне научне грађе посвећене правним нормама. Упоредо са тим, потребно је извести и образложити закључне судове о свим значајним питањима везаним за правно правило и вршење регулаторне улоге од стране истог. Хронолошки ток излагања материје из тематске целине посвећене правној норми, биће искоришћен као путоказ приликом овог завршног осврта на сазнања стечена теоријским разматрањем овог регулатора људског понашања. У том смислу, најпре је потребно осврнути се ка исходу истраживачких напора учињених у правцу дефинисања правних правила, утврђивања њихове логичко – семантичке структуре, улоге саставних елемената, односно класификације правних норми утемељене на њеним суштинским обележјима. Завршно разматрање ових друштвених регулатора биће заокружено освртом на два значајна феномена везана за правне норме. Реч је о феномену њиховог хијерархијског повезивања у оквиру система какав представља правни поредак, односно феномену њиховог обавезујућег важења за друштвене субјекте према којима су наведена правила адресирана.

На темељу основних методолошких постулата, уз инспирацију пронађену у садржини различитих теоријских гледишта, почев од императивних, преко нормативистичких, па све до социолошких и психолошких погледа на правну норму, наведено правило, одређено је као језички исказана заповест о понашању друштвених субјеката, чија је крајња примена обезбеђена апаратом принуде којим држава располаже. Појам правне норме утврђен на овај начин, води закључку о дводимензионалној природи предметног правила, која је са формалне стране оличена у језички исказаној заповести о понашању, док је у унутрашњем, материјалном смислу реч о специфичној мисли о понашању одређене садржине, дакле о особеном нормативном ставу. У контексту изложене дефиниције правног правила, још један закључни суд о истом, намеће се као неизбежан. Друштвени субјект као адресат правног правила може добровољно поступити сходно нормативном императиву, али поредак правних норми предвиђа и алтернативно решење за случај да добровољно покоравање нормативној заповести изостане. Као јемац, односно гарант коначне примене правног правила, егзистира

држава, под чијим покровитељством велика већина ових друштвених норми добија могућност да оствари свој регулаторни потенцијал.

Појмовно дефинисање правног правила допуњено је разматрањем логичко - семантичке структуре ових регулатора људског понашања, уз подробну анализу улоге коју сваки од елемената у саставу исте остварује. Ближем упознавању и разјашњењу сложене природе правних норми, несумњиво је допринела учињена структурална анализа. Разматрањем супротстављених теоријских становишта о дводелној, троделној, четвороделној, односно структури правне норме сачињеној из више делова, дошли смо до закључка да се, теоријски поглед, доминантно прихваћен у домаћој теорији права, који под окриље правне норме сврстава два нормативна елемента и два дескриптивна чиниоца, из практичних разлога чини најприхватљивијим. На темељу тога, извршена је подробна теоријска анализа претпоставке диспозиције, диспозиције, хипотезе санкције и санкције, као саставних елемената, од којих је правно правило сачињено. Премда на овом месту нема потребе за детаљним понављањем свега изнетог о саставним чиниоцима правног правила, ипак се један сажети осврт чини сврсисходним.

Претпоставка диспозиције, дескриптивног је карактера и у оквиру исте, описане су чињенице подељене на догађаје и људске радње, а које морају наступити, да би се адресат правила уопште могао сматрати обавезаним да поступи сходно заповести садржаној у диспозицији правне норме. Диспозиција правног правила, први је нормативни елемент у његовој структури. У питању је примарно правило понашања упућено ка адресату норме. Ову заповест, императив, односно наредбу о понашању, могуће је формулисати и језички изразити на различите начине, па је сходно томе, могуће и разликовати наређујуће, забрањујуће, овлашћујуће, индикативне и диспозитивне диспозиције. Полазна је претпоставка творца правне норме, да ће се обавезани субјект добровољно повиновати заповести садржаној у њеној диспозицији. Животна пракса, показатељ је, да то није увек случај. Наведено поступање противно садржини заповести из диспозиције норме, односно пропуштање да се понашање усклади са истом, представља прекршај, односно деликт. Реч је о трећем елементу у структури правног правила, који је истовремено познат и као претпоставка, односно хипотеза санкције. Наведени чинилац, попут претпоставке диспозиције, такође је описног карактера и у себи садржи дескрипцију радње адресата норме, којом је исти поступио противно захтеву садржаном у диспозицији норме. На овај начин хипотеза санкције има улогу повезнице између два нормативна елемента, диспозиције и санкције.

Премда не представља засебни елемент структуре правног правила, као својеврсни међукорак између деликта и санкције, односно између санкције и њене хипотезе, обрађен је и чинилац правне одговорности. Поједини аутори наведени појам поистовећују са санкцијом, а неки и са психичким односом прекршиоца норме према самом деликту, дакле са кривицом. На овај начин пориче се могућност самосталне егзистенције појма правне одговорности. Правну одговорност ипак треба разликовати како од санкције, тако и од кривице прекршиоца норме. Правна санкција је правило понашања, заповест, императив, кривица је психички однос према учињеном деликту, док би најприкладнији закључни суд о правној одговорности подразумевао означавање исте подложношћу прекршиоца норме примени прописане санкције.

Осврtом на размотрени појам правне одговорности, започет је и закључни увид у последњи елемент структуре правне норме, њену санкцију. Санкција правне норме, односно правна санкција, представља секундарно правило понашања, упућено адресату норме, који из одређених разлога није поступио према примарној заповести којом је његово понашање регулисано, а која је садржана у диспозицији. Реч је о нормативном

елементу правног правила и то секундарној заповести, која је према императиву садржаном у диспозицији, у односу алтернативитета. Друштвени субјект никада неће бити обавезан да своје понашање истовремено усагласи са захтевима садржаним у оквиру оба нормативна елемента. Резултати емпиријског истраживања, приказани у претходном делу текста, према којима је готово половина испитаника у потпуности сагласна са тврдњом да правне санкције делују интензивније од моралних, додатни су показатељ практичног утицаја који поседује овај чинилац правног правила. **Сходно поседованом значају, овом нормативном елементу структуре правног правила посвећен је посебан степен пажње, а у циљу провере постојећег сазнања о истој, постављена је и верификацији изложена хипотеза, према којој је примена сваког правног правила обезбеђена правном санкцијом**. Природа правног правила и карактер његове санкције, учинили су да приступ приликом провере ове хипотезе буде рестриктиван, те да се постојање било каквог изузетка, сматра подобним да изречену тврдњу обори. Следствено томе, такозване *lex imperfecta*, односно императивне правне норме, у оквиру којих није предвиђена санкција за случај непоступања сходно налогу из диспозиције, чије је постојање у домаћем законодавству на недвосмислен начин утврђено, основа су негативног закључног суда у погледу постављене хипотезе. **Дакле, постављену претпоставку о правној санкцији, уз напомену на рестриктивни приступ приликом верификације исте, није могуће сматрати потврђеном.**

Након учињене рекапитулације у погледу појма и елемената структуре правног правила, потребно је осврнути се и на извршену класификацију ових регулатора понашања. Приликом разврставања правних норми примењени су различити критеријуми, попут начина формирања заповести из диспозиције, врсте правних односа који представљају предмет регулативе, односно критеријум утемељен на логичким релацијама постојећим између елемената норми. Ипак, са практичног аспекта посматрано, најпрецизнијом, а у том смислу и најприхватљивијом чини се подела правних правила на општа и појединачна, која је утемељена на критеријуму начина одређивања адресата норме и односа који је истом регулисан. Бројност и разноврсност правних норми, међутим, не значи истовремено и некакав неред у регулаторној сфери, односно индивидуалну егзистенцију појединих правних правила независно од осталих. Све правне норме део су хијерархијски устројене целине, познате као правни поредак. О феномену хијерархијског повезивања правних правила, сопствени став исказали су представници различитих теоријских становишта. Међу бројним теоријским поставкама, најприхватљивијом се чини замисао о динамичкој релацији правних правила утемељеној на чврстој формалној и оквирној садржинској вези између више и ниже норме, која до изражаја долази при сваком чину нормативне креације. Оно што наведену теоријску поставку издваја у односу на друге и несумњиво доприноси вредности исте, везано је за чин стварања правне норме, односно порицање могућности аутоматског изласка ниже правне норме из садржине више, на темељу чисте логичке дедукције. Хијерархијски однос вишег и нижег правила није дат једном заувек, већ се темељи на константној динамици, која се изнова остварује сваким чином креације нижег правила предузетим у поменутим оквирима утврђеним вишом правном нормом.

На самом крају овог завршног осврта на правну норму, потребно је подсетити се још једног сложеног феномена обрађеног у претходном делу текста. У питању је феномен важења правне норме. Извршеном теоријском обрадом правних правила, као важно обележје присутно код истих, утврђено је постојање захтева да наведени регулатори људског понашања, заиста и буду примењени од стране субјеката којима су упућени. Премда је важење норми усмерено на практички друштвени аспект, дакле на примену правила у конкретним животним ситуацијама, ипак, између важења и примене

правних норми, није увек могуће ставити знак једнакости. Правна норма важи у случају да њена фактичка примена изостане. **У циљу свеобухватног разматрања и достизања потпуног сазнања о феномену важења правних правила, научној верификацији изложена је хипотеза сходно којој је важење правне норме непрекидно**.

Међу бројним теоријским становиштима посвећеним овом сложеном научном проблему, најприкладнијим се чини оно које феномен важења правног правила посматра дуалистички. У оквиру ове теоријске поставке потражен је одговор на питање постојања могућности непрекидног важења правне норме. Са једне стране, важење правног правила, обележено је формализмом, те је у том смислу, за разлику од других друштвених норми, почетак и завршетак истог, унапред могуће прецизно одредити. Фактичка страна важења правне норме, оличена је кроз особену релацију идеалног и реалног. Потврђена чињеница важења правног правила, независно од тога да ли су са садржином, односно чином његовог постојања, друштвени субјекти упознати, аргумент је у прилог његове идеалне природе, односно чињенице да је важење правних правила, барем као фикцију, могуће сматрати непрекидним. Овакав је закључак, ипак опасно апсолутизовати и занемарити реалну страну овог друштвеног феномена. Реални аспект важења правних норми, подразумева фактичко присуство истих у свести и актима друштвених субјеката. Како постојање свести о обавезности правних правила, није безизузетно код свих друштвених субјеката, реални аспект важења ових норми, за разлику од идеалног, није непрекидног карактера. **На темељу исказаног, постављену хипотезу о непрекидном важењу правне норме, могуће је делимично потврдити као тачну, дакле посматрану искључиво у контексту идеалног аспекта важења.** Недвосмислено постојање његове реалне стране, наводи на закључак да фактичко одсуство свести о обавезности правила, код њихових адресата, представља чинилац подобан да прекине континуитет његовог важења и онемогући потпуну верификацију постављене хипотезе.

Пре наставка завршног осврта на наредну тематску целину, потребно је вратити се на две значајне хипотезе, о којима је већ било речи, а чија је коначна верификација одложена. Након сажетог излагања сазнања стечених у погледу обичајног, моралног и правног правила, створени су услови за заузимање коначног става у погледу две поменуте тврдње. **Хипотезу према којој сваку епоху развоја људске заједнице карактерише постојање одређених типова друштвених правила, могуће је потврдити, али само делимично.** Овакав закључак намеће се на темељу чињеница утврђених историјским осврtом на развојни пут друштвених норми. Премда је прелазак из примитивне епохе друштвеног развоја у његову савремену димензију, праћен сменом у регулаторној сфери и то на релацији обичаји – правне норме, ипак чињеница недовољне нормативне диференцираности у раним фазама друштвеног развоја, али и уочена регулаторна испреплетаност карактеристична за савремено доба, онемогућава заузимање недвосмислено афирмативног става у погледу изречене тврдње, односно потпуну верификацију исте. **Другу постављену хипотезу, према којој поједина друштвена правила представљају последицу стихијског деловања неорганизоване масе, док су друге друштвене норме резултат планског рада одређених друштвених заједница, са научног аспекта је могуће потврдити као потпуно истиниту.** Подробним разматрањем утврђени и претходно изложени неформални начин настанка обичаја и моралних правила, односно прецизно регулисана процедура стварања правних норми, поуздан су основ за заузимање закључног става ове садржине.

Разматрање поступка регулисања друштвених односа није ограничено искључиво на упознавање карактерних обележја регулатора, њихове унутрашње структуре,

односно, класификовање истих сходно различитим критеријумима разврставања. У циљу свеобухватне анализе и потпуног сазнања, друштвена правила, смештена су у контекст међусобних релација, те је извршено својеврсно посматрање истих са значењског аспекта веза које се између њих, у оквиру друштвеног поретка успостављају. **Хипотеза, чија је истинитост на овај начин испитана, подразумева да су, упркос бројности и различитости, друштвене норме блиско повезане, односно да је дејство једних, зависно од прихватања и примене других врста друштвених правила**. У средишту истраживачке пажње, нашле су се релације успостављене између обичајних, моралних и правних правила, као регулатора чији значај и учесталост примене надилази друге облике регулаторних императива. О релацији између обичајне и правне норме, већ је доста тога речено, чак и у оквиру овог завршног осврта на резултате истраживања. У погледу релације између ове две врсте регулатора понашања могуће је изрећи неколико закључних констатација. Природа предметног односа је сложена и специфична, а исти је најприкладније одредити као релацију између претходног и актуелног регулаторног извора. Ипак, иако је, у правном смислу обичај у претежној мери абдицирао у корист правне норме, случајеви правних празнина и диспозитивних правила која овлашћују на примену обичаја, указују на неопходан опрез приликом доношења коначног суда. Релацију обичаја са моралом, дакле два правила неформалног карактера настанка и примене, са теоријског аспекта је најсврсисходније посматрати у случајевима међусобне конфронтације. Обичајне норме, као својеврсни реликт прошлости и чувар традиције, теже да задрже постојећи друштвени склад, а самим тим се супротстављају извесним моралним тенденцијама које су подстакнуте савременим друштвеним приликама. На темељу анализираних практичних примера, релацију обичаја и моралних норми, могуће је оценити као веома сложену, дакле као специфичан двосмерни однос, у оквиру којег прихватање, односно примена једне врсте друштвених правила, може бити условљена ставом поседованим у погледу друге врсте друштвених норми.

Својеврсну рекапитулацију потребно је извршити и у погледу сазнања до којих се дошло, када је у питању однос између моралних и правних правила. Поменута релација, предмет је интензивног теоријског интересовања, сходно чему је и научна грађа посвећена наведеном питању веома обимна. Наведена чињеница узета је у обзир и у оквиру овог истраживачког рада, а однос моралне и правне норме провучен је кроз призму бројних и разноврсних теоријских становишта. Обзиром да би поновно излагање истих било сувишно, на овом месту је потребно укратко се подсетити суштине ових теоријских погледа, а затим и са аспекта исте, извући закључне судове усмерене на однос моралних и правних нормативних императива. Гледишта која изричито негирају сваку повезаност између морала и права, сопствене теоријске поставке темеље на различитим аргументима. У том смислу, уочено је постојање ставова којима је признат нормативни ексклузивитет моралу, уз потпуну негацију нормативног карактера права. Тезу о раздвојености моралних и правних норми поједини аутори темеље на различитом карактеру дужности успостављених моралним и правним правилима, али и различитим мотивима под утицајем којих се приступа примени ових норми.

Умерени став, уочен је у склопу теорије о постојању специфичног етичког минимума у праву, који из сфере моралних норми чија се сврха састоји у служењу колективном опстанку и развитку друштва, издваја правна правила, као облик нормативних заповести, чији се смисао остварује кроз гаранцију егзистенције конкретног друштва, али за чије је испуњење неопходан минимални морални напор. Поред овог, умереног становишта, упознали смо се и са садржином појединих гледишта која заговарају интезивнији карактер односа између моралних и правних правила и то како у садржинском, тако и у процедуралном смислу. Умерени поглед на релацију

између моралних и правних норми, оличен у теорији о постојању етичког минимума у праву, чини се најприхватљивијим, обзиром да је лишен беспотребног одвајања, али и поистовећивања, две без сумње блиско повезане, али различите друштвене појаве. На промену оваквог закључка, нису од утицаја ни резултати спроведене анкете, у оквиру које су испитаници, у великој већини исказали афирмативан став у погледу односа моралних и правних правила, тачније, о потреби моралне исправности права. На основу изложеног завршног осврта на различите аспекте међусобних односа обичајних, моралних и правних правила, могуће је недвосмислено закључити да се предметне норме налазе у сложеним релацијама двосмерног међусобног утицаја. Интензитет предметног утицаја је варијабилан, зависно од конкретних фактичких околности, али постојање истог није могуће оповргнути. **У том смислу и постављену хипотезу о међузависности друштвених норми, односно тврдњу према којој је дејство појединих друштвених правила, зависно од прихватања и примене других, могуће потврдити као потпуно истиниту.**

Смештање друштвених правила у непосредни контекст предмета регулисања, дакле у реалну сферу понашања људи, извршено је у циљу провере, али и у покушају надградње, претходним разматрањем стеченог сазнања о овим регулаторима друштвених односа. Теоријским разматрањем различитих аспеката примене друштвених норми, учињен је покушај разоткривања њихове функционалне стране, односно законитости по којима се ове језички исказане мисаоне творевине, јављају као значајни разлози људског понашања. Најпре је, на недвосмислен начин утврђено да је понашање људи, које је схваћено као укупност свесних и вољних радњи предузетих од стране човека, узроковано факторима различите природе, попут људских потреба, мотива, инстинката и емоција, али и разлозима нормативног карактера, дакле друштвеним правилима. Анализом праксе реалног људског поступања, нормативни утицај на доношење одлуке о начину конкретног делања, утврђен је као значајан, али не и безизузетно одлучујући. Обзиром на чињеницу постојања практичних ситуација, у којима је нормативни утицај на људско понашање непобитан и прилично интензиван, поставило се питање узрока због којег су људи спремни сопствено расуђивање подреде вредновању које је извршио, а затим и у форми друштвене норме исказао неко други.

Садржинска ваљаност понашања наложеног правилом, уверење у исправност поретка у оквиру којег ауторитет у име осталих просуђује и одређује обавезујући облик понашања, однос страхопоштовања према ауторитету, или свест о могућности излагања сопствених добара санкцијама, размотрени су као специфични узроци спремности појединаца да сопствено понашање ускладе са друштвеним правилом. Нити један од побројаних разлога није универзално прихватљив и као такав подобан да самостално објасни човекову привржености друштвеним нормама. Хетерогени став анкетираних испитаника исказан у погледу тврдње према којој је приоритетни разлог примене норме у њеној садржинској исправности и сврсисходности, а не у страху адресата од излагања санкцији, такође није допринео јасном издвајању неког од поменутих чинилаца, на којима би човекова покорност друштвеним правилима била утемељена. Ипак, већина ових фактора посматраних заједно, могли би да представљају специфичну интегралну основу, која може послужити као темељ образложења нормативног утицаја на људско понашање. У том смислу, потребно је закључити да се суштински узрок преваге коју друштвене норме неретко односе као разлози људског понашања, налази у уверењу адресата норми у исправност поретка у којем ауторитет просуђује и путем правила наређује, али и у истовременом поштовању ауторитета и постојању свести о реалним могућностима излагања сопствених добара утицају санкција. Овакав закључак треба дати уз ограду, обзиром да је сваки човек индивидуа за себе, те да појединци, у

одређеним ситуацијама, чак ни под повезаним утицајем поменутих разлога, неће бити спремни и вољни да сопствено понашање ускладе са друштвеном нормом, на шта су нам недвосмислено указали обрађени примери из праксе.

Приоритетни карактер разлога понашања, који друштвена правила у одређеним ситуацијама имају, са собом отвара друга значајна питања. Да ли пракса људског понашања познаје ситуације у којима се друштвене норме различите врсте јављају као разлози који равноправно претендују да одреде његов ток. **У том смислу, постављена је претпоставка према којој реална животна ситуација практичног регулисања истоветног друштвеног односа од стране друштвених правила различите врсте, не представља реткост. На наведену хипотезу, надовезана је претпоставка према којој ће, у случају истовременог правног и моралног регулисања истоветног друштвеног односа на различит начин, адресат ових друштвених правила, поступити сходно налогу садржаном у правном правилу и то превасходно услед страха од могуће примене правне санкције**. **Прва претпоставка, верификована је као истинита већ на темељу свакодневног животног искуства и мноштва практичних ситуација у оквиру којих различите врсте друштвених правила претендују да понашање човека одведу у жељеном току.** Ипак у циљу додатне критичке провере, размотрени су примери одређених животних ситуација, у оквиру којих је присутна међусобна колизија између различитих врста друштвених правила која претендују да остваре регулаторну превласт.

Анализирани случајеви пролазника и дављеника у реци, убице и наслеђивања лица које је убио, односно моралне и правне дилеме родитеља приликом обавезне вакцинације деце, употпуњени приказаним резултатима емпиријског истраживања о приоритетном карактеру морално исправног поступања, указали су на немогућност доношења априорних судова, потпуно изолованих и независних од околности конкретног случаја, о томе које друштвено правило, у односу на друга има регулаторну превагу. На темељу поменутих примера реалних животних ситуација, размотрена је и друга поменута хипотеза, претпоставка о превласти правне заповести у односу на моралну, услед страха адресата поменутих норми од примене санкције. **Узимајући у обзир различитост друштвених субјеката, односно различиту перцепцију посматрања морално правног односа, постављену хипотезу о приоритету правног правила, у случају колизије са моралним, искључиво из разлога страха од санкције, тешко је у потпуности прихватити.** Приклањање субјекта правном императиву у случају колизије са моралним, није незамисливо, али је без сумње недопустиво извођење универзалног закључка о наведеном, независног од околности конкретног случаја и личних својстава учесника датог друштвеног односа.

Други значајан динамички аспект, кроз чију призму су пропуштени и посматрани регулатори људског понашања, представља сфера друштвених промена. Овај неизбежни и незаустављиви поступак, последица је деловања различитих чинилаца, узрочника који су самостално или у садејству са другима, подобни да покрену мање или више сложени процес у оквиру којег се успостављају нови облици односа између појединаца и/или друштвених група. Међу бројним и према различитим критеријумима разврстаним променама, идентификоване су и подробно размотрене оне, које су најприсније повезане са друштвеним нормама, дакле промене чији је утицај на регулаторе људског понашања најинтензивнији. Са тим у вези, потребно је укратко се осврнути и изрећи завршни суд у погледу утицаја еволутивних и револуционарних промена на обичаје, морал и правна правила.

Еволутивне промене, као чин поступног, дуготрајног и парцијалног мењања друштвеног поретка, несумњиво представљају облик друштвене трансформације који погодује обичајним нормама. Природа ових правила, односно чињеница да стабилност друштвених односа представља својеврсни *conditio sine qua non* њиховог настанка, свој одраз остварује и у домену промене истих. Традиционална природа и њоме условљени поступни начин настанка, обичаје априорно доводи у извесну конфронтацију са променама револуционарног карактера. Нагле, радикалне и темељите друштвене промене, уз оштар раскид са постојећим и традиционално установљеним, никако не погодују развоју обичајних правила, односно нужном утискивању истих у свест друштвених субјеката, као обавезујућих регулатора. Ипак, ни у овом случају не треба бити искључив. Окончање револуције значи и нови почетак рачунања времена у оквиру датог друштвеног поретка. Друштвени односи одвијају се у новоствореним токовима, а када се исти у довољној мери устале, створиће се и услови да нова обичајна правила замене она, која су доминантно владала у оквиру поретка трансформисаног револуцијом.

Промене којима је поредак моралних правила и њима устројених моралних односа изложен, понекад одишу поступношћу и парцијалношћу, али ни радикални и нагли раскид са установљеним моралним нормативно-вредносним системима, не треба искључити. Историја, односно бројни догађаји из прошлости, су можда и најбољи показатељ наведеног. Као исход сложених процеса трансформације, узрокованих друштвеном динамиком, може доћи како до развоја, али исто тако и до опадања моралног поретка, односно система моралних норми и вредности установљених у оквиру истог. На примеру слободе као фундаменталне вредности чијем остваривању морална правила претендују да допринесу, могуће је у потпуности потврдити изречену констатацију. Упркос чињеници да је, у временском смислу, дуго грађени еволутивни развојни пут међуљудских односа, из домена ропства, у сферу потпуне слободе, са колективног моралног аспекта, доминантно прихваћен, не треба игнорисати чињеницу да постоје индивидуе, али и колективитети, који у сопственој моралној свести наведену промену ипак нису прихватили. Догађаји из ратовима обележене релативно блиске прошлости управо говоре у прилог наведеног и непосредан су показатељ утицаја који радикалне, али и парцијалне промене могу изазвати.

Преображај правних норми, попут осталих друштвених правила, такође је могуће посматрати у еволутивном и револуционарном контексту. Еволутивне промене могу бити праћене потпуним правним континуитетом између поретка који се мења и оног надолазећег. Промена постојећег правног поретка, врши се на темељу и у потпуном складу са правним нормама на којима почива поредак који се мења. Правно перфектни облик еволуције, дакле промена у оквиру које је присутан потпуни континуитет са правилима поретка који се мења, представља реформа. Процес правне реформе подразумева доношење читавог сета различитих прописа, почев од оних подзаконских који на хијерархијској лествици правних прописа заузимају ниже положаје, преко различитих закона и законика са значајнијим предметом регулисања и већом правном снагом, закључно са уставом, као општим актом највеће правне снаге. Коришћењем затечених уставних и законских институција, не одриче се допринос поретку који се мења, већ се исти на несумњив начин уважава, али истовремено и уподобљава новонасталим друштвеним потребама.

Правни континуитет ипак није универзални пратилац свих друштвених промена. Коренити и радикални облик трансформације друштвених односа, карактеристичан за револуцију, свој траг, несумњиво оставља и у државно – правном подручју. Основна

разлика између еволутивне законске, односно уставне реформе и револуционарне промене устава и осталих прописа, оличена је у потпуном дисконтинуитету са постојећим правним поретком, којим је револуционарна трансформација обележена. Променом устава и на њему заснованих прописа, мимо прописане процедуре за промену истих, револуционарне снаге прекидају хијерархијски ланац правних норми, на којем почива и темељи се целокупан правни поредак. Овакав радикалан раскид са тековинама претходног правног поретка, неретко је повод снажних осуда упућених револуционарним снагама. Премда је формалистичке аргументе, заштитнички управљене према вредностима позитивно важећег поретка, тешко игнорисати, ипак безизузетно заузимање априорно негативног става према револуционарним променама и њиховим ефектима у државно – правној сфери, чини се неприхватљивим. За сагледавање коначних ефеката друштвених промена на правне норме, али и претходно поменута обичајна и морална правила, нужно је познавање фактичких околности сваког појединачног друштва, које се као поприште предметних промена јавља и то како околности које су претходиле промени, тако и оних које се јављају као непосредни исход исте. Иако је постојање утицаја друштвених промена на регулаторе људског понашања неспорно, тек у контексту поменутих конкретних околности, ефекат ових промена на друштвена правила је могуће сагледати и са вредносног аспекта оценити.

Осврtом на нормативни аспект друштвених промена, окончан је резиме резултата, остварених предузетим истраживачким поступком. Исход теоријске обраде друштвених правила, употпуњен је и у оквиру закључног разматрања, прожет сазнањима добијеним емпиријским путем, након чега је о различитим сегментима анализираног регулаторног процеса, заузет и исказан закључни став. Поново су изложене и размотрене хипотезе и то како оне које су верификоване, тако и оне чија истинитост није потврђена, али које су без сумње одиграле улогу нужних корака, предузетих у циљу провере постојећег и досезања новог сазнања о овом значајном теоријском, али и практичном проблему. Методолошки утемељено, свеобухватно и плански спроведено разматрање друштвених правила, свој коначни исход добило је у сазнању чији карактер превазилази оквире обичног, здраворазумског, односно вулгарног сазнања.

На неспоран је начин утврђено, да друштвени односи, као форма веома комплексних и потенцијално конфликтних релација друштвених субјеката, најблаже речено, изискују адекватно средство сопственог регулисања и усмеравања. На темељу свега до сада обрађеног, са сигурношћу можемо констатовати да такво средство постоји, а оличено је у друштвеним нормама различите врсте. Премда је сваки од обрађених регулатора друштвених односа, у одређеним аспектима обележен и специфичним недостацима, мишљење је аутора, да обичајна, морална и правна норма, сходно поседованом значају, а имајући у виду да представљају друштвену нужност коју није могуће оспорити, као такве, несумњиво заврећују својство предмета сталног теоријског интересовања и учестале научне обраде.

На самом крају, потребно је нагласити, да би утврђене и исказане законитости, али и уочена одступања у погледу друштвених норми и њихове регулаторне примене, требало искористи као темељ неког будућег разматрања посвећеног овим правилима, како са општег, тако и са специфичног теоријског аспекта. Како све не би остало у искључивом теоријском домену, остаје нада да ће одређени резултати добијени овим истраживачким поступком, своју примену доживети и у практичним ситуацијама регулисања друштвених односа, чиме би постављени циљ и сврха спроведеног истраживања, посматрани из угла аутора, били у потпуности испуњени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Avramović Sima, Opšta pravna istorija: stari i srednji vek, Nomos, Beograd, 2004.

2. Аврамовић Сима, Правна историја старог века: Општа историја државе и права I део, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1992.

3. Аврамовић Сима, Станимировић Војислав, Упоредна правна традиција, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2008.

4. Аксић Сава, Значење појмова унификације, кодификације и хармонизације правних прописа, у: Зборник радова: Хармонизација грађанског права у региону, Источно Сарајево, 2013.

5. Amin George Forji, The Correlation Between Law and Behaviour as Pillars of Human Society, International Journal of Punishment and Sentencing, vol. 6, no. 3, 2010, *доступно на*: *https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/acca0303-a76a-4653-af68-7553cebf60b5/content* .

6. Babić Jovan, Moral i naše vreme, JP Službeni glasnik, Beograd, 2005.

7. Baek Hye-Jeong, Childrens Moral Development Examined Through Kohlbergs Hypothetical Dilemmas and Fables, London, 1999.

8. Banović Damir, Razumijevanje i neki problemi koncepta pravne validnosti i pravne efikasnosti u pozitivnopravnim i sociološkopravnim teorijama, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 62, 2019.

9. Баста Данило, Преображаји идеје права: Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду (1841-1941): хрестоматија, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2012.

10. Bahofen Johan Jakob, Prirodno pravo i istorijsko pravo, Dosije, Beograd, 2008.

11. Baccarini Elvio, Provedba morala putem zakona, Politička misao, god. 43, br. 3, 2006.

12. Башчаревић Иван, У прилог значају развоја упоредног метода у социологији, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, бр. 42/2, 2012.

13. Bianco Giuseppe, Testing the Stufenbau in International Financial Law, Estudios de Deusto: Revista de la Universidad de Deusto, vol. 67, no. 1, 2019, доступно на*: https://revista-estudios.revistas.deusto.es/article/view/1607/1955* .

14. Biltz Kenworthey, Nadler Janice, Law, Moral Attitudes, and Behavioral Change. In: Eyal Zamir & Doron Teichman (Eds.), The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law, Oxford University Press, Oxford, 2014.

15. Bix Brian, Radbruch's Formula and Conceptual Analysis, American Journal of Jurisprudence, vol.56, no. 1, 2011, доступно на:

https://scholarship.law.umn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1459&context=faculty_articles .

16. Благојевић Борислав, Експропријација, право на стан и станбена изградња, Анали Правног факултета у Београду, год. 9, бр. 4, 1961.

17. Благојевић Слободан, Увод у право, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд.

18. Borojević Branko, Moralno vaspitanje u armiji, Vojno-izdavački zavod „Vojno delo“, Beograd, 1954.

19. Bošnjak Branko, Grčka filozofija: Od prvih početaka do Aristotela, Matica Hrvatska, Zagreb, 1982.

20. Bošnjak Branko, Filozofija od Aristotela do renesanse: I odabrani tekstovi filozofa, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1982.

21. Bracanović Tomislav, Normativna etika, Institut za filozofiju, Zagreb, 2018.

22. Будисављевић Срђан, Принципи моралности у јуснатуралистичкој мисли Лона Фулера, Зборник радова Правног факултета у Нишу, год. 56, бр. 77, 2017.

23. Bujuklić Žika, Forum Romanum: Rimska država, pravo, religija i mitovi, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2006.

24. Valter Robert, Teorija prava Hansa Kelzena, Dosije, Beograd, 1999.

25. Varga Csaba, Theory of law: Norm, Logic, System, Doctrine & Technique in Legal Processes, with Appendix on European Law, Budapest, 2012.

26. Васиљевић Мирко, Компанијско право: Право привредних друштава, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2017.

27. Васиљевић Мирко, Трговинско право, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2016.

28. Васић Радмила, Историјска школа права, Анали Правног факултета у Београду, год. 39, бр. 1-3, 1991.

29. Васић Радмила, Чавошки Коста, Увод у право II, Издавачка кућа Драганић, Београд, 1999.

30. Veselinović Dragan, Aristotelovo određenje pravde, Glasnik Advokatske komore Vojvodine – časopis za pravnu teoriju i praksu, god. 89, br. 2, 2017.

31. Visković Nikola, Pojam prava: Prilog integralnoj teoriji prava, Logos, Split, 1981.

32. Vitanski Dejan, Discretionary Powers of the Administration, Journal of Process Management - New Technologies, International, vol. 3, no. 2, 2015, доступно на: *https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2334-735X/2015/2334-735X1502027V.pdf* .

33. Vodinelić Vladimir, Građansko pravo: Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2017.

34. Vranes Erich , The Definition of "Norm Conflict" in International Law and Legal Theory, The European Journal of International Law, vol. 17, no. 2, 2006, доступно на: *https://academic.oup.com/ejil/article/17/2/395/2756254* .

35. Вратуша Вера А., Самир Амин: Октобарска револуција 1917, један век касније, Социолошки преглед, год. 51, бр. 4, 2017.

36. Врачар Стеван, Ауторитет државно – правног поретка, Анали Правног факултета у Београду, год. 33, бр. 5-6, 1985.

37. Врачар Стеван, Норма и друштвена стварност, Анали Правног факултета у Београду, год. 12, бр. 1, 1964.

38. Врачар Стеван, Револуција и дисконтинуитет државноправног поретка, Анали Правног факултета у Београду, год. 9, бр. 4, 1961.

39. Vujadinović - Milinković Dragica, Političke i pravne teorije, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1996.

40. Вујић Михаило, Философски радови, Плато, Београд, 2003.

41. Vukadinović Gordana, Žan Žak Ruso i prirodno pravo, Visio mundi academic press, Novi Sad, 1993.

42. Вукадиновић Гордана, Начела правног система, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 48, бр. 4, 2014.

43. Вукадиновић Гордана, О појму аутономног права, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 45, бр. 3, 2011.

44. Вукадиновић Гордана, Стварање аутономног права, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 47, бр. 4, 2013.

45. Vukadinović Gordana, Stepanov Radivoj, Teorija države i prava, Futura, Novi Sad, 2003.

46. Vukadinović Gordana, Teorija države i prava II, Novi Sad, 2005.

47. Вукићевић Драгољуб, Начело слободе уређивања облигационих односа, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 23, 1983.

48. Vuković Milovan, Voza Danijela, Vuković Aleksandra, Poslovna etika, Tehnički fakultet u Boru, Univerzitet u Beogradu, Bor, 2020.

49. Vuković Milovan, Todorović Dragan, Osnovi sociologije, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, 2020.

50. Гавриловић Данијела, Правни народни обичаји (обичајно право) код Срба, Годишњак за социологију, год. 2, бр. 2, 2006.

51. Гавриловић Данијела, Стјепановић Захаријевски Драгана, Традиционалне и модерне вредности у транзиционој Србији, ТЕМЕ – часопис за друштвене науке, год. 36, бр. 3, 2012.

52. Gams Andrija, Društvena norma: Pojava – nastanak i značaj, Savremena administracija, Beograd, 1990.

53. Gams Andrija, Biblija u svetlu društvenih borbi, Beograd, 1970.

54. Gams Andrija, Nagon i norma: Putevi i bespuća kulture, Savremena administracija, Beograd, 1995.

55. Gams Andrija, Frojd o društvu, Naučna knjiga, Beograd, 1988.

56. Gassebner Martin , Gutmann Jerg, Voigt Stefan, When to expect a coup d etat? An extreme bounds analysis of coup determinants, Institute of Law and Economics Working Paper Series, no. 3, 2016, доступно на: *https://www.econstor.eu/bitstream/10419/156099/1/ile-wp-2016-3.pdf* .

57. Георгиевски Петре, Социологија као критика друштвене промене, Годишњак за социологију, год. 4, бр. 4, 2008.

58. Гершић Глигорије, Енциклопедија права, Правни факултет у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011.

59. Glišović Lazar, Nemački građanski zakonik: Od pravnog partikularizma do kodifikacije građanskog prava, Strani pravni život, br. 1, 2015.

60. Glodić Duško, Međunarodna običajna pravila u savremenom međunarodnom pravu, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Banja Luka, god. 9, br. 9, 2019.

61. Goldstone Jack, Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory, Annual Review of Political Science, vol. 4, 2001, доступно на: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1531902* .

62. Голдштајн Александар, Трговачки обичаји у југословенском праву и пракси, Анали Правног факултета у Београду, год. 33, бр. 3-4, 1985.

63. Golubović Zagorka, Principi moralnosti i princip slobode, Filozofija i društvo, br. 21, 2003.

64. Голунски С. А., Строгович М. С., Теорија државе и права, превод Недељковић Бранислав, Издање одбора за објављивање предавања на Правном факултету у Београду, Београд, 1946.

65. Goodhart A.L., English Law and the Moral Law, Stevens & Sons, London, 1953.

66. Gurvitch Georges, Sociologija, prevod Škiljan Alka, Svete Vjera, Naprijed, Zagreb, 1963.

67. Дајовић Горан, Појам важења и обавезности права у теорији права Радомира Д. Лукића, Анали Правног факултета у Београду, год. 43, бр. 1-2, 1995.

68. Dajović Goran, Hartova teorija prava – osnovne crte, Strani pravni život br. 3, 2011.

69. Dawkins K.E., The Legal Philosophy of Lon L. Fuller: A Natural Law Perspective, Otago Law Review, vol. 4, 1977, доступно на: *https://www.nzlii.org/nz/journals/OtaLawRw/1977/5.pdf* .

70. Димитријевић Момчило, Симић Мирољуб, Увод у право, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 1999.

71. Димитријевић Предраг, Важење правне норме као сложени концепт, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 29, 1989.

72. Dirkem Emil, Vaspitanje i sociologija, prevod Dimitrijević Dimitrije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1981.

73. Dobrijević Aleksandar, Ka adekvatnoj moralnoj teoriji: Normativna etika Ričarda M. Hera, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 2006.

74. Doyle Elaine, O'Flaherty Joanne, The impact of education level and type of moral reasoning, Irish Educational Studies, vol. 32, no. 3, 2013, доступно на: *https://ethicaldevelopment.ua.edu/uploads/8/4/9/8/84986096/_2013__the_impact_of_education_level_and_type_of_moral_reasoning.pdf* .

75. Drino Dževad, Drevno pravo, Univerzitet u Zenici, Zenica, 2021.

76. Durkheim Emile, Sociology and Philosophy, Routledge – Taylor & Francis Group, New York, 2010.

77. Dworkin Ronald, Justice for Hedgehogs, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2011.

78. Dworkin Ronald, The Model of Rules, University of Chicago Law Review, vol. 35, no. 1, 1967, доступно на: *https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/3028/The_Model_of_Rules.pdf?sequence=2* .

79. Đajić Sanja V., Mehanizmi defragmentacije međunarodnog prava: sistemsko tumačenje, evolutivno tumačenje i sudski aktivizam Evropskog suda za ljudska prava, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, god. 53, br. 2, 2019.

80. Đakovac Aleksandar, Upotreba i razvoj pojma προαίρεσις od Aristotela do Sv. Maksima Ispovednika, Theoria, god. 58, br. 3, 2015.

81. Đorđević Đorđe, Đorđević Miroslav, Ljudski život kao najviša vrednost i njegova ustavnopravna i krivičnopravna zaštita, U: Nikolić Oliver, Čolović Vladimir (Ur.), Constitutio lex superior: Sećanje na profesora Pavla Nikolića, Beograd, 2021.

82. Ђорђевић Мирослав, Суспензивни вето председника републике, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2020.

83. Đorđević Miroslav, Consortium and the joint family (zadruga), Strani pravni život, br. 3, 2009.

84. Đukić Stanimir, Uzroci društvenih konflikata i upravljanje konfliktima u uslovima krize, Vojno delo, god. 70, br. 3, 2018.

85. Đurđić Vojislav, Analogija kao metod tumačenja krivičnog i krivičnog procesnog prava, Crimen, god. 54, br. 3, 2016.

86. Đurić Mihailo, Sociologija Maxa Webera, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964.

87. Ђуричић Милутин, Формализам и симболика у арбанашкој беси, Анали Правног факултета у Београду, год. 38, бр. 4, 1990.

88. Elders Leo J., Nature as the Basis of Moral Actions, Sapientia, vol. 56, no. 210, 2001, доступно на*: https://repositorio.uca.edu.ar/bitstream/123456789/12632/1/nature-baseis-moral.pdf* .

89. Erikson Erik, Identitet i životni ciklus, prevod Dragojević Neda, Hanak Nataša, Zavod za udžbenike Beograd, Beograd, 2008.

90. Живковић Мирослав, Зекавица Радомир, Увод у право, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009.

91. Životić Miladin, Aksiologija, Naprijed, Zagreb, 1986.

92. Zalewska Monika, The Metaphorical Aspect of Hans Kelsen's Pure Theory of Law, Principia, vol. 65, 2018, доступно на*: https://ejournals.eu/czasopismo/principia/artykul/the-metaphorical-aspect-of-hans-kelsens-pure-theory-of-law* .

93. Igrački Jasmina, Etičko – pravni aspekti kažnjavanja i kazne zatvora, Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, god. 35, br. 1, 2016.

94. Јакшић Александар, Грађанско процесно право, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2017.

95. Janković Aleksandar, Društvena stvarnost posmatrana iz perspektive vrednosti, Sociološka luča, god. 11, br. 2, 2017.

96. Јеж Здравко, Јоксић Иван, Морал и право у традиционалном и савременом друштву, Култура полиса: часопис за неговање демократске политичке културе, год. 10, бр. 21, 2013.

97. Јелинек Георг, Борба старог са новим правом, Издавачка кућа Плато, Београд, 1998.

98. Jellinek Georg, The Declaration of the Rights of Man and of Citizens: A Contribution to Modern Constitutional History, Henry Holt and Company, New York, 1901

99. Јеринг Рудолф фон, Циљ у праву, превод Живојиновић Бранимир, ЦИД, Подгорица, 1998.

100. Jerotić Stefan, Pantović-Stefanović Maja, Fenomenologija, psihopatologija i fenomenološka psihopatologija, Engrami, god. 43, br.1, 2021.

101. Јовановић Љубиша, Мотиви и одлучивање, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 25, 1985.

102. Jovanović Ljubiša, Odgovornost i vrste odgovornosti u našem savremenom društvu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 12, 1973.

103. Jovanović Mila, Neka razmatranja o društvenom položaju žene od antičkog do buržoaskog društva, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 21, 1981.

104. Jovanović Milan, Laissez-faire ili intervencionizam: moralni status divljih životinja u divljini, Filozofske studije, god. 33, br. 34, 2018.

105. Jovanović Sladjana, Škobo Branislav, Novaković Igor, Parents attitudes towards vaccines, Opšta medicina, god. 25, br. 1-2, 2019.

106. Јовановић Слободан, О држави: Основи једне правне теорије, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011.

107. Jovašević Dragan, Stevanović Zoran, Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2011.

108. Јовичић Драгомир, Увод у право, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад, 2018.

109. Jokić Ljiljana, Opšta i nacionalna pravna istorija, Obodsko slovo, Podgorica, 2018.

110. Joksić Ivan, Tumačenje u krivičnom pravu, Glasnik Advokatske komore Vojvodine – časopis za pravnu teoriju i praksu, god. 87, br. 6, 2015.

111. Југовић Александар, Изван граница друштва: маргинализација, социјална искљученост и маргиналне групе, Социјална мисао, год. 14, бр. 1, 2007.

112. Johnson Benton, Functionalism in Modern Sociology: Understanding Talcott Parsons, General Learning Press, New Yersey, 1975.

113. Kangrga Milan, Etika ili revolucija, Nolit, Beograd, 1983.

114. Капор Владимир, Примена обичаја и узанси по Закону о облигационим односима, Анали Правног факултета у Београду, год. 26, бр. 3-5, 1978.

115. Kačer Hrvoje, Ivančić-Kačer Blanka, O rješavanju antinomija i pravnih praznina (posebno) na primjeru odnosa Zakona o sportu i Zakona o obveznim odnosima, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 54, br. 2, 2017.

116. Kelsen Hans, General Theory of Law and State, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1949.

117. Kelsen Hans, General Theory of Norms, Clarendon Press, Oxford, 1991.

118. Kelsen Hans, Essays in Legal and Moral Philosophy, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1973.

119. Kelsen Hans, Law and Peace in International Relations, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1942.

120. Kelsen Hans, Society and Nature. A Sociological Inquiry, The University of Chicago Press, Chicago - Illinois, 1943.

121. Keršić Marin, Argument a contrario, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god.59, br. 2, 2022.

122. Knauer Nancy J., Legal Fictions and Juristic Truth, St. Thomas Law Review, vol. 23, no. 1, 2010, доступно на: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1486228* .

123. Knjazeva Svetlana, Filozofija Bertranda Russella: Strasno traženje izvesnosti, Naprijed, Zagreb, 1966.

124. Kožev Aleksandar, Fenomenologija prava, Nolit, Beograd, 1984.

125. Kostić Branislav, Sociologija, Institut jugoslovenske i inostrane dokumentacije zaštite na radu – Niš – Uredništvo posebnih izdanja, Niš, 1974.

126. Košutić Budimir, Uvod u jurisprudenciju: Osnovi teorije prava, CID, Podgorica, 2008.

127. Krivokapić Boris, Običajna pravila u međunarodnom pravu, Megatrend revija, god. 9, br. 3, 2012.

128. Krkač Kristijan, Rutina, moral i pragmatizam: Wittgensteinovska pragmatička etika, Nacionalna i sveučilišna knjižarnica, Zagreb, 2006.

129. Kulauzov Maša, Pravila običajnog prava o imovini u porodičnoj zadruzi Južnih Slovena, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, god. 43, br. 1, 2009.

130. Kulić Živko, Kulić Mirko, Uvod u pravo, Evropski Univerzitet Brčko distrikta, Brčko, 2015.

131. Kurtović Rejhan, Pravna norma i njen značaj, Pravne teme, god. 3, broj 6, 2015.

132. Lazić Mladen, Pojam društvene promene: Osnovna teorijska shvatanja, Sociološka luča, god. 2, br. 2, 2008.

133. La Torre Massimo, The Hierarchical Model and H. L. A. Hart's Concept of Law, Revus - Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law, vol. 21, 2013, доступно на*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2425580* .

134. Leawoods Heather, Gustav Radbruch: An Extraordinary Legal Philosopher, Washington University Journal of Law and Policy, vol. 2, no. 1, 2000, доступно на: *https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1516&context=law_journal_law_policy* .

135. Lindgren Carl Edwin, Blount La Wanna Lease, Ethical Values in Education and Society, Journal of Women's Entrepreneurship and Education, no. 1-2, 2011, доступно на: *http://ebooks.ien.bg.ac.rs/489/1/11_jwe_1-2_3.pdf* .

136. Lukacs Georg, Etika i politika, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.

137. Лукић Радомир, Кошутић Будимир, Увод у право, Научна књига, Београд, 1979.

138. Лукић Радомир, Нормативност права, Анали Правног факултета у Београду, год. 39, бр. 1-3, 1991.

139. Лукић Радомир, Право значење правне норме, Анали Правног факултета у Београду, год. 8, бр. 3-4, 1960.

140. Лукић Радомир, Савремени проблеми социологије морала, Анали Правног факултета у Београду, год. 10, бр. 1-2, 1962.

141. Лукић Радомир, Систем филозофије права: I. Филозофија II. Филозофија права, Правни Факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.

142. Лукић Радомир, Систем филозофије права, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2012.

143. Лукић Радомир, Социологија морала, Научна књига, Београд, 1982.

144. Lukić Radomir, Tumačenje prava, Savremena administracija, Beograd, 1961.

145. Лукић Радомир, Увод у право, Научна књига, Београд, 1979.

146. Ljubović Katarina, Ugovor o „svojinskom zakupu“ – svojina na nepokretnosti u anglosaksonskom pravu, Pravo – teorija i praksa, god. 27, br. 5-6, 2010.

147. Mabbott John David, Uvod u etiku, prevod Spasić Aleksandar, Nolit, Beograd, 1981.

148. Maluschke Gunter, Validity of Moral Norms: Perspectives of Philosophy and Psychoanalysis, Interamerican Journal of Psychology, vol. 41, no. 2, 2007, доступно на: *https://www.redalyc.org/pdf/284/28441211.pdf* .

149. Margetić Lujo, Hrvatski pravni običaji, Arhivski vjesnik, br. 37, 1994.

150. Marinković Dušan, Uvod u sociologiju: Osnovni pristupi i teme, Mediterran publishing, Novi Sad, 2008.

151. Марић Дарија, Заблуда и правне последице заблуде, Гласник Адвокатске коморе Војводине, год. 86, бр. 2, 2014.

152. Marić Tamara, Smrtna kazna u XXI vijeku, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Banja Luka, god. 13, br. 13, 2023.

153. Марјановић Милош, Елементи друштвеног делања, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 45, бр. 3, 2011.

154. Марјановић Милош, Социолошки појам морала, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 46, бр. 4, 2012.

155. Marković Danilo, Marksova definicija društva i njen značaj za sociologiju, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 4, 1965.

156. Марковић Лазар, Грађанско право: општи део и стварно право, Београд, 1912.

157. Марковић Ратко, Уставно право и политичке институције, Правни факултет Универзитета у Београду, Јавно предузеће Службени гласник, Београд, 2008.

158. Марковић Ратко, Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед, Анали Правног факултета у Београду, год. 54, бр. 2, 2006.

159. Медар Сузана, Однос Келзеновог и Живановићевог схватања одговорности: Једна обећавајућа паралела, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 89, 2020.

160. Медар Сузана, Опсег логике у тумачењу права, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 66, 2014.

161. Медар Сузана, Примарне и секундарне норме код Норберта Бобиа, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 54, 2009.

162. Медар Сузана, Примарне и секундарне норме у теорији права Херберта Харта, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 29, 1989.

163. Медар Сузана, Структура правне норме по Хансу Келзену: један „другачији“ поглед, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 38-39, 1998-1999.

164. Mendez Julio Raul, Sentido y estructura de la norma juridica, Forum: Supplement to Acta Philosophica, vol. 5, no. 2, 2019, доступно на: *https://forum-phil.pusc.it/article/view/40/39* .

165. Merton Robert, Social Structure and Anomie, American Sociological Review, vol. 3, no. 5, 1938, доступно на*:* *https://www.csun.edu/~snk1966/Robert%20K%20Merton%20-%20Social%20Structure%20and%20Anomie%20Original%201938%20Version.pdf* .

166. Mijanović Mihajlo, Primjena hi – kvadrat testa u sociološkim istraživanjima, Sociološka luča, God. 10: 1, 1993.

167. Mijačić Mirsa, Prihvatanje ponude ćutanjem ponuđenog, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 17, 1977.

168. Милановић Јелена, Вредност као обавезујућа снага права – схватање Радомира Лукића, Правни хоризонти, год. 5, бр. 5, 2022.

169. Miller Jr. Fred, The Rule of Reason in Cicero’s Philosophy of Law, University of Queensland Law Journal, vol. 33, no. 2, 2014, доступно на: *https://classic.austlii.edu.au/au/journals/UQLawJl/2014/19.pdf* .

170. Milić Vojin, Istraživanje i teorija, U: Pejčić Bogoljub (Ur.), Metodologija empirijskog naučnog istraživanja, Defektološki fakultet, Beograd, 1995.

171. Милојевић Момир, Континуитет и дисконтинуитет државног правног поретка, Анали Правног факултета у Београду, год. 49, бр. 1-4, 2001.

172. Милосављевић Богољуб, Поповић Драгољуб, Уставно право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Јавно предузеће Службени гласник, Београд, 2019,

173. Mirić Filip, Crkvene krivice i kazne u Ustavu Srpske pravoslavne crkve, Kom: časopis za religijske nauke, god. 10, br. 1, 2021.

174. Митровић Драган, Начела, облици, идеје, баштина из правне теорије, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1997.

175. Митровић Драган, Основи права, Универзитет Сингидунум, Београд, 2017.

176. Митровић Драган, Увод у право, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011.

177. Mitrović Kosta, Učenja dva velika svetska sistema prava o zakonitosti i njihovo približavanje, Nauka, bezbednost, policija, god. 19, br. 2, 2014.

178. Митровић Милован, Вуковић Данило, Основи социологије права, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016.

179. Михајловић Владан, Уставно право, Краљево, 2009.

180. Mihić Ljiljana, Savremene teorije psihopatologije: anksiozni poremećaji, Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2019.

181. Murphy Colleen, Lon Fuller and the Moral Value of the Rule of Law, Law and Philosophy, vol. 24, no. 3, 2005, доступно на: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1690025*.

182. McGinn Thomas A. J., The Expressive Function of Law and the Lex Imperfecta, Roman Legal Tradition, vol. 11, 2015, доступно на: *https://romanlegaltradition.org/contents/2015/RLT11-MCGINN.PDF* .

183. Mcleish John, The Theory of Social Change: Four Views Considered, London, 1969.

184. McManaman Linus, The Legal Philosophy of Roscoe Pound, The Catholic Lawyer, vol. 13, no. 2, 1967, доступно на: *https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/tcl/article/1631/&path_info=01._The_Legal_Philosophy_of_Roscoe_Pound.pdf* .

185. Narvaez Darcia, Are we losing it? Darwin's Moral Sense and the Importance of Early Experience. In Richard Joyce (Ed.), The Routledge Handbook of Evolution and Philosophy, New York, 2017.

186. Николић Душан, Два века Аустријског грађанског законика (1811-2011), Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 135, 2011.

187. Николић Коста, Етика, Књижаре Славија, Нови Сад, 1931.

188. Oberški Janko, Socijalni položaj žene po Hamurabiju u odnosu prema Mojsijevu zakonu, Bogoslovska smotra, god. 28, br. 3, 1940.

189. Oesterdiekhoff Georg, Magic and Animism in old Religions: The Relevance of Sun Cults in the World – View of Traditional Societies, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, god. 45, br. 1, 2008.

190. Pavićević Vuko, Osnovi etike, Kultura, Beograd, 1967.

191. Pavićević Olivera, Davidović Dušan, Pojam zajednice – između uključenosti i isključenosti, U: Blagojević Marina, Stevanović Zoran (Ur.), Prevencija kriminala i socijalnih devijacija – evropska i regionalna dobra praksa, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2013.

192. Pavićević Olivera, Simeunović-Patić Biljana, O negativnom društvenom junaku, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008.

193. Pavićević Olivera, Otpornost i moralno delanje, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2016.

194. Pavlović Zoran, Psihologija vrednosti, Institut za psihologiju, Beograd, 2021.

195. Панић Миодраг, Увод у социологију и право, НОМОС, Београд, 2001.

196. Parsons Talcott, Društva: Evolucijski i poredbeni pristup, prevod Grbin Vesna, Itro August Cesarec, Zagreb, 1988.

197. Paulson Stanley L., How Merkl's Stufenbaulehre Informs Kelsen's Concept of Law, Revus - Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law, no. 21, 2013, доступно на: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2425384* .

198. Peković Mirko, Psihijatrijska propedevtika, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2020.

199. Perić Berislav, Struktura prava: 1. dio, Liber, Zagreb, 1974.

200. Petersen Niels, Customary Law Without Custom? Rules, Principles, and the Role of the State Practice in International Norm Creation, American University International Law Review, vol. 23, no. 2, 2007, доступно на: *https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/auilr/article/1021/&path_info=23_2_2.pdf* .

201. Петражицки Лав, Теорија права и морала, превод Буњак Петар, Цид, Подгорица, 1999.

202. Петровић Небојша, Матијевић Андреа, Друштвене вредности као предиктори перцепције односа Србије и Европске уније, Политичка ревија, год. 60, бр. 2, 2019.

203. Pipatti Otto, Morality Made Visible: Edward Westermarck's Moral and Social Theory, Routledge - Taylor & Francis Group, London - New York, 2019.

204. Platon, Država, prevod Vilhar Albin, Pavlović Branko, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 2002.

205. Podgorac Todor, Teorija prava L. Petražickog, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac, 1981.

206. Поповић Драгољуб, Општа правна историја III, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, Београд, 1996.

207. Поповић Драгољуб, Општа правна историја: Стварање модерне државе, Досије, Београд, 1999.

208. Поповић Милијан, Општа теорија права: Књига I: Увод у теорију права (Онтогносеологичке претпоставке), Универзитет у Новом Саду Правни факултет, Нови Сад, 2002.

209. Поповић Милијан, Прилози теорији права, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1997.

210. Pound Roscoe, Justice according to Law, Columbia Law Review, vol. 13, no. 8, 1913, доступно на: *https://www.jstor.org/stable/1110655?seq=1* .

211. Pound Roscoe, Social Control Through Law, Archon Books, New York, 1968.

212. Pound Roscoe, The Ideal Element in Law, Denver Law Review, vol. 10, no. 8, 1933, доступно на: *https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6533&context=dlr* .

213. Prince Colin, Moral Foundation Theory and the Law, Seattle University Law Review, vol. 33, no. 4, 2010, доступно на: *https://digitalcommons.law.seattleu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1018&context=sulr* .

214. Pupić Borivoje, Uvod u pravo, Društvo ekonomista – Senta: Centar za obrazovanje ekonomskih kadrova, Senta, 1976.

215. Радбрух Густав, Филозофија права, превод Гутеша Душица, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2016.

216. Radišić Jakov, Obligaciono pravo, Nolit, Beograd, 1979.

217. Radišić Jakov, Pravni delikt, pravna sankcija i pravna odgovornost, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 12, 1973.

218. Радишић Јаков, Противправност као засебан услов грађанске одговорности, Анали Правног факултета у Београду, год. 49, бр. 1-4, 2001.

219. Radulović Darko, Kazneni okviri (rasponi) u Krivičnom zakoniku Crne Gore i kaznena politika, Revija za kriminologiju i krivično pravo, god. 59, br. 2, 2021.

220. Raz Joseph, Kelsen's Theory ofthe Basic Norm,The American Journal of Jurisprudence, vol. 19, no. 1, 1974, доступно на: *https://academic.oup.com/ajj/article/19/1/94/182193* .

221. Raz Joseph, The Authority of Law: Essays on Law and Morality, Oxford University Press, New York, 1979.

222. Рајић Миона, Преглед историјског развоја европске кодификације грађанског права, Европско законодавство, год. 21, бр. 79, 2022.

223. Рецић Садуша, Морал Срба – стереотип или научна истина?, Зборник радова Филозофског факултета, год. 43, бр. 2, 2013.

224. Ристивојевић Бранислав, Цивилна одговорност за радње потчињеног (командна одговорност) пре усвајања Статута Међународног кривичног суда, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 39, бр. 3, 2005.

225. Ристић Горгиев Слађана, Идеал мудраца у антици и појам светости у хришћанству, Црквене студије, бр. 14, 2017.

226. Салма Јожеф, Објективна одговорност у облигационом праву: домен примене у домаћем и упоредном праву, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 38, бр. 3, 2004.

227. Sajama Seppo, Von Wright, Law, and Morality, Balkan Journal of Philosophy, vol. 6, no. 2, 2014, доступно на*: https://www.pdcnet.org/C1257CEF0046A0DE/file/B8FF40A9806BEC54C1257D630046F810/$FILE/bjp_2014_0006_0002_0003_0008.pdf* .

228. Safder Mahwish, Hussain Ch. Abid, Relationship between Moral Atmosphere of School and Moral Development of Secondary School Students, Bulletin of Education and Research, vol. 40, no. 3, 2018, доступно на: */https://pu.edu.pk/images/journal/ier/PDF-FILES/4_40_3_18.pdf* .

229. Sijerčić Čolić Hajrija, Načelo materijalne istine u krivičnom postupku, U: Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva, Petrović Ana, Jovanović Ivan (Ur.), Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2012.

230. Симић Мирољуб, Ђорђевић Срђан, Матић Дејан, Увод у право, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 2017.

231. Симовић Дарко, Симеуновић Патић Биљана, Физичко кажњавање у светлу права детета, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 76, 2017.

232. Симовић Мира, О хијерархији правних норми, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 38/39, 1998-1999.

233. Sladeček Michal, Michael Walzer: Zajednica unutar područja pravde, Filozofija i društvo, god. 18, br. 1, 2007.

234. Smyth Nicholas, The function of Morality, Philosophical studies, vol. 174, no. 5, 2017, доступно на*: https://philarchive.org/archive/SMYTFO* .

235. Сорокин Питирим, Социологија, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1932.

236. Spaak Torben, Kelsen and Hart on the Normativity of Law. In: Wahlgren Peter (ed.), Perspectives on Jurisprudence: Essays in Honour of Jes Bjarup, 2005.

237. Spaak Torben, Meta-ethics and Legal Theory: The Case of Gustav Radbruch, Law and Philosophy, vol. 28, no. 3, 2009, доступно на: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=923440* .

238. Spalević Žaklina, Marković Velisav, Osnovi prava sa posebnim osvrtom na poslovno i turističko pravo, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2021.

239. Stajk Kenet, Mos Pamela, Etika i studentski život, prevod Ivković Ivana, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

240. Станимировић Војислав, Дивац Уна, Обичајно и позитивно право у Србији, Архив за правне и друштвене науке, год. 118, бр. 4, 2023.

241. Stanković Nedeljko, Krivično pravo: opšti dio, Evropski Univerzitet Brčko distrikt, Brčko, 2016.

242. Starr William C., Law and Morality in H.L.A. Hart's Legal Philosophy, Marquette Law Review, vol. 67, no. 4, 1984, доступно на: *https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1941&context=mulr* .

243. Stepanović – Todorović Sanja, Značenje i domet teze o razdvojenosti morala i prava, Theoria, god. 47, br. 3-4, 2004.

244. Стерија Поповић Јован, Природно право: Реторика, Новинско издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

245. Stefanović Zlatko, Identifikacija pravnih praznina, Pravni zapisi, god. 4, br. 1, 2013.

246. Stewart Iain, Closure and the Legal Norm: An Essay in Critique of Law, Modern Law Review, vol. 50, no. 7, 1987, доступно на: *https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1468-2230.1987.tb02588.x* .

247. Стојановић Драгољуб, Антић Оливер, Увод у грађанско право, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004.

248. Stojanović Dragoljub, Istorijski razvoj građanskog prava i građanskopravne nauke, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 16, 1976.

249. Стојановић Зоран, Коментар Кривичног законика, ЈП Службени гласник, Београд, 2021.

250. Stojanović Zoran, Krivično pravo: Opšti deo, Pravna knjiga, Beograd, 2011.

251. Stojanović Zoran, Preventivna funkcija krivičnog prava, Crimen, vol. 2, br. 1, 2011.

252. Stojanović Svetozar, Savremena meta-etika, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, Beograd, 1970.

253. Стојановић Светозар, Шта су то морал и етика, Издавачко предузеће Рад, Београд, 1957.

254. Strasser Hermann, Randall Susan C., Introduction to theories of social change, Vienna, 1974.

255. Suar Lokanath, Our Civil Society as an Instrument of Social Change, Orissa review, vol. 68, no. 5, 2011, доступно на: *https://magazines.odisha.gov.in/Orissareview/2011/Dec/engpdf/62-67.pdf* .

256. Суботић Драган, Социологија, ИПС, Београд, 2008.

257. Summers Robert, Professor H.L.A. Hart's Concept of Law, Duke Law Journal, no. 4, 1963, доступно на: *https://core.ac.uk/download/pdf/62552269.pdf* .

258. Summers Robert, The Tehnique Element in Law, In: Essays in Honor of Hans Kelsen Celebrating the 90th Anniversary of His Birth, California Law Review, Fred B. Rothman & Co., South Hackensack, 1971.

259. Shivakumar Dhananjai, The Pure Theory as Ideal Type: Defending Kelsen on the Basis of Weberian Methodology, The Yale Law Journal, vol. 105, no. 5, 1996, доступно на: *https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/8946/49_105YaleLJ1383_March1996_.pdf?sequence=2* .

260. Scales Stephen, Potthast Adam, Oravecz Linda, The Ethics of the Family, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2010.

261. Scott Robert E., The Limits of Behavioral Theories of Law and Social Norms, Virgina Law Review, vol. 86, 2000, доступно на: *https://typeset.io/pdf/the-limits-of-behavioral-theories-of-law-and-social-norms-11wzl4vm4d.pdf* .

262. Тадић Љубомир, Традиција и револуција, Српска књижевна задруга, Београд, 1972.

263. Танчић Драган, Историјски метод у друштвеним и политичким наукама, Токови историје, бр. 1, 2010.

264. Тарановски Федор, Енциклопедија права, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923.

265. Tasić Đorđe, Rasprave iz filozofije i teorije prava, Pravni fakultet u Beogradu – Dom kulture „Studentski grad“, Beograd, 1992.

266. Tilly Charles, Revolutions and Collective Violence, Ann Arbor, 1973.

267. Tomić Ivan, Tumačenje, pravne praznine i načelo zakonitosti, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, god. 1, br. 28, 2020.

268. Tomić Svetlana, Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića, Temida, god. 23, br. 3, 2020.

269. Тонковић Стипе, Малограђанштина и њен морал, Издавачко предузеће Рад, Београд, 1957.

270. Tošić Jovana, Pitanje obavezne vakcinacije maloljetnika pred Evropskim sudom za ljudska prava – Poseban osvrt na presudu Vavrička i drugi protiv Češke, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli, god. 7, br. 2, 2021.

271. Трајковић Марко, Морални релативизам у англо-америчкој јуриспруденцији, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 50, 2007.

272. Трајковић Марко, О нормативности права Ханса Келзена, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 45, 2004.

273. Трајковић Марко, О свету права који почива на моралним вредностима, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 45, бр. 2, 2011.

274. Трајковић Марко, Хартова критика моралних идеја, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 46, 2005.

275. Тркуља Јовица, Вучинић Маринко (Прир.), Савременици о Слободану Јовановићу, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2009.

276. Tubić Tatjana, Psihologija i sport, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Novi Sad, 2023.

277. Tutunaru Mircea, Draghici Cristian, General considerations regarding the history of the relations of law with morality, social action, human conduct and its normative regulation in a rule of law, Journal of Law and Administrative Sciences, no. 17, 2022, доступно на: *https://jolas.ro/wp-content/uploads/2022/07/jolas17a7.pdf* .

278. Tucker Edwin W., The Morality of Law, by Lon L. Fuller, Indiana Law Journal, vol. 40, no. 2, 1965, доступно на: *https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3571&context=ilj* .

279. Ћорић Драгана, Нови минути посвећени Радбруховој формули, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, 2011, год. 45, бр. 3, 2011.

280. Ћоровић Емир, Принцип кривице као основ преиспитивања оправданости кривичних санкција у кривичном праву Србије, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, год. 47, бр. 2, 2013.

281. Fagan Jeffrey, Meares Tracey L., Punishment, Deterrence and Social Control: The Paradox of Punishment in Minority Communities, Ohio State Journal of Criminal Law, vol. 6, no. 173, 2008, доступно на: *https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/97f8382e-8cb2-5352-9619-c4c04d754a24/content* .

282. Frankel Tamar, Braun Tomasz, Law and Culture, Boston University Law Review, vol. 101, no. 157, 2023, доступно на: *https://scholarship.law.bu.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/faculty_scholarship/article/4535/&path_info=Law_and_Culture.pdf* .

283. Fredricks Susan, DiFronzo-Heitzer Nicola, The Impact of Family on Ethical Decision Making by First-Generation and Non-First-Generation College Students Internationally, Critical Questions in Education, vol. 13, no. 2, 2022, доступно на: *https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1369465.pdf* .

284. Fromm Erich, Čovjek za sebe: Istraživanje o psihologiji etike, prevod Lisinski Hrvoje, Naprijed, Zagreb, 1980.

285. Fuller Lon L., Anatomy of the Law, Frederick A. Praeger, New York, 1968.

286. Фулер Лон Л., Моралност права, превод Митровић Силва, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за публикације, Београд, 2001.

287. Hazlitt Henry, The Foundations of Morality, The Foundation for Economic Education, Inc., New York, 1998.

288. Haldemann Frank, Gustav Radbruch vs Hans Kelsen: A Debate on Nazi Law, Ratio Juris, vol. 18, no. 2, 2005, доступно на: *https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1680846*.

289. Harašić Žaklina, Autoritet i sud, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 52, br. 2, 2015.

290. Harašić Žaklina, Viskovićeva teorija tumačenja u pravu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 48, br. 1, 2011.

291. Hark Helmut, Leksikon osnovnih jungovskih pojmova, prevod Jovanović Zoran, Dereta, Beograd, 1998.

292. Харт Херберт, Огледи из јуриспруденције и филозофије, превод Степановић Тодоровић Сања, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласника, Београд, 2015.

293. Харт Херберт, Појам права, превод Врањанац Душан, Дајовић Горан, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2013.

294. Hasanbegović Jasminka, Zablude o pravnoj normi: Logička struktura pravne norme, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2002.

295. Hasić Tea, Običaji kao izvor trgovačkog prava, Pravni vjesnik, god. 30, br. 3-4, 2014.

296. Haule Romuald R., Some reflections on the Foundation of Human Rights – Are Human Rights an Alternative to Moral Values, Max Planck Yearbook of United Nations Law, vol. 10, 2006, доступно на: *https://www.mpil.de/files/pdf3/08_romuald1.pdf* .

297. Хаџи Стевић Брано, Норма као искључујући разлог за делање, Зборник радова Правног факултета у Нишу, год. 60, бр. 91, 2021.

298. Healy Kieran, Social Change: Mechanisms and Metaphors, Princeton, 1998.

299. Herceg Pakšić Barbara, O preobražaju instituta krajnje nužde u kaznenom pravu - razvoj i (r)evolucija, Harmonius, god. 8, br. 1, 2019.

300. Herco Marija, Krvna osveta i običajno pravo u Crnoj Gori i Albaniji, Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, god. 5, br. 5, 2012.

301. Hou Meibaohong, The Impact of Parents on Adolescent Moral Development, Journal of Education, Humanities and Social Sciences, vol. 8, 2023, доступно на: *https://drpress.org/ojs/index.php/EHSS/article/view/4447/4296* .

302. Caporioni Giovanni, Rousseau's General Will, Poliarchia, vol. 3, no. 5, 2015, доступно на: *https://poliarchia.wsmip.uj.edu.pl/documents/123362602/1ef8e51d-eda9-40cd-af84-daa2f1eecd13* .

303. Carrio Genaro R., Professor Dworkin's Views on Legal Positivism, Indiana Law Journal, vol. 55, no. 2, 1979, доступно на: *https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3459&context=ilj* .

304. Cassels Jamie, Review: Lon Fuller: Liberalism and the Limits of Law, The University of Toronto Law Journal, vol. 36, no. 3, 1986, доступно на: *https://www.studocu.com/en-gb/document/queen-mary-university-of-london/jurisprudence-and-legal-theory/cassels-lon-fuller-liberalism-1986/85559662* .

305. Цветковић Владимир, Социологија: Основни проблеми појмови приступи, Факултет цивилне одбране Универзитета у Београду, 2005.

306. Covell Charles, The Defence of Natural Law: A Study of the Ideas of Law and Justice in the Writings of Lon L. Fuller, Michael Oakeshot, F.A. Hayek, Ronald Dworkin, and John Finnis, St. Martin's Press, New York, 1992.

307. Coleman Jules L., Negative and Positive Positivism, The Journal of Legal Studies, vol. 11, no. 1, 1982, доступно на*: https://www.jstor.org/stable/724159* .

308. Collins Peter M., Rousseau's Philosophy (or Philosophies?) of Education, The Irish Journal of Education, vol. 10, no. 2, 1976, доступно на: *https://www.erc.ie/documents/vol10chp5.pdf* .

309. Cossio Carlos, La teoria Egologica del Derecho y el Concepto Juridico de Libertad, Abeledo-Perrot, Buenos Aires, 1964.

310. Cohen Julius, The Political Element in Legal Theory: A Look at Kelsen's Pure Theory, The Yale Law Journal, vol. 88, no. 1, 1978, доступно на: *https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/15855/09_88YaleLJ1_November1978_.pdf?sequence=2&isAllowed=y* .

311. Cohen Henry, Kelsen's Pure Theory of Law, The Catholic Lawyer, vol. 26, no. 2, 1981, доступно на: *https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/tcl/article/2087/&path_info=03._Kelsen_s_Pure_Theory_of_Law.pdf* .

312. Cracogna Dante, La Norma Juridica en la Teoria Ecologica del Derecho, Estudios de derecho, vol. 57, no. 130, 1998, доступно на: *https://revistas.udea.edu.co/index.php/red/article/view/332285/20788196* .

313. Croasmun James, Ostrom Lee, Using Likert Type Scales in the Social Sciences, Journal of Adult Education, vol. 40, no. 1, 2011, доступно на: *https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ961998.pdf* .

314. Croce Mariano, Salvatore Andrea, The Legal Theory of Carl Schmitt, Abingdon, 2013.

315. Crowe Jonathan, Agnew Lucy, Legal Obligation and Social Norms, Adelaide Law Review, vol. 41, no. 1, 2020, доступно на: *https://law.adelaide.edu.au/ua/media/1560/ALR_41%281%29_07_Crowe_Agnew_Web_v2.pdf* .

316. Cummings Scott, Empirical Studies of Law and Social Change: What is the field? What are the Questions?, Wisconsin Law Review, no. 171, 2013, доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2239939 .

317. Чавошки Коста, Увод у право I: Основни појмови и државни облици, Издавачка кућа Драганић, Београд, 1999.

318. Čulinović-Konstantinović Vesna, Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća, Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, god. 13-14, br. 6-7, 1984.

319. Westermarck Edward, Ethical Relativity, Harcourt, Brace and Company, New York, 1932.

320. Wuketits Franz, Charles Darwin and Modern Moral Philosophy, Ludus Vitalis, vol. 17, no. 32, 2009, доступно на: *https://ludus-vitalis.org/html/textos/32/32-24_wuketits.pdf* .

321. Yalcin Vakkas, Moral Development in Early Childhood: Benevolence and Responsibility in the Context of Children's Perceptions and Reflections, Educational Policy Analysis and Strategic Research, vol. 16, no. 4, 2021, доступно на: *https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1328834.pdf* .

322. Yenicirak Hasan, Identifying dimensions of revolutionary change and transformation: A reference framework for studies on revolutionary movements, Uludag University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences, vol. 22, no. 41, 2021, доступно на: *https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1552729* .

323. Yoder Dale, Current Definitions of Revolution, American Journal of Sociology, vol. 32, no. 3, 1926, доступно на: *https://www.journals.uchicago.edu/doi/epdf/10.1086/214128* .

ОПШТИ ПРАВНИ АКТИ

1. Законик о кривичном поступку („Службени гласник РС“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – одлука УС и 62/2021 – одлука УС).

2. Закон о безбедности саобраћаја на путевима („Службени гласник РС“, бр. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 – одлука УС, 55/2014, 96/2015 – др. закон, 9/2016 – одлука УС, 24/2018, 41/2018, 41/2018 – др. закон, 87/2018, 23/2019, 128/2020 – др. закон и 76/2023).

3. Закон о заштити права на суђење у разумном року („Службени гласник РС“, бр. 40/2015 и 92/2023).

4. Закон о заштити становништва од заразних болести („Службени гласник РС“, бр. 15/2016, 68/2020 и 136/2020).

5. Закон о јавном тужилаштву („Службени гласник РС“, бр. 10/2023).

6. Закон о наслеђивању („Службени гласник РС“, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015).

7. Закон о облигационим односима („Службени лист СФРЈ“, бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, „Службени лист СРЈ, бр. 31/93, „Службени лист СЦГ“, бр. 1/2003 – Уставна повеља и „Службени гласник РС“, бр. 18/2020).

8. Закон о одбрани („Службени гласник РС“, бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – др. закон, 104/2009 – др. закон, 10/2015 и 36/2018).

9. Закон о порезима на имовину („Службени гласник РС“, бр. 26/2001, „Службени лист СРЈ“, бр. 42/2002 – одлука СУС и „Службени гласник РС“, бр. 80/2002, 80/2002 – др. закон, 135/2004, 61/2007, 5/2009, 101/2010, 24/2011, 78/2011, 57/2012 – одлука УС, 47/2013, 68/2014 – др. закон, 95/2018, 99/2018 – одлука УС, 86/2019, 144/2020, 118/2021, 138/2022, 92/2023, 94/2024).

10. Закон о прекршајима („Службени гласник РС“, бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 – одлука УС, 91/2019, 91/2019 – др. закон и 112/2022 – одлука УС).

11. Закон о промету непокретности („Службени гласник РС“, бр. 93/2014 и 6/2015).

12. Закон о раду („Службени гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017 и 95/2018 – аутентично тумачење).

13. Кодекс медицинске етике Лекарске коморе Србије („Службени гласник РС“, бр. 104/2016).

14. Кодекс професионалне етике адвоката („Службени гласник РС“, бр. 27/2012 и 159/2020 – одлука УС).

15. Кривични законик („Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019).

16. Породични закон („Службени гласник РС“, бр. 18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015).

17. Устав Републике Србије („Службени гласник РС“, бр. 98/2006 и 115/2021).

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милош Арсић је рођен 12.06.1991. године у Јагодини. Основну школу "17. октобар", завршио је у Јагодини, а након тога и средњу школу, гимназију "Светозар Марковић" у Јагодини. Основне академске студије првог степена завршио је 25.06.2014. године на Правном факултету Универзитета у Београду, на студијском програму "Право" са просечном оценом 8,83 и стекао звање дипломирани правник. Мастер академске студије другог степена завршио је 01.06.2016. године, на Правном факултету Универзитета у Београду, на студијском програму "Мастер академске студије права", са просечном оценом 9,00 и стекао звање мастер правник. Докторске академске студије на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу, уписао је 2018. године.

Након обављеног приправничког стажа у адвокатској канцеларији, правосудни испит положио је дана 31.03.2017. године, а адвокатски испит дана 29.05.2017. године. Почев од дана 01.07.2017. године, уписан је у Именик адвоката Адвокатске коморе Крагујевца и непрекидно обавља адвокатску делатност. Говори енглески језик.

ИЗЈАВА АУТОРА О ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Изјављујем да докторска дисертација под насловом:

„ПОСТУПАК РЕГУЛИСАЊА ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА"

представља *оригинално ауторско дело* настало као резултат *сопственог истраживачког рада.*

Овом Изјавом такође потврђујем:

- да сам *једини аутор* наведене докторске дисертације,
- да у наведеној докторској дисертацији *нисам извршио/ла повреду* ауторског нити другог права интелектуалне својине других лица,

У Крагујевцу, 05.11.2025. године,

потпис аутора

ИЗЈАВА АУТОРА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Изјављујем да су штампана и електронска верзија докторске дисертације под насловом:

„ПОСТУПАК РЕГУЛИСАЊА ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА"

истоветне.

У Крагујевцу, 05.11.2025. године,

потпис аутора

ИЗЈАВА АУТОРА О ИСКОРИШЋАВАЊУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ја, Милош Арсић,

[X] дозвољавам

[ ] не дозвољавам

Универзитетској библиотеци у Крагујевцу да начини два трајна умножена примерка у електронској форми докторске дисертације под насловом:

„ПОСТУПАК РЕГУЛИСАЊА ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА"

и то у целини, као и да по један примерак тако умножене докторске дисертације учини трајно доступним јавности путем дигиталног репозиторијума Универзитета у Крагујевцу и централног репозиторијума надлежног министарства, тако да припадници јавности могу начинити трајне умножене примерке у електронској форми наведене докторске дисертације путем *преузимања*.

Овом Изјавом такође

[X] дозвољавам

[ ] не дозвољавам[1]

припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од следећих *Creative Commons* лиценци:

1) Ауторство
2) Ауторство - делити под истим условима
3) Ауторство - без прерада
4) Ауторство - некомерцијално
5) Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима

[1] Уколико аутор изабере да не дозволи припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци, то не искључује право припадника јавности да наведену докторску дисертацију користе у складу са одредбама Закона о ауторском и сродним правима.

6) Ауторство - некомерцијално - без прерада[2]

У Крагујевцу, 05.11.2025. године,

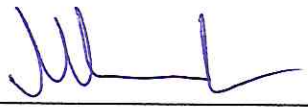

потпис аутора

[2] Молимо ауторе који су изабрали да дозволе припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци да заокруже једну од понуђених лиценци. Детаљан садржај наведених лиценци доступан је на: http://creativecommons.org.rs/